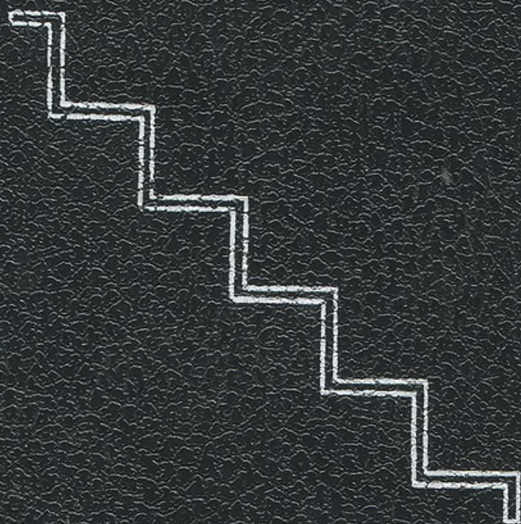

АҮТЕН КАЛУБОВИЧ

КРОКИ ГІСТОРЫИ

Аўген Калубовіч
КРОКІ ГІСТОРЫІ

АЎГЕН КАЛУБОВІЧ

КРОКІ ГІСТОРЫІ

Дасьледаваньні, артыкулы, успаміны

Беласток—Вільня—Менск

«ГАМАКС»
«НАША НІВА»
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»

1993

УДК 947.6

*Тэкст кнігі захоўвае правапіс,
ужываны ў выданнях
паваеннае беларускае эміграцыі*

*Біяграфічны нарыс і сьпіс публікацый
Іны Кахановскай*

К 0503020903—048
М 302(03)—93

Б3123 — 93

ISBN 5-340-01437-1 (Маст. літ.)

© А. Калубовіч, 1993

ГІСТОРЫЯ, ІЛЮСТРАВАНАЯ ФАКТАМІ

Панаваньне чужых ідэалягічных шаблёнаў праз доўгія гады стрымвала разьвіцьцё беларускае гістарычнае навукі. У паваяенныя гады вольнымі ад савецкай мэтадалёгіі былі, бадай, толькі эміграцыйныя беларускія гісторыкі. Сярод іх — Аўген Калубовіч (1910—1987). Жывучы на выгнаньні, ён захаваў традыцыю «нацыянал-дэмакратызму» — ідэйнае апазыцыі савецкаму ладу ў БССР 20-х — 30-х гадоў. Таму ягоныя гістарычныя дасьледаваньні, артыкулы і ўспаміны — так выразна ангажаваныя палітычна — перадусім маюць на мэце сьцьверджаньне ідэі незалежнасьці й нацыянальнага ўваскросьня Беларусі. А.Калубовіча з усёй справядлівасьцю можна назваць першапраходнікам у дасьледаваньні гісторыі беларускай эміграцыі, праблемаў станаўленьня новае беларускае дзяржаўнасьці. Да яго гэтыя тэмы разглядаліся амаль выключна ў публіцыстычным рэчышчы.

Дасьледчыцкі падыход А.Калубовіча мэтанакіраваны: аўтар зьбірае і ўкладае факты гісторыі, не апрацоўваючы й не аналізуючы іх, але ў кожным выпадку даводзячы іх колькасьць да пераканаўчае высновы:

— колісь Беларусь была краінаю бібліятэк; сучасная Беларусь у гэтым сэнсе дашчэнтну разрабаваная й панішчаная («Мова ў гісторыі...»);

— БНР — ніяк не эфэмэрная, але зусім рэальная дзяржава ў кожнай галіне свае дзяржаўнае будовы («Акт 25 Сакавіка...»);

— БССР — штучнае марыянэтакнае ўтварэньне, якое ўзьнікла ў процівагу БНР і не прынесла шчасьця й поступу Беларусі й яе народу. Нішто так яскрава не пацьвярджае гэтага, як асабісты лёс усіх стваральнікаў Савецкай Беларусі («Айцы БССР» і іхны лёс).

Але сам дасьледчык ня робіць гэтых высноваў. Ён падае толькі факты. Высновы мусяць зрабіць чытач.

Гэтая кніга — першы зборнік твораў Аўгена Калубовіча. Дагэтуль ягоныя працы выходзілі толькі асобнымі выданьнямі або друкаваліся ў пэрыёдыцы. У аснову гэтага выданьня накладзены аўтарскі машынапіс, які перадала выдаўцам удава аўтара — беларуская пісьменьніца Аляксандра Саковіч (Іна Кахановіч).

Кніга «Крокі гісторыі» — гэта надзвычай поўны й сьціслы даведнік па гісторыі культуры Беларусі, дзе няма месца для белых плямаў савецкай і пасавецкай цэнзуры.

НАШЫ ПАПЯРЭДНІКІ

Дзвіна! Рака мае айчыны!.. Суседка блакітнага Нёману... узгадаваная ў адной калысцы з Дняпром! Вось я — сын твой, ахрышчаны тваёй вадой, ад пялёнак да юнацтва выпешчаны тваім дыханьнем, навучаны тваёй мовай — вірам зайздроснага лёсу аддалены ад цябе — з далячынь чужога сьвету шлю табе вітаньне. Прымі яго, маці.

А.Рыпінскі, Лёндан, 1850-ыя гг.

Мінае 40 год ад часу, калі нашая хваля эміграцыі пакінула Беларусь. Дата гэтая выклікае шмат розных пачуцьцяў, думак, разваг. А ў тым і пытаньні: хто былі нашы папярэднікі? што змусіла іх эміграваць? і які іхны лёс?

Паспрабуем з даступных нам крыніцаў пашукаць адказу на пастаўленыя пытаньні, маючы на ўвазе эміграцыю ад самых ейных пачаткаў і да сёньняшняга дня. Гэта ня будзе яшчэ гісторыя эміграцыі як частка агульнай гісторыі беларускага народу, а ўсяго некаторыя схэматызаваныя да яе фрагмэнты. І нат ня столькі пра саму эміграцыю, ейныя арганізацыі й дзейнасьць (хоць тое-сёе скажам і пра гэта), колькі пра дарогі, што вялі на эміграцыю зь Беларусі, і пра саміх эмігрантаў — нашых папярэднікаў.

У часапісе «Беларуская Думка» за 1974-75 гады¹ ёсьць наш артыкул на гэту тэму. Яго мы й кладзем тут у аснову новае публікацыі, дзе што скараціўшы ў ім, а галоўна — дадаўшы новыя матэрыялы.

Да канца XVIII ст. беларускія эмігранты — рэдкія паадзіночныя асобы. Вялікае Княства Літоўскае належала да праўных дзяржаў, і ейным грамадзянам была адкрытая дарога замежы. Права гэтае, упершыню зарэгістраванае прывілеем в. кн. Казімера 1457 году, упісанае ў Статут 1529 году. Яно давала гварантыю, “абы княжата и панове хоруговные, шляхта и бояре преречоные (и каждый человек рыцерский и всякого стану²) мели вольность и моц выйти с тых земель наших Великого князьства... для набытья лепшого шчастья своего и навчєня... до всяких земель чужих, кром неприятелей наших”³. І гэта не была пустая дэкларацыя. Мы ведаем,

¹ Беларуская Думка (Нью-Ёрк—Саўт Рывэр). 1974-75. №18-19. Б.7-16.

² Гэта дадатак у Статут ВКЛ 1566 году.

³ Разьдзел III, п. 8.

што сотні беларусаў, асабліва студэнцкай моладзі, хадзілі й ездзілі ў краі Нямеччыны, Італіі, у Швэйцарыю, Францыю, Галандыю, Чэхі... і вольна вярталіся назад.

Праўда, былі й эмігранты, і некаторых зь іх мы можам назваць:

Івана Ліцьвіна, заснавальніка друкарства ў Лёндане, які друкарству навучыўся ў Рыме ад Ёгана Бульле з Брэмэну. У 1480 годзе ў ангельскай сталіцы ён выдаў індальгэнцыі папы Ськста IV супраць туркаў, кніжку Антона Андрэ *Quaestiones super XII libros metaphysicae Aristotelis*, у 1481 годзе — камэнтар да псальмаў Тамаша Ўалензіса. Каля 1482 году, ужо разам з другім друкаром, Вільямам з Мэчліну, яшчэ пяць кніжак (*Thomas Littleton, Tenores Novelli* і інш.), а ў 1483 годзе кудысь выехаў⁴. Ня выключана, што ў Кракаў, дзе ў тым жа годзе паўстала друкарня Швайпольта Фэоля ў супалцы зь якімсь Іванам, каторага С.Старавольскі ў бібліяграфічнай працы «Гэкатонтас» у 1625 годзе называе Іванам Галерам, дбаўшым “клясычныя навукі, у розных мовах і рознымі літарамі друкаваныя, шырыць на пажытак паўночных народаў”⁵, польскі дасьледчык Я.Птасьнік называе Івана Яклем⁶, а ўкраінскі З. Кузеля — Янам Турсонам⁷. Хоць мы й ня ведаем з пэўнасьцю, ці Іван Ліцьвін і супольнік Ш.Фэоля — адна й тая ж асоба, як і ня ведаем дакладна, хто ж ён, гэты лёнданскі першадрукар — ці адзін з былых паслоў праваслаўнага мітрапаліта Вялікага Княства Літоўскага Місаіла да папы Ськста IV у 1476 годзе Іван, малодшы брат Аляксандра Солтана (які мог застацца ў Рыме, навучыцца там друкарству й выехаць у Лёндан), ці Іван Багдановіч або Іван з Полацку (абодва ў 2-ой палове XV ст. скончылі філязофскі факультэт Праскай акадэміі⁸), ці зноў яшчэ хтось, — ягонае паходжаньне зь Вялікага Княства Літоўскага даводзяць ангельскія гісторыкі⁹.

⁴ Prof. R. Ostrowski. *Fragments from the history of Byelorussia (to 1700)*. London, 1961. P.83-84; Г. Піхура. Ян з Літвы // *Божым Шляхам (Лёндан)*. 1965. №3. Б.4-6.

⁵ Цытуем паводле Сопиковъ В. *Опытъ российской библиографіи*. Ч.1. СПб, 1904. С.80.

⁶ Ptasnik J. *Monumenta Poloniae typographica XV et XVI saeculorum*. Vol.1: Cracovia impressorum XV et XVI ss. P. ID.

⁷ Винар Л. *Історія украінскаго ранняго друкарства*. Чикаго—Денвер, 1963. С.12.

⁸ Дварчанін І. *Беларусы на Праскім унівэрсытэце // Запісы Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва (Нью-Ёрк)*. 1953. №2(4), Б.68-69.

⁹ *British Museum Catalogue of Printed Books in the XV Century*. Part IV. London, 1916. P.XIV; *A Book about Books by Frederick Harrison Canon*, Chancellor and Librarian of York Minster. London, 1943. P.116.

Слаўнага Францішка Скарыну з Полацку, які столькі прыслужыўся свайму народу й так любіў свой край, а ў 1534 годзе зь нявыясненых дагэтуль прычынаў пакінуў Беларусь і зь сям'ёю пайшоў на эміграцыю, у Чэхі, дзе служыў за садоўніка ў караля Фэрдынанда I, заснаваў пад Прагаю на Градчанах каралеўскі парк і ў 1540 годзе памёр.

Навукоўца, пісьменьніка й друкара Ільлю Капіевіча, “недасека” з Мсьціслава, які скончыў Слуцкую кальвінскую калегію, невядома калі й чаму выехаў у Галяндыю (Амстэрдам) і быў там за пратэстанцкага пастара. Ад 1699 году ў друкарні Яна Тэсінга, а ад 1701 году ў заснаванай ім уласнай выдаў болей за 20 кніг, зрэфармаваў кірылічны шрыфт у гражданку. У часе Паўночнай вайны вярнуўся ў Віцебск, скуль Пятром I быў зманены ў Маскву з сваёй друкарняй, дзе друкаваць яму не дазволілі, а друкарню адабралі; пасьяля чаго, расчараваны, не зважаючы на глыбокую старасьць (каля 80 год), разам з дачкою выехаў назад у Амстэрдам і там у 1714 годзе памёр.

Філёзафа Сьцяпана Аскерку, сына наваградзкага каштэляна, які пасьяля Слуцкай кальвінскай калегіі працягваў навуку ў Каралеўцы й Бэрліне. У 1733 годзе, будучы паслом на сойм ад Мазырскага павету, выехаў у Варшаву на каранацыю новага караля, Аўгуста III. У дарозе аднак зьмяніў плян, перасек нямецкую мяжу, выдаўшы сябе за студэнта, што едзе ў Франкфурт. Так эміграваў у Прусію, быццам бы ад перасьледу езуітаў, як сам пра гэта напісаў у Бэрліне ў 1734 годзе ў кніжцы сваіх мэмуараў. Там з часам трапіў на службу да караля Фрыдрыха II, быў ягоным юрыдычным дараднікам, за што на прадмесьці Бэрліну атрымаў двор Ліхтэнбэрг. У 1762 годзе ў Бэрнбэрге выдаў па-нямецку сваю філязофска-эканамічную працу «Няпрыкладны плян»¹⁰, у якой выказаў ідэі, каторыя пазьней разьвівалі Анры Сэн-Сімон, Шарль Фур'е, Робэрт Оўэн.

Былі й іншыя паадзіночыя эмігранты, ды пра іх мала ведаем.

Масавыя хвалі палітычнай беларускай эміграцыі пачаліся ад часу заваяваньня й далучэньня Беларусі да Расейскай імперыі ў канцы XVIII ст. Прычыны, якія іх выклікалі — нацыянальна-вызвольнае паўстаньне 1794 году,

¹⁰ Unmassgeblicher Plan... M.S., von Oskierka, Bernberg, 1762.

напалеонаўская вайна 1812 году, антырасейскія паўстанні 1831 і 1863-64 гадоў, расейская рэвалюцыя 1917 году й упадак БНР, нацыянальны, палітычны й рэлігійны праслед. Каляніяльна-эканамічная эксплёатацыя Беларусі выклікала й эканамічную эміграцыю, выгнаўшы дадаткова многіх на пошукі працы й лепшых умоваў жыцця. У выніку — сотні тысяч беларусаў, калі ня болей, змушаныя былі пакідаць Беларусь і йсці ў далёкія чужыя краі.

Гістарычныя дакумэнты сьведчаць, што масавыя ўдэкі беларусаў з-пад Расеі, але яшчэ ў Беларусь, на неадарваныя землі, пачаліся ад канца XVII ст. Ужо па Андрусовым міры 1667 году, калі ад Вялікага Княства Літоўскага была адарвана Смаленшчына, паводле паведамленьня Смаленскага ваяводы кн. І.Рэпніна ў Маскву, “крэстьяня и бобыли многие из Бельского уезду бегут в Литовскую сторону... Апреля ж де против 19-го числа (таго ж 1668 году. — А.К.) в ночи витебской мещанин Куземка Коровой собрався со многими Бельского и Ржевского уездов с беглыми крестьяны с пищальми и з бердыши ... провезли на плотах со всеми крестьянскими животы в Литовскую сторону, а было де больши 20 плотов. И по них де, стрельцах (псланных кн. Рэпніным. — А.К.) ис пищалей стреляли... И в прошлом де во 1667 году... многие де крестьяня и бобыли из Бельского уезду ныншей зимою выбежали в Литовскую сторону”¹¹. Ноўгарадзкі губэрнатар Я. Северс (пазьнейшы пасол Кацярыны II у Варшаве) пісаў да царыцы, што расейскія абшарнікі, “кіруючыся неўмеркаванай хцівасьцю, абкладаюць сваіх падданных такімі цяжкімі чыншамі, што дзеля таго тысячы ўдэкачоў з Расейскай імперыі запаўняюць Літву й Польшчу”¹². У 1763 годзе ў адным Мсьціслаўскім ваяводстве (зь іншых ваяводстваў мы ня маем дадзеных) іх было з адарванай Смаленшчыны каля 50 000¹³. У працягу 20 год па 1772 годзе з Мсьціслаўскага, Віцебскага й Полацкага ваяводстваў расейска-беларускую мяжу перайшло болей за 30 000 сялян¹⁴. 9 сакавіка 1793 году міністэрства замежных спраў Расеі ў ноце да Аўстрыі й Прусіі скардзілася, што ў Рэчы Паспалітай “расейскія падданыя, жыхары пагранічча...

¹¹ Дакумэнт №19, пісаны каля 6 чэрвеня 1668 году. У кн.: Русско-белорусские связи во второй половине XVII в. (1667-1686 гг.): Сборник документов. Минск., 1972. С. 48-49.

¹² Wielhorski W. Polska a Litwa. London, 1947. S. 181.

¹³ Тамсама.

¹⁴ Тамсама.

прыймаюцца па сваіх уцёках. Колькасьць іхняя ацэньваецца на 300 000 галоў, ня лічачы нашчадкаў ад так даўна, як мае месца гэтая неразумная эміграцыя. Трэба яшчэ ўзяць на ўвагу, што вялікая частка з тых уцекачоў не была абнятая ўлікам”¹⁵.

Паўстаньне 1794 году пад кіраўніцтвам гэн. Т.Касьцюшкі ў Польшчы пачалося 24 сакавіка. Вялікае Княства Літоўскае далучылася да яго месяцам пазьней.

Для кіраўніцтва паўстаньнем у Вільні быў створаны паўстанчы цэнтар ВКЛ — Найвышэйшая Рада. У ейны склад увайшлі палк. Якуб Ясінскі — вайсковы кіраўнік паўстаньня, ваявода наваградзкі Язэп Весялоўскі, каштэлян менскі Міхал Абуховіч, падкаморы рэчыцкі Станіслаў Валовіч, маршалак аршанскі Мікола Храпавіцкі, стражнік ВКЛ гэн. Ігнат Гелгуд і іншыя. Найвышэйшая Рада ВКЛ фармальна падпарадкавалася Т.Касьцюшку, але не Варшаўскай Радзе. Фактычна ж яна дзейла зусім самастойна. “Wilno zachowało się... jak jedna z dwóch stolic państwa związkowego... Porwały się do walki Korona i Litwa. Musiały i chciały iść razem, lecz każda pod własnym imieniem i z własną twarzą”¹⁶.

Рэгулярныя войскі ВКЛ і створаныя паўсюдна паўстанчыя аддзелы ўдарылі на расейскія акупацыйныя гарнізоны. Сьпярша яны мелі ўдачы. Уначы на 23 красавіка гарнізон расейскіх войск у Вільні быў разгромлены. Паўстанцы захапілі арсэнал, начальніка гарнізону гэн. М.Арсеньнева й каля 1000 расейскіх жаўнераў узялі ў палон. Рэшта гарнізону пад камандаю маёра М.Тучкова ратавалася ўцёкамі¹⁷. У канцы красавіка — траўні былі вызвалены Браслаў, Ашмяны, Ліда, Наваградак, Горадня, Слонім, Ваўкавыск, Берасьце, Кобрын¹⁸... і Пінск, які паводля 2-га разьдзелу Рэчы Паспалітае ў 1793 годзе ўжо быў далучаны да Расеі. Адначасна гэн. Язэп “Беляк, кн. Сапега и Заиончек через Слоним пришли с войсками в Столовичи и ... сорвали... (расейскі — А.К.) пост... на границе при Ляховичах”¹⁹. А аддзелы гэн. гвардыі ВКЛ С. Грабоўскага дайшлі аж да Бабруйску²⁰.

¹⁵ Wielhorski W. Op cit.

¹⁶ Jasienica Paweł. Rzeczpospolita obojga narodów. Część III. Warszawa, 1982. S.532. На гэты сэпаратызм паўстаньня 1794 г. у ВКЛ зварочвае ўвагу й У.Пічэта. Гл. яго: К истории восстания Костюшко 1794 г. // Ученые Записки Института Славяноведения АН СССР. Т.7. 1953. С.198.

¹⁷ Jasienica P. Op. cit. S.531–532.

¹⁸ БелСЭ. Т.8. Мн., 1975. Б.349.

¹⁹ Белоруссия в эпоху феодализма. Т.3. Мн., 1961. С.70.

²⁰ БелСЭ. Т.8. Б.349.

Універсалам Найвышэйшай Рады ВКЛ ад 24 красавіка, як і Т.Касьцюшкі ад 7 траўня, сялянам ВКЛ і Польшчы была абвешчана асабістая вольнасьць. У краі ўзьняўся патрыятычны рух. Для фінансавай падтрымкі паўстанчага цэнтру ў Вільні пачаліся добраахвотныя ахвяраваньні, у выніку якіх за кароткі час у касу цэнтру паступіла 461 750 злотых, вялікая колькасьць розных каштоўнасьцяў, золата, серабра.

Аднак ад паразы паўстанцаў пад Саламі Ашмянскага павету (25 чэрвеня) і паўторнага захопу расейскім войскам Вільні (12 жніўня) паўстанцы пачалі здаваць свае пазыцыі і з баямі адыходзіць на захад. У Польшчы расейскае войска з дапамогаю прускага здушыла паўстаньне 16 лістапада.

Пасьля здушэньня яго й наступіўшага па ім у 1795 годзе 3-га разьдзелу Рэчы Паспалітае ўся тэрыторыя Беларусі была гвалтам далучана да Расейскай імперыі (толькі Беластоцкая акруга з заходняй Горадзеншчынай у працэсе дзяльбы занятых земляў была аддадзена Прусіі).

Гэта выклікала ў 1794–95 гадох 1-ую хвалю масавае эміграцыі зь Беларусі й Польшчы на захад — у Францыю, Саксонію, Вэнэцыю, Гановэр, а ступь некаторых у ЗША. У бальшыні гэта былі ня трапіўшыя праз палон у расейскія турмы й ссылкі (куды пагнана на пакараньне 12 000 паўстанцаў²¹) дзяржаўна-палітычныя дзеячы, кіраўнікі й актыўныя ўдзельнікі паўстаньня, афіцэры й жаўнеры (20 000 іх інтэрнавана ў Аўстрыі, 3000 — у Прусіі²²), цывільная інтэлігэнцыя.

Спасярод эміграваўшых знайшліся:

Адзін з “чаловых літоўскіх сэпаратыстых” кн. Міхал Клеафас Агінскі, пасол Чатырохгадовага (1788–92 гадоў) і Горадзенскага (1793 году) соймаў, падскарбі ВКЛ у 1793–94 гадох (ведамы й як кампазытар — аўтар опэры й шматлікіх твораў меншых музычных жанраў, а ў тым Маршу паўстанцаў 1794 году). У часе паўстаньня ён уваходзіў у паўстанчы цэнтар ВКЛ, на свой кошт сфармаваў і ўзброіў батальён уланаў, якім сам камандаваў у баёх супраць расейскага войска. Па ўпадку паўстаньня вымушаны быў эміграваць (сьпярыша — у Вену, скуль пераехаў у Вэнэцыю й Парыж)²³.

²¹ Encyklopedia Powszechna „Ultima Thule”. T.VI. Warszawa, 1933. S.55. (у далейшым — Ultima Thule).

²² Тамсама. T.III. S.392.

²³ Усе біяграфічныя даведкі ўзятыя з выданьня: Polski Słownik Biograficzny. Włocław—Kraków—Warszawa (у далейшым — PSB); з кнігі: Восстание в Литве и Белоруссии, 1863–1864 гг. Масква, 1965; зь БелСЭ і іншых крыніцаў.

Абозны ВКЛ, маршалак Трыбуналу ў 1787 годзе, таксама сябра Найвышэйшай Рады ў Вільні Кароль Прозар з Рэчыцкага павету.

Палк. Войск ВКЛ Язэп Кацёл, пасол Чатырохгадовага сойму ад Ашмянскага павету, сябра Найвышэйшай Рады ў Вільні, лучнік ейны з гэн. Т.Касьцюшкам і Радай Найвышэйшай у Варшаве. Эміграваў у Вэнэцыю, а тады — у Парыж.

Кн. Казімер Нестар Сапега, гэн. артылерыі ВКЛ ад 1773 году, берасьцейскі пасол на соймы 1778–88 гадоў, маршалак гэнэральнай канфэдэрацыі ВКЛ ад 1788 году. Памёр эмігрантам у Вене ў 1798 годзе.

Пасьля гэтае масавае хвалі на эміграцыю йшлі й індыўдуальна:

У 1796 годзе па вызваленьні зь Петрапаўлаўскай крэпасці ў Пецярбургу — паўторна ў ЗША галоўны кіраўнік паўстаньня 1794 году ў Рэчы Паспалітай Тадэвуш Андрэй Касьцюшка (беларус з двара Мерачоўшчына каля Косава), былы (у 1776–83 гадох) удзельнік вайны за незалежнасьць ЗША, каго амэрыканскі Кангрэс 13 кастрычніка 1783 году менаваў гэнэралам брыгады. У 1797 годзе ў Філядэльфіі Т. Касьцюшка зблізіўся з Т.Джэфэрсонам, будучым (у 1801–09 гадох) прэзыдэнтам ЗША. У наступным годзе ён вярнуўся ў заходнюю Эўропу і ў 1817 годзе памёр у Швэйцарыі²⁴.

Павел Бжастоўскі, пісар ВКЛ ад 1762 году, рэфэрэндар у 1774–87 гадох. У сваім маёнтку Паўлава (на рэчцы Мерачанцы каля Вільні) у 1789 годзе дараваў сялянам асабістую свабоду, звольніў ад прыгону, замяніўшы яго на чынш. Маёнтак, да каторага належала мястэчка Паўлава й 14 вёсак, ператварыў у аўтаномную сялянскую рэспубліку — г.зв. Паўлаўскую Рэч Паспалітую. Уладу ў ёй пад сваім кантролем перадаў сялянскаму сойму і ўраду з самастойным судом, грашыма й банкам, заснаваў школу, шпіталь, аптэку, з жыхароў мястэчка — гвардыю бясьпекі. У паўстаньні 1794 году сяляне Паўлаўскай Рэчы Паспалітай выслалі ад сябе 150 паўстанцаў у паўстанчыя аддзелы ВКЛ і ўласным коштам уфундавалі для іх дзеве гарматы. А самі выкапалі акопы й, узброіўшыся, тройчы адбілі ад свае рэспублікі аддзелы расейскага войска²⁵. З прыходам урэшце расейскае ўлады Паўлаўская Рэч Паспалітая была зруйнаваная, у сялянаў

²⁴ Ultima Thule. T.VI. S.55. Імем Касьцюшкі ў ЗША названыя места ў штаце Місісіпі (Kosciusko) і павет у штаце Індыяна.

²⁵ Тамсама. T.II. S.256

была адабраная вольнасьць, іх назад вярнулі ў стан прыгонных, як у цэлай Расейскай імперыі. Расчараваны П.Бжастоўскі ў 1798 годзе прадаў маёнтак і выехаў на эміграцыю (у Дрэздэн і Рым)²⁶.

24 чэрвеня 1812 году Вялікая армія Напалеона Банапарта перасекла мяжу Расейскай імперыі й колькімі дарогамі рушыла на ўсход за паспешна адступаўшым расейскім войскам. Палову Вялікай арміі (на Расею Напалеон кінуў 420 000 зь яе) складалі самі французы, другую палову (болей за 200 000) — партугальцы, італьянцы, немцы, аўстрыйцы, швэйцарцы, палякі й іншыя народы эўрапейскай кааліцыі французскага імператара.

28 чэрвеня Напалеон ужо быў у Вільні, а на трэці дзень, 1 ліпеня, зь ягонае згоды было адноўлена Вялікае Княства Літоўскае, незалежнае ад Гэрцагства Варшаўскага (паўсталага ў 1807 годзе). Толькі 17 год перад тым зьліквідаванае й далучанае да Расеі, Вялікае Княства Літоўскае адразу прыстала да кааліцыі Напалеона. Быў створаны часовы ўрад на чале з графам С.Солтанам (у склад ураду ўвайшлі й эмігранты 1794–95 гадоў — граф Кароль Прозар і Францішак Ельскі). Ва ўмовах вайны пачалася адбудова дзяржавы, арганізацыя адміністрацыі, фармаваньне войска: корпусу ВКЛ²⁷ — 4-ох палкоў кавалерыі²⁸, 5-ёх палкоў пяхоты²⁹, 3-га гвардзейскага ўланскага палка³⁰, 6-ёх батальёнаў егераў (па 6 ротаў у кожным баталіёне)³¹, конна-егерскага палка добраахвотнікаў³², дадаткова — Магілёўскага й Віцебскага палкоў, а таксама Нацыянальнай Гвардыі ва ўсіх губэрнскіх і павятовых цэнтрах³³.

Адноўленае Вялікае Княства Літоўскае праіснавала ўсяго паўгоду. Адыход арміі Напалеона з Расеі, новая акупацыя й ліквідацыя Вялікага Княства Літоўскага расейскім войскам у сьнежні месяцы, распачатыя арышты й ссылкі патрыётаў — староньнікаў кааліцыі Напалеона —

²⁶ PSB. Т. III, 1937. С. 55-56.

²⁷ Тамсама. Т. IV. 1969. С. 277.

²⁸ Палкі №№17, 18, 19, і 20. Гл.: Сборникъ Императорскаго русскаго историческаго общества. Т.128, СПб, 1909. №74. С.207.

²⁹ Палкі №№18, 19, 20, 21, 22: Тамсама. С.209.

³⁰ Тамсама. №80. С.222-223.

³¹ Тамсама. №81. С.223-224.

³² Тамсама. №84. С.227-228.

³³ Тамсама. №86. С.229-231, 270.

спарадзілі 2-ую хвалю масавай беларускай эміграцыі на Захад. Разам з французамі, у Дрэздэн³⁴, а з Дрэздэна ў Ляйпцыг³⁵ выехаў часовы ўрад ВКЛ, дзе працягваў сваю працу да 24 ліпеня 1813 году³⁶. Спаміж выехаўшых былі: старшыня ўраду граф Станіслаў Солтан (гэнэрал войск ВКЛ ад 1782 году, маршалак надворны ў 1791–93 гадох), кіраўнік аддзелу юстыцыі Францішак Ельскі зь Пінскага павету (былы маршалак Трыбуналу ў 1783–85 гадох, сябра Віленскага паўстанчага цэнтру ў 1794 годзе), гэнэральны сакратар ураду Язэп Ігнат Касакоўскі (сын наваградзкага падстоляга, былы падчашы ВКЛ) і іншыя.

Адыходзілі на Захад і вайсковыя фармацыі ВКЛ, здэкамплектаваныя ў баёх супраць расейскага войска. У Заходняй Эўропе на баку Напалеона яны яшчэ бралі ўдзел у вайсковых акцыях 1813 году, а ў тым і ў славутай “бітве народаў” пад Ляйпцыгам 16–19 кастрычніка, пасля прайграньня якое перайшлі Рэйн і засталіся на эміграцыі ў Францыі. Разам зь імі былі высокія афіцэры ВКЛ:

Кіраўнік вайсковага аддзелу часовага ўраду гэн. Сьцяпан Грабоўскі з Наваградзкага павету (заступіўшы памерлага ў Дзярэчыне 8 верасьня 1812 году кн. Аляксандра Сапегу). У паўстаньні 1794 году на чале палка 23 красавіка ён удзельнічаў у вызваленьні Вільні. Змагаўся пад Немянчынам, Палянамі, Соламі. 15 жніўня з злучэньнем у 1800 асобаў і з 5 гарматамі рушыў на падрасейскую Меншчыну, але ў адваротнай дарозе з Бабруйску на Слуцк 4 верасьня пад Любанью капітуляваў, узяты ў палон і сасланы ў Унжэнскую акругу. Вызвалены з ссылкі паводле амнэстыі цара Паўла I.

Гэн. Ксавер Несялоўскі зь Ляхавічаў, сын Наваградзкага ваяводы Язэпа. Як камандзер палка змагаўся ў паўстаньні 1794 году, пасля чаго эміграваў у Дрэздэн. У 1812 годзе — інспэктар пяхоты ў корпусе ВКЛ, з аддзеламі якога ў 1813 годзе крочыў на Захад.

Стрыечныя браты Касакоўскія — Язэп Дамінік і Язэп Антон. Абодва паходзілі з патрыятычных сем’яў, якія “Starali się... rozluźnić związki (ВКЛ. — А.К.) z Polską”³⁷. Калі выпрацоўвалася й прымалася Канстытуцыя 3 мая 1791 году,

34 PSB. T.XI. 1964. S.152.

35 Тамсама. T.IV. S.273.

36 Lietuvių Enciklopedija. T.28. Boston, 1963. P.294.

37 PSB. T.IV. 1969. S.270.

каторая ўневажняла канфэдэрацыю Рэчы Паспалітай, ператвараючы яе ў адзін край з адным народам і тым самым ліквідоўвала дзяржаўнасьць канфэдэрацыйнага Вялікага Княства Літоўскага, нізводзячы яго да адной з правінцыяў Польшчы, — бацька Язэпа Дамініка, ваявода Брацлаўскі (перад тым — Віцебскі) “Konstytucję 3 maja przują... wtego”³⁸. А браты бацькавыя, дзядзькі стрыечных братоў, таксама ворагі Канстытуцыі — біскуп Язэп Казімер за “*swe separatystyczne wobec Polski dążenia*”³⁹ й гэтман таргавіцкі Вялікага Княства Літоўскага, “*jeden z głównych zdrajców*”⁴⁰ Польшчы, Сымон Касакоўскія ў 1794 годзе былі нат пакараныя сьмерцю. Таму палкоўнік і лоўчы Вялікага Княства Язэп Дамінік, “*uwazany za przeciwnika Konstytucji 3 maja, nie był... obecnym przy jej uchwalaniu*”⁴¹. Ад 1793 году ён — камандзер 2-га пяхотнага палка. У 1812 годзе з даручэньня часовага ўраду зарганізаваў у Цімкавічах Менскі полк, зь якім біўся супраць расейскага войска у Менску (12 кастрычніка), пад Койданавам, Барысавам (21 лістапада), Студзянкаю й Стахавам (28 лістапада). 4 сьнежня з 341 жаўнерам, што засталіся ў палку, дайшоў да Вільні, а 6-га вырушыў на захад⁴². Гэнэрал Язэп Антон — камандзер 3-ай кавалерыйскай брыгады Вялікага Княства Літоўскага ў паўстаньні 1794 году. Пасьля здушэньня паўстаньня эміграваў у Парыж, дзе пазнаёміўся з Напалеонам. У 1812 годзе былі эмігрант пакліканы ў вайсковы корпус Вялікага Княства, скуль Напалеон забраў яго да сябе ў Ганаровую Гвардыю й ад’ютантам у свой штаб. Ад 3 жніўня ён камандуе Полацкім⁴³ пяхотным палком, зь якім ідзе на Смаленск, Мажайск, у Маскву. Тут Напалеон 29 верасьня прызначае яго на губэрнатар Масквы (у ролі каторага быў тры дні). Пры адыходзе з Масквы на Захад ён біўся над Бярозаю (28 лістапада), пад Смалявічамі, Барысавам, Стахавам, Вільняю (10 сьнежня). У 1813 годзе зноў пакліканы на ад’ютанта францускага імператара. Быў у бітвах пад Лютэнам, Шпандаў, Баўтэнам, Дрэздэнам, Ляйпцыгам і Ганаў. У наступным годзе Напалеон уганараваў яго графскім тытулам, а 4(16) красавіка выдаў яму ўласнаручны ліст-дэмісію. Праз

³⁸ PSB. T.IV S.280.

³⁹ Тамсама. S.270.

⁴⁰ Jasienica P. Op. cit. S.532.

⁴¹ PSB. T.IV. S.275.

⁴² Тамсама. S.274-276.

⁴³ Часткава сфармаваны ў Полаччыне.

чатыры дні ў Фантэнблё гэн. Касакоўскі прысутнічаў на цырымоніі адрачэння Напалеона ад імператарскага пасаду⁴⁴.

Зь іншых выдатных асобаў на эміграцыю пайшлі:

Ян Гарайн, сын берасьцейскага ваяводы, ад 1782 году пасол у сойм. У 1794 годзе ён быў адным з галоўных кіраўнікоў паўстання на Берасьцейшчыне. У 1812 годзе, па аднаўленьні Вялікага Княства Літоўскага — бурмістар Вільні, скульп у канцы таго ж году эміграваў у Парыж.

Кн. Міхал Клеафас Агінскі, які ў 1802 годзе па царскай амнэстыі вярнуўся ў Беларусь і жыў у адным з сваіх двароў — Залесьці каля Смаргоняў. Ён спрабаваў аднавіць хаця б аўтаномнае Вялікае Княства Літоўскае пад расейскім пратэктаратам. У 1811 годзе, пасля колькігадовых асабістых перамоваў з Аляксандрам I, ім быў уложаны для гэтага адпаведны праект, у якім прадбачалася таксама ў працягу 10 год (1812-21) даць сялянам вольнасьць. Здавалася, што ў абліччы загрозы напалеонаўскай вайны цар схіляўся да праекту князя. 22 кастрычніка 1811 году ўжо быў падрыхтаваны тэкст царскага ўказу. Але цар марудзіў, падпісаньне яго адкладаў. Вайна 1812 году праект перакрэсьліла. Агінскі, згубіўшы ўсялякую надзею на зрэалізаваньне свае ідэі, ізноў падаўся на Захад, на гэты раз у Флярэнцыю, дзе жыў 18 год і ў 1833 годзе памёр. Незадоўга перад сьмерцю (у 1826-27 гадох) у Парыжы ён выдаў у 4-ох тамох напісаныя ім па-француску мэмуары з 1788-1815 гадоў.

Калі па здушэньні ўсіх першых спробаў вызваліць бацькаўшчыну з-пад расейскае акупацыі на Беларусі часова запанавалі стан духовай безнадзейнасьці, некаторыя беларусы з пачуцьця апазыцыі да кожнага чужацкага панаваньня й салідарнасьці да кожнага паняволеннага народу пакідалі свой край, каб ісьці змагацца супраць хоць-якога панявольніка, дзе толькі агонь гэтага змаганьня займаўся.

У 1821 годзе ўзьняўся збройны рух за вызваленьне Грэцыі ад туркаў. Падобна ангельскаму паэту-эмігранту Джорджу Байрану й многім іншым, актыўны ўдзел у ім бралі беларускі эмігрант з Горадні кап. Янкоўскі й палк. Вячаслаў Гарноўскі з Краслаўкі Дзьвінскага павету. Пра Янкоўскага, які Беларусь пакінуў у 1820 годзе, мы ня маем большых вестак. В. Гарноўскі, пазнаёміўшыся з агэнтамі грэцкай нацыянальна-вызвольнай арганізацыі гэтэрыстых, на пачатку 1821 году тайна пакінуў Магілёў, дзе ён жыў,

⁴⁴ PSB. T.IV. S.276-277.

прабраўся ў Валахію, сфармаваў там уланскі полк і 3 месяцы ў войску гэн. А.Іпсіланція біўся на чале палка супраць туркаў. Разьбіты 19 чэрвеня 1821 году пад Драгашанамі, перайшоў аўстрыйскую мяжу й па інтэрнаваньні 5 год сядзеў у турме. На патрабаваньне цара Аляксандра I, у 1826 годзе выдадзены ў Расею. Там зноў арыштаваны й аддадзены пад строгі нагляд паліцыі. У 1837 годзе ўрад вольнай Грэцыі завочна ўзнагародзіў яго найвышэйшым ордэнам Збавіцеля.

Паўстаньне 1831 году ў жніўні месяцы было здушанае ўжо ва ўсіх паветах Беларусі. Ад канца чэрвеня яно працягвалася толькі на паўдні (Пінск, Мазыр, Рэчыца) і ўсходзе (Магілёўская й Віцебская губэрні), у ліпені далучыліся Наваградак і Слонім. Галоўныя ягоня сілы (з Горадзеншчыны, Віленшчыны й Меншчыны — да 20 000 паўстанцаў з усіх 35–40 000) былі разьбітыя расейскім войскам у баі пад Вільняю 19 чэрвеня.

Яшчэ ў верасьні па лясох хавалася шмат лякальных паўстанцкіх арганізатараў і кіраўнікоў, каторыя прабіраліся да заходняй мяжы Расейскай імперыі, але ў сярэдзіне ліпеня болей за 10 000 паўстанцаў адступаўшых з-пад Вільні перайшлі каля Клайпеды прускую мяжу й былі прускім урадам раззброеныя. Іх разьмясьцілі ў лягеры места Фрыдланда й па навакольных мястэчках і сёлах. Нязначная частка зь іх засталася ў Прусіі, асноўная ж маса ад лістапада “калёнамі” па болей-меней 150 асобаў кожная з Фрыдланда рушыла ў Францыю. Ехалі 2 месяцы на вазох праз усю Нямецчыну да места Бэзансон пры швэйцарскай мяжы (дзе ў сям’і напалеонаўскага маёра нарадзіўся вялікі францускі пісьменьнік Віктор Гюго, які пазьней, у 1851–70 гадох, сам пайшоў на эміграцыю й, маючы добрыя інфармацыі ад польскіх і беларускіх эмігрантаў, у часе паўстаньня 1863–64 гадоў публічна выступаў у абарону нацыянальна-вызвольнага змаганьня ў Польшчы й Беларусі).

Францускі ўрад для апекі над эмігрантамі стварыў пад кіраўніцтвам гэн. Лафаэта адмысловы Дапамаговы Камітэт і асыгнаваў на пэнсіі для эмігрантаў 3 000 000 франкаў у год.

З Бэзансона, на вуліцах якога тады было чуваць больш мовы эмігрантаў, чымся францускую, за год яны расьсяліліся па Францыі (Парыж і іншыя 24 эмігранцкія асяродкі), а пазьней некаторыя выехалі ў Швэйцарыю (Жэнэва, Цурых), Бэльгію (Брусэль), Ангельшчыну (Лёндан), Італію, ЗША.

Сёння нам яшчэ не стае многіх дэталей (для выяўленьня іх патрэбныя спецыяльныя студыі тагачасных разнамоўных публікацыяў і архіваў), але ведама, што, трапіўшы ў сферу рэвалюцыйна-вызвольных рухаў Заходняй Эўропы (галоўныя цэнтры якіх былі ў Парыжы й Лёндане), беларускія эмігранты 3-й масавай хвалі, разам з эмігрантамі польскімі, вугорскімі, італьянскімі й іншымі, далучыліся да розных агульнаэўрапейскіх арганізацыяў, а найперш да «Маладой Эўропы» (заснаванай у 1834 годзе) і «Інтэрнацыянальнага саюзу народаў» (заснаванага ў 1846 годзе), узначальваных Джузэпэ Мадзыні, Лаяшам Кошутам і іншымі; бралі ўдзел у руху карбанараў, вугорскай рэвалюцыі 1848 году й іншых войнах і рэвалюцыях, што ставілі сабе за мэту нацыянальнае вызваленне народаў і сацыяльнае разьняволенне сялян. Яны трымалі сталую лучнасьць зь Беларуссю, дапамагаючы ў плянаваньні й падрыхтове ў ёй новых вызвольных выступаў ці служылі ёй на ніве інфармацыі й разьвіцьця нацыянальнага мастацтва й навукі.

Спасярод іх было нямала выдатных асабістасьцяў:

Наваградзкі маршалак Язэп Кашыц, кіраўнік паўстаньня ў Наваградзкім і Слоніўскіх паветах.

Настаўнік Віленскай гімназіі беларускі гісторык Гіпаліт Клімашэўскі, які адшукаў г.зв. Летапіс Быхаўца і ў 1830 годзе ўпершыню апублікаваў зь яго ўрывак.

Маляр-пэйзажыст Вінцэнт Дмахоўскі з Ашмянскага павету, творца рамантычных краявідаў «Бацькаўшчына» («Двор у Нагародавічах»), «Возера Сьвіцязь», «Веркі», «Каля пераправы», «Пажар у лесе» й г.д. (Ён быў якраз сярод нешматлікіх, што засталіся ва Ўсходняй Прусіі, і ў 1833 годзе вярнуўся дадому).

Графік і кампазытар Напалеон Орда зь Пінскага павету, аўтар слаўных малюнкаў і акварэляў «Крэўскі замак», «Горадня», «Сьбіслач», «Менск», «Асьвея», а таксама — імшы й некаторых меншых музычных твораў. Эміграваўшы сьпярга ў Аўстрыю, Швэйцарыю, Італію, у канцы 1830-ых гадоў ён у Парыжы ўдасканальваў свой малярскі талент у студыі П.Жыра, а музычны — у Ф.Шапэна.

Паручнік паўстанцкага аддзелу на Віцебшчыне паэт Аляксандар Рыпінскі, які 21 лістапада 1839 году ў Парыжы на запытны Польскага літаратурнага таварыства чытаў для ягоных сяброў рэфэрат пра Беларусь, ейную мову, літаратуру й фальклёр. Выдаўшы яго (у пашыранай рэдакцыі з

дадаткамі) у наступным годзе асобнай кніжкаю⁴⁵ (цэнзурна забароненай у Расеі), ён тым самым адзін зь першых пашыраў у Францыі й наагул на захадзе Эўропы інфармацыю й ведаў пра свой паняволены край. “Любасьць да Беларусі спрычынілася да таго, што выклікала (у Парыжы. — А.К.) збліжэньне й трывалае сяброўства А. Рыпінскага з А. Міцкевічам”⁴⁶. Пераехаўшы ў Лёндан⁴⁷, ён (настаўнік французскай мовы й маляваньня ў Eagle House School), дзесь каля 1852 году, разам зь сябрам з Наваградчыны, Ігнатам Яцкоўскім (які ў кнізе сваіх успамінаў⁴⁸ захаваў для гісторыі беларускай літаратуры весткі пра паэта Паўлюка Багрыма й апублікаваў адзіны ведамы нам дагэтуль ягоны верш «Зайграй, зайграй, хлопча малы...»), залажыў ва ўласным доме на Grove Place, 5 (дом гэты стаіць яшчэ й цяпер) невялікую ўласную друкарню. У ёй у 1853 годзе асобнымі кніжачкамі трыма выданьнямі ён выдаў напісаную ім у Лёндане баляду «Нячысьцік». У музэі на Bruce Castle захоўваюцца дзьве гравюры зь ягоных малюнкаў Eagle House School, падпісаных ім і датаваных 1854 годам.

Міхал Валовіч з двара Парэчча Слонімскага павету, які на пачатку 1833 году тайна з Францыі быў высланы ў Беларусь рыхтаваць новае паўстаньне. Створанае ім з сялянаў партызанскае злучэньне было разьбітае расейскім войскам, а сам ён, схоплены, 21 ліпеня 1833 году загінуў на шыбеніцы ў Горадні.

Магістар права Гэнрык Дмахоўскі з двара Забалацьце Дзісенскага павету. Ён таксама ў 1833 годзе ішоў з Парыжа на рэвалюцыйную працу ў Беларусь, але па дарозе, у Аўстрыі, быў затрыманы й увязьнены (1834–41). Па званьненьні з турмы вярнуўся назад у Парыж, там скончыў школу скульптуры, а ў 1851 годзе выехаў у ЗША, дзе для Кангрэсу ў Вашынгтоне зрабіў бюсты Т. Касьцюшкі й Т. Джэфэрсона.

Найбольшую палітычную актыўнасьць эміграцыя разгарнула напярэдадні і ў часе паўстаньня 1863–64 гадоў. І з голасам яе ў краі мусілі паважна лічыцца. Ёсьць дадзеныя, што, калі выпрацоўваліся галоўныя мэты паўстаньня й вакол гэтага йшлі гарачыя спрэчкі, у Лёндане й Парыжы мелі пра

⁴⁵ Rypiński A. Białoruś. Paryż, 1848.

⁴⁶ German F. Aleksander Rypiński // Etnografia Polska. T.VI. S. 272.

⁴⁷ Пра лёнданскі пэрыяд ягонага жыцьця гл. дасьледаваньне: Піхура Г. Аляксандар Рыпінскі ў Лёндане (1849–1859) // Божым Шляхам (Лёндан). 1964. №86. Б.8–11.

⁴⁸ Powieść z czasu mojego, czyli Przygody litewskie. Londyn, 1854.

гэта дакладныя інфармацыі. Хтось бараніў там нацыянальныя пазыцыі Беларусі, што найлепей адбілася ў аснове «Дарасейскага, польскага і ўсіх славянскіх народаў» М.Бакуніна, блізкага да польскіх і беларускіх эмігрантаў у Лёндане. Азову гэтую, апублікаваную ў герцанаўскім «Колоколе», расейскія гісторыкі (якія так любяць спасылацца на гэты часопіс і цытаваць яго) звычайна ня згадваюць. А Бакунін пісаў: “Палякі мо будуць вымагаць зашмат... не абмежацца на Царстве Польскім, а выкажуць гістарычныя прэтэнзіі на Літву, Беларусь... і ўсю Украіну... У такім выпадку яны дапусьцяцца вялікай памылкі. Я думаю, што... Украіна... і Беларусь будуць самастойнымі сябрамі агульнаславянскага саюзу. Я вымагаю толькі аднаго, каб кожнаму народу, кожнаму малому й вялікаму племю, былі дадзеныя мажлівасьці й права самім вырашаць свой лёс: хоча ён зьліцца з Расеяй ці Польшчай — хай зьліваецца; хоча быць самастойным — хай будзе такім. Урэшце, хоча ён зусім аддзяліцца ад усіх і жыць зусім асобнай дзяржавай... хай аддзяляецца. Бог зь ёю, веліччу пятроўскай, кацярынінскай, мікалаеўскай, змусіўшай расейскі народ выконваць ганебную ролю ката... Мы шукалі сілы й славы а знайшлі няславу, заслужылі нянависьць і пракляцьце ў прыдушаных намі народаў. Дзякуй Богу, наша двухвяковая турма — пятроўская дзяржава — урэшце, ваяліца. Мы ж самі падапхнем яе ў бездань. І воля нам; воля гэраічнай Польшчы, воля Беларусі, Літве, Украіне!...”⁴⁹ Цэнтральны паўстанчы камітэт у Варшаве палічыў за канечнае злажыць на апрабату ЦК «Маладой Эўропы» ў Лёндане сваю дэкларацыю, у якой запэўняў, што па вызваленьні з-пад Расеі кожнаму народу будзе загарантаваная роўнасьць “без аніякай гэгэмоніі каторагась зь іх”⁵⁰.

Эміграцыя актывізавалася ў пашырэнні ў заходнеэўрапейскай прэсе інфармацыі пра ход паўстаньня (ішлі яны на Запад з цэнтралі паўстаньня ў Вільні празь ягонага замежнага агента ў Кёнігсбэргу А. Банальдзі⁵¹ й, паводле паказаньняў К. Каліноўскага, у адрас містэра Альбэрта ў Парыж (Hotel St. Germain, № 88))⁵²; у транспартацыі для паўстанцаў зброі (на ангельскім параплаве Ward Jackson у сакавіку 1863 году)⁵³; у вэрбаваньні з эмігрантаў добраах-

⁴⁹ Беларускі Сьцяг (Коўна). 1922. №4. Б.12-13.

⁵⁰ Wielhorski W. Op. cit. S.193, 198.

⁵¹ Восстание в Литве и Белорусии. №9 (п. 6 і зацемка).

⁵² Тамсама. №30.

⁵³ Тамсама. №№93, 99.

вотнікаў (г. зв. лёнданская марская экспэдыцыя 1863 году)⁵⁴; у спробе арганізацыі паўстанцаў на пачатку 1864 году ў Прусіі⁵⁵ і што асабліва важна — у падрыхтоўце палітычных і вайсковых кіраўнікоў.

Апошняя рабілася пераважна з дапамогаю цэнтру «Маладой Эўропы» і асабіста Джузэпэ Гарыбальдзі, які ў 1861–63 гадох прымаў беларускіх кандыдатаў у свае вайсковыя школы ў Гэнуі і Кунэо на італьянскім П'эмонце. Тут вучыліся (да прыкладу):

Фэлікс Віславух з Рэчыцкага павету, былы студэнт Маскоўскага і Кіеўскага ўнівэрсытэтаў, пазнейшы сябра К.Каліноўскага і У.Малахоўскага. Прыбыўшы з Кунэо на пачатку паўстаньня, ён быў прызначаны ў Троцкі павет, сьпярша на камандзера паўстанчага аддзелу, а ад 8 чэрвеня 1863 году — на павятовага вайсковага начальніка. Па здушэньні паўстаньня зноў пайшоў на эміграцыю.

Баляслаў Калышка зь Лідзкага павету. Сын эмігранта ў Парыжы. Камандзэр зарганізаванага ім Дубіскага паўстанчага палка, зь якім у шматлікіх баёх біўся супроць расейскага войска. Разьбіты пад Біржамі 25–26 чэрвеня 1863 году, узяты ў палон і павешаны ў Вільні.

Жыгімонт Мінейка з Ашмянскага павету. Па сканчэньні школы ў Кунэо — вайсковы начальнік Ашмянскага павету і камандзэр злучанага паўстанчага аддзелу, у якім, праўдападобна, змагаўся і сябра ягоны па Віленскай гімназіі паэт Ф.Багушэвіч. Пацярпеўшы няўдачу пад Расолішкамі, хворы на тыфус, 3 чэрвеня 1863 году ўзяты ў палон і засуджаны на кару сьмерці, замененую 12 гадамі катаргі. (Зь Сібіры яму пашчасьціла ўцячы за межы. У 1897 годзе ён яшчэ ваяваў супроць туркаў за Крыт, удастоіўся ганаровага грамадзянства Грэцыі і дажыў да 1925 году.)

Фэлікс Зянковіч з двара Макраны Пружанскага павету. Прыбыў зь Лёндану з марской экспэдыцыяй паўстанцаў-эмігрантаў. Ад ліпеня 1863 году — сакратар краёвага паўстанчага цэнтру ў Вільні. 7 жніўня 1863 году арыштаваны, прысуджаны да расстрэлу, але сасланы на 12 год катаргі ў Сібірскія капальні.

Дадамо тут і знаёмага нам Г.Дмахоўскага. Пахаваўшы ў Філядэльфіі жонку, у 1861 годзе з уласнае волі вярнуўся ў Беларусь, улучыўся ў падрыхтоўку паўстаньня; а калі яно

⁵⁴ Восстание в Литве и Белорусии. №13 (п. 7 і зацемка 7), №93 (зацемка).

⁵⁵ Тамсама. №28.

пачалося, быў вайсковым начальнікам свайго Дзісенскага павету. У красавіку 1863 году ён зарганізаваў паўстанчы аддзел у суседнім Лепельскім павеце, сам камандаваў ім у баі каля сяла Парэчча Барысаўскага павету 26 траўня 1863 году й, “прабіты 8 кулямі, упаў старац на рукі дарастаючай моладзі”⁵⁶.

Паўстаньне 1863–64 гадоў у Беларусі й Летуве сплывала крывёю. Супроць яго было кінута (паводле афіцыйных расейскіх дадзеных на 1 студзеня 1864 году) 144 786 жаўнераў, 146 гармат і 60 казацкіх сотняў⁵⁷. Сёння яшчэ невядома, колькі паўстанцаў забіта й паранена, але пакараных вайскова-палявымі судамі і “ў адміністрацыйным парадку” (без суду) на 1 студзеня 1865 году было 18 507 (зь іх: 128 — расстрэлам і шыбеніцай, 853 — катаргай, 11 502 — ссылкаю ў Сібір і “внутренние губернии Империи”, 6034 — “оставлено в крае с подвержением некоторых из них административным взысканиям и... с отдачею на благонадежное поручительство и под надзор полиции других”⁵⁸.

Калі залпы расстрэлаў і скрып вісельняў яшчэ не заціхлі, а звон кайданаў гнанных у Сібір вісеў над Беларусью, — чарговая, 4-ая хваля масавай беларускай эміграцыі вырушыла на Захад. Згодна з польскімі крыніцамі⁵⁹, яна лічыла 7000 найбольш актыўных паўстанцаў, разам — з Польшчы, Беларусі й Летувы.

Паадзіночныя й выключныя выпадкі гэтай хвалі датуюцца ўжо ад вясны 1863 году. Увосені, калі зьявіліся замаразкі й сьнег і трымацца ў лесе стала цяжка, рух гэты пабольшыўся. Дзеля таго, што ён мог пагражаць далейшаму ходу паўстаньня, зьмяншаючы ягоныя кіраўнічыя кадры, 1 сьнежня 1863 году кіраўнік паўстаньня Кастусь Каліноўскі выдаў загад аб забароне выезду замежы без дазволу паўстанчага ўраду⁶⁰, пазьней уважаючы яго “за адну з самых няўдалых пастановаў”⁶¹.

У гэтай хвалі эміграцыі ў Францыю, Швэйцарыю, Ангельшчыну й іншыя краі Захаду йшлі:

З краёвых кіраўнікоў —

⁵⁶ Восстание в Литве и Белоруссии. С. XXXIII.

⁵⁷ Тамсама. С. XXXVII і №40.

⁵⁸ Тамсама. №38.

⁵⁹ Wielka Encyklopedia Powszechna. T.3. Warszawa, 1963. S. 418.

⁶⁰ Восстание в Литве и Белоруссии. №29 і зацёмка 9 да яго.

⁶¹ Тамсама. С.70.

Ян Казела (псеўдонім — Скала) з двара Сэрвач Вялейскага павету. Навуку здабываў у Пецярбургскай школе гвардзейскіх падпрапаршчыкаў і інжынэрнай акадэміі. Напярэдадні паўстаньня — адзін з заснавальнікаў паўстанчай арганізацыі ў Менску. Ад восені 1862 году — сябра краёвага паўстанчага цэнтру. Праз год — вайсковы начальнік Горадзенскага й Аўгустоўскага ваяводзтваў. Эміграваў у Францыю. Вярнуўшыся ў 1872 годзе ў Беларусь, быў арыштаваны й да 1883 году сасланы ў ссылку.

Інжынэр Уладыслаў Малахоўскі з двара Маце Кобрынскага павету, блізкі паплечнік К.Каліноўскага, паўстанчы начальнік Вільні (у лютым-жніўні 1863 году).

Маляр Браніслаў Залескі (Ліцвін) з двара Рачкавічы Слуцкага павету. У 1846 годзе за ўдзел у падпольным антырасейскім руху высланы ў Арэнбург, а праз два гады — у Аральскі край, дзе ссылку адбываў разам з Т.Шаўчэнкам. У 1856 годзе вярнуўся дадому, а ў 1863 — далучыўся да паўстаньня. Эміграваў у Дрэздэн — Рым — Парыж (дзе ў 1880 годзе й памёр). Быў замежным палітычным прадстаўніком краёвага паўстанчага цэнтру.

Палк. Баляслаў Длускі зь Віленскага павету. Ад 1862 году — сябра краёвага паўстанчага цэнтру ў Вільні, ад кастрычніка 1863 году яму зь Вільні было даручана стварыць з новых эмігрантаў, “якія перад тым былі паўстанцамі й змушаныя былі эміграваць”, вайсковую камісію, улажыць страявы статут для паўстанчых аддзелаў і па апрабаце яго выдаць друкам⁶².

ваяводзкіх:

Паўстанчы начальнік Менскага ваяводзтва Карнэль Пялікша.

Палк. Валеры Ёрублеўскі (пазьнейшы “гэнэрал Парыскай Камуны”) зь мястэчка Жалудок Лідзкага павету. Сурэдактар газэты «Мужыцкая Праўда», вайсковы начальнік Горадзенскага ваяводзтва.

Ігнат Арамовіч, настаўнік Беластоцкай гімназіі. У паўстаньні — ад’ютант В.Урублеўскага. У студзені 1864 году эміграваў у Швэйцарыю, дзе апублікаваў свае ўспаміны з паўстаньня з тэкстамі беларускіх паўстанцкіх песьняў. Па звароце ў Беларусь арыштаваны, сасланы ў Казань, дзе ў 1875 годзе памёр.

⁶² Восстание в Литве и Белоруссии. №24.

Паэт Фэлік Ражанскі з Вялікай Берастовіцы Ваўкавыскага павету. Ад 1861 году ў Горадзенскай рэвалюцыйнай арганізацыі К.Каліноўскага. Сурэдактар «Мужыцкай Праўды», аўтар паўстанцкіх песьняў у беларускай мове. Ад 1863 году — у паўстанчых аддзелах В. Урублеўскага. Эміграваў у Аўстрыю.

павятовых —

Лекар Уладыслаў Барзабагаты з двара Рутка Наваградзкага павету, паўстанчы начальнік Наваградзкага павету, завочна засуджаны на кару сьмерці.

Паручнік артылерыі Ян Жукоўскі (псеўдонім — Каса). Па сканчэньні Пецярбургскага кадэцкага корпусу ў 1853 годзе 10 год службы ў расейскім войску. Ад красавіка 1863 году — паўстанцкі вайсковы начальнік Чэрыкаўскага павету. Сфармаваў паўстанчы аддзел і рушыў зь ім на Крычаў, каб захапіць там артылерыйскія гарматы. Пасьля няўдачы далучыўся да паўстанчага аддзелу Горацкага павету. У рэшце рэшт эміграваў.

Падпалкоўнік Аляксандар Лянкевіч з двара Панюкі Горадзенскага павету. 10 красавіка падняў паўстаньне ў сваім павеце. 22 траўня 1863 году каля сяла Мілавіды Слонімскага павету аб'яднанымі аддзеламі горадзенскіх, ваўкавыскіх, слоніmsкіх і наваградзкіх паўстанцаў разьбіў расейскія аддзелы. Вайсковы начальнік Горадзенскага павету, завочна засуджаны на сьмерць.

Жыгімонт Буйніцкі зь Дзьвінскага павету, вайсковы начальнік Інфлянцкіх паветаў Віцебскай губэрні. 15 красавіка 1863 году ён быў арыштаваны, увязьнены ў Дзьвінскай крэпасці, але дзеля нястачы ўлікаў звольнены. Хаваючыся ад уладаў, 3 траўня 1863 году лістом у Дзьвінскую сьледчую камісію справаваў ратаваць графа Л.Плятэра, заявіўшы, што гэта ён, а ня Л.Плятэр, быў арганізатарам і кіраўніком нападу паўстанцаў 13 красавіка 1863 году на расейскі транспарт зброі пад мястэчкам Краслаўка. (Захапіўшы транспарт, паўстанцы сканфіскавалі 3 скрыні зброі, а вазы з-пад іх спалілі. Пры гэтым было забіта трох расейскіх жаўнераў, а двох паранепа.) Ужо будучы эмігрантам і з газэт даведаўшыся пра расстрэл Л.Плятэра, 3 ліпеня 1863 году ў лясьце з Парыжу да расейскага вайсковага начальніка Віцебскай губэрні гэн. Э.Длатоўскага ён выказаў сваё абурэньне. Ліст гэты закончыў так: “Я ня мусіў добраахвотна выдаваць сябе ў рукі варожага нам ураду, я павінен быў ратаваць сябе для далейшай службы сьвятой справе патры-

ятызму. У кожным іншым выпадку мяне нішто не ўстрымала б ад асабістай заявы перад расейскім урадам аб невінаватасці гр. Л.Плятэра, і я не здрыгануўся б ад думкі пра непазьбежнасьць сваёй гібелі, каб толькі выратаваць невінаватага”⁶³.

і камандзераў паўстанчых аддзелаў —

Лясьнічы Ян Ваньковіч з двара Сьяляпянка пад Менскам, сын маляра Валянціна Ваньковіча, памерлага ў 1842 годзе ў Парыжы. У 1862 годзе ён у арганізацыі К.Каліноўскага рыхтаваў паўстаньне на Горадзеншчыне. 20 траўня 1863 году вывеў групу паўстанцаў зь Менску. Камандаваў паўстанчым аддзелам у Берасьцейскім павеце.

Антон Трусаў з Барысава, былы студэнт Маскоўскага ўнівэрсытэту. Камандзер Менскага паўстанчага аддзелу.

Падпаручнік артылерыі Станіслаў Ляскоўскі, камандзер слаўнага паўстанчага аддзелу ў Ігуменскім павеце. Гэта супраць яго 9 чэрвеня 1863 году ў Ігуменскія лясы было выслана 10 расейскіх рот пад камандаю гэн. Русінава; а паўстанцы ягоныя 23 ліпеня 1863 году пад Ігуменам захапілі ў палон начальніка 3-й пяхотнай дывізіі гэн. Грунта, які зь Ігумена выехаў на інспэкцыю сваіх войск.

Антон Баранцэвіч з Ашмянскага павету, падпаручнік Лібаўскага пяхотнага палка. У 1-ай палове красавіка 1863 г. з групай афіцэраў беластоцкага гарнізону далучыўся да паўстаньня. Камандаваў конным партызанскім аддзелам у Горадзенскай губэрні. У студзені 1864 году эміграваў у Парыж.

Каморнік Канстантын Далейскі з фальварка Кункулка Лідзкага павету. Сябра Ф.Багушэвіча й М.Мінейкі. (Браты ягоныя — Ціт, блізкі памочнік К.Каліноўскага, паўстанчы начальнік Вільні ў жніўні 1863, расстраляны на Лукіскім пляцы; а Францішак, сябра краёвага паўстанчага цэнтру, засуджаны на 20 год катаргі.) Паранены ў баі, ён эміграваў у Швэйцарыю й Францыю, скуль некалькі разоў вяртаўся назад, каб дапамагчы перайсьці мяжу іншым. У 1871 годзе, у часе Парыскай Камуны, расстраляны вэрсальцамі на фальшывы данос, быццам з вакна дому, у якім ён жыў у Парыжы, хтось страляў па вэрсальскіх жаўнерах.

Падпаручнік Паўлаўскага гвардзейскага палка Аляксандар Стаброўскі зь Меншчыны, 11 красавіка 1863 году перайшоўшы на бок паўстанцаў. Камандзер 2-га паўстанчага

⁶³ Восстание в Литве и Белоруссии. №272.

адзелу ў Троцкім павеце. Цяжка паранены ў баі, падаўся замежы. На пачатку 1864 году ішоў назад, у Беларусь, каб працягваць змаганьне, але на прускай мяжы быў затрыманы.

Ужо паза хваляю 1863–64 гадоў, у 1871 годзе, на эміграцыю ў Аўстрыю змушаны быў ісьці вядомы беларускі этнограф, архэоляг і літаратар Адам Кіркор, каго ў 1882 годзе Расея нат дамагалася выдачы. На эміграцыі, у Кракаўскім тэхнічна-прамысловым музэі, у 1873 годзе ён чытаў лекцыі пра літаратуру славянскіх народаў, выдаўшы іх у наступным годзе асобнай кнігай⁶⁴. У кнізе тэй А.Кіркор зрабіў адну зь першых спробаў нарысу гісторыі беларускай літаратуры ад XII да сярэдзіны XIX стагодзьдзя.

У 1874 годзе Магілёўская паліцыя мела арыштаваць былога студэнта Пецярбурскага й Кіеўскага ўнівэрсытэтаў, улучанага ў сьпіс 53-ох найбольш небясьпечных для імперыі “палітычных злачынцаў”. Але той, каго паліцыя шукала, невядома куды зьнік. Нашчадак старога беларускага шляхоцкага роду, Мікола Судзілоўскі, быў актыўным сябрам народніцкіх гурткоў і, як Ігнат Грынявецкі, прымаў удзел у падрыхтоўе колькіх замахоў на цара. У нацыянальным пытаньні ён трымаўся пагляду, што “кожны народ ня толькі мае права быць самім сабою, але й павінен быць самім сабою, павінен імкнуцца захаваць свае асаблівасьці, бараніць сваю індывідуальнасьць і апрычонасьць”⁶⁵. Ягоная эмігранцкая адьездзя ў працыгу 36 год блуканьняў па сьвеце пралягла праз 12 краёў Эўропы, Амэрыкі й Азіі — праз Швэйцарыю, Ангельшчыну, Румынію (тут ён сканчае ўнівэрсытэт з дыплёмам лекара), Баўгарыю, Францыю, Італію, Гішпанію, ЗША, Гавайскія абтокі (дзе ён арганізуе партыю незалежных палінэзійцаў канакоў, выбіраецца сэнатарам у Гавайскі Сэнат, а ў ім — на старшыню Сэнату), Філіпіны, Японію й Кітай. На скрыжаваньнях гэтага “падарожжа” ён зыходзіцца з М.Бакуніным, Х.Боцевым, Г.Пляханавым, спатыкаецца з К.Марксам і Ф.Энгельсам. У розных мовах (ён ведаў 8 эўрапейскіх моваў, канацкую, японскую й кітайскую) на палітычныя й іншыя тэмы публікуе артыкулы, нарысы, брашуры. У 1875 годзе ў Лёндане выступае на мітынгу, прысьвечаным 12-ым угодкам паўстаньня 1863–64 гадоў. Засумаваўшы па родным Фаставе (маёнтак бацькі ў Мсьціслаўскім павеце) і Магілёве, ён марыць

⁶⁴ Kirkor A. H. O literaturze pobratymczych narodów słowiańskich. Krakow, 1874.

⁶⁵ Польша. 1974. №5. Б.197.

вярнуцца дадому й робіць у гэтым кірунку захады: яшчэ з Сан-Францыска ў канцы 1880-ых гадоў праз свайго пацыента, царскага консула; у 1917 годзе, пасля перамогі бальшавіцкай рэвалюцыі, праз знаёмага, лекара Ульянавых А.Кудзьяна й трэці, апошні раз, на пачатку 1927 году беспасярэдня зьвярнуўшыся да ўраду СССР. Адказу чакаў больш за 3 гады, ды... не дачакаўшыся, у 1930 годзе памёр у Цяньцзіне.

Ня ўсе аднак эмігранты ў чужым сьвеце служылі сваёй айчыне. Частка іх раней ці пазьней растаплялася ў асыміляцыйным моры новай нацыі й назаўсёды гінула для Беларусі. У лепшым выпадку выдатнай працаю для новай бацькаўшчыны яны праслаўлялі край свайго паходжанья.

У Чылі шануецца ймя Ігната Дамейкі з двара Нядзведка пад Міром, які ў Парыжы (куды як паўстанец 1831 г. з Прусіі ён трапіў праз Кёнігсбэрг і Дрэздэн) у 1837 г. скончыў Горную школу і ўрадам маладой Чылійскай рэспублікі быў запрошаны на прафэсара хэміі й мінэралёгіі ў каледж Какімбо, а пазьней і ва ўнівэрсытэт Сант'яга, дзе ў 1867–83 гадох 16 год бесьперапынна выбіраўся на рэктара. У Чылі І.Дамейка паклаў пачатак шырокаму вывучэньню геалёгічнай структуры й мінэральных багацьцяў Андаў, пустэльні Атакамы, Араўканіі; адкрыў і здаў у эксплёатацыю колькі капальняў медзі, золата, серабра; знайшоў паклады салетры, прапанаваўшы здабываць яе на ўгнаеньне; заснаваў тры музэі й некалькі бібліятэк; выдаў шэраг падручнікаў з фізыкі, хэміі, мінэралёгіі й 130 навуковых працаў. Ягоным імем названы адкрытыя й дасьледаваныя ім адзін з горных хрыбтоў Андаў, мінэрал дамейкіт, выкапнёвы сьлімак *Nautilus Domeykus*, кветка *Viola Domeykiana*, чылійскі аманіт *Amonites Domeykanus*, і таксама места на поўначы краю — Дамейка і порт на паўдні Араўканіі — Пуэрта Дамейка. Калі ў 1883 годзе ён памёр, над ягонай труною прамаўляў прэзыдэнт Чылі. І.Дамейка быў абвешчаны народным героем, і ў Сант'яга яму пастаўлены помнік.

Кастусь Ельскі зь Ігуменскага павету. Па сканчэньні Менскай гімназіі ў 1853–56 гадох вучыўся на мэдычным факультэце Маскоўскага ўнівэрсытэту, у 1860 годзе скончыў матэматычна-прыродаведны факультэт Кіеўскага ўнівэрсытэту. Будучы настаўнікам Кіеўскай гімназіі прымаў удзел у падрыхтоўцы паўстанья 1863–64 гадоў. Калі ўвесну 1863

году ў Кіеве пачаліся арышты, К.Ельскі нелегальна перайшоў румынскую мяжу. Працаваў заолягам у Турцыі й Францыі. У 1865 годзе выехаў з Парыжу ў французскую Гвіяну. Плаваў па рэках Ко, Аяпок, Тапраба, Мароні, Уасе; дасьледаваў і апісваў жыццё трапічных птушак, казурак, жывёл, расьлінаў; на абтоках Каралеўскім, Сан Жазэф і Чортавым лекаваў хворых, на Сярэбранай гары — пракажоных. У 1869 годзе пераехаў у Перу, дзе вывучаў фаўну каля Лімы. Разам з Л.Штольцманам дасьледаваў паўночныя раёны краю, расьлінны й жывёльны сьвет прырэчча Амазонкі. Ён адкрыў невядомы да яго від жывёлы *Dinonys*. Адзін від лаўра названы ягоным імем (*Ocotea Jelscii*).

Язэп Граковіч з фальварка Міхалёва на Меншчыне. Па сканчэньні вайскавай школы ў Пецярбургу служыў у палку, які стацыянаваў у Віцебску й Чанстахове. У 1863 годзе далучыўся да паўстаньня, у наступным годзе эміграваў у Парыж. Там скончыў інжынэрную школу й выехаў у Баўгарыю, дзе будаваў чыгункі й масты. У 1881 годзе законтрактаваўся на будову чыгункі ў Гаіці. На французскім абтоку Марцініцы ў Караібскім моры вёў гэалягічныя пошукі. Памёр эмігрантам у 1912 годзе.

Трох братаў Кастравіцкіх з двара Дарашковічы Наваградзкага павету хадзілі ў паўстаньне 1863–64 гг. Двох зь іх было саслана ў Сібір. Трэцяму, Апалінару, удалося эміграваць у Італію. У Рыме ў 1880 г. ягоная дачка Анэля нарадзіла няшлюбнага сына, зь якім у 1899 г. пераехала ў Парыж. Праз два гады сын стаецца арыгінальным французскім паэтам Вільгельмам Кастравіцкім, пазьней — Гіёмам (і ў гонар дзедка) Апалінэрам. Калі паэтычная зорка Г.Апалінэра ўзыходзіла над Парыжам, там дажывала свой век Габрыэля Скакоўская, адзіная дачка беларускага пісьменьніка А.Вярыгі-Дарэўскага, арганізатара паўстаньня 1863–1864 гг. на Віцебшчыне. Яна — сама! добраахвотна! — паехала за бацькам у Сібір, куды ў 1865 г. ён быў сасланы. І пакуль цягнуў там гужы катаржніка на Ўсольскай саляварні пад Іркуцкам, на будове Кругабайкальскай дарогі ці здабываў золата на Алекмінскіх капальнях у Якуціі, — Габрыэля скрозь была каля яго, дабіваючыся ад уладаў пераводу хворага бацькі ў Цюмень Табольскай губэрні або ў іншае месца зь менш суровым кліматам. І калі не дабілася, а бацька ў 1884 г. у Іркуцку памёр, пахавала яго й назаўсёды пакінула Расею й Беларусь, эміграваўшы ў Парыж (па-

браўшыся перад тым у Сібіры з таксама паўстанцам, былым студэнтам Горы-Горацкага землярабочага інстытуту Скакоўскім).

Невядома, ці захаплялася яна паэзіяй Г.Апалінэра й ці ведала, што ён унук паўстанца, паплечніка бацькі. Таксама як і невядома, ці французскі паэт Г.Апалінэр, паміраючы 9 лістапада 1918 году ў Парыжы, ведаў, што дзесь у далёкім краі ягоных прашчураў усяго на паўгода раней у тым самым годзе (20 траўня 1918 году) памёр ягоны дзядзька, беларускі паэт Карусь Каганец, народжаны ў Табольску, у сям'і Караля Кастравіцкага, аднаго з тых сасланых у Сібір дзедавых братоў-паўстанцаў.

У 1897–1914 гадох ад безьзямельля й беспрацоўя ў каляніяльнай гаспадарцы Беларусі ў ЗША й Канаду адыйшла 5-ая хваля масавай беларускай эміграцыі, на гэты раз эканамічнай. Расейская статыстыка хавае ейныя такія згубныя для беларускага народу лікі. Беларускі дасьледчык А.Смоліч ацэньвае яе прыпушчальна на 300–500 тысяч⁶⁶.

З палітычных эмігрантаў гэтае хвалі нельга не згадаць Цёткі й Ф. Аляхновіча, эміграваўшых у Аўстрыю. Першую ў 1906–11 гадох, як ужо зную паэтку-рэвалюцыянэрку, вызначнага сябру Беларускай Сацыялістычнай Грамады. Гэта тут у эміграцыі, у Жоўкве пад Львовам, яна выдае свае кнігі — паэтычныя зборнікі «Скрыпка Беларуска» й «Хрэст на свабоду», публіцыстычную «Як мужыку палепшыць жыцьцё» й перакладную з украінскае мовы «Гасьцінец для малых дзяцей». Адсюль паходзяць і ейныя прачулыя словы:

Узнялася б, здаецца, расінкай на хмары,
А хмары бы ветрам сказала я гнаць
Далёка, далёка, дзе сьняцца мне чары,
Дзе боры густыя над Нёмнам шумяць.

(3 чужыны, Кракаў, 1.1.1909)

І другога — будучага драматурга й тэатральнага дзеяча, які па трохгадовай эміграцыі (1910–13 гадоў) паверыў у абвешчаную ў 1913 годзе амнэстыю з нагоды 300-годзьдзя дынастыі Раманавых, вярнуўся дадому, але царскім урадам быў пасаджаны на год у турму. (Пазьней савецкім урадам на доўгія гады сасланы на Салаўкі, а ў 1944 годзе — падступна падасланым агэнтам застрэлены на ўласнай кватэры ў Вільні.)

⁶⁶ Смоліч А. Эканамічнае становішча Беларусі перад вайной і рэвалюцыяй // Беларусь. Менск, 1924. Б.54.

У выніку 1-ай сусьветнай вайны, расейскай камуністычнай рэвалюцыі 1917 году і ўпадку Беларускай Народнай Рэспублікі (пракляманай 1-ым Усебеларускім Кангрэсам у Менску 30 сьнежня 1917 году, незалежнасьць якое Рада БНР абвесьціла 25 сакавіка 1918 году), — Беларусь пакінула 122 000⁶⁷ ейных жыхароў з агульнага ліку 2 000 000⁶⁸ непрымірэнцаў да савецкае ўлады, пайшоўшых на эміграцыю з цэлае прасторы былой Расейскай імперыі. Гэта была 6-ая хваля масавай беларускай эміграцыі. Часткава яна йшла, разам зь іншымі народамі Расейскай імперыі, на ўсход — у Манчжурью (Харбін, Хайлар, Мулін) і Кітай (Шанхай, Цяньцзін, Пэкін)⁶⁹, але асноўная маса кіравалася на захад — у Фінляндыю, Прыбалтыку, Нямецчыну, Чэха-Славаччыну, Францыю, ЗША.

К таму часу ў заходніх краях Эўропы дзеілі, прызнаныя дэ-юрэ ці дэ-факто дыпляматычныя прадстаўніцтвы, місіі ці кансуляты БНР:

Прадстаўніцтва БНР пры ўрадах балтыцкіх дзяржаваў у Рэвелі на чале зь інж. К.Душэўскім;

Вайскова-Дыпляматычная місія БНР у Латвіі й Эстоніі (шэф Місіі — палк. К.Езавітаў, райцы — гэн. П.Вэнт і палк. Шаўкоў);

Прадстаўніцтва БНР пры ўрадзе Летувы (прадстаўнік А. Аўсянік);

Кансулят БНР у Рызе на чале з У. Пігулеўскім;

Вайскова-Дыпляматычнае Прадстаўніцтва БНР пры ўрадзе Фінляндыі ў Гэльсінках (прадстаўнік — гэн. А.Корчак-Крыніца-Васількоўскі, райца — палк. Ю.Эльвенір), пазьней — Прадстаўніцтва БНР з прадстаўніком К.Цярэшчанкам;

Гэнэральны Кансулят БНР пры ўрадзе Турэччыны ў Канстантынопалі на чале з палк. І.Ермачэнкам;

Прадстаўніцтва БНР у Баўгарыі й на Балканах (прадстаўнік гэн. Галубінцаў);

Прадстаўніцтва БНР пры ўрадзе Чэха-Славаччыны прадстаўнік М.Вяршынін);

Дыпляматычная Місія БНР у Нямецчыне (адвакат Л.Заяц, пазьней — А.Бароўскі й іншыя). У Бэрліне Дыпляматычная Місія БНР выдавала ў нямецкай мове тыднёвы

⁶⁷ БелСЭ. Т.12. Менск., 1975. Б.55.

⁶⁸ Большая Советская Энциклопедия. Т.30. Москва, 1978. Стл.475.

⁶⁹ Гэрмановіч а. Язэп. Кітай — Сібір — Масква. Мюнхэн, 1962. Б.8, 12-15 і інш.

бюлетэнь «Весткі Беларускага Прэсбюро», а ў беларускай мове — газэту для ваеннапалонных «3 Роднага Краю».

У Прыбалтыцы часова знаходзіліся таксама некаторыя вайсковыя фармацыі БНР:

У паўночнай Латвіі й паўдзённай Эстоніі — Асобны Атрад (каля 10 000 жаўнераў) пад камандаю гэн. С.Булак-Балаховіча; Атрад гэты, на аснове ўмовы паміж урадамі БНР і Эстоніі, да часу выхаду на сваю тэрыторыю, застаючыся асобнай вайсковай адзінкай БНР, падлягаў Эстонскаму Галоўнакамандаваньню;

У Летуве, згодна з умоваю паміж урадамі БНР і Летувы ад 11 лістапада 1920 году, перабывалі адступіўшыя зь Беларусі пад ціскам бальшавікоў і палякоў (ці новасфармаваныя тут) Беларускі полк пяхоты, Беларускі швадрон, Горадзенскі батальён былога Горадзенскага палка, 1-ая й 2-ая асобныя беларускія роты, Асобны беларускі батальён і інш.; на чале іх стаяў гэн. Кандратовіч, а па ягонай дэмісіі — беларускія афіцэры Лаўрышаў, Глінскі, Ружанцоў і іншыя. Для жаўнераў выдаваўся часопіс «Вайсковы».

На эміграцыю змушаныя былі йсьці й найвышэйшыя дзяржаўныя органы БНР — Прэзыдыюм Рады на чале з П.Крэчэўскім, Урад БНР (габінэт В.Ластоўскага), а таксама шэраг радных і некаторыя партыйныя цэнтры. Найбольшую актыўнасьць у сваёй дзейнасьці яны выявілі да 1923 году.

Напачатку Ўрад БНР выехаў у Латвію й распачаў тут акцыю кансалідацыі нацыянальных беларускіх сілаў замежамі для працягу змаганьня за незалежнасьць БНР. 20 кастрычніка 1920 году на палітычнай канфэрэнцыі ў Рызе, у якой бралі ўдзел прадстаўнікі беларускіх эсэраў (В.Ластоўскі, Я.Мамонька, інж. К.Душэўскі, інж. А.Галавінскі, А.Вальковіч), сацыялістых-фэдэралістых (П.Крэчэўскі, В.Зархарка, Я.Варонка, К.Езавітаў, Ю.Гадыцкі-Цьвірка) і сацыял-дэмакратаў (А.Аўсянік), было пастаноўлена стварыць вакол ураду В. Ластоўскага адзіны нацыянальны блёк. Адначасна ўрад павёў акцыю, скіраваную на сарваньне рыскіх перамоваў паміж Савецкай Расеяй і Польшчаю аб падзеле тэрыторыі Беларусі. Аднак на падставе мірнага пагадненьня, падпісанага 11 жніўня 1920 году паміж урадамі Латвіі й РСФСР, з асобным параграфам, паводле якога Латвія забавязалася спыніць на сваёй тэрыторыі дзейнасьць Ураду БНР, ягоных дыпляматычных інстытуцыяў і ўсіх іншых беларускіх эміграцыйных арганізацыяў, — Дыпляма-

тычныя місіі БНР у Латвіі спынілі сваё існаваньне, а Ўрад БНР пераехаў у Летува, куды ў лютым 1921 году пераехала й замежнае Бюро ЦК партыі беларускіх эсэраў — Т.Грыб, П.Бадунова й Я.Мамонька.

Зь Летувы Ўрад БНР звярнуўся да ўрадаў Антанты, Прыбалтыкі, Скандынавіі й Нямецчыны з просьбаю не дапусьціць да падзелу Беларусі ў Рызе. Да сярэдзіны лютага 1921 году ў гэтай справе было пададзена 26 мэмарыялаў і дэкларацыяў. Праз сваю Дыпляматычную Дэлегацыю на чале зь міністрам замежных спраў БНР палк. А.Ладновым у Парыжы Ўрад БНР прасіў урады Антанты паставіць на парадак дня Вэрсальскай канфэрэнцыі “беларускае пытаньне”, дапамагчы БНР утрымаць сваю дзяржаўную незалежнасьць.

Заходні сьвет да ўсяе гэтае акцыі Ўраду БНР быў глухі. 18 сакавіка 1921 году торг паміж РСФСР і Польшчаю быў закончаны, і Беларусь была падзеленая. РСФСР дастала сабе большы кавалак Беларусі, зь якога частку далучыла да Расеі, а з рэшты выкраіла БССР. Польшча атрымала па-над 100 000 кв. кілямэтраў з насельніцтвам каля 4 000 000. Невялікія часткі Беларусі былі далучаныя да Латвіі й Летувы. Не дапамагло й Слуцкае паўстаньне 27 лістапада — 28 сьнежня 1920 году — адно з найбольшых антысавецкіх паўстанняў у Беларусі — калі па падпісаньні (12 кастрычніка 1920 году) прэлімінарнае ўмовы аб падзеле Чырвоная армія пачала займаць Слуцчыну.

Зь Летувы Ўрадам БНР рыхтавалася спроба падняць паўстаньне ў Заходняй Беларусі й БССР. Улетку 1921 году для гэтае мэты быў створаны Цэнтральны Беларускі Паўстанчы Камітэт (ЦБПК) на чале зь сябрам ЦК партыі беларускіх эсэраў (былым кіраўніком Слуцкага паўстаньня) адв. У.Пракулевічам, высланым нелегальна ў БССР. І хоць да паўстаньня не дайшло, арганізаваны ЦБПК партызанскі рух на землях БССР — тварэньне г.зв. “зялёнай арміі” — занепакоіў органы савецкай улады. Паводле яе афіцыйных дадзеных⁷⁰, толькі ў 6-ёх паветах тагачаснае БССР у травені 1921 году ўжо было колькі дзiesiąткаў аддзелаў “зялёнай арміі” з 2000 партызанаў, у чэрвені колькасць партызанаў дайшла да 3500. Змаганьне супраць іх вялі спэцыяльна створаныя вайсковыя фармацыі ЧОНу (частыя асобага назначэня).

Для большае кансалідацыі беларускіх нацыянальных сілаў у эміграцыі Ўрад БНР склікаў на 25–28 верасьня 1921

⁷⁰ Зимионко А. Оккупация и интервенция в Белоруссии. Минск., 1932. С.33.

году ў Празе чарговую, больш шырокую Беларускаю нацыянальна-палітычную канфэрэнцыю, на каторую з'ехалася 37 прадстаўнікоў беларускіх нацыянальных і палітычных партыяў і арганізацыяў зь Летувы, Заходняй Беларусі, Нямеччыны й Чэха-Славаччыны. Канфэрэнцыя выказала сваю салідарнасьць зь Слуцкім паўстаньнем, прыняла рэзалюцыю супраць Рыскага падзелу Беларусі, пацьвердзіла Акт 25 Сакавіка 1918 году, прызнала за адзіны заканадаўчы орган Беларусі Раду БНР, а за адзіны законны выканаўчы орган — Урад БНР (габінэт В.Ластоўскага), заклікаўшы аб'яднацца вакол іх усе цэнтры беларускай эміграцыі.

На 10 красавіка 1922 году зь ініцыятывы ангельскага прэм'ер-міністра Д.Лойд Джорджа ў Гэнуі была скліканая міжнародная канфэрэнцыя па эканамічных і фінансавых пытаннях. У ёй брала ўдзел 29 краёў. На абмеркаваньне канфэрэнцыі ставілася таксама пытаньне аб палітычным упарадкаваньні ўсходняй Эўропы. Дзеля гэтага апошняга Ўрад БНР вырашыў выслаць на канфэрэнцыю й сваю дэлегацыю. 27 красавіка туды прыбылі прэм'ер-міністар В.Ластоўскі й міністар замежных спраў А.Цьвікевіч. Яны пачалі старацца паставіць на парадак дня канфэрэнцыі “беларускае пытаньне”. 2 траўня дэлегацыя БНР мела нарады з падобнымі дэлегацыямі Ўкраіны, Грузіі, Азэрбайджану, Кубані і Ўсходняй Галіцыі. Таго-ж дня яна мела гутарку й з ангельскай дэлегацыяй. На наступны дзень была прынятая старшынёю Гэнуэскай канфэрэнцыі, прэм'ер-міністрам Італіі Л.Фактам, і даручыла яму мэмарыял Ураду БНР з просьбаю паставіць на абмеркаваньне канфэрэнцыі пытаньне аб ўняважненьні Рыскае ўмовы й аб прызнаньні БНР незалежнай дзяржавай. Тэкст гэтага мэмарыялу быў даручаны затым усім дэлегацыям канфэрэнцыі.

Мэмарыял Ураду БНР быў разгледжаны на паседжаньні Палітычнай камісіі канфэрэнцыі, дзе былі заслуханыя таксама й аргумэнты дэлегацыі БНР. Але дзеля рашучага супраціву савецкай дэлегацыі (міністра замежных спраў Г.Чычэрына) пытаньня пра лёс БНР не ўдалося паставіць на парадак дня канфэрэнцыі, якая хутка зь віны савецкай дэлегацыі наагул развалілася.

2 лістапада 1923 году, пасля рэзыгнацыі прэм'ера В.Ластоўскага й рэарганізацыі (23 жніўня) Ураду БНР, Прэзыдыюм Рады і Ўрад БНР пераехалі з Коўна ў Прагу (у Коўне застаўся толькі новы прэм'ер Ураду А.Цьвікевіч).

Беларуская эміграцыя 6-ай хвалі (часта зь ініцыятывы і з дапамогаю прадстаўніцтваў БНР) адразу пачала тварыць свае эміграцыйныя асяродкі і арганізацыі ў вольным свеце. Лепей ёй гэта ўдалося ў Латвіі, Летуве, Чэхаславацчыне, ЗША і Францыі.

У Латвіі⁷¹ ад 1919 году яна гуртавалася вакол Рады Беларускай Калёніі ў Рызе, дзе былі зарганізаваныя Беларускае Культурна-Асьветнае Таварыства «Бацькаўшчына», Беларускі Клюб, Курсы беларусаведы і пачаў выдавацца часопіс «На Чужыне». Аднак дзеля згадванае ўмовы паміж урадамі Латвіі і РСФСР усе арганізацыі беларускіх эмігрантаў у Латвіі былі ў канцы 1920 году забароненыя, аж пакуль у 1924 годзе яны не пачалі аднаўляцца. У Рызе тады ізноў паўсталі беларускія асьветныя таварыствы «Рунь» (старшыня — А.Шчорс) і «Беларуская Хата» (старшыня — М.Дзямідаў). Таварыства Беларускіх Настаўнікаў адчыніла і утрымлівала ў месце 4 беларускія прыватныя школы і Беларускаю гімназію, выдавала часопіс «Школа і Жыцьцё». Беларускае Выдавецкае Таварыства ў Латвіі выдавала беларускія кніжкі, брашуры і мясячны часопіс «Беларуская школа ў Латвіі». Было заснавана таксама Беларускае Навукова-Краязнаўчае Таварыства. Пад рэдакцыяй К.Езавітава ў 1925–30 гадох выходзіла газета «Голас Беларуса». У 1934 годзе, калі да ўлады ў Латвіі прыйшоў дыктатар К.Ульманіс, блізу ўсе арганізацыі беларускіх эмігрантаў ізноў былі забароненыя.

У Летуве да 1927 году галоўным асяродкам беларускіх эмігрантаў было Коўна. Беларускія эмігранты ядналися вакол Беларускага Нацыянальнага Камітэту (старшыня — інж. А.Галавінскі), Беларускага Культурна-Асьветнага Таварыства і Беларускага Выдавецкага Цэнтру (кіраўнік — В.Ластоўскі). Тут выдаваліся беларускія кніжкі, часопісы «Беларускі Сьцяг» і «Крывіч».

У Чэхаславацчыне эміграцыйны рух канцэнтравалася сьпярша каля Прадстаўніцтва БНР, пазьней — каля Беларускай Рады ў Празе і іншых эміграцыйных арганізацыяў — Беларускага Культурнага Таварыства імя Ф.Скарыны, Беларускага Таварыства «Сокал», Аб'яднаньня Беларускіх Студэнцкіх Арганізацыяў, каторае было сябрам Міжнароднай Студэнцкай Канфэдэрацыі (СІЕ) і цэнтраляй

⁷¹ Тут мы не бярэм на ўвагу грамадзкага і культурнага руху на этнаграфічна-беларускіх землях былых Дзьвінскага, Люцынскага і часткава Рэжышкага і Дрысенскага павеатаў Віцебскай губэрні.

усіх беларускіх студэнцкіх арганізацыяў у Празе (тут было болей за 100 беларускіх студэнтаў), Бэрліне, Рыме, Мюнхэне, Брусэлі, Лілі, Варшаве, Вільні, Рызе й г.д. Аб'яднаньне выдавала свой «Бюлетэнь», а Таварыства ймя Ф.Скарыны — часопіс «Іскры Скарыны». Тут жылі й тварылі беларускія паэты У.Жылка (1923–26) і Л.Гэніюш (ад 1938 г.).

У 1921 годзе быў заснаваны Беларускі Камітэт у Канстантынопалі. Ад 1920 году там сярод эвакуяваных, галоўна з Крыму, афіцэраў і жаўнераў расейскай арміі было шмат беларусаў, якія пазьней выяжджалі з Турэччыны ў ЗША й іншыя краі вольнага сьвету. Камітэт даручыў палкоўніку Я.Ермачэнку навязаць лучнасьць з Урадам БНР у Летуве, куды ён і выехаў. Ад прэм'ера В.Ластоўскага Ермачэнка атрымаў намінацыю на дыпляматычнага прадстаўніка БНР пры Турэцкім урадзе й на гэнэральнага консула БНР на Балканах, куды таксама эмігравалі беларусы пасля расейскай бальшавіцкай рэвалюцыі 1917 году. Па звароце ў Канстантынопаль ён зляжыў свае акрэдытуючыя паперы старшыні Турэцкага ўраду Тэффік Пашы, а па ягонай парадзе й камісарам акупацыйных уладаў у Турэччыне — амэрыканскаму, ангельскаму, францускаму, італьянскаму й грэцкаму. Ад трох апошніх урадаў (францускага, італьянскага й грэцкага) хутка былі атрыманыя прызнаньні БНР дэ-факто. Амэрыканскі й ангельскі камісары заявілі, што ня будуць Прадстаўніцтву БНР перашкаджаць у ягонаў дыпляматычнай дзейнасьці. Дыпляматычнае Прадстаўніцтва БНР у Канстантынопалі ў тым жа 1921 годзе заснавала кансуляты БНР у Баўгарыі й Югаславіі.

У ЗША паўсталі два цэнтры беларускай эміграцыі — у Нью-Ёрку й Чыкага. У Нью-Ёрку ў 1921 годзе быў створаны Беларускі Нацыянальны Камітэт і Камітэт Помачы Работнікам і Сялянам Заходняй Беларусі. У Чыкага — Беларуска-Амэрыканскі Нацыянальны Саюз (зь бібліятэкаю, асьветнай камісіяй і прэсавым бюро) і Беларуска-Амэрыканскі Клюб. Дзейнасьць гэтых арганізацыяў асабліва ажывілася, калі ў ЗША прыехаў былы прэм'ер Ураду БНР Я.Варонка. Ён ад кастрычніка 1926 году пачаў выдаваць у Чыкага газету «Беларуская Трыбуна».

Арганізацыйнае жыцьцё беларускае эміграцыі ў Францыі пачалося ад 1926 году. Найбольш зактывізавалася яно ў 1930 годзе, калі з Прагі сюды перасхалі інж. М.Абрамчык і інж. Л.Рыдлеўскі, чым стараньнем тут быў заснаваны

Хаўрус Беларускай Працоўнай Эміграцыі з цэнтрам у Парыжы й 5-цю філіяламі на правінцыі. Хаўрус выдаваў свой часопіс «Рэха».

Некаторыя эмігранты ў Празе й Парыжы падпалі пад камуністычныя ўплывы. Адзін зь іх, М.Падгаецкі з-пад Менску — афіцэр расейскага экспэдыцыйнага корпусу ў Францыі, здэмабілізаваны ў 1919 годзе ў Парыжы — у 1927 годзе вярнуўся ў Беларусь і колькі гадоў працаваў карэспандэнтам менскай расейскай газеты «Рабочий». Расчараваўшыся ў камунізме, ён уцёк назад у Францыю й выдаў там па-француску кніжку сваіх успамінаў «Чырвоная навальніца»⁷², паказаўшы ў ёй на канкрэтных выпадках з жыцця запраўдны таталітарна-дэспатычны твар камунізму ў БССР.

У пошуках працы й лепшых умоваў жыцця ў 1924–39 гадох з Заходняй Беларусі рушыла 7-ая хваля масавай беларускай эміграцыі. Меней — у Францыю (дзе, разам з эміграцыяй 6-ай хвалі, колькасць беларусаў дайшла да 20 000⁷³), Бэльгію й Канаду; болей — у краі паўдзённай Амэрыкі, дзе, паводле прыблізных падлікаў Згуртаваньня Беларусаў у Аргэнтыне, разам з эміграцыяй 4-ай хвалі, іх было каля 350 000: 120 000 — у Бразыліі, 100 000 — у Аргэнтыне (зь іх каля 60 000 у Буэнас Айрэсе й ягоных ваколіцах), (60 000 — ва Ўругваі, 60 000 — у Парагваі й 10 000 — у Чылі⁷⁴.

З гэтае хвалі эканамічнай эміграцыі нам ведама (апрача згаданага Хаўрусу ў Францыі) колькі беларускіх грамадзка-культурных арганізацыяў у Аргэнтыне (у Буэнас Айрэсе й на правінцыі): Беларускае Культурна-Асьветніцкае Таварыства, паўсталае ў сьнежні 1934 году, Беларускае Таварыства «Культура» зь Бібліятэкаю ймя І.Луцкевіча й Беларускае Таварыства «Белавежа», паўсталыя ў кастрычніку 1938 году.

У апошнім годзе 2-ой сусьветнай вайны, улетку 1944 году, перад новай акупацыяй Беларусі Чырвонай арміяй і зваротам на беларускія землі расейска-савецкага тэрору й дэспатыі, зь Беларусі пакацілася 8-ая хваля масавай беларускай эміграцыі. У ёй на Захад крануліся розныя нацыянальныя беларускія ўстановы, арганізацыі й вайсковыя

⁷² L'ouragan rouge. Paris, 1936.

⁷³ Вініцкі Алесь. Матар'ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939–1951 гг. Ч.3, Лос Анжэлэс, 1968 (машынапіс). Б.114.

⁷⁴ Bielorrussia y los Bielorrussos en la Republica Argentina. Buenos Aires, 1953. P.48.

фармацыі — Беларуская Цэнтральная Рада на чале з прэзідэнтам Р.Астроўскім, Сабор япіскапаў Беларускае Аўтакефальнае Царквы на чале зь мітрапалітам Панцялейманам, 10 200 сяброў Саюзу Беларускае Моладзі з сваім Галоўным Штабам⁷⁵, Слоні́мскі батальён Беларускай Службы Бацькаўшчыне⁷⁶, Менская Беларуская афіцэрская школа⁷⁷, некаторыя вайсковыя аддзелы Беларускай Краёвай Абароны⁷⁸, Беларускі чыгуначны батальён⁷⁹ і г.д. Адначасна — шэраг святароў усіх хрысьціянскіх веравызнаньняў. Беларуская інтэлігэнцыя — паэты, пісьменьнікі, кампазытары, артысты, навукоўцы, настаўнікі, лекары, юрысты, інжынэры... і сяляне.

Ехалі цягнікамі, выпадковымі аўтамі, ішлі на пяхоту — як хто мог. Сяляне — часам цэлымі сёламі, абозам зь дзецьмі і ўбогімі пажыткамі на вазох, запрэжаных коньмі ці каровамі. Шмат іх затрымалася ў Прусіі, дзе хутка Чырвоная армія іх насыцігла, пагнала назад. Лёс іхны невядомы.

Гэта была самая вялікая хваля беларускай палітычнай эміграцыі ў некалькі сот тысяч (без ваеннапалонных і прымусова вывезеных на працу). Хваля кацілася ў кірунку Нямеччыны, Аўстрыі, Чэха-Славацчыны, Даніі, Швэцыі, скуль пазьней, перажыўшы жахі невядомай да таго ў гісторыі прымусовай рэпатрыяцыі — выдачы вялікай ейнай часткі ўрадамі ЗША, Ангельшчыны й Францыі ў СССР — яна разьлілася па ўсяму сьвету. Апрача пазасталых у Нямеччыне й Швэцыі, найбольш — у Ангельшчыну, Бэльгію, Францыю, Аргэнтыну, ЗША, Канаду, Аўстралію. Меней — у Бразылію, Вэнэсуэлу, Марока. Невялікія групы (ці адзінкі) — у Італію, Гішпанію, Інда-Кітай, Новую Зэльандыю, Танганайку, на абток Мадагаскар...

Але гэта ўжо паза нашай тэмаю, бо 8-ая хваля эміграцыі — ня нашыя папярэднікі, а мы самі.

75 Вініцкі А. Цыт. пр. Ч.1. Б.14, 17. (Паводле неафіцыйных інфармацыяў іх было ў Нямеччыне болей — 15 000–20 000. Тамсама. Б.32).

76 Тамсама. Б.42–43.

77 Беларуская Моладзь (Ню-Ёрк). 1964. №20. Б.14–17.

78 Раніца (Бэрлін). 1944. №38(200), №41(203), №45(207).

79 Раніца. 1944. №37(199).

АКТ 25 САКАВІКА Й АДРАДЖЭНЬНЕ НАЦЫЯНАЛЬнай БЕЛАРУСКАЙ КУЛЬТУРЫ

Гісторыя гэтая дагэтуль не напісаная. У БССР пісаць яе маскоўскія ўлады не дазваляць: там ёсьць зь яе толькі некаторыя паасобныя фрагмэнты, параскіданыя па розных публікацыях, ды й то найчасцей — у скажоным сьвятле. Тут, на эміграцыі, ніхто за яе ня браўся. Наш нарыс таму — першая спроба, абапёртая на абмежаваныя, даступныя нам, крыніцы, дзеля чаго не пазбаўленая недахопаў і не прэтэндуючая на вычарпальнасьць.

Знаёмства з крыніцамі гэтай гісторыі паказвае, што беларускае нацыянальнае адраджэньне ў пэрыяд тварэньня Беларускай Народнай Рэспублікі за кароткі час (1917–21 гады) дасягнула ва ўсіх сваіх аспэктах небывалага перад тым пад расейскім каляніяльным скіпэтрам росквіту. Таму нарыс абмежаваны часам ад падрыхтоўкі й праклямаваньня БНР 1-ым Усебеларускім Кангрэсам у Менску 30 сьнежня 1917 году да Рыскае ўгоды 18 сакавіка 1921 году, калі тэрыторыя ейная была падзеленая паміж Расеяй (РСФСР) і Польшчай.

1.

Беларускія партыі й арганізацыі, пачынаючы ад БСГ¹, Беларускага Настаўніцкага Саюзу² й іншых арганізацыяў, у сваіх праграмах ці дэкларацыях заўсёды ставілі патрэбу дамагацца ад расейскага ўраду ўвядзеньня *беларускай мовы ў школах і краёвай адміністрацыі Беларусі*.

Увосені 1915 году, у часе 1-ай сусьветнай вайны, Беларусь была падзеленая на дзьве часткі — заходнюю, якая трапіла пад нямецкую акупацыю, і ўсходнюю, якая засталася пад акупацыяй Расеі. Фронт падзелу Беларусі да канца лютага 1918 году стабілізаваўся па лініі Дзвінск — возера Нарач — Баранавічы — Пінск. Вось жа ў заходняй

¹ Беларускае Сацыялістычнае Грамада, заснаваная ў канцы 1902 г.

² Заснаваны ў 1907 г.

частцы Беларусі ўпершыню за два апошнія стагоддзды на старанні віленскіх беларускіх арганізацыяў, беларуская мова, паводле загаду галоўнакамандуючага нямецкім фронтам фэльдмаршала фон Гіндэнбурга ад 16 студзеня 1916 году, здабыла правы ўжытку ў публічным жыцці — грамадскім, культурным, асветным і адміністрацыйным. У загадзе тым падкрэслена, што “беларуская мова як адменная ад расейскай дапускаецца да ўжытку без аніякіх перашкодаў”³. Пры штабе галоўнакамандуючага ў Коўне быў прызначаны перакладчык-беларус, які пачаў перакладаць усе датычныя беларусаў загады й распараджэнні штабу зь нямецкай мовы ў беларускую⁴. “У ўрадавых зносінах з народамі нямецкія ўласці атрымалі загад карыстацца гэтай мовай нараўне з іншымі краёвымі мовамі. Было загадана, каб усе афіцыйныя апавешчаныя ў Беластоку, Горадні (... і Вільні) друкаваліся і па беларуску...” Ад сярэдзіны 1916 году “з’явіліся і пашпарты, друкаваныя ў беларускай мове побач зь нямецкай, і афіцыйныя квіты, павесткі і т.п. Урэшце, цяпер, як мы ўжо пісалі, пры новым выпуску пазычковых квітоў, на іх будуць зроблены надпісы і па-беларуску”⁵. А ў газэце «*Homan*» беларускія пераклады нямецкіх урадавых папераў ужо друкуюцца *толькі па-беларуску*, безь нямецкага тэксту.

Загады Гіндэнбурга прычыніліся да неадкладнага й хуткага разьвіцця беларускага школьніцтва, зьяўлення беларускіх выдавецтваў, аднаўлення прэсы й друку, паўстаньня Беларускага Настаўніцкага Саюзу (1916 год), нацыянальнага тэатру, Беларускага Навуковага Таварыства ў Вільні (25 студзеня 1918 году)⁶, і іншых арганізацыяў і ўстановаў на чале з Цэнтральным Саюзам Беларускіх Арганізацыяў, які выконваў тады ў Заходняй Беларусі ролю Беларускага Народнага Прадстаўніцтва. Для практычных патрэбаў у I-ай палове 1918 году выйшаў з друку падрыхтаваны ў 1916-17 гадох «Сямімоўны слоўнік», беларускую частку якога ўлажыла Г.Душэўская⁷. У прадмове да слоўніка пра беларускую мову сказана, што “гэта вельмі старабытная,

3 “Das Weissrussische das mit dem Russischen nicht identisch ist, wird unbeschränkt zugelassen”. Гл.: *Правы беларускай мовы // Homan*. 1916. №30.

4 *Homan*. 1916. №40.

5 *Za hod żyćcia*. // *Homan*. 1917. №14(106).

6 *Homan*. 1918. №9(205).

7 *Sieben Sprachen Wörterbuch. Deutsch-Polnisch-Russisch-Weissruthenisch-Litauisch-Lettisch-Jiddisch*. Herausgegeben im Auftrage des Oberbefehlshabers Ost. Leipzig, 1918; *Homan*. 1918. №43(239).

найстарэйшая с паміж славянскіх моваў, [што] беларусы стараюцца адрадіцца і разьвіваюць багацьці свае мовы”⁸.

На другім баку лініі фронту, на тэрыторыі расейска-савецкай акупацыі Беларусі, беларускія арганізацыі таксама стараліся здабыць правы для беларускай мовы, хоць і напатыкаліся тут усцяж на ўсялякага роду перашкоды. Як мы ўжо мелі нагоду пісаць пра гэта⁹, у нацыянальным пытаньні РКП(б)¹⁰ і падпарадкаваня ёй цэнтральныя органы савецкай улады працягвалі палітыку царскага ўраду, трымаючыся пазыцыяў вялікадзяржаўнага расейскага шавінізму й русыфікацыі нерасейскіх народаў. Вялікую непрыхільнасьць да ўсяго беларускага меў і Смаленскі абласны цэнтар (якому падлягала Беларусь) і кіраўнік ягоны — старшыня Паўночна-Заходняга абласнога камітэту РКП(б) і абласнога выканучага камітэту (Аблвыкамзаху) А.Мясьнікоў.

Ужо нават тады, калі ў процівагу БНР была абвешчаная БССР, газета «Звезда» (у тым часе — цэнтральны орган БССР у Менску) пасля I-га Зьезду Саветаў Беларусі ў рэдакцыйным артыкуле “К ітогам сьезда...” 5 лютага 1919 году тлумачыла сваім чытачом: “Почему с’езд ограничился только пожеланием о вступлении в Российскую Советскую федерацию, почему он сразу не претворил в дело свое пожелание о полном объединении с Россией?... Для этого были очень и очень важные причины *международно-политического* характера. Перед Белоруссией был поставлен вопрос, как она принесет больше пользы [...] существуя как самостоятельная республика или сливаясь с РСФСР. И после зрелого и всестороннего обсуждения данного вопроса [...] политическая мудрость говорит нам, что мы должны *пока* существовать самостоятельно”. Разам з тым, “с’езд подтвердил, что *потуги* белорусской националистической интеллигенции к созданию “своего” белорусского языка, “своей” национальной культуры *напрасны* [...] Пусть примут это к сведению белорусские писатели”¹¹.

Аднак, не зважаючы на такія неспрыяльныя акаліч-насьці, БНК, выбраны на зьездзе ў Менску 26 ськавіка 1917 году, у сваёй дэкларацыі «Ад Беларускага Нацыянальнага

⁸ Гл. рэцэнзію: Siamijazyčny Sloŭnik // Номан. 1918. №55(251)

⁹ Калубовіч А. “Айцы” БССР і іхны лёс. Кльўлэнд, 1983. Б.15–16, 20–21 і інш.

¹⁰ Расейская Камуністычная Партыя (бальшавікоў).

¹¹ Калубовіч А. Цыт. пр. Б.34–35.

Камітэту» выказаў патрэбу “нацыяналізацыі беларускай школы”¹². 25 красавіка 1917 году. БНК выслаў да Магілёўскага каталіцкага архібіскупа ў Пецябург дэлегацыю з мэмарыялам, падпісаным старшынёю БНК Р.Скірмунтам і іншымі сябрамі. БНК у ім прасіў: “1) Каб завясьці ад восені 1917 году ў Магілёўскай Сэмінарыі ў Пецябурзе лекцыі беларускай мовы, літаратуры і гісторыі Беларусі. 2) Прыпомніць усяму духавенству на Беларусі яго абавязак, на колькі хопіць сіл і магчымасьці, прамаўляць па-беларуску да людзей у навучаньню веры ў касцьёле й школе [...] 5) Паручыць ксяндзом заняцца выданьнем беларускіх рэлігійных кніжак для касьцёла й школы, а такжа беларускай часопісі. 6) Камітэт просіць назначаць на Беларусь ксяндзоў беларусаў або тых, каторыя ведаюць беларускую мову. 7) Камітэт просіць прычыніцца, каб на Беларусь быў назначаны біскуп беларус або такі, каторы ўмее па-беларуску гаварыць”¹³. Заступіўшая БНК Цэнтральная Рада Беларускіх Арганізацыяў на першай сваёй сэсіі 5–6 жніўня 1917 году аб’яднала 23 беларускія арганізацыі, “каторыя прызнаюць патрэбу аўтаноміі Беларусі, *роднай мовы й развіцьця беларускай нацыянальнай культуры*”¹⁴. Наступніца ейная — Вялікая Беларуска Рада, што склікала I-шы Ўсебеларускі Кангрэс — у адозве да беларускага народу 30 лістапада 1917 году пісала, што “развіцьцё беларускае культуры, вывучэньне гісторыі краю й *роднае мовы* зьяўляюцца жыцьцёвым інтарэсам беларускага народу”¹⁵.

Адылі адсутнасьць пісанага правапісу й нарматыўнай граматыкі затрымлівалі канчальную ўніфікацыю літаратурных нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы. А ў падрасейскай частцы Беларусі, якая была пад уладаю царскай адміністрацыі, часовага ці савецкага ўраду, варожасьць гэтых уладаў да беларускай мовы яшчэ больш тармазіла гэтую патрэбу ўніфікацыі. Ды час не цяпеў. Нацыянальны інтарэс вымагаў завяршэньня працэсу нармалізацыі — прыняцьця адзіных устойлівых правапісных і граматычных нормаў, распрацоўкі беларускай тэрміналёгіі.

¹² Турук Ф. Белорусское движение. Москва, 1921. С.87. §4.

¹³ Номан. 1917. №39(235).

¹⁴ Турук Ф. Цыт. пр. С.88. — Статут Цэнтральнай Рады Беларускіх Арганізацыяў, §22.

¹⁵ Тамсама. Б.96.

Праца гэтая распачалася адначасна на двух баках падзеленай лініяй фронту Беларусі. Былі апублікаваныя:

1) Ant. Luckiewiĉ. *Jak prawilna pisac pa bielarusku (facinskimi literami)*. *Časć I. Wilnia, 1917*¹⁶;

2) Я.Л[ёсiк]. *Наш правопiс (кiрылiчнымi лiтарамi)*. (§§1–17)¹⁷.

3) *Prosty sposab stacca ŭ karotkim časie hramatnym*. *Napisali prof. d-r Rudolf Abicht u Breslawi i Janka Stankiewiĉ u Wilni. Drukam wydaŭ d-r Feliks Pribaĉ. Breslaŭ, 1918*. (Тут робіцца й спроба зрэфармаваць на лацінскім шрыфце беларускую графіку, прапануюцца некаторыя новыя літары, паказ на пісьме мяккасьці гукаў і г.д.)¹⁸.

4) Б.Тарашкевіч. *Разьдзел V ягонай Граматыкі, Вільня, 1918*.

З нарматыўных граматыкаў назавем:

1) *Граматыка А.Луцкевіча*, напісаная ў канцы 1917 году як далейшы працяг ягонага правапісу, але ня выдадзеная друкам¹⁹;

2) *В.Раџбка. Граматыка беларускай мовы. Wilnia, 1918*²⁰;

3) *Беларуская граматыка для школ*. Напісаў кандыдат філэлёгіі Петраградзкага Унівэрсытэту Б.Тарашкевіч. Выданьне «Беларускага Камітэту». Вільня 1918;

4) *Над беларускай граматыкай (як і над гісторыяй беларускай літаратуры) у 1918–19 гадох працаваў (але не закончыў) і праф. Р.Абіхт*²¹.

Падрыхтаваныя падручнікі беларускай граматыкі й правапісу разглядаліся Камісіяй Беларускага Навуковага Таварыства ў Вільні, выбранай на паседжаньні ўраду Таварыства 1 траўня 1918 году²². Апрача таго, ужо перад тым у БНРаўскай прэсе (у Менску — у «Вольнай Беларусі»,

¹⁶ *Номан*. 1917. №25(117) — Рэцэнзія на кніжку.

¹⁷ Апублікаваны ў газэце «Вольная Беларусь» (№4, 1918).

¹⁸ J.Stankiewiĉ. *Prawapis i hramatyka* // *Номан*. 1918. №30(226). Рэцэнзія на правапіс А.Л[uckiewiĉa] // *Номан*. 1918. №48(244). Праф. Р.Абіхт — нямецкі славiст, выкладчык Брэслаўскага ўнівэрсытэту, дзе займаў катэдру беларускай мовы й літаратуры; дасьледчык помнікаў старажытнай беларускай літаратуры; супрацоўнік газ. «Номан»; перакладчык у нямецкую мову й публікатар вершаў Я.Купалы й апавяданьня Я.Коласа «Бунт»; аўтар пяці артыкулаў «із старажытнай і новай гісторыі беларусаў» у нямецкай газэце «*Veobachter*» (5–29.IX.1918); ЭЛiМБел. Т.1. Менск, 1984. Б.11.

¹⁹ *Номан*, 1918. №30(226).

²⁰ Высновы на ягоную граматыку Камісіі Беларускага Навуковага Таварыства ад 1 траўня 1918 г. — гл. «Номан». 1918. №53(249).

²¹ *Номан*. 1918. №30(226).

²² Тамсама. 1918. №53(249).

у Вільні — у «Номаніе» пачалася публічная дыскусія, каб узгадніць разыходжаньні ў розных публікацыях правапісных і граматычных нормаў літаратурнай беларускай мовы. Яе распачала газета «Номан» артыкулам А.Луцкевіча²³.

“Справа беларускага правапісу, — пісаў ён, — гэта адна з найбольш пільных справаў нашага жыцця. Асабіва ж важная яна... [для] пэдагогаў і аўтараў школьных кніжак”. Аднак “вітаючы кожную спробу нарміроўкі правіл беларускага правапісу, мы асьцерагаем працаўнікоў на гэтай ніве, каб не сьпяшылі закоўваць мову нашу ў тыя або іншыя штучныя рамкі...”²⁴ А.Луцкевіч разглядае ўсе разьбежнасьці паміж нормамаі правапісу ягонымі й Я.Лёсіка.

“Выступленьне Я.Лёсіка ў «Вольнай Беларусі» і крытыка яго [...] Луцкевічам у «Номаніе», — пісаў Я.Станкевіч²⁵, — пачынае публічную дыспуту, і можна мець надзею, што ў хуткім часе нязгодныя пункты будуць выясьнены”. Ад сябе ён дадае колькі слухных прапазыцыяў ці ўдакладненьняў да перадачы на пісьме аканьня, канчаткаў дзеясловаў, правапісу “не” (“ня”), “ні”, і інш.

Цэлы шэраг правілаў А.Луцкевіча й Я.Лёсіка, прапазыцыяў Я.Станкевіча (адны — поўнасьцю, другія — зь меншымі ці большымі папраўкамі) былі прынятыя Б.Тарашкевічам у ягоную граматыку й правапіс і да сёньня ёсьць літаратурнай нормаю. Граматыка й правапіс Б. Тарашкевіча былі прынятыя ўсімі. Правапісныя й граматычныя нормы, прапанаваныя ў іх аўтарам, абапёртыя на народнае вымаўленьне (галоўна — гаворак паўночна-заходняй дыялектнай зоны зь цьвярдым “р” і вялікім аканьнем) і на агульнанацыянальныя рысы беларускай мовы, якія павольна, але няўхільна рабіліся ўстойлівымі ў практыцы беларускіх друкаў XIX і пачатку XX стагодзьдзяў²⁶.

У газэце «Вольная Беларусь» Я.Лёсік увёў і аддзел «З беларускага слоўніка» для друку там пераважна беларускай тэрміналёгіі (у №13 за 1918 год — граматычнай і геаграфічнай, у №14 — анатамічнай і будаўлянай і г.д.).

²³ A.Luckiewicz. Ab naš prawopis // Noman. 1918. №29(225).

²⁴ Тамсама.

²⁵ J.Stankiewicz. Prawapis i hramatyka // Noman. 1918. №30(226)—35(231).

²⁶ Граматыка Б.Тарашкевіча мела 6 выданьняў: 5 зь іх — у Вільні й апошняе (б-ае) — у Менску ў 1943 г. пад нямецкай акупацыяй. У БССР яна ніколі не друкавалася. (Ад Выдавецтва: 5-е выданьне факсымільна перавыдадзена ў Менску ў 1991 годзе.)

Друкі гэтыя таксама выклікалі публічную дыскусію²⁷. А.Луцкевіч у сваім выступе выказаў думку, што “гэтак прадложэныя тэрміны, перш чым будуць уведзены ў школьныя кніжкі, могуць быць абсуджаны публічна і с-паміж іх можна будзе зрабіць выбар”²⁸. Што тычыцца перакладных слоўнікаў, то к таму часу ўжо быў закончаны й падрыхтаваны да друку беларускім лексыкографам Я.Ціхінскім, супрацоўнікам «Нашай Нівы» й сябрам Беларускага Выдавецкага Таварыства ў Вільні «Беларуска-польска-расейскі слоўнік» у 16-ці тамох (7308 бб.), дзе ў польскую й расейскую мовы за 40 год працы ім перакладзена каля 200 000 беларускіх слоў²⁹.

Няхай ва ўсіх гэтых лінгвістычных працах ня ўсё было ўлічана, адпаведна сфармулявана й дэталізавана, але мінімум вымаганага зроблены. Таму на парадак дня ў БНР было пастаўлена пытаньне аб абвешчанні беларускай мовы дзяржаўнай. Ужо Камісія народнай асьветы I-га Ўсебеларускага Кангрэсу ў Менску выказвалася за паступовы пераход на беларускую мову як дзяржаўную³⁰. Урэшце, 12 красавіка 1918 году газета «Номан» паведаміла, што “Народны Сакратарыят Беларускай Народнай Рэспублікі прыняў пастанову аб апавяшчэньні беларускай мовы *дзяржаўнай і абавязковай мовай* Рэспублікі [...] Усе акты, дакумэнты й перапіска ўрадавых устаноў павінны пісацца дзяржаўнай беларускай моваю”³¹.

Пераход на беларускую мову пачаўся таксама і ў дакумэнтацыі прыватных устаноў і гаспадарчых прадпрыемстваў. За прыклад таго, як гэта адбывалася, можна ўзяць эканомію кн. Магдалены Радзвіл. У 1-ай палове 1918 году “за 2 месяцы ўсе канцыляры ў 18 [ейных] маэнтках перайшлі на беларускую мову. Былі ўведзеныя новыя кнігі³² зь беларускімі загаловаквымі тэкстамі, прынятыя шэраг новых працаўнікоў-беларусаў і, урэшце, было забаронена

²⁷ J.Stankiewicz. Ab bielaruskim sloŭniku // Noman. 1918. №40(236); Леўшчанка Л. Пытаньне аб беларускай тэрміналогіі // Вольная Беларусь. 1918. №30,34.

²⁸ Noman. 1918. №36(232).

²⁹ БелСЭ. Т.11. Б.120. У 1958 годзе ў архівах Бібліятэкі АН Летувіскай ССР у Вільні знойдзена частка рукапісу гэтага слоўніка. Ні цэлы слоўнік, ні частка ягоная дагэтуль ня выдадзеныя.

³⁰ Канчер Е. Белорусский вопрос. Петроград, 1919. С.72.

³¹ Noman. 1918. №30(226).

³² Яны былі выдадзеныя ў Менску. Беларуска тэрміналогія для іх падрыхтаваная з дапамогаю Я.Лёсіка й А.Смоліча (б.10).

ўжываньне іншага справаводзтва, як беларускае ня толькі ў маэнтках, а нават у 8-мі лясьніцтвах [...] Усім, хто ня ўмеў па-беларуску [было прапанавана навучыцца] даўшы [ім] на гэта 2-хмесячны тэрмін; а хто не падпарадкаваўся, быў звольнены [...] У канторах на сьценах былі расклеены надпісы: “Гаварыць іначай, як па-беларуску ў часе ўрадаваньня забараняецца”. Гэта было ўведзена, пачынаючы ад галоўнага ўпраўленьня кухціцкіх³³ маэнткаў да малага хвальварку [...] Беларуская мова была ўведзена ўсюды. Нярэдка сама княгіня зьяўлялася ў нейкі мала ведамы хвальварак і кантралявала ці ўсё вядзецца па-беларуску. Яна вымагала, каб [і] зь ёю гаварылі па-беларуску”³⁴.

Такім чынам, да паэтычнага й публіцыстычнага стыляў беларускай мовы, якія ўжываліся ў друках і прэсе XIX і пачатку XX стагодзьдзяў, цяпер далучыліся юрыдычны й навуковы стылі. Наступіў завяршальны акт: беларуская мова ў БНР пасьля доўгага перапынку ізноў сталася *літаратурнай, і дзяржаўнай*.

2.

За царскіх часоў ва ўсёй Беларусі не было ніводнае беларускае школы, калі ня браць на ўвагу спробаў арганізацыі нелегальных і тайных школак. Адраджэньне *беларускага школьніцтва* пачалося ў часе 1-ае сусьветнае вайны на нямецкім баку лініі фронту пасьля згадванага намі загаду фон Гіндэнбурга ад 16 студзеня 1916 году.

Фактычна першая беларуская пачатковая школа была адкрытая ў Вільні 13 лістапада 1915 году. У 1916 годзе там было адкрыта яшчэ 5 беларускіх пачатковых школаў, а іншыя — у Горадні, Лідзе, Крынках і па ўсёй заходняй Беларусі³⁵. Часта, як у Сьвянцянскім павеце, дзе былі адкрытыя 4 беларускія школы, іх “утрымліваюць сяляне сваім коштам”³⁶.

Наагул трэба заўважыць, што дакладнейшай статыстыкі беларускага школьніцтва канца 1915–1920 гадоў па

³³ У Кухцічах каля мястэчка Ўзды было галоўнае ўпраўленьне ўсіх маэнткаў княгіні.

³⁴ Ю[стын] М[урашка]. Княгіня Магдалена Матильда Радзівіл (успаміны). // Студэнцкі кліч (Мюнхен). 1947. №1(15). Б.9-10.

³⁵ Беларускі Календар на 1982 год. Беласток, 1981. Б.188; Номан. 1916. №73; Kala školnej sprawy // Номан. 1917. №65(157).

³⁶ Номан. 1916. №73.

гадох і раёнах Беларусі мы ня маем. Ёсць розныя сьведчанні з розных гадоў: яны няпоўныя й могуць мець недакладнасці, хоць мы ў паказе лічбаў і апіраемся тут на друкаваныя крыніцы.

У 1917 годзе на заходніх землях Беларусі пад нямецкай акупацыяй (г.зн. у Горадзеншчыне й Віленшчыне) працавала ўжо 126 беларускіх пачатковых школаў³⁷. У 1918 — паводле пазнейшых польскіх крыніцаў — іх было болей за 350³⁸; у 1920 — на тых землях, каторыя, згодна з Рыскаю ўгодай 1921 году, былі аддадзеныя Польшчы, колькасць іхная дайшла да 514³⁹; зь іх 153 было ў Горадзеншчыне, рэшта — у Наваградчыне й Віленшчыне⁴⁰.

Ад лютага 1918 году, калі расейска-савецкія ўлады ўцяклі зь Менску й сярэдняе Беларусі ў Смаленск, тут таксама пад кіраўніцтвам Ураду БНР пачалося адраджэнне беларускага школьніцтва. У самім Менску было адкрыта каля 20 беларускіх пачатковых школаў⁴¹. Колькасць жа ўсіх беларускіх школаў на Меншчыне ў 1919–20 гадох дасягнула да 193⁴². У пачатку 1920 году пры міністэрстве асветы БНР для кіравання беларускім школьніцтвам з прадстаўнікоў Школьных Радаў Меншчыны, Віленшчыны й Горадзеншчыны (якія апіраліся на павятовыя школьныя рады) была створана Беларуская Цэнтральная Школьная Рада⁴³.

Беларускіх гімназіяў і прагімназіяў к таму часу было адкрыта 13⁴⁴: 4 верасня 1917 году яшчэ пры часовым урадзе Керанскага выкладчык Менскага Настаўніцкага Інстытуту праф. Р.Астроўскі зарганізаваў у Слуцку першую беларускую гімназію й быў ейным дырэктарам; у 1917/18 школьным годзе ў яе было прынята 412 вучняў⁴⁵; у снежні 1917 году пачала працаваць гімназія ў Будславе на Віленшчыне⁴⁶ (дырэктар — Я.Васілевіч), дзе вучылася 300 вучняў; у 1918 годзе — у Менску⁴⁷, Наваградку, Горадні⁴⁸; ад пачатку 1919

37 Турук Ф. Цыт. пр. С.39.

38 Найдзюк Я. Беларусь учора і сяння. Менск, 1943 (на вокладцы — 1944). Б.205.

39 Mauersberg St. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. Ossolineum, 1968; БелСЭ. Т.12. 1975. Б.152.

40 Найдзюк Я. Цыт. пр. С.191.

41 Нотан. 1918. №52(248).

42 Турук Ф. Цыт. пр. С.61–62.

43 Тамсама. С.61.

44 Тамсама. С.62.

45 Новы Шлях 1944. №3(39). Б.6; Раница (Бэрлін) 1944. №45(207).

46 Нотан. 1918. №46(242).

47 Польшыя. 1966. №12. Б.150.

48 БелСЭ. Т.9. Б.84.

году — у Вільні (першы дырэктар — М.Кахановіч)⁴⁹ і г.д. Зь сярэдніх прафэсійных школаў (апрача пэдагогічных, аб чым будзе мова асобна) больш ведамыя: Беларуская народная кансэрваторыя ў Віцебску, зарганізаваная ў 1918 годзе беларускім кампазытарам, хормайстрам і пэдагогам М.Анцавым⁵⁰ і Каталіцкая Духоўная Сэмінарыя ў Менску (зь беларускай выкладовай моваю й катэдрай беларускай мовы), заснаваная ў пачатку лістапада 1918 году (рэктар — др. філязофіі архімандрыт Фабіян Абрантовіч)⁵¹.

Што тычыцца *вышэйшага школьніцтва*, то Камісія народнай асьветы 1-га Ўсебеларускага Кангрэсу выказалася “за неадкладнае адкрыцьцё ў Беларусі Беларускага Ўнівэрсытэту, Сельскагаспадарчага Інстытуту й Палітэхнікі”⁵². У выкананьне гэтай пастановы Народны Сакратарыят Асьветы БНР у красавіку 1918 году паклікаў Камісію, якой даручыў падрыхтоўчую працу для адкрыцьця ў Менску Беларускага Ўнівэрсытэту. У склад Камісіі ўвайшлі: народны сакратар асьветы А.Смоліч, праф. М.Доўнар-Запольскі, праф. Я.Карскі, праф. Масоніюс, былы дырэктар Менскай гімназіі В.Самойла, др. І.Кодзіс і іншыя. Праф. М.Доўнар-Запольскаму й праф. Я.Карскаму было даручана ўлажыць праекты ўнівэрсытэцкага статуту, што яны й зрабілі⁵³. Праф. Доўнар-Запольскі ўлажыў і сьпіс 36 прафэсараў з розных унівэрсытэтаў, якія далі згоду выкладаць у Менску. Сярод іх былі выдатныя акадэмікі й прафэсары былых расейскіх унівэрсытэтаў у Кіеве, Варшаве, Дэрпце, а таксама маскоўскія й пецябурскія прафэсары⁵⁴. З ужо працаваўшых вышэйшых школаў у БНР былі Беларускі Пэдагогічны Інстытут у Менску, рэарганізаваны ў 1918 годзе зь Менскага Настаўніцкага Інстытуту⁵⁵ (лектары — праф. Я.Карскі, праф. В.Іваноўскі, праф. У.Ігнатоўскі, кандыдат філялёгіі Б.Тарашкевіч і іншыя)⁵⁶ і Беларуская Кансэрваторыя ў Менску (дырэктар — былы праф. Варшаўскай кансэрваторыі Жураў-

⁴⁹ Беларускі Каляндар на 1982 год. Б.189.

⁵⁰ БелСЭ. Т.1. Б.375.

⁵¹ У 1921 годзе зь Менску сэмінарыя была пераведзеная ў Наваградка, а стуль — у Пінск. Гл.: Божым Шляхам (Лёндан). 1957. №76-81. Б.11; Гэрмановіч Я. Кітай — Сібір — Масква. Б.13, 145.

⁵² Канчар Е. Цыт. пр. С.72.

⁵³ Нотан. 1918. №37(233), 49(245). Праект статуту, уложаны праф. Я.Карскім, апублікаваны ў «Вольнай Беларусі» за 13 кастрычніка 1918 году.

⁵⁴ Нотан. 1918. №61(257).

⁵⁵ Турук Ф. Цыт. пр. С.62.

⁵⁶ Польша. 1972. №7. Б.208.

лёў), таксама рэарганізаваная Народным Сакратарыятам Асьветы БНР зь Менскай Вышэйшай Музычнай Школы, адкрытай у красавіку 1918 году⁵⁷.

Адраджэньне беларускага школьніцтва, асабліва хуткі рост пачатковых школаў, спаткаліся зь дзвюма праблемамі, якія трэба было неадкладна развязаць — зь недахопам настаўнікаў і нястачаю беларускіх школьных падручнікаў. З настаўнікаў адны ў пачатку вайны былі мабілізаваныя ў расейскае войска, другія — расейцы—русифікатары — былі ворагамі беларускае мовы й беларускага школьніцтва, трэція — патрабавалі перападрахтоўкі ў беларускай мове й наагул у беларусаведзе. Для гэтай апошняй групы настаўнікаў трэба было арганізаваць *педагагічныя* школы, на пачатку хаця б кароткатэрміновыя настаўніцкія курсы, а для падрыхтоўкі новых кандыдатаў у школы — настаўніцкія сэмінарыі.

Першыя *настаўніцкія курсы*, на стараньні І.Луцкевіча й Цёткі, былі адкрытыя ў лістападзе 1915 году ў Вільні⁵⁸. Гэта былі:

1) бяз малага гадавы курс — ад лістапада 1915 да 23 верасня 1916 году⁵⁹ і

2) шасьцімесячны, які пачаўся ад 19 кастрычніка 1916 году.⁶⁰ 15 кастрычніка 1916 году расейская Настаўніцкая Сэмінарыя ў Сьвіслачы Ваўкавыскага павету рэарганізавана ў беларускую⁶¹ (дырэктар — Б.Пачобка). У ёй для паскоранай падрыхтоўкі настаўнікаў напачатку былі адкрытыя сталыя ад 3-ох да 6-ці месяцаў настаўніцкія курсы:

1) першы курс — ад 17 кастрычніка 1916 да 29 студзеня 1917 году⁶²;

2) другі — ад 5 лютага 1917 да 5 чэрвеня 1917 году⁶³;

3) трэці — ад 1 верасня 1917 да 10 студзеня 1918 году⁶⁴;

4) чацьверты пачаўся 1 лістапада 1918 году⁶⁵ і

5) пяты — ад 15 жніўня 1918 году⁶⁶.

57 Номан. 1918. №52(248).

58 Беларускі Каляндар на 1982 год. Б.188.

59 Номан. 1916. №65.

60 Тамсама. 1916. №67.

61 Турук Ф. Цыт. пр. С.39.

62 Номан. 1916. №76; 1917. №8(100).

63 Тамсама. 1917. №50(142).

64 Тамсама. 1917. №4(156), 66(158).

65 Тамсама. 1918. №1(197).

66 Тамсама. 1918. №55(251), 56(252).

Настаўніцкія курсы для ўжо працуючых настаўнікаў у розных месцах Заходняй Беларусі былі на летніх вакацыях у часе ад 1 ліпеня да 31 жніўня 1917 году⁶⁷.

У Менску 3 красавіка 1918 году Народным Сакрата-рыятам Асьветы БНР былі адкрытыя Курсы беларусаведы. Тут для настаўнікаў Меншчыны чыталіся лекцыі з гісторыі Беларусі (праф. У.Ігнатоўскі і Я.Варонка), геаграфіі Беларусі (А.Смоліч), беларускай мовы (праф. М.Масоніюс і Я.Лёсік), беларускай літаратуры (Т.Грыб), гісторыі беларускага права (Ст.Лянкоўскі) і іншыя⁶⁸. У 1920 годзе ў Барунах Ашмянскага павету С.Рак-Міхайлоўскі заснаваў другую Беларускаю Настаўніцкую Сэмінарыю й быў ейным дырэктарам⁶⁹. З вышэйшых пэдагагічных школаў у Менску працаваў ужо згадваны намі Беларускі Пэдагагічны Інстытут.

Горш выглядала справа зь беларускімі школьнымі падручнікамі. Да 1915 году для прыватных нелегальных школак і хатняе адукацыі беларускае выдавецтва ў Пецярбургу «Загляне сонца і ў наша ваконца» выдала 3 падручнікі (леманар і чытанкі) у 5-ці кніжках (2 зь іх і лацінскім і кірылічным шрыфтам)⁷⁰. Як падручнікам для пачатковых і сярэдніх школаў часова можна было карыстацца гісторыяй Беларусі Влада, выдадзенай Віленскім выдавецтвам «Нашай Нівы», і дзьвюма кніжкамі навукі рэлігіі⁷¹.

Зразумела, што гэтых падручнікаў (яны яшчэ прадаваліся ў Віленскай беларускай кнігарні⁷²) было недастаткова для ўсё ўзрастаючай колькасці легальных беларускіх школ у Заходняй Беларусі. Таму Беларускі Камітэт у Вільні ўжо пры канцы 1915 году заснаваў Выдавецтва Беларускага Камітэту, з прыватных ахвяраў тварыў фінансавы фонд і зарганізаваў укладаньне й друк новых (ці перакладных)

⁶⁷ Номан. 1917. №50(142).

⁶⁸ Тамсама. 1918. №30(226), 37(233).

⁶⁹ Беларускі Каляндар на 1980 год. Беласток, 1979. Б.137.

⁷⁰ Каганец К. Беларускі лемэнтар або Першая навука чытанья. Пецярбург, 1906; Каганец К. Bielaruski lementar abo Pieršaja nawuka čytannia, Piesiarburh 1906; Циотка. Першае чытаньне для дзетак беларусаў. Пецярбург, 1906.

⁷¹ Власт. Кароткая гісторыя Беларусі. Вільня, 1910; Włast. Karotkaja historyja Biełarusi. Wilnia, 1910; Filachoŭski. Karotki katechizm. Wilnia, 1907 (Номан. 1918. №49(245)); Karotkaja historyja świataja. Wilnia.

⁷² Абвесткі аб продажы іх. Гл.: Номан. 1917. №10(102), з частымі паўторамі й пазьней.

школьных падручнікаў першай неабходнасці⁷³. У 1915–18 гадох гэтым выдавецтвам і выдавецтвам В.Ластоўскага ў Вільні было выдадзена 9 падручнікаў у 12 кніжках — 2 лемантары, 3 чытанкі для пасьялялемантарнага чытаньня, беларускі правапіс, 2 задачнікі й літаратурная хрэстаматыя⁷⁴. Як тымчасовы дапаможнік па гісторыі беларускай літаратуры — кніжка А.Луцкевіча з нарысамі пра Я.Коласа, Я.Купалу, Ц.Гартнага, М.Багдановіча, Цётку, К.Буйла, З.Бядулю⁷⁵.

Ад лютага 1918 году, калі расейскія савецкія ўлады пакінулі Менск і сярэдняю Беларусь, выданьнем школьных падручнікаў заняўся ўрад БНР. Пры Народным Сакратарыяце Асьветы было створана адмысловае «Бюро па ўкладаньню й перакладах падручнікаў на беларускую мову»⁷⁶. Для выданьня іх было заснаванае Менскае Асьветнае Выдавецтва⁷⁷, а таксама каапэратыўнае выдавецтва «Заранка», якое абвесьціла, што «... мае на мэці выдаваньне кніг для пачатковэй школы, для студэнтаў і вучняў вышэйшых школ...»⁷⁸ у працягу 1918–20 гадоў у друкарнях Вільні, Менску, Кіева й Коўна з друку выйшла 9 падручнікаў у 11 кніжках (дзьве кніжкі мелі 2 выданьні) — дзіцячая чытанка, граматыка беларускай мовы, гісторыя й геаграфія Беларусі, літаратурная хрэстаматыя, гісторыя беларускай літаратуры, фізыялёгія й анатомія чалавека, батаніка й

⁷³ Номан. 1918. №49(245).

⁷⁴ Першая чытанка, кніжыца для беларускіх дзетак дзеля навукі чытаньня. Злажыў Власт. Вільня, 1915; Pieršaja čytanka, knižyca dla biełaruskich dziełak dzieła nawuki čytańnia. Złažyў Włast. Wilnia, 1916 (Рэцэнзія на яе: Номан. 1916. №68); Włast. Rodnyje Ziemiaty. Wilnia, 1916 (Чытанка для 2-ога й 3-цяго класаў) (Гл. Рэцэнзія на яе: Номан. 1916. №89); Jak prawilna piśać pa-biełarusku (facinskimi literami). Ułažyў Ant. Łuckiewič. Caść I. Wilnia, 1917. (Рэцэнзія на яе: Номан. 1917. №26(118)); Zadačnik dla pačatkowych škol. Hod I (пераклад з Г.Юрэвіча), Wilnia, 1917 (Номан. 1917. №46(138)); Zadačnik dla pačatkowych škol. God I. Вільня, 1917. Zadačnik dla pačatkowych škol. Hod II i III. Wilnia, 1917 (Тамсама); Nowy Lamentar dla biełaruskich dziełak J.Stankiewiča. Wilnia, 1918. (Тамсама. 1918. №29(225)); Выданьне 2-ога Nowaha Lementara. Wilnia, 1918 (Тамсама. 1918. №36(232); Рэцэнзія — Тамсама. 1918. №39(235); Wypisy z biełaruskaj literatury. Caść I-ja (XIII-XVIII st.st.) Złažyў W.Łastoŭski. Wilnia, 1918. — Тамсама. 1918. №31(227); Łastoŭski W. Niezabudka, pieršaja paśla lemantara čytanka. Wilnia, 1918. (Тамсама); Siejbit, druhaja paśla lemantara čytanka. Złažyў i wydaŭ W.Łastoŭski. Wilnia, 1918. (Чырвоны шлях (Петраград) 1918. №5-6. Б.29).

⁷⁵ Našy Pieśniary. Socyjalna-literaturnyje narysy Antona Nowiny. Wilnia, 1918 (Номан. 1918. №12(208)); Рэцэнзія: Тамсама. 1918. №14(21).

⁷⁶ Польшыя. 1972. №7. Б.208.

⁷⁷ Турук Ф. Цыт. пр. С.62.

⁷⁸ Номан. 1918. №34(230).

школьны сьпеўнік⁷⁹. А ўсіх падручнікаў у 1915–21 гадох было выдадзена 19 у 23 кніжках.

Сюды можна дадаць і друкі праф. Я.Карскага (акруговага начальніка асьветы БНР) у БНРаўскіх пэрыядычных выданьнях (газэтах «Звон», «Беларусь» і часопісе «Рунь») ад 17 верасьня 1919 да 4 ліпеня 1920 году — усіх 17 публікацыяў з гісторыі беларускага пісьменства, якія потым увайшлі ў т. III, вып. 2 і 3 ягоных «Белорусов» выдадзеных у 1921 і 1922 гадох.

Для школьных драматычных гурткоў Міністэрства Асьветы выдала зборнік п'есаў⁸⁰.

Трэба думаць, што ня ўсе тут школьныя падручнікі й дапаможнікі намі названыя, бо, як паведамляла газэта «Номан», «Бюро па ўкладаньню й перакладах падручнікаў на беларускую мову» пры Народным Сакратарыяце Асьветы БНР толькі за 4 месяцы свае працы ў 1918 годзе падрыхтавала да друку 16 школьных падручнікаў⁸¹.

3.

У часе 1-ай сусьветнай вайны, “з восені 1915 году [...] па ўсім «Паўночна-Заходнім краі» было забаронена друкаваньне кніг і газэт на беларускай мове”⁸². У выніку

⁷⁹ Дзіцячая чыганка. Выданьне «Вольнай Беларусі». Менск, 1918 (Чырвоны шлях. Б.29.); Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Выданьне «Беларускага Камітэту». Вільня, 1918; Другое выданьне — Вільня, 1919; Ігнатоўскі У. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Менск, 1919 (Турук Ф. Цыт. пр. С.3, 63); Леўша Л. Дыямэнты беларускага прыгожага пісьменства. Беларускае Выдавецкае Таварыства «Зорка». Кіеў, 1919 (В.Дунін-Марцінкевіч, Ф.Багушэвіч, Я.Купала, Я.Колас, М.Багдановіч, Ядвігін Ш., А.Гарун, З.Бядуля, С.Палуян) (Турук Ф. Цыт. пр. С.2); яго ж: Гісторыя беларускага пісьменства ў анталёгіі: Дыямэнты..., Б.5–19; Смоліч А. Геаграфія Беларусі. Менск, 1919; Гарэцкі М. Гісторыя беларускае літаратуры. Выданьне Беларускага Выдавецкага Таварыства. Вільня, 1920; Выданьне 2-ое, Вільня, 1921; Школьны сьпеўнік. Улажыў А.Грыневіч, настаўнік сьпеву Менскай беларускай гімназіі. Вільня, 1920 (БелСЭ. Т.4. Б.56); Мальшаў Н. Фізыялёгія і анатомія чалавека. Падручнік для сярэдніх школ (пераклад). Выданьне Міністэрства Беларускіх Спраў у Літве. Коўна, 1920; Зеленскі В. Батаніка. Падручнік для сярэдніх школ (пераклад). Выданьне Міністэрства Беларускіх Спраў у Літве. Коўна, 1920.

⁸⁰ Гарун А. Жывыя казкі для дзіцячага тэатру (Хлопчык у лесе, Шчасьлівы чырвонец, Дзіўны лапаць). Выданьне Беларускае Цэнтральнае Школьнае Рады. Менск, 1920; Зборнік сцэнічных твораў для дзіцячага тэатру (Ф.Аляхновіч. У лясным гушчары, М.Чарот. Данілка і Алеська, А.Гарун. Датрымаў характару). Менск, 1920.

⁸¹ Польшыя. 1972. №7. Б.208

⁸² Паводле ўспамінаў З.Бядулі, тады сакратара рэдакцыі газэты «Наша Ніва», у кн.: Пяцьдзсят чатыры дарогі: Аўтабіяграфіі беларускіх пісьменьнікаў. Менск, 1963. Б.82.

гэтай забароны мусілі спыніць сваю дзейнасьць усе беларускія выдавецтвы ў Расеі:

«Загляне сонца ў наша ваконца» ў Пецяўбургу (ад 1906 году да вайны выдала 38 кніжок);

Выдавецтва «Нашай Нівы» ў Вільні (ад 1907 году выдала 33 кніжкі; зборнік апавяданняў К.Лейкі «Засеўкі», прысланы ў выдавецтва ў 1914 годзе, ужо ня быў выдадзены);

Беларускае Выдавецкае Таварыства ў Вільні (у 1914 годзе выдала 13 кніжок, у 1915 — толькі 2; выдавецтва плянавала выданьне літаратурнага часапісу, школьных падручнікаў — лемантара, чытанкі, беларускай граматыкі, геаграфіі, арытмэтыкі, слоўнікаў⁸³, кніжкі вершаў «Лірнік» М.Арла⁸⁴ і іншых, але да выданьня іх ужо не дайшло);

Выдавецтва Антона Грыневіча ў Пецяўбургу (у 1910–14 гадох выдала 10 кніжок);

Выдавецтва «Віктаруса» ў Вільні (у 1913–15 гадох выдала 9 кніжок);

Выдавецтва «Саха» ў Менску (у 1914–15 гадох — 5 кніжок);

Выдавецтва «Вясёлка» ў Менску, заснаванае ў пачатку 1915 году — толькі 1 кніжку.

Адраджэньне *беларускага друку* й арганізацыя ў сувязі зь ім *беларускіх выдавецтваў* пачалося таксама ў заходняй частцы Беларусі, пад нямецкай акупацыяй, яшчэ перад згадваным намі загадам Гіндэнбурга ад 16 студзеня 1916 году. Ужо ў канцы 1915 году ў Вільні паўстала два беларускія выдавецтвы:

Выдавецтва газеты «Номан» і

Выдавецтва заснаванага там Беларускага Камітэту, а ў 1917 годзе —

Выдавецтва В.Ластоўскага.

Пасьля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 году ў Расеі, пры Часовым урадзе, адраджэньне *беларускага друку* пачалося і ва ўсходняй (падрасейскай) частцы Беларусі. Там у 1917 годзе БНК заснаваў у Менску

Выдавецтва «Вольнай Беларусі».

Ад пачатку 1918 году ўжо ў БНР былі створаныя —

Выдавецтва Народнага Сакратарыяту БНР у Менску;

⁸³ Александровіч С. Пуцявіны роднага слова. Менск, 1971. Б.148.

⁸⁴ Лойка А. Гісторыя беларускай літаратуры. Ч.2. Менск, 1980, Б.385.

Выдавецкае Таварыства «Кругіса» (як працяг Пецярбурскага Выдавецтва Беларускай Хрысціянскай Злучнасьці «L.Chwiedźko i Spka», перанесенага ў 1918 годзе ў Менск, а ў 1919 — у Вільню);

Выдавецкае Таварыства «Бацькаўшчына» ў Менску.

Для выданьня школьных падручнікаў і дзіцячай літаратуры ў 1920 годзе ў Міністэрстве Асьветы БНР было заснована Менскае Асьветнае Выдавецтва.

У Вільні ў 1919 годзе аднавіла сваю дзейнасьць закрытае ў 1915 годзе Беларускае Выдавецкае Таварыства, а ў 1920 годзе паўстала прыватнае Выдавецтва У.Знамяроўскага.

Паза межамі БНР — Беларускае Выдавецкае Таварыства «Зорка» ў Кіеве (1919 год); Выдавецтва Міністэрства Беларuskіх Спраў у Коўне (1919–20 гады); Выдавецкае Таварыства імя Ф.Скарыны ў Коўне (1919–21 гады); Выдавецтва Беларускай Місіі ў Бэрліне (1919–21 гады); Выдавецтва Вайскова-Дыпляматычнай Місіі БНР у Рызе (1920–21 гады).

Усе названыя вышэй школьныя падручнікі, дзясяткі іншых кніг і брашураў, беларускія газеты й часпісы былі выдадзеныя гэтымі выдавецтвамі. Зь іх з кніг усяго разам: у 1917 годзе — 23 кніжкі, у 1918 — 51, у 1919 — 36⁸⁵. За 1920 і 1921 гады мы ня ведаем дакладнае статыстыкі. З мастацкай літаратуры — гэта творы В.Дуніна-Марцінкевіча⁸⁶, Ф.Багушэвіча⁸⁷, Я.Купалы⁸⁸, Я.Коласа⁸⁹, А.Гаруна⁹⁰, К.Каганца⁹¹, Ядвігіна Ш.⁹², А.Паўловіча⁹³, Ф.Аляхновіча⁹⁴, М.Гарэцкага⁹⁵ й іншых беларускіх пісьменьнікаў. З мовазнаўчае й гістарычнае літаратуры — слоўнікі М.Гарэцкага,

⁸⁵ Паводле Ю.Біблы, у кн.: *Летапіс беларускага друку*. Ч.3: 1917–1924 гг. Сшытак першы. Менск, 1927.

⁸⁶ Залёты. Сцэнічныя творы. Т.1. Ч.1. Менск, 1918.

⁸⁷ Maciej Buračok (F.Bahušewič). *Dudka Biełaruskaja*. Wilnia, 1918; *Symon Reŭka z rad Barysawa* (F.Bahušewič). *Smyk Biełaruski*. Wilnia, 1918.

⁸⁸ Паўлінка. Сцэнічныя творы. Т.1. Ч.1. Менск, 1918.

⁸⁹ Сымон Музыка. Менск, 1918; Антось Лата. На дарозе жыцьця. Сцэнічныя творы. Менск, 1917; Казкі жыцьця. Коўна, 1921.

⁹⁰ Матчын Дар. Зборнік вершаў. Менск, 1918.

⁹¹ Модны шляхцок. Сцэнічныя творы. Т.1. Ч.2. Менск, 1918.

⁹² *Uspaminy*. Wilnia, 1921.

⁹³ Васількі (драма). Вільня, 1919.

⁹⁴ Bazyliśak, Na Antokali, Butrym Niamira — усе ў Вільні ў 1918. Чорт і баба, Манька. Сцэнічныя творы. Т.1. Ч.2. Менск, 1918.; *Strachi Żyćcia*. *Dziadźka Jakub*. Na wioscy — усе ў Вільні ў 1919.; *Цені*. Менск, 1920; *Niaskončanaja drama*. Wilnia, 1921.

⁹⁵ Дзьве душы. Вільня, 1920.

В.Ластоўскага й К.Дуж-Душэўскага⁹⁶, публікацыі М.Доўнара-Запольскага, А.Цьвікевіча, К.Езавітава, А.Навіны (Луцкевіча), Я.Варонкі⁹⁷. Сьпеўнік А.Грыневіча⁹⁸, кніжка пра беларускія песьні А.Фарботкі⁹⁹ й г.д.

Зыходзіць у Беларусь бальшавікоў дзейнасьць усіх менаваных беларускіх выдавецтваў была забаронена. Дзеля таго ж, што савецкая ўлада ў БССР заміж іх не зарганізавала ніякага іншага беларускага выдавецтва¹⁰⁰, у красавіку 1922 году ў Менску на сродкі сяброў-пайшчыкаў паўстала Беларускае каапэратыўна-выдавецкае Таварыства «Адраджэньне». За колькі месяцаў яно выдала шэраг кніжак мастацкай літаратуры (зборнікі вершаў «Дудка Беларуская» й «Смык Беларускі» Ф.Багушэвіча, «Спадчына» Я.Купалы, «Водгульле» Я.Коласа, «Пад родным небам» З.Бядулі, паэма «Босыя на вогнішчы» М.Чарота — першыя іхнія савецкія выданьні), колькі беларускіх школьных падручнікаў, «Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры» М.Янчука й пад рэдакцыяй Я.Лёсіка літаратурна-навуковы веснік Інстытуту Беларускае Культуры «Адраджэньне», №1¹⁰¹, сканфіскаваны савецкай цензураю й зусім забаронены. І само Выдавецтва «Адраджэньне» праіснавала нядоўга, будучы ў канцы таго ж 1922 году «рэарганізаваным» у Выдавецтва «Савецкая Беларусь».

4.

Разам з друкам, дзякуючы новым беларускім выдавецтвам, адраділіся й беларускія пэрыядычныя выданьні — *газэты й часопісы*. Некаторыя выдавецтвы, як, прыкладам,

⁹⁶ Гарэцкія М. і Г. Маскоўска-беларускі слоўнік. Выданьне 2-ое. Вільня, 1920; Гарэцкі М. Беларуская-маскоўскі слоўнік. Вільня, 1921; Ластоўскі В. Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік. Коўна, 1920; Дуж-Душэўскі К. і Ластоўскі В. Слоўнік гэамэтрычных і трыганамэтрычных тэрмінаў і сказаў. Коўна, 1920.

⁹⁷ Доўнар-Запольскі М. Асновы дзяржаўнасьці Беларусі. Горадня, 1919; Цьвікевіч А. Беларусь. Бэрлін, 1919 і Адраджэньне Беларусі і Польшчы. Бэрлін, 1921; Езавітаў К. Беларусы і палякі. Коўна, 1919; Навіна А. (Луцкевіч). Польская акупацыя ў Беларусі. Вільня, 1920; Варонка Я. Беларускі рух ад 1917 да 1920 году. Коўна, 1920.

⁹⁸ Грыневіч А. Народны сьпеўнік. Вільня, 1920.

⁹⁹ Фарботка А. Беларусь у песьнях. Менск, 1920.

¹⁰⁰ Дзя ў выданьня расейскіх газэтаў і часопісаў у БССР у лістападзе 1920 году ў Менску было заснаванае аддзяленьне Дзяржаўнага Выдавецтва РСФСР, у студзені 1921 году пераназванае ў Дзяржаўнае Выдавецтва БССР, якое ў наступным годзе ўвайшло ў склад Белтэстдруку.

¹⁰¹ У ім: новыя творы Я.Купалы, Я.Коласа, К.Каганца, М.Грамыкі, артыкулы М.Пятуховіча, С.Некрашэвіча, Я.Лёсіка й інш.

выдавецкае таварыства «Бацькаўшчына» ў Менску (яно мела свае аддзелы ў Бабруйску, Горадні, Вільні, Рызе, у некаторых павятовых цэнтрах) асабліва было актыўным у выданьні беларускіх газетаў і часопісаў («Беларусь», «Беларускае Слова», «Беларуская Думка», «Незалежная Думка», «Беларуская Ілюстраваная Часопісь», «Бацькаўшчына» й інш.).

Пачатак адраджэньню прэсы паклала газета «Гоман», якая ад 15 студзеня 1916 году двойчы на тыдзень пачала выходзіць у Вільні пад рэдакцыяй В.Ластоўскага, а ад №33(125) за 24 красавіка 1917 году — Я.Салаўя. Сьпяраша газета друкавалася толькі лацінскім шрыфтам, а ад 1 верасьня 1916 — лацінскім і кірылічным. Апошні, ведамы нам, мажліва, не апошні нумар газеты (№62(258)) выйшаў 9 жніўня 1918 году.

1 лістапада 1916 году ў Пецярбургу пачалі выдаваць беларускія газеты З.Жылуновіч (Ц.Гартны) і Э.Будзька. Першы — газету «Дзяньніцу», другі — «Świetač». Абодва выдалі толькі па 7 нумароў, але дзеля немажлівых цэнзурных вымогаў 31 лістапада 1916 году выданьне газетаў муслі спыніць.

У 1917 годзе, пасья Лютаўскай расейскай рэвалюцыі, пры Часовым урадзе зьявіліся беларускія газеты і ў Менску:

«Вольная Беларусь» (ад 28 траўня 1917 году) як тыднёвік БНР (пазней — Цэнтральнай Рады Беларускіх Арганізацыяў — Вялікай Беларускай Рады — Рады БНР); рэдактар газеты — Я.Лёсік;

«Грамада», тыднёвік БСГ, рэдактар — А.Смоліч;

«Беларуская Рада», орган Цэнтральнай Беларускай Вайскавай Рады, выходзіла тройчы ў тыдні;

і ў Пецярбургу ад 8 сьнежня —

«Кгуніса», пад рэдакцыяй кс. Л.Хведзькі.

У 1918 годзе, ужо ў БНР, працягвалі выходзіць газеты «Гоман», «Вольная Беларусь», «Беларуская Рада», «Кгуніса» (перанесеная зь Пецярбургу ў Менск і рэдагаваная тут кс. В.Гадлеўскім). Апрача таго зьявіліся новыя газеты:

«Беларускі Шлях» (Менск), штотдзёньнік Менскага Народнага Прадстаўніцтва, пад рэдакцыяй А.Прушынскага (А.Гаруна) і М.Алексюка;

«Родны Край» (Слуцк), тыднёвік Беларускага Нацыянальнага Камітэту ў Слуцку пад рэдакцыяй А.Пяткевіча;

і часопісы —

«Беларуская Ілюстраваная Часопісь» (Вільня);

«Варта» (Менск), ілюстраваны літаратурна-грамадзкі, навукова-гістарычны й эканамічны штотомесячнік пад рэдакцыяй Я.Варонкі; і

«Крывічанін» (Вільня), палітычна-літаратурны штотомесячнік пад рэдакцыяй В.Ластоўскага. (Два апошнія выйшлі толькі №1 за кастрычнік месяца).

Ад сьнежня 1918 году да красавіка-жніўня 1919 году БНР, за выключэньнем Горадзеншчыны, Беласточчыны, Берасьцейшчыны і ўсходняй часткі Віленшчыны, была акупаваная савецкім войскам. На акупаванай тэрыторыі, на загад ЦК РКП(б) з Масквы, 30 сьнежня 1918 году ў Смаленску, на абласным зьездзе РПК(б), была пракляманая БССР, якую, на новы загад з Масквы, 27 лютага 1919 году зьліквідавалі, улучыўшы яе ў г.зв. ЛітБел. І ў БССР і ў ЛітБел савецкімі ўладамі не выдавалася *аніводнай* газэты ці часапісу ў *беларускай мове*¹⁰². Яны працягвалі ў гэтым часе выходзіць у Горадні й Вільні (да заняцьця яе савецкімі войскамі), куды зь Менску выехалі Рада і ўрад БНР. Тут выдаваліся газэты:

«Беларусь» (Горадня), двойчы на тыдзень, орган Цэнтральнай Рады Горадзеншчыны;

«Зорка» (Горадня), тыднёвік Горадзенскага Беларускага Камітэту;

«Родны Край» (Горадня), орган Беларускай Партыі Эсэраў пад рэдакцыяй Т.Грыба.

Па заняцьці польскім войскам Вільні (21 красавіка 1919 году) там пачалі выходзіць беларускія газэты —

«Незалежная Беларусь», орган Беларускай Народнай Партыі, пад рэдакцыяй Я.Станкевіча;

«Наша Думка»;

«Беларуская Думка», тройчы ў тыдзень, орган Беларускай Партыі Эсэраў, пад рэдакцыяй І.Вайцяховіча.

Але хутка палякі закрылі гэтыя віленскія газэты, як і горадзенскую газэту «Родны Край». Аднак заміж іх пад польскай акупацыяй БНР зьявіліся іншыя газэты —

«Беларускі Народ» (Горадня), двойчы на тыдзень;

«Беларускае Слова» (Горадня), пад рэдакцыяй С.Рак-Міхайлоўскага;

«Грамадзянін» (Вільня), орган Беларускай Партыі Эсэраў пад рэдакцыяй Т.Грыба;

¹⁰² Калубовіч А. Цыт. пр. Б.35.

а па заняцці палякамі Менску (8 жніўня 1919 году) — «Zwop» (Менск), тройчы на тыдзень, пад рэдакцыяй І.Луцэвіча (Я.Купалы) ці Я.Лёсіка, якую ў канцы 1919 году замяніў штодзёньнік

«Беларусь» пад рэдакцыяй Я.Лёсіка.

Паза межамі БНР — у 1919 годзе Беларуская Дыпляматычная Місія ў Бэрліне выдавала для ваеннапалонных беларусаў у Нямеччыне газэты

«3 Роднага Краю», а ў Коўні для беларускіх вайсковых аддзелаў у Летуве выходзіла газэта

«Варта Бацькаўшчыны».

Зь беларускіх часопісаў у 1919 годзе выходзілі

«Бацькаўшчына» (Горадня), тыднёвік Беларускага Прасьветнага Таварыства «Бацькаўшчына», закрыты польскімі акупантамі;

«Беларускае Жыцьцё» (Вільня), ілюстраваны тыднёвік пад рэдакцыяй Ф.Аляхновіча;

а паза БНР —

«Часопісь» (Коўна), ілюстраваны штотомесячнік Міністэрства Беларускіх Спраў у летувіскім урадзе, пад рэдакцыяй Я.Варонкі.

У 1920 годзе далей выходзіў у Менску штодзёньнік «Беларусь», у Коўне — «Варта Бацькаўшчыны». З новых газэтаў —

«Незалежная думка» (Вільня), тыднёвік;

«Наша Каляіна» (Слуцк), двухтыднёвік Беларускай Партыі Эсэраў; і

«Пагоня» (Вільня—Коўна), орган Міністэрства Беларускіх Спраў у летувіскім урадзе.

З часопісаў выходзілі далей «Беларускае Жыцьцё» (перанесенае зь Вільні ў Менск) і «Часопісь» Міністэрства Беларускіх Спраў у летувіскім урадзе. У Менску зьявіліся тры новыя часопісы —

«Рунь», ілюстраваны тыднёвік літаратуры й мастацтва пад рэдакцыяй І.Луцэвіча (Я.Купалы), які замяніў сабою часопіс «Беларускае Жыцьцё»;

«Падарунак Беларускаму Жаўнеру», орган Беларускай Вайскавай Камісіі; і

«Саха», штотомесячнік сельскай гаспадаркі пад рэдакцыяй А.Уласава, адноўлены пасля закрыцця яго ў 1915 годзе;

у Коўне —

«Наша Зямля»;

у Рызе —

«На Чужыне», штотомесячнік Вайскова-Дыпляматычнай Місіі БНР у Латвіі, пад рэдакцыяй сакратара Місіі Г.Казячага.

У 1921 годзе ў Вільні выходзілі газеты

«Беларускія Ведамасыці», тыднёвік пад рэдакцыяй М.Гарэцкага, і

«Беларускі Звон» пад рэдакцыяй Ф.Аляхновіча;

а з часапісаў — толькі ў Коўне

двухтыднёвік «Вайсковы».

Усе названыя тут БНРаўскія беларускія газеты й часапісы на тэрыторыі БНР пры паўторнай акупацыі БНР расейска-савецкім войскам у ліпені-жніўні 1920 году, як і царскімі ўладамі ў 1915 годзе, або былі закрытыя, або яны самі музілі спыніць свой выхад. Заміж іх, як і ў 1917 годзе, савецкія ўлады выдавалі свае пэрыядычныя выданьні ў *расейскай мове*. Вось далёка няпоўны сьпіс іхны. Газеты: у Смаленску — «Советская правда» (1917–18), «Известия Смоленского Совета» (ад канца 1917), «Известия Западной коммуны» (1918), «Бедняк» (1918–19) і інш.; у Менску — «Звезда» (іншыя ейныя назовы — «Молот», «Буревестник», ад 1917), «Крестьянская газета» (1917), «Известия Минского Совета» (іншы назоў — «Рабочий и солдат», 1917–18), «Известия Временного Рабоче-Крестьянского Советского Правительства Белоруссии» (1919), «Минский пролетарий» (1919), «Известия военно-революционного Комитета ССРБ» (1919), «Советская Белоруссия» (ад ліпеня 1920, перад тым выходзіла ў Смаленску); у Магілёве — «Известия Могилевского Совета» (1918), «Соха и молот» (1919–24); у Віцебску — «Известия военно-революционного комитета г. Витебска» (іншы назоў — «Заря Запада», ад 1918), «Известия Витебского Совета» (1919), «Голос бедняка» (1919); у Гомелі — «Известия Гомельского Совета» (іншы назоў — «Путь Советов», 1917–20), «Известия революционного комитета г. Гомеля» (1919); у Полацку — «Революционный голос» (1917), «Красная газета» (1918), «Известия Мозырского Совета» (1917–18), «Известия Климовичского исполкома» (1918), «Известия Совета Оршанского уезда» (іншы назоў — «Набат», 1918–20), «Известия Борисовского Совдепа», (ад 1918, ад 1920 — «Бедняк»), «Известия Исполкома Советов» (іншы назоў — «Факел»), Сянно, 1918–22. і г. д. Часапісы: гаспадарчыя — «Экономическая жизнь» (Смаленск, 1918–19), «Хозяйство Белоруссии» (Менск, 1920–21); грамадзка-палітычныя — «Заря Запада» (Менск, 1919), «Коммунистический труд» (Віцебск, 1919–23), «Полесский коммунал»

(Гомель, ад 1919), «Заря» (Чавусы, 1919), «Голос труда» (Віцебск, 1920–21); камсамольскія — «Набат молодежи» (Гомель, 1920–21); асьветныя — «Школа и культура Советской Белоруссии» (Менск, 1919–21), «Вестник Народного комиссариата просвещения ССРБ» (Менск, 1921–22); «Коммунистическое просвещение» (Гомель, 1920–21); «В буре» (Сянно, 1919); «Искусство» (Віцебск, 1921) і інш.¹⁰³ У студзені 1919 году ЦБ КП(б)Б прызнала нават немэтазгодным выдаваць у БССР газеты ў беларускай мове¹⁰⁴.

Толькі ад жніўня 1920 году, пасля другога абвешчання БССР, побач шматлікіх расейскіх публікацыяў, было дазволена выдаваць пад рэдакцыяй Ц.Гартнага на адной з аднаго боку газэтнай шпальце “насьценную газету” «Работница-сялянская Беларусь» (ведамы №1 за 4 жніўня), якая ў сталіцы БССР, збоку тэатральных афішаў і афіцыйных загадаў і абвестак, наклевалася на вітрынах і сьценах¹⁰⁵; а ад 15 жніўня 1920 году ў газэце «Советская Белоруссия» — расейскую мову замяніць на беларускую¹⁰⁶. Ад верасьня 1920 году Наркамасьветы БССР пачаў выдаваць таксама пад рэдакцыяй Я.Купалы нерэгулярна й першы савецкі літаратурна-мастацкі часопіс у беларускай мове «Вольны сыяг» (за 1920–22 гады выйшлі №№1–9); а ў 1921–22 гадох пад рэдакцыяй З.Бядулі — такі ж нерэгулярны дзіцячы часопіс «Зоркі». Першы рэгулярны савецкі літаратурны часопіс у беларускай мове «Полымя» пачаў выходзіць у Менску ад сьнежня 1922 году, г. зн. на 6-ым годзе пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі.

5.

Гісторыя адраджэньня нацыянальнага беларускага тэатру ў 1916–21 гадох была напісана Ф.Аляхновічам¹⁰⁷,

¹⁰³ БелСЭ. Т.2. Б.117–119; Т.5. Б.54–56; Т.11. Б.209; Т.12. Б.398–399 і інш.; Ватацы Н. Мастацкая літаратура Савецкай Беларусі (1917 – 1960). Менск, 1962. Б.383–386.

¹⁰⁴ Калубовіч А. Цыт. пр. Б.65, увага 98.

¹⁰⁵ ЛіМ. 15 верасьня. 1958 году.

¹⁰⁶ Па-за БССР перад тым у Петраградзе—Маскве ад 1 жніўня 1918 да 24 лютага 1919 году пад рэдакцыяй З.Жылуновіча (Ц.Гартнага) выдавалася ў беларускай мове савецкая газета «Дзяньніца», а пад рэдакцыяй А.Вазілы ў Петраградзе ў ліпені-сьнежані 1918 году — двухмоўны расейска-беларускі часопіс «Чырвоны Шлях» — БелСЭ. Т.12. Б.398; Ватацы Н. Цыт. пр. Б.388.

¹⁰⁷ Аляхновіч Ф. Беларускі тэатар. Вільня, 1924.

кароткія весткі зь яе ёсьць у кнізе У.Сядуры¹⁰⁸ і ў некаторых артыкулах¹⁰⁹. Але дзеля таго, што ў сучасных савецкіх публікацыях¹¹⁰ гісторыя такая, як і масавы культурны рух у Беларусі ў 1917–20 гадох (аб чым мова будзе наперадзе), падаецца ў скажоным сьвятле (з рознымі перакручваньнямі, прамоўчваньнямі й нацяжкамі), а адшукаць сёньня старэйшыя крыніцы гэтай гісторыі ўжо нялёгка, — для цэласьці гісторыі нашага нарысу варта хоць з большага гісторыю гэтую тут аднавіць, дадаўшы да яе новыя факты й дэталі.

У часе, пра каторы мы гаворым, паўстала тры беларускія тэатры: адзін — у Вільні, два — у Менску.

Віленскі Беларускі Тэатар

Арганізацыя Беларускага Тэатру ў Вільні зьвязана зь імем Ф.Аляхновіча¹¹¹. Пад нямецкай акупацыяй, звольніўшыся з расейскай турмы на Лукішках, дзе ён сядзеў у 1914–15 гадох і дзе напісаў сваю першую (з усіх 18) п'есаў «На Антокалі», ён з энтузіязмам бярэцца за арганізацыю нацыянальнага беларускага тэатру. Не зважаючы на цяжкія ўмовы ваеннага часу, зьбірае каля сябе «Музычна-Драматычны гурток», давёўшы яго да 60 асобаў. Болей за 20 зь іх — акторы «Драматычнай дружыны» (П.Бароўскі, Ф.Жукоўскі, М.Булгак, Г.Кодзь, Я.Валаховіч, К.Юневіч, Аколаў-Зубкоўская, Л.Мэнкэ, К.Стэфанавічанка, С.Камінская, А.Сакавічанка, Э.Блажэвічанка й інш.), аркестра з 16 музыкаў, хор (кір. — М.Дунаеў) і танцавальная група. Сам Ф.Аляхновіч — дырэктар, рэжысэр, актор і драматург тэатру¹¹². Каб папоўніць тэатральны рэпэртуар, ён піша новыя п'есы: «На вёсцы» (1916), «Бутрым Няміра» (1916), «Манька» (1917), «Базылішак» (1917), «Калісь» (1917), дзіцячую п'есу «У лясным гушчары» (1917).

Тэатар не адразу знайшоў для сябе адпаведнае памешканьне (клуб з саяю й сцэнаю). Ад 1 чэрвеня 1916 году¹¹³ ён меў невялікае памешканьне на Вялікай вуліцы,

¹⁰⁸ The Byelorussian Theater and Drama by Vladimir Seduro. New York, 1955.

¹⁰⁹ Аляхновіч Ф. Першае таварыства беларускай драмы і камэдыі // Рунь (Менск). 1920. №2; Yezavitau K. Zur Geschichte des Weissruthenischen Theater // Ostland (Riga). 1943. №9 і інш.

¹¹⁰ Рамановіч Я. Першы тэатр. Менск, 1946; Нефед В. Становление белорусского советского театра, 1917-1941. Минск, 1985 і інш.

¹¹¹ У 1907 годзе ён скончыў Драматычную школу ў Варшаве. У 1907–8 гадох працаваў акторам у польскіх вандроўных тэатрах, а ў 1910 годзе — зь І.Буйніцкім.

¹¹² Номан. 1916. №86 (артыкул «Bielaruski teatar»); Тамсама. 1916. №92.

¹¹³ Тамсама. 1918. №48(244).

ад канца лютага 1917 году¹¹⁴ — большае на Віленскай, №28, а 25 траўня 1917 году¹¹⁵ перабраўся ў яшчэ лепшае — у былую салю «Руты» на Сьв. Юраўскім праспэктце, №22.

Першыя выступы тэатру пачаліся ў часе, калі ён быў яшчэ ў стадыі арганізацыі — 20 лютага 1916 году паказам п'есаў «Модны шляхцюк» К.Каганца й «Як яны жаніліся» А.Валодзькі, канцэртам 17 верасьня 1916 году на адкрыцьці першага Беларускага клюбу ў Вільні¹¹⁶.

13 кастрычніка 1916 году газета «Гоман» (№70) у артыкуле «Беларускі тэатар» паведаміла, што “ў нядзелю 15 кастрычніка ў салі Работніцкага клюбу (Варонья, №5) Драматычная дружина [...] пад кірункам рэжысэра Ф.Аляхновіча [...] ставіць драматычны абразок Э.Ажэшковай у 4 актах [...] «Хам». Гэты артыкул, перакладзены ў нямецкую мову, быў надрукаваны і ў «Wilnaer Zeitung». Рэцэнзія на паказ была зьмешчана ў «Гомане» (№72 за 20 кастрычніка 1916 году).

“Выбар п'есы, — пісалася ў ёй, — сам гаворыць за сябе. Рэч дзеецца ў беларускай вёсцы — над родным, дарагім кожнаму з нас Нёманам [...] дзеецца ў беларусаў, каторыя толькі цяпер адбудоўваюць сваю бацькаўшчыну [...] Трэба адзначыць, што дружина не пашкадавала сваіх сіл, каб сыграць гэту п'есу сумленна і нават з талентам. Роль Пронькі — [...] трудна [...] але прайшла яна добра: артыстка перасіліла ўсе труднасьці. Роль Паўлюка іграў сур'ёзны артыста, каторы стварыў тып жывы, бяз шаржу, не ганяючыся за таннымі эфэктамі. З пад'ёмам, нават з некаторым задорам і з талентам іграла Аўдоцьця, удала выйшаў і тып жабрачкі Марцэлькі — хітрай, няшчырай бабы. Рэшта іграўшых дапоўнілі дружна ўвесь абраз.

Публіка шчыра вітала маладую беларускую дружыну, выказваючы сваю падзяку гарачымі воплескамі і вызываючы іграўшых некалькі разоў пасля спуску куртыны. Проньцы падалі кветкі. І хоць суровы крытык мог бы тое-сёе зганіць — выйшаўшы з тэатру я захавала надоўга сільнае ўражаньне ў глыбі душы”.

Ад 15 кастрычніка 1916 году й датуецца гісторыя Беларускага Тэатру ў Вільні. Ад гэтага часу пачаліся больш-менш рэгулярныя ва ўмовах вайны спэтаклі. У газэце «Гоман» падаюцца частыя абвесткі пра іх, рэцэнзіі ці артыкулы. У тэатры йшлі:

¹¹⁴ Нотан. 1917. №18(110).

¹¹⁵ Тамсама. 1917. №58(150).

¹¹⁶ Тамсама. 1916. №62, 64.

5 лістапада 1916 году — «У зімовы вечар» паводле Э.Ажэшкі й «Міхалка» Далецкіх;

10 сьнежня 1916 году — «Як яны жанліся» А.Валодзькі;

26 сьнежня 1916 году — прэм'ера «На Антокалі» Ф.Аляхновіча.

У «Гомане» (№92 за 1916 год) на спектакль «На Антокалі» надрукавана вялікая рэцэнзія. Рэцэнзія зьявілася і ў нямецкай газэце «Wilnaer Zeitung». Вытрымкі зь яе падае «Гоман» (№92) у беларускім перакладзе: «Трэба шчыра вітаць жывыя сілы, каторыя сваёй працай далей разьвіваюць культурнае жыцьцё беларусаў і даюць яму сваю ўласную сцэну [...] Ігра была знамянітая. І песьні і дуэты [выкананы] добра. Аўтар, каторы іграў роль гаспадара шавецкага варштату надта добра, спаткаў са сваёй п'есай добры прыём публікі й быў шчыра вітаны. Няхай гэта будзе для яго паддэжкай дзеля далейшай творчай працы».

Далей ставіліся:

27 сьнежня 1916 году — «Хам» паводле Э.Ажэшкі;

1 студзеня 1917 году — «На Антокалі»;

17 лютага 1917 году — «Паўлінка» Я.Купалы¹¹⁷;

18 сакавіка 1917 году — «На вёсцы» Ф.Аляхновіча;

31 сакавіка 1917 году — другі раз «На вёсцы»;

22 красавіка 1917 году — «У Купальскую ноч» паводле Я.Купалы;

27 красавіка 1917 году — «Петра Каруза» Р.Бракко;

2 траўня 1917 году — другі раз «Петра Каруза»;

27 траўня 1917 году — «На Антокалі».

У артыкуле «Беларускі тэатар» («Гоман», №38(234) за 1918 год) даецца агульны агляд спектакляў другога тэатральнага сэзону (восень 1917 — вясна 1918 гадоў): прэм'еры «Калісь», «Бутрым Няміра» й «Манька» Ф.Аляхновіча (усе па тры разы); з старых паказаў — «На вёсцы» (тры разы), «Міхалка» (два разы), «У Купальскую ноч» (адзін раз) і г.д.

Двойчы Ф.Аляхновіч адлучаўся зь Вільні ў Менск (у чэрвені 1918 і жніўні 1919 году). Тады яго ў Вільні заступаў адзін зь вядучых актараў тэатру П.Бароўскі¹¹⁸. Аднак увесну 1919 і ў сярэдзіне ліпеня 1920 году ён вяртаўся назад у Вільню й зноў кіраваў тут тэатрам.

¹¹⁷ Рэцэнзіі на спектакль: Гоман. 1917. №16(108) і Wilnaer Zeitung. 1917. №48.

¹¹⁸ Номан. 1918. №56(252).

Беларускі Дзяржаўны Тэатар БНР у Менску

“У першых днях красавіка 1917 году (адразу пасля паўстання 26 сакавіка 1917 году ў Менску БНК. — А.К.) Ядвігін Ш. запрапанаваў Ф.Ждановічу стаць на чале драматычнай дружыны¹¹⁹. У «Беларускай Хатцы» [...] адбылася нарада ўдзельнікаў драматычнага гуртка [...] Сход пастанавіў назвацца імем «Першага Таварыства беларускай драмы і камедыі» і абраў сваім кіраўніком Ф.Ждановіча [...]

1 красавіка 1917 году ў Менскім гарадзкім тэатры адбыўся першы беларускі спектакль. Ігралі «Паўлінку» і «Рысь» («У зімовы вечар». — А.К.) [...] Дзень 1 красавіка 1917 году можна лічыць пачаткам існавання «Таварыства беларускай драмы і камедыі», хоць арганізацыйна яно было аформлена на сходзе 1 мая [...] з удзелам прыехаўшага ў Менск Ігната Буйніцкага, [на якім] апошняга абралі кіраўніком «Таварыства», рэжысэрам трупы — Ф.Ждановіча, а гаспадаром—адміністратарам — У.Фальскага”¹²⁰.

Апрача драматургаў, «Таварыства» складалася з «Драматычнай дружыны» (Ф.Ждановіч, У.Фальскі, А.Крыніца, Я.Беларус, П.Мядзёлка, В.Тарасік, Р.Жакоўскі, Сымон Музыка, В.Вашкевіч, Л.Ржэцкая, ад 1918–19 гадоў — Г.Грыгоніс, К.Саньнікаў, М.Зароская, С.Станюта, М.Міцкевіч, Л.Навахоцкая й інш.), хору (кіраўнік — камп. У.Тэраўскі), аркестры народных інструмэнтаў (кіраўнік — З.Захар) і танцавальнай групы (кіраўнік — Ч.Родзевіч). Сталае месца ягоных выступаў — «Беларуская хатка» на Камароўцы.

У траўні месяцы тэатар выехаў у гастрольнае падарожжа — у Слуцк (дзе ім была паказана «Паўлінка»), Асіпавічы (таксама — «Паўлінка»), у Бабруйск («Паўлінка», «Модны шляхцюк», «Пашыліся ў дурні» М.Крапіўніцкага, «У зімовы вечар», 7–11 чэрвеня — у Магілёў («Паўлінка», «Хам», «У зімовы вечар», «Міхалка», «Пашыліся ў дурні», «Сённяшнія і даўнейшыя» К.Буйлы); наступна — у Жлобін, Радашкавічы, Койданава, Заслаўе, Барысаў і іншыя месцы¹²¹. Па звароце з падарожжа ў тэатры была пастаўлена драма Я.Купалы «Раскіданае гняздо» (ліпень 1917 году).

¹¹⁹ Ф.Ждановіч у 1902 годзе скончыў Варшаўскую драматычную школу. Працаваў акторм у польскіх тэатрах. У 1907–13 гадох разам зь І.Буйніцкім, А.Бурбісам і У.Фальскім, арганізоўваў беларускія драматычныя гурткі ў Вільні, Менску й Слуцку.

¹²⁰ Тодар Кулеша (Дыла). Першае таварыства беларускай драмы і камедыі ў Менску (Цыт. паводле: Няфёд У. Беларускі тэатар. Нарыс гісторыі. Менск, 1959. Б.107).

¹²¹ Тамсама; Вольная Беларусь. 1917. №3 і 9 (рэцэнзіі).

Увосень да тэатру далучыўся У.Галубок як актор, рэжысэр і драматург (аўтар каля 40 п'есаў). Ён паказаў мянчанам свае «Пісаравы імяніны» й некаторыя іншыя п'есы¹²². У часе 1-га Ўсебеларускага Кангрэсу ў Менску для дэлегатаў Кангрэсу 27 сьнежня 1917 году ў “гарадзкім тэатры” была адыграная ягоная драма «Апошнія спатканьне»¹²³.

На ўгодкі «Першага Таварыства беларускай драмы і камэды», 19 траўня 1918 году ў Менску, на Ляхаўцы, быў адкрыты Беларускі Народны Дом імя М. Багдановіча, які стаўся новай сядзібаю тэатру. З гэтае нагоды была паказана спэцыяльна напісаная У.Галубком п'еса «Бязьвінная кроў» (пастаноўка Ф.Ждановіча, музыку да яе напісаў камп. У.Тэраўскі). На ўрачыстасьці адкрыцьця ў “гарадзкім” тэатры з прамоваю выступіў прэм’ер Ураду БНР Я.Варонка. Тэатар «Першага Таварыства беларускай драмы і камэды» быў рэарганізаваны ў Беларускі Дзяржаўны Тэатар БНР на чале з Ф.Ждановічам, У.Галубком і У.Фальскім. Ён атрымаў ад Ураду БНР штомесячную фінансавую субсыдыю¹²⁴.

Трупа Ф. Аляхновіча

У чэрвені 1918 году ў Менску зьявіўся зь Вільні Ф.Аляхновіч, які прынёс сюды свой новы, невядомы тут рэпэртуар. “Ужо першая пастаноўка Ф.Аляхновіча, для якой ён выбраў сваю гістарычную п'есу «Бутрым Няміра», паказала, які моцны талент Заходняе Беларусі загасьцьцяваў у Менску. Аўтар сам згуляў галоўную ролю баярына Бутрыма Няміры, і сваёй запраўды мастацкай гульні зачараваў усіх глядачоў”¹²⁵.

Газэта «Гоман» (№52(248) за 1918 год) пісала: “Справа беларускага тэатру цяпер стаіць [у Менску] на добрым грунце. Народны Сакратарыят зацьвердзіў ужо дырэкцыю [...] тэатру з трох асоб [...] і склад драматычнае дружныны. Сюды прыехаў гэтымі днямі вядомы беларускі драматычны аўтар і артыста, Ф.Аляхновіч, кіраваўшы ўсёй тэатральнай работай у Вільні. Зь яго ўчасьцем і пад яго кіраўніцтвам маюць быць пастаўлены на менскай сцэне яго сцэнічныя творы. Ф.Аляхновіч сустрэў у Менску вельмі гарачы прыём”.

¹²² Няфэд У. Беларускі тэатар. Б.108, 111.

¹²³ Польша. 1964. №7. Б.172.

¹²⁴ The Byelorussian Theater and Drama by V. Seduro. P.45 and Plate III; Нефед У. Становление... С.12-13.

¹²⁵ Езавітаў К. Францішак Алекна-Аляхновіч // Новы Шлях (Менск). 1944. №6(42). Б.7.

Тут ён напісаў п'есы «Чорт і баба», «Страхі жыцця», «Дзядзька Якуб» і зарганізаваў сваю трупу, якая, побач іншых п'есаў, ставіла й ягоныя. Трупа Ф.Аляхновіча выступала ў «Беларускай хатцы» на Камароўцы. Фінансава яе падтрымлівала Таварыства «Бацькаўшчына»¹²⁶.

Пасля савецкай акупацыі БНР (ад сьнежня 1918 да жніўня 1919 году) беларускія тэатры ў Менску аднавілі сваю дзейнасьць.

Першым пачаў паказы ў «Беларускай хатцы» Тэатар «Таварыства працаўнікоў беларускага мастацтва» пад кіраўніцтвам Ф.Аляхновіча. Да яго далучыліся У.Фальскі, У.Галубок, М.Зароская, М.Чарот, хор У.Тэраўскага й інш. Ад 14 верасьня 1919 году ў гэтым тэатры йшлі п'есы «Паўлінка», «Бязродны», «Ганка» й «Праменьчык шчасьця»¹²⁷ У.Галубка й г. д. У Менску Ф.Аляхновіч піша новыя п'есы — «Цені»¹²⁸, «Птушка шчасьця» й «Няскончаная драма».

Ад 4 сьнежня 1919 году пачаў паказы спэктакляў Беларускі Нацыянальны Тэатар (былы Беларускі Дзяржаўны Тэатар) пад кіраўніцтвам Тэатральнай камісіі Беларускага Нацыянальнага Камітэту¹²⁹. Першай ішла п'еса «Апошняя спатканьне» (19 сьнежня 1919 году)¹³⁰.

Хоць у 1919–20 гадох у Менску было два беларускія тэатры, але цензура польскіх акупацыйных уладаў тармазіла іхную працу.

І ў Вільні, і ў Менску, асабліва напачатку, у беларускіх тэатрах працягваліся традыцыі й рэпэртуар тэатра І.Буйніцкага. Аднак хутка на сцэну прыйшлі новыя акторы, а ў рэпэртуары зьявіліся новыя арыгінальныя п'есы беларускіх пісьменьнікаў Ф.Аляхновіча, У.Галубка, А.Паўловіча, Я.Коласа, М.Чарота, Л.Родзевіча й іншых.

У красавіку 1917 году кампазытар У.Тэраўскі стварыў у Менску прафэсійны Беларускі Народны Хор і ад лета 1917 году падарожнічаў з канцэртамі па Беларусі.

¹²⁶ Езавітаў К. Цыт. пр.

¹²⁷ Беларусь. 1919. №12 (рэцэнзія).

¹²⁸ Выдадзена ў Менску ў 1920 годзе.

¹²⁹ Турук Ф. Цыт. пр. С.62.

¹³⁰ Беларусь. 1919. 21 сьн. (рэцэнзія З.Бядулі).

“Канец 1920 і пачатак 1921 году закончыўся поўнай перамогай у адраджэньні беларускай культуры [...] Гэта зрабілі тры папярэднія гады. Тэрмін — надзвычай малы, але кожны з гэтых гадоў [...] раўняўся дзясяткам гадоў папярэдніх”.

П.Крэчэўскі, старшыня Рады БНР (Замежная Беларусь. Зборнік гісторыі, культуры і эканомікі. Кн.1. Прага, 1926. Б.112).

Агульная хваля нацыянальнага беларускага адраджэньня ў 1917–21 гадох выклікала ў Беларусі *масавы культурна-асьветны рух*. Паўсюдна, дзе была нацыянальна-сьведамая беларуская інтэлігенцыя (галоўна настаўнікі) і ініцыятыўная беларуская моладзь, пачалі зьяўляцца розныя беларускія культурна-асьветныя таварыствы, *аматарскія* драматычныя, харавыя, краяведныя й іншыя гурткі.

Пачаўся гэты рух ад вясны 1917 году, адразу пасля лютаўскай расейскай рэвалюцыі. Быў ён або *кіраваны* згары беларускімі нацыянальнымі цэнтрамі, або *стыхійны*.

Ужо ў траўні месяцы для кіраваньня культурным рухам у Беларусі БНР заснаваў у Менску Таварыства Беларускай Культуры, якое ад 28 траўня 1917 году пачало выдаваць беларускую тыднёвую газету «Вольная Беларусь». 5 жніўня 1917 году наступніца БНК — Цэнтральная Рада Беларускіх Арганізацыяў на сваёй сэсіі ў Менску прыняла Статут Беларускіх Нацыянальных Культурна-Прасьветных Гурткоў у Войску.

У Статуце тым Рада наказвала, каб “у кожнай вайсковай часьці ваенныя-беларусы зьядноўваліся ў Грамаду” (п.1), а “кожная беларуская Грамада закладала ў сябе *культурна-прасьветны гурток*” (п.2), які “павінен выпісваць і пашыраць беларускія кнігі й газеты” (п.11). “Усе члены беларускай Грамады ў вайсковых часьцях павінны гаварыць паміж сабой па-беларуску” (п.14) “і скрозь ужываць сваёй роднай мовы” (п.17), як і “пастановы свае й дзелаводзтва гурту [...] весьці ў беларускай мове” (п.15). “Кожны член Грамады павінен вучыцца пісаць у беларускай мове і пісаць лісты дадому толькі па-беларуску” (п.16)¹³¹.

Таварыства Беларускай Культуры (называнае іначай Таварыства «Прасьвета») у жніўні 1918 году рэарганізавалася ў Беларускае Культурна-Асьветнае Таварыства «Бацькаўшчына». Ягонымі заснавальнікамі былі Я.Лёсік, Я.Варонка,

¹³¹ Турук Ф. Цьт. пр. С.90–91.

К.Езавітаў, Е.Бялевіч, Ю.Гадыцкі-Цьвірка й іншыя лідэры беларускага руху¹³². Побач яго, яшчэ ў канцы лета 1917 году ў Менску паўстаў гурток беларускай моладзі «Вянок», хутка рэарганізаваны ў агульнанацыянальнае таварыства «Беларуская Вучнёўская Грамада». Грамада мела свайго дэлегата (гімназіста Садоўскага) на Ўсебеларускім Кангрэсе¹³³.

Арганізацыі гэтыя (з такімі ці іншымі назвамі) тварылі свае аддзелы ў Менску, Бабруйску, Слуцку, Горадні, Вільні й шэрагу іншых павятовых местаў Беларусі¹³⁴. Культурна-асветныя гурткі іхныя, як сэкцыі арганізацыяў масава паўставалі пры беларускіх гімназіях і народных школах, у валасных цэнтрах і сёлах па ўсёй Беларусі. Вось некаторыя прыклады зь іх у храналягічным парадку па паведах.

У самім Менску Грамада арганізавала колькі гурткоў. Найбольшую актыўнасьць зь іх разгарнулі драматычныя й харавыя. Драматычны гурток, якім кіраваў А.Андрэеў, у працягу 2-ух год выступаў з спэтаклямі ў «Беларускай хатцы», паказаўшы менскаму глядачу п'есу Я.Коласа «Антось Лата» й шмат іншых. У часе 1-га Ўсебеларускага Кангрэсу, дзе для дэлегатаў ягоных было дадзена колькі беларускіх канцэртаў, менская Грамада выступала з сваім хорам, а ейны драматычны гурток — з дэкламацыямі вершаў беларускіх паэтаў¹³⁵. У кастрычніку 1919 году яна стварыла пры Тэатры «Таварыства працаўнікоў беларускага мастацтва» сваю «Драматычную Сэкцыю». Ёю кіраваў адзін з актараў тэатру «Таварыства» драматург С.Іваноў (Сымон Музыка). Да «Драматычнай Сэкцыі», спасярод іншай беларускай моладзі, тады належалі будучы паэт А.Дудар і будучы народны артыст БССР А.Ільлінскі. Сэкцыя існавала да расейскай акупацыі БНР у ліпені 1920 году. За няпоўны год яна паказала мянчанам спэтаклі «Пашыліся ў дурні», «Пасьля сьмерці» й на «Маскарад» свайго кіраўніка С.Іванова, «На дарозе жыцьця» Я.Коласа, «Васількі» А.Паўловіча, п'есы М.Чарота й іншыя¹³⁶.

¹³² Турук Ф. Цыт. пр. С.48; БелСЭ. Т.2. Б.189; Полюмя. 1972. №7. Б.208. Пры ім было й Выдавецтва, як мы ўжо вышэй адзначылі.

¹³³ А.В[арлыга]. Усебеларускі Кангрэс у Менску 18–31 (5–18 ст.ст.) сьнежня 1917 году (Успаміны дэлегата Кангрэсу) // Запісы Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва. Мюнхэн, 1964. Б.148; ЛіМ. 1967. 7 ліпеня.

¹³⁴ БелСЭ. Т.2. Б.189.

¹³⁵ ЛіМ. 1967. 7 ліпеня; А.В[арлыга]. Цыт. пр.

¹³⁶ ЭліМБел. Т.2. Б.355; Нефед. Становление... С.26–28.

Відаць, не без удзелу Менску культурна-асьветныя гурткі паўставалі і ў Менскім павеце. У м. Койданаве драматычны гурток у вялікім гумне, пераробленым на “тэатар”, ад лета 1918 году ставіў п’есы «Паўлінка», «Антось Лата», «Ня розумам сьцяміў, а сэрцам» К.Вясёлага, «Па рэвізіі», «Як яны жаніліся» й г. д. У с. Каралішчавічы, у “вясковым тэатры”, арганізаваным у 1918 годзе настаўніцай А. Міцкевіч, ставіліся п’есы «Міхалка», «Паўлінка», сьпяваліся беларускія песьні, дэкламаваліся вершы. У с. Мікалаеўшчына гурток сялянскай моладзі зь мясцовымі й акалічнымі настаўнікамі 13 кастрычніка 1918 году паставіў п’есу «Ня розумам сьцяміў, а сэрцам»¹³⁷.

У верасьні 1917 году пры Слуцкай беларускай гімназіі было заснавана Культурна-Асьветнае Таварыства «Папараць-кветка». Арганізатар і кіраўнік ягоны — Ф. Шаптыра. Таварыства мела тры сэкцыі: краяведную, роднай мовы й літаратуры й драматычна-харавую. Апошняй кіраваў А. Бараноўскі. Кіраўнікі «Папараць-кветкі» трымалі лучнасьць зь Менскам, выяжджалі туды на кансультацыі, спатыкаліся зь беларускімі драматургамі й атрымлівалі ў іх іхныя новыя п’есы. Яны засноўвалі па мястэчках і сёлах Слуцкага павету як свае філіі розныя гурткі, у бальшыні пры беларускіх школах. Такія гурткі-філіялы былі імі заснаваныя ў с. Старыца (гурток «Зарніца» пад кір. А. Калпака), у с. Засялоньне (гурток «Крыніца» кір. Аніхоўскі), школьны гурток у м. Грозава (кір. настаўнік Пратасэвіч), у с. Ліпнікі (гурток «Зорка»), гурток моладзі ў с. Усерна (кір. У. Дубін), у с. Сухая Міля (кір. М. Дубін) і ў с. Слабада-Кучынка¹³⁸.

Першым у Таварыстве быў заснаваны драматычны гурток пры самой гімназіі. Пачатак ягоных спэтакляў — восень 1917 году, калі на гімназіяльнай сцэне была паказана «Паўлінка». “Эта первая постановка, — пісаў сучасьнік, — произвела сильное впечатление на зрителя. Она многих как бы озадачила. Вдруг все заговорили о том, что тот самый “мужицкий” язык, который они слышали каждый день и который они так старательно пытались выкорчевать из ежедневного своего обихода, тот самый язык на сцене в литературной обработке такой красивый. Многие ушли со спектакля уже с искренним одобрением к начатому куль-

¹³⁷ ЛіМ. 1967. 7 ліпеня.

¹³⁸ Нефед. Становление. С.33-36; ЛіМ. 1967. 7 ліпеня.

турному делу"¹³⁹. Наступныя паказы гімназіяльнага гуртка былі перанесены ў будынак меставага Народнага тэатру (б. Шляхоцкі клуб).

У рэпэртуары Слуцкага і павятовых драматычных гурткоў былі п'есы: «Госьць з катаргі», «Бязьвінны кроў», «Душагубы», «Апошнія спатканьне» і «Суд» У.Галубка, «Рысь», «Хам», «Паўлінка», «Модны шляхцюк» і шмат іншых.

Пасьля антысавецкага Слуцкага паўстаньня ў лістападзе—сьнежні 1920 году й прыходу ў Слуцк бальшавікоў Таварыства «Папараць-кветка» было разьвязана¹⁴⁰.

Ад восені 1917 году беларускі драматург Я.Кавалёнак, настаўнікі М.Касьпяровіч і Бортнік арганізавалі па мястэчках і сёлах Ігуменскага павету “беларускія вечарынкi” — канцэрты мастацкай самадзейнасьці з аматарскімі выканаўцамі. У Пагарэльскай воласьці пад кіраўніцтвам настаўніцы П.Мядзёлкі (б. актрысы «Першага Таварыства беларускай драмы і камэды») ставіліся спэтаклі («Модны шляхцюк», «Міхалка» й іншыя). Я.Кавалёнак у Пагосцкай воласьці паставіў сваю п'есу «Самаахвотная катарга»¹⁴¹.

Улетку 1918 году пасьля заканчэньня Менскага настаўніцкага інстытуту ў м. Дукоры Ігуменскага павету прыехаў новы настаўнік, В.Гарбацэвіч, будучы беларускі драматург. Ён заснаваў тут драматычны гурток, які быў дзейны да канца 1923 году. Пад ягоным кіраўніцтвам гурток ставіў п'есы «Паўлінка», «Прымакі» й «Раскіданае гняздо» Я.Купалы, «Антось Лата» Я.Коласа, «Модны шляхцюк», «Пашыліся ў дурні», «Апошнія спатканьне», «Бязьвінная кроў», «Суд», «За каменнай сьцяной» У.Галубка, «Зьбянтэжаны Саўка» Л.Родзевіча й г. д. Гурток часта выяжджаў з сваімі спэтаклямі ў бліжэйшыя сёлы. У с. Блонь Пухавіцкай воласьці культурна-асьветны гурток «Вір» заснаваў і кіраваў ім В.Ажгірэй, будучы беларускі драматург і пісьменьнік А.Вольны¹⁴².

У канцы 1917 году пры Будслаўскай беларускай гімназіі Вялейскага павету быў заснаваны культурна-асьветны гурток «Вяночак». Драматычная сэкцыя гэтага гуртка ладзіла ў мястэчку спэтаклі «Паўлінкі», «Па рэвізіі», «Як яны жаніліся» й іншыя. Свае спэтаклі ў наступным годзе «Вяночак» паказаў у мм. Даўгінава й Докшыцы. Праўдапа-

¹³⁹ Нефед. Становление... С.33.

¹⁴⁰ Тамсама. С.36.

¹⁴¹ Тамсама. С.31–33; ЛіМ. 1967. 7 ліпеня.

¹⁴² Нефед. Становление... С.32–33; ЛіМ. 1967. 7 ліпеня.

добна, гэта ён заснаваў Таварыства беларускай моладзі «Вяночак» у с. Хаценчыцы, які паставіў там купалаўскую «Паўлінку», і ў 1919 годзе ў м. Крайск — гурток «Вянок», якім кіраваў В.Тарасэвіч¹⁴³.

У траўні месяцы 1918 году настаўнікі й іншая інтэлігенцыя Радашкавічаў арганізавалі ў сваім мястэчку зь сяброў мясцовай філіі Беларускай Вучнёўскай Грамады Народны тэатар і ставілі п'есы «Модны шляхцюк», «Па рэвізіі», «Міхалка» й шмат іншых. Мясцовае насельніцтва Радашкавічаў так захапілася адраджэнскім рухам, што адбудавала ў мястэчку Народны дом як цэнтар усёй культурнай працы, куды перанесла й спэтаклі свайго Народнага тэатру¹⁴⁴.

Грамада Беларускай Моладзі ў Горадні асабліва стала дзейнай ад чэрвеня 1919 году, калі ейным драматычным гуртком пачала кіраваць пераехаўшая сюды зь Ігуменскага павету П.Мядзёлка, а харавым гуртком — У.Шак. Грамада й ейныя гурткі існавалі тут да 1921 году. Яны ладзілі, найчасцей у меставым тэатры, па 2–3 паказы ў месяц. У праграме першага іхнага паказу, каторы адбыўся 20 траўня 1919 году — п'есы «Па рэвізіі» й «Як яны жаніліся», выступленьне хору й дэклімацыя вершаў беларускіх паэтаў. Наступныя паказы — «Паўлінка», «Міхалка», «Зьбянтэжаны Саўка», «Пашыліся ў дурні» й г.д. Грамада заснавала таксама свае філіі ў с. Верцялішкі (цяпер — Горадзенскі раён) і ў м. Крынкі (цяпер на Беласточчыне ў Польшчы), дапамагала ім падрыхтаваць колькі спэтакляў. Найбольш актыўным быў драматычны гурток у Крынках. Ад 1919 году ён паказаў местачкоўцам спэтаклі «Раскіданае гняздо», «Апошняя спатканьне», «Пашыліся ў дурні», «Зьбянтэжаны Саўка» й шэраг іншых¹⁴⁵.

Такія ж культурна-асьветныя таварыствы й гурткі былі ў Наваградку, Міры, Турцы Наваградзкага павету, у с. Лапаравічы пад Менскам, у Дзісьне й шматлікіх іншых месцах Меншчыны й Віцебшчыны¹⁴⁶.

Што тычыцца *стыхійнага* культурна-адраджэнскага руху, які разьвіваўся й масава шырыўся па Беларусі, побач руху кіраванага згары, то былы першы прэм'ер Ураду БНР Я.Варонка слухна пра яго заўважыў, што “беларуская справа

¹⁴³ ЛіМ. 1967. 7 ліпеня.

¹⁴⁴ Тамсама.

¹⁴⁵ ЭЛіМБел. Т.2. Б.190.

¹⁴⁶ Нефед. Становление... С.39; ЛіМ. 1967. 7 ліпеня.

[...] расла, шырылыся і цвіла [...] стыхійна таму, што істотаю яе быў, ёсьць і будзе сам беларускі народ, яго адвечнае існаваньне, сіла яго адраджэньня, багаты скарб яго мінуўшчыны”¹⁴⁷. Тут мы зьвернем увагу на дзье асаблівасьці гэтага народнага адраджэнскага руху — на ягоную *маса-васьць і напорыстасьць* у змаганьні з рознымі перашкодамі з польскага й расейскага боку. Пра асаблівасьці гэтыя могуць сьведчыць, прыкладам, такія факты.

Толькі ў адным Ігуменскім павеце пад уплывам менаваных намі гурткоў, як грыбы пасья дажджу, зьявіліся гурткі ў с.с. Раўнапольле, Голацак, Караваева, Жораўкі, Каровічы, Дзерць, Востраў, Карма, Каралёва, Вялікае Поле, Бабінавічы й Карповічы¹⁴⁸. І гэта быў не адзіночны выпадак: так было шмат дзе па Беларусі.

Газэта «Гоман» (№51(247) за 1918 год) у артыкуле «Беларускі тэатар на вёсцы» паведамляла, што ў нядзелю 16 чэрвеня ў былой карчме каля с. Шастакі Віленскага павету адбыўся спэтакль. “Старую запушчаную карчму ачысьцілі, прыбралі зялёнама, у адным куце [зрабілі] прымітыўную сцэну, прыбраўшы яе галінамі арэшніку ды бярозы й завесіўшы сялянскае работы тканінамі...” Ставілі сцэнічную ідылію Ф.Аляхновіча «На вёсцы»...

“Народу было каля 200 чалавек, а мо й болей. Былі й прадстаўнікі нямецкіх уласьцей ды некаторыя з тутэйшых паноў. Публікі было бы пэўна яшчэ болей, каб не агітацыя тутэйшых так званых “палякоў”. А калі агітацыя не памагала, то давай розныя плёткі пускаць: хто пойдзе [на беларускі спэтакль], таго сфатаграфуюць [...] і будзеш беларус — значыць, гвалтам зробіць праваслаўным. Калі хочаш астацца каталіком, то павінен казаць, што [ты] паляк, бо наша вера польская, а не беларуская ці іншая якая. Так кажуць усе тутэйшыя “польскія” паненкі-вучыцелькі [...] Ды яшчэ так тлумачаць, што мова нашых сялян — гэта мова не беларуская а “простая”, бо яны народ прсты, але польскі, а беларусаў тут ніякіх няма. А то яшчэ пастрахі былі: хто пойдзе [на беларускі спэтакль], таго ксёндз ня прыме да споведзі [...] Нягледзячы на ўсе страхі людзі не спалохаліся: яны [...] ужо пазналі й праўду, ведаюць, што яны — беларусы, чытаюць беларускія кнігі й газэты, а нядаўна завялі ў сябе [у Белым Дварэ] й беларускую школу.

¹⁴⁷ Варонко Я. Беларускі рух ад 1917 да 1920 году. Коўна, 1920. Б.26.

¹⁴⁸ ЛіМ. 1967. 7 ліпеня; Нефед. Становление... С.33.

І прыемна было бачыць рэзультаты працы беларускай вучыцелькі Ірэны Родзевічанкі, каторая ў вельмі кароткі час здалела прыгатаваць дзяцей да публічнага выступленьня...”

Яшчэ горай было ў раёнах Усходняй Беларусі, на падрасейскай тэрыторыі, яка не была ні пад нямецкай, ні пад польскай акупацыяй. З культурна-асветных арганізацыяў там былі вылучна расейскія, а калі дзе і рабіліся спробы заснаваньня беларускіх, яны напатыкаліся на перашкоды з боку расейскіх уладаў. Вось ілюстрацыя.

У сакавіку 1917 году ў м. Горкі паўстаў расейскі «Літаратурна-вокальна-драматычнай кружок». Пры ім была заснаваная «Беларуская сэкцыя вучняў горацкіх сельскагаспадарчых школ» (ад 1919 году — «Беларуская сэкцыя студэнтаў Горацкага сельскагаспадарчага інстытуту»). У «Беларускай сэкцыі» — 50 сяброў, і яна праіснавала да 1925 году. Сэкцыя выдала ўлётку «Як чытаць па-беларуску» (пра галоўныя асаблівасьці беларускай мовы й вымаўленьня). Але найбольшая ейная дзейнасьць — драматычны гурток, які ўвосені 1917 году паказаў інсцэніроўку паэмы «Тарас на Парнасе». Наступна быў падрыхтаваны спектакль «Пашыліся ў дурні». Аднак “прежде чем этот спектакль был показан зрителю (студень 1918 году. — А.К.) Белорусской секции пришлось выдержать борьбу с теми, кто пренебрежительно или пессимистически смотрел на затею спектакля на белорусском, "мужицком", языке. Руководителям Белсекции пришлось собирать подписи среди учащихся, по большинству голосов любители получили право ставить свой спектакль на родном языке в актовом зале”¹⁴⁹. “У горадзе зьявілася навіна — беларускія асветнікі. Не хапіла білетаў, бралі нарасхват, так шмат знайшлося ахвотнікаў паглядзець тэатр на беларускай мове [...] Заля дрыжэла ад апладысмэнтаў, а слава аб беларусах пайшла далёка за Горкі”¹⁵⁰.

Наступныя паказы драматычнага гуртка «Беларускай сэкцыі» — «Залёты» В.Дуніна-Марцінкевіча, «Апошняя спатканьне» й «Ганка» У.Галубка, «Па рэвізіі», «Модны шляхцюк», «Міхалка» й іншыя. Горацкія студэнты заснавалі драматычныя гурткі ў мм. Дрыбін, Раманава, Гарадзішча, у сс. Серціслаў, Малая Багацькаўка й Малышэвічы¹⁵¹.

¹⁴⁹ Нефед. Становление... С.37.

¹⁵⁰ Гарэцкі Г. Да гісторыі нашага тэатру. Тамсама.

¹⁵¹ Беларусь. 1972. №2. Б.27; ЛіМ. 1967. 7 ліпеня.

Дадамо тут, што наагул на тэрыторыі Беларусі, занятай раней ці пазней бальшавікамі, органы савецкай улады ўсюды арганізоўвалі русыфікатарскія расейскія драматычныя гурткі й тэатры¹⁵².

Гісторыя гэта была б няпоўная, калі б мы не дадалі тут, што беларускі культурна-адраджэнскі рух ва ўсіх ягоных аспэктах, з большымі ці меншымі перашкодамі, працягваўся ў Летуве й Латвіі, куды паводле ўмоваў з Масквою былі далучаныя ў 1918–20 гадох некаторыя прымежныя раёны беларускай этнаграфічнай тэрыторыі зь беларускім насельніцтвам. Калі ў Летуве ён выяўляўся пераважна ў *выдавецкай і навуковай дзейнасці* (аб чым ужо была гаворка вышэй), у Латвіі (у Рызе, у Дзьвінскім, Люцынскім і часткова ў Рэжыцкім і Лукштанскім паветах) — у *арганізацыйна-грамадзкай, асьветна-школьнай, выдавецкай, прэсавай, аматарска-тэатральнай і іншай*¹⁵³.

Таксама зь Беларусі культурна-адраджэнскі рух перакінуўся ў асяродкі беларускіх заробкавых аселішчаў і ўцякацкіх скупішчаў Расеі і Украіны, галоўна ў Петраград, Кіеў і Адэсу.

У Петраградзе, апрача бальшавіцкіх інстытуцыяў, Ч.Родзевіч, былы актор тэатру І.Буйніцкага (1907–13 гады) і «Першага Таварыства беларускай драмы і камедыі», заснаваў на пачатку 1918 году «Таварыства прыхільнікаў беларускага народнага мастацтва». Сябрамі гэтага «Таварыства» былі да выезду ў БНР Б.Тарашкевіч, Ц.Гартны,

¹⁵² У Магілёве ў 1919 годзе «активно работает русская труппа актеров, именуемая **«Могилевским советским театром»**. Ягоны рэпэртуар: «Труд и капитал», «Горькая судьбина» А.Пісемскага, «Зеленый попугай» А.Шніцлера. У Барысаве драматычны гурток павятовага аддзелу асьветы ставіў інсцэніроўкі «Хамелеон», «Юбилей», «Злоумышленник», «Унтер Пришибеев», «Медведь», «Предложение» й «Хирургия» А.Чэхава, п'есы «Женитьба» М.Гоголя, «В чужом пиру похмелье» А.Астроўскага, «От нее все качества» Л.Талстога, «Парижская Коммуна», «Под красным знаменем» і г.д. У Мазыры ў 1919 годзе пададзел «Театр и искусство» 16 лютага адкрыў «**Народный театр**» спэктаклем «Женитьба Белугина». І гэтак усюды. (Нефед. Становление... С.20, 38).

¹⁵³ Турук Ф. Цыт. пр. С.58–59; Найдзюк Я. Цыт. пр. Б.232–241. У «Запісах Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтва» (Нью-Ёрк, 1978. №16. Б.92–97) апублікаваныя цікавыя ўспаміны Пётры Мірановіча «Беларусы ў Латвіі» з дадатковымі дадзенымі й дэталямі. На жаль, тут ёсьць і некаторыя недакладнасьці, нязгодныя з апублікаванымі дакумэнтамі й інфармацыямі Турука й Найдзюка, а на б.93 згары, відаць — памылка друку, дзе, заміж «пры канцы 1920 году» трэба чытаць — 1919-га (Турук на б.58 падае дакладную дату: кастрычнік 1919 году).

А.Будзька й шмат іншых беларускіх дзеячоў і патрыётаў. Яно мела ў Петраградзе колькі лякальных аддзелаў, арганізавала дружыну беларускага тэатру й хор¹⁵⁴.

У пачатку сакавіка 1918 году, калі Кіеў і Ўкраіна былі ачышчаныя ад бальшавікоў, “разагнаныя й тэрарызаваныя бальшавікамі беларускія арганізацыі ў Кіеве зноў ажылі й працуюць у згодзе з Украінскай Цэнтральнай Радай”¹⁵⁵. З найбольшых арганізацыяў тут дзеюць «Беларуская арганізацыя на тэрыторыі Ўкраіны», каторая паўстала заміж былой «Беларускай Вайсковай Рады ў Кіеве», выбранай на зьездзе беларусаў-вайскоўцаў паўдзённа-заходняга фронту 17–22 сьнежня 1917 году і «Грамадзка-культурны клуб «Зорка».

На чале першай арганізацыі стаялі інж. А.Галавінскі, Н.Разумоўскі й інш. Самым дзейным сябрам “культурна-прасветнай сэкцыі” арганізацыі быў прафэсар Кіеўскага Ўнівэрсытэту М.Доўнар-Запольскі. Ва ўнівэрсытэце для беларусаў — дэмабілізаваных вайскоўцаў, работнікаў места і ўцекачоў зь Беларусі па нядзелях ладзіліся беларускія грамадзка-культурныя сходы. У канцы красавіка 1918 году ў кватэры беларускай вайсковай арганізацыі сэкцыяй былі адчыненыя Курсы беларусаведы, дзе лекцыі чыталі праф. М.Доўнар-Запольскі й беларускі архэоляг У.Завітневіч, праф. Кіеўскай Духоўнай Акадэміі. Тады ж праф. М.Доўнар-Запольскі напісаў і сваю брашуру «Асновы дзяржаўнасьці Беларусі», выдадзеную Ўрадам БНР у Горадні.

Другой арганізацыяй, пра выдавецкія пачаткі якой мы ўжо згадвалі, кіравалі гісторык беларускай літаратуры Л.Леўчанка, беларускі гісторык Я.Краскоўскі, музыказнаўца А.Фарботка, аўтар напісанае ім тут кніжкі «Беларусь у песьнях» (друк у Менску ў 1920 годзе)¹⁵⁶.

Беларусаў у Адэсе арганізоўвалі С.Некрашэвіч, А.Баліцкі, Алесь Адамовіч і іншыя выдатныя асабістасьці. У пачатку сьнежня 1917 году тут паўстала Беларускае культурна-асьветнае Таварыства «Гай» як адна з арганізацыяў Беларускай нацыянальнай Рады Адэсы зь ейным выканаўчым органам — Беларускім Нацыянальным Камісарыятам, замененым у верасьні 1918 году Консульствам БНР.

У 1918 годзе ў месьце, на Казарменным завулку, быў адчынены Беларускі Клуб. У ім была Беларуска бібліятэка

¹⁵⁴ Нефед. Становление... С.39–40.

¹⁵⁵ Номан. 1918. №31(227) (Biełarusy ū Kijewie).

¹⁵⁶ Тамсама. 1918. №31(227) і 38(234).

з кніжкамі Я.Купалы, Я.Коласа, А.Гаруна, Ядвігіна Ш. і другіх беларускіх паэтаў і пісьменьнікаў. Пры клубе працавалі гурткі — літаратурны, тэатральны й харавы. Да літаратурнага гуртка належалі М.Грамыка, паэт ад 1907 году, які тут напісаў у 1918 годзе свой першы драматычны твор, п'есу «Зьмітрок з Высокай Буды», апублікаваную ў менскай БНРаўскай газэце «Вольная Беларусь» (№33-35 1918 году); М.Пятуховіч, пазьнейшы аўтар і прафэсар беларускай літаратуры Беларускага Дзяржаўнага Ўнівэрсытэту ў Менску. Найбольшую дзейнасьць у клубе разгарнуў тэатральны гурток, арганізаваны акторм і пазьнейшым у Менску драматургам А.Ляжневічам. Тут (а часам у клубе чыгуначных майстэрняў) часта ладзіліся беларускія спэктаклі й канцэрты. Ставіліся п'есы «Паўлінка», «Модны шляхцюк», «Чорт і баба», «Па рэвізіі» й г. д.

Пры 1-ым беларускім дзіцячым прытулку на летніку Дунаеўскага ў прыморскай Аркады ў 1919 годзе была адкрыта беларуская школа (настаўнікі — П.Ілючонак, Р.Казела й інш.). 4 другія школы былі адкрытыя пры пляцоўках беларускіх дзяцей на ўскраінах Адэсы. Узімку 1920 і ўвесну 1921 гадоў, калі ў Адэсе лютавалі голад і тыфус, дзіцячы прытулак з Аркады перамясьцілі ў будынкі был. Кадэцкага Корпусу, а іншы адкрылі непаладэку, на 10-ай станцыі. Сюды цяпер перайшла й галоўная культурна-асьветная праца. У школах дзіцячых прытулкаў настаўнікамі працавалі М.Грамыка, пазьнейшы дацэнт матэматыкі А.Аляхновіч, М.Пятуховіч, Л.Рытар. Зь Менску прыходзілі беларускія кніжкі й газеты. Тут працягваліся беларускія спэктаклі й канцэрты¹⁵⁷.

Падобных прыкладаў руху адраджэньня нацыянальнай беларускай культуры ў гады падрыхтовы й тварэньня БНР, найвышэйшым кульмінацыйным пунктам якога быў Акт 25 Сакавіка, можна было б прыводзіць бясконца. Але нам думаецца, што досыць і прыведзеных.

Гэты запраўды народны рух — такі раптоўны, хуткі, масавы — вобразна можна было б прыраўнаць да веснавой паводкі, калі на зьяжталы, спрасаваны за даўгую халодную

¹⁵⁷ Турук Ф. Цыт. пр. С.30; Саковіч А. Беларусы ў Адэсе // Вєда (Ню-Ёрк). 1952. №5(10). Б.153-158; Польшыя. 1964. №7. Б.173; Нефед. Становление... С.40.

зіму сьнег неспадзявана ўдарыла сонечнае цяпло, растапіла й скранула яго зь месца, і ён рушыў—пацёк сотнямі—тысячамі ручайкоў па ўсёй Беларусі, зьліваючыся ў цэлыя рэчкі й бурлівыя патокі, ламаючы, зносячы на сваім шляху ўсе перашкоды—бар’еры... І савецкая Масква ўжо няздольная была рух гэты затрымаць, адно працягам палітыкі ўсё большых і большых абмежаваньняў, русыфікацыі й тэрору¹⁵⁸ трымаць яго пад сваёй кантроляй.

---

¹⁵⁸ Блізу ўсе, хто тут названы, што засталіся ў БССР (ці пазьней вярнуліся сюды з эміграцыі або пераехалі з Заходняй Беларусі), творцы, арганізатары й кіраўнікі адрэжэньня — беларускія філёлягі, працаўнікі асьветы й аўтары школьных падручнікаў, выдаўцы, публіцысты, акторы, драматургі, музыказнаўцы, рэжэнты хораў, балетмайстры й г. д. — у 1930-ых — пачатку 1940-ых гадоў як “беларускія буржуазныя нацыяналісты” трагічна загінулі ў падвалах ГПУ—НКВД, на ссылках і ў савецкіх канцэнтрацыйных лягерах. Тым, што выжылі, у бальшыні выпадкаў Масква не дазволіла вярнуцца ў Беларусь.

РЭХА І-ГА ЎСЕБЕЛАРУСКАГА КАНГРЭСУ НА ЗАХАДЗЕ

І-шы Ўсебеларускі Кангрэс — вялікая й вызначная падзея ў гісторыі Беларусі. Таму аб ім ёсць такая багатая літаратура ў беларускай мове — дакуманты, мэмуары, гістарычныя нарысы, артыкулы й г.д.

Падзея гэтая не магла ня выклікаць свайго палітычнага рэха й на Захадзе — у прэсе, на сесіях парламантаў, міжнародных канфэрэнцыяў і арганізацыяў, у навукова-гістарычнай літаратуры.

Рознымі дарогамі даставаў Захад інфармацыю аб Кангрэсе: уласнай, службовай з мэмарыялаў і інфармацыйных запісак Ураду БНР і іншых беларускіх устаноў і арганізацыяў¹; зь беларускіх публікацыяў, інфармацыйных брашураў у заходніх мовах — нямецкай², французскай³, ангельскай⁴, гішпанскай⁵ і інш.

Вось колькі, ведамых нам, але далёка ня поўных, фактаў рэха ў храналягічным парадку.

22 сьнежня 1917 году ў Берасьці пачала сваю працу г.зв. мірная канфэрэнцыя. На Кангрэсе адразу зьявілася

¹ Мэмарыял старшыні Рады Міністраў БНР А.Луцкевіча за 8 студзеня 1919 году дыпляматычным прадстаўніком ЗША, Ангельшчыны, Францыі й Італіі — у кн.: За Дзяржаўную Незалежнасьць Беларусі. Дакуманты й матар'ялы. Лёндан, 1960. Б.34; Мэмарыял старшыні Рады Міністраў БНР А.Луцкевіча за 8 траўня 1919 году на мірную канфэрэнцыю ў Парыжы. Тамсама. Б.42; Мэмарыял зь інфармацыйнай запіскай старшыні Рады БНР П.Крэчэўскага за 20 траўня 1924 году ў Лігу Нацыяў у Жэневе — у кн.: Замежная Беларусь. Кн.І. Прага, 1926. Б.137 і 139. А таксама шматлікія іншыя й пазнейшыя мэмарыялы ў ААН у Нью-Ёрку, асобным урадам і г.д.

² Доўнар-Запольскі М. Асновы дзяржаўнасьці Беларусі. Горадня, 1919. Апрача беларускага й расейскага выданьняў, выданьні па-нямецку, па-француску й па-польску. Брашура была прызначаная галоўна для беларускіх дыпляматычных місіяў і прадстаўніцтваў у Бэрліне, Парыжы, Капэнгагене, Бэрне, Гэльсінках, Варшаве, Празе, Канстантынопалі й інш. сталіцах заходняга сьвету.

³ Rydlevsky L. Biélorussie. Paris, 1948. P.14-15.

⁴ Whiteruthenia (Bielarussia). Outlines of Whiteruthenia and the Whiteruthenian national movement. [Germany,] 1947. P.14-15.

⁵ Bielorrusia, Editado por Asociación Bielorrusa en la Argentina. Buenos Aires, 1953. P.31.

занепакаенне тым, што на канфэрэнцыі няма прадстаўнікоў Беларусі і што там нібы ідуць гутаркі аб далучэнні Беларусі да будучае Польшчы. “Як піша газэта «Echo Polskie», Беларускі Кангрэс у Менску, на каторы з’ехалася 1300 дэпутатаў, звярнуўся да Троцкага з гэтакім пытаннем: “З прычыны чутак аб тым, што ў Берасьці ў часе мірных перагавораў адна з старон прэдлагыла далучыць Беларусь да Польшчы, Кангрэс просіць аднак даць яму адказ, чы гэта вестка — праўдзівая, і як глядзіць на гэту справу ўрад народных камісараў”⁶. 27 сьнежня старшыня дэлегацыі ў Берасьці Л.Троцкі прыслаў Кангрэсу адказ: “Справа тая яшчэ ў Берасьці не разглядалася⁷. Савецкі ўрад у поўнай згодзе з сваёй праграмай уважае, што ніхто, апроча Беларусі, ня мае права вырашаць лёс Беларусі. Гэту пазыцыю наша дэлегацыя будзе бараніць у далейшых перамовах”⁸.

Факты аднак не пацьвердзілі гэтай дэкларацыі.

12 студзеня 1918 году мірная канфэрэнцыя сабралася на чарговае паседжаньне. Усе дэлегацыі былі ў поўным складзе. Нямецкая — міністар замежных спраў Р.Кюльман, пасол Розэнбэрг, гэн. М.Гофман і інш. Аўстрыйская — на чале зь міністрам замежных спраў графам А.Чэрніным. Турэцкая — вялікі візыр Талаат-паша, Ібрагім Гакі-паша і інш. Баўгарская — на чале зь міністрам юстыцыі Паповым. Украінская — міністар прамысловасьці і гандлю У.Галубовіч, сябры УЦРады Сеўрук, Лявіцкі, Лядзкі і Полазаў. І расейская — нарком замежных спраў Л.Троцкі, А.Іофэ, Л.Каменеў, К.Радэк, Л.Карахан, гэн. Самойла і г.д.

Старшыня нямецкае дэлегацыі Кюльман зажадаў ад расейскае дэлегацыі выясьненьня ейных паглядаў на праблему міру. За дэлегацыю адказаў Каменеў. Ён расклаў перад сабою на сталe тэзы і ўрачыста пачаў чытаць: “[...] Расейскі ўрад бачыць мэту цяперашніх перагавораў ня ў тым, каб дабіцца прыналежнасьці якой-небудзь зямлі да расейскае дзяржавы, а ў тым, каб была дадзена праўдзівая свабода дзеля самаазначэньня гэтых зямель...”⁹

Як толькі скончыў Каменеў чытаць, слова было дадзена начальніку галоўнага штабу нямецкіх войск на ўсходнім фронце гэн. Гофману. Ад імя нямецкае дэлегацыі гэнэрал

⁶ Słowy i uśynki // Номан. 1918. №13(209).

⁷ Гэты прапушчаны ў Чарвякова сказ з тэлеграмы (адказ на першае пытаньне Кангрэсу) узяты тамсама.

⁸ Чарвякоў А. За Савецкую Беларусь. Менск., 1927. Б.50.

⁹ Поўны тэкст заявы — гл.: Номан. 1918. №6(202).

заявіў: “[...] Расейская дэлегацыя патрабуе права на самаазначэньне для народаў занятых зямель у такой форме, у якой расейскі народ не дапускае яго на сваёй зямлі. Ваш урад апіраецца толькі на сіле, каторая безміласэрна ўціскае ўсіх, хто думае іначай [...] Уначы з 30 на 31 сьнежня большавікі штыхамі й кулямётамі разагналі Першы Беларускі Кангрэс у Менску, маніўшыся апавесьціць права беларускага народу на самаазначэньне [...] Гэтак на практыцы выглядае пазвальнае ўрадам большавікоў на самаазначэньне народаў”¹⁰.

Заява гэн. Гофмана выклікала моцнае ўражаньне. Савецкая дэлегацыя нічога не магла на яе адказаць: яна мусіла прасіць інструкцыяў у свайго ўраду. Пасьля кароткіх увагаў Кюльмана й Троцкага нарады канфэрэнцыі былі перарваныя на два дні.

14 студзеня Троцкі, які ўсяго два тыдні таму так ганараваў Усебеларускі Кангрэс, высылаючы на ягонае імя запэўненні савецкае дэлегацыі ў Берасьці й цэлага савецкага ўраду, адказаў гэн. Гофману: “Ня толькі расейскі ўрад ужывае сілу ў адносінах да тых, хто думае іначай, але й нямецкі. Прыклады, каторыя даў гэнэрал Гофман, няўдала асьвятляюць нашу палітыку. Беларускі Кангрэс складаўся з прадстаўнікоў беларускіх земляўласьнікаў і маніўся захапіць тое, што прыналежыць беларускаму народу. Ён сустрэў адпор салдатаў, між каторымі былі й велікарусы, і беларусы, і маларусы”¹¹.

¹⁰ Нотан. Шматкроп'е паказвае на пропуск увагаў, ня зьвязаных з нашай тэмай.

¹¹ Тамсама. Як ведама, запраўдныя прычыны разгону Кангрэсу былі іншыя, бо вась ж сам “Тав. Сталін, як адзін з кіраўнікоў Камуністычнай партыі й Савецкай улады, у сьнежні 1917 году ўмовіўся зь Беларускім Абласным Камітэтам сялянскіх дэпутатаў наконт таго, што трэба склікаць Усебеларускі Кангрэс, каб вырашыць пытаньне аб самавызначэньні Беларусі [...] Ды ня толькі ўмовіўся, але даў грошы на зьезд і зрабіў загад, каб арганізатарам зьезду далі поўную магчымасьць карыстацца тэлефонам, тэлеграфам ды інш.”. Ён нат прыслаў на Кангрэс тэлеграму, запэўняючы, што “Савет Народных Камісараў будзе бараніць інтарэсы беларускіх працоўных” (Чарвякоў А. Цыг. пр. Б.49-50). Кангрэс асабіста віталі народныя камісары “Западной области фронта” Бэрсон (нацыянальныя справы) і Рэзаўскі (нутраныя справы). Прычыны разгону тыя, што Кангрэс неспадзявана для большавікоў “[...] **объявил в Крае новую власть, отвергнув и объявив низложенным и самозванным [...] Областной Центральный Комитет Советов и выделенный им орган Совет Народных Комиссаров Западной Области [...] отверг установленную Советами власть для местного края с передачей ее избранному на с'езде [...] органу...**” — тлумачыўся старшыня СНК Заходняй вобласці Ландэр, які даў загад аб разгоне Кангрэсу, у сваёй тэлеграме СНК і Сталіну ў Петраград, ЦВК і газ. «Правда» (Турук Ф. Белорусское движение. Москва, 1921. С.108). (Падкрэсьленьне й скарачэньні ўсюды нашыя. — А.К.).

Усебеларускі Кангрэс не памыліўся, калі не паверыў Троцкаму¹² і прыняў пастанову, паводле якое “для спасення Родного Края і ограждения его от раздела (п.1 Пастановы¹³) [...] исполнительным органом временной краевой власти делегируются свои представители [...] для участия в происходящих переговорах о мире, для отстаивания цельности и неделимости Белоруссии... (п.8 Пастановы¹⁴)”.

Падарожжа беларускай дэлегацыі за лінію фронту і побыт яе ў Берасьці былі поўныя перашкодаў і драматычных эпізодаў. Дэлегацыя ў складзе відных сяброў Рады Ўсебеларускага Кангрэсу, як тады звалася Рада БНР, д-ра А.Цьвікевіча (старшыня рэзальюцыйнай камісіі Кангрэсу) і С.Рак-Міхайлоўскага (адчыніўшага Кангрэс) была нат арыштаваная. Ёй удалося аднак, хоць і неафіцыйна, у характары раднікаў украінскай дэлегацыі, дастацца на мірную канфэрэнцыю дзесь праз 10 дзён пасля адказу Троцкага гэн. Гофману і даручыць усім заходнім дэлегацыям мэмарыял Рады за 25 студзеня 1918 году¹⁵. (У гэтым першым, няхай сабе і неафіцыйным, дыпляматычным выступу Рады Ўсебеларускага Кангрэсу на міжнародным форуме была й першая афіцыйная інфармацыя аб Кангрэсе і ягоным складзе — запярэчаньне Троцкаму: “Усебеларускі Кангрэс складаўся з дэпутатаў ад валасных сялянскіх земстваў і камітэтаў усяе этнаграфічнае Беларусі, павеатавых земстваў, мэтавых рад, рад рабочых і салдацкіх дэпутатаў, вайсковых арганізацыяў з усіх франтоў і тылу, саюзаў і камітэтаў уцекачоў, каапэратываў, прафэсійных і іншых арганізацыяў Беларусі і ўсіх яе палітычных партыяў — чыслом 1167 дэпутатаў з правам пастанаўляючага голасу і 705 — з правам дарадчага голасу”¹⁶).

Беларуская газета «Номан», якая выдавалася ў Вільні, на другім ад Менску баку лініі фронту, дала такую ацэну гэтым падзеям: “З Расеі, — пісала яна, — пльвуць вельмі пекныя, вельмі дэмакратычныя клічы. Тут расьцьвіў кінуты Вільсонам усёй дэмакратыі Эўропы кліч аб праве на самаазначэньне ўсіх нацыянальнасьцяў, кліч аб тым, што

12 Пазьнейшыя маніпуляцыі савецкага ўраду з БССР — колькіразовыя зьмены яе межаў, злучэньне ў г.зв. ЛітБел, падзел тэрыторыі з Польшчай у Рызе — як найлепей гэта пацьвердзілі.

13 Прынятай на агульным сходзе Кангрэсу 30 сьнежня 1917 году — гл. Турук Ф. Цыт. пр. С.105. Приложение №15.

14 Прынятыя ў камісіях. Тамсама. Б.106. Падкрэсьленьне нашае.

15 Нявыпраўленая карэктарская памылка ў даце дакуманту ў газэце выклікала памылкі датаваньня яго і ў наступных публікатараў.

16 Номан. 1918. №29(225).

кожная нацыя павінна сама — і толькі сама — пастанаўляць аб сваёй долі, а не чужыя народы. Тое, што бальшавіцкая Расея прызнае афіцыйна за ўсімі народамі, Троцкі на словах прызнаў і за беларусамі [...] Аднак факты паказваюць, што ад слоў да дзела — вельмі далёка [...] Бальшавіцкае войска, як ужо вядома, штыхамі й кулямётамі разагнала [...] Беларускі Кангрэс у Менску, як толькі ён прыняў пастанову аб незалежнасці Беларусі...”¹⁷.

Мелі гэтыя падзеі рэха і ў заходнеэўрапейскай прэсе.

Нямецкая газета «Vorwärts» 27 студзеня паведамляла: “Бальшавікі разганалі Беларускі Народны Зъезд, каторы быў заняты сазывам свайго ўстаноўчага сойму. Троцкі гэтак адказаў гэн. Гофману на яго заклід у Берасьці аб разгоне...” (Далей ідзе тэкст заявы Троцкага, які мы ўжо прыводзілі)¹⁸. “Дайшоўшыя ў Бэрлін апошнія нумары (петраградзкіх небальшавіцкіх. — А.К.) газет «День» і «Наш век» даюць такія падробнасьці. Засядаўшы ў Менску Беларускі Кангрэс складаўся болей-меней з 1300 асоб. Уначы з 30 на 31 сьнежня Кангрэс прыняў рэзалюцыю аб дзяржаўнай аўтаноміі Беларусі. Ураз жа пасля гэтага зьявіўся ўрадавы камісар, аб’явіў, што Кангрэс распушчаны, і арыштаваў прэзыдыюм. Уварваўшыся салдаты пачалі разганяць дэлегатаў, каторыя з лавак і сталоў пабудавалі барыкады й прабавалі бараніцца, але пасля пастанавілі ўступіць сіле. Арыштавана 27 асобаў, у тым ліку члены прэзыдыюму”¹⁹.

У №42 газеты «Vorwärts» за 11 лютага чытаем такую вестку з Штакгольму:

“Разагнаныя ў Менску бальшавікамі 18/31 сьнежня беларускія дэлегаты маюць сабрацца ў найбліжэйшым часе ізноў і ўрачыста аб’явіць аўтаномію Беларусі. Беларусь павінна абняць гэтакія губэрні: Вленскую, Горадзенскую, Менскую, Віцебскую, Магілёўскую, заходнія паветы Смаленскай і паўночную часць Чарнігаўскай. Беларускі Кангрэс павінен аб’явіць аб надзяленьні народа зямлёй безь ніякае платы і выдаць дэкрэт аб утварэньні нацыянальнай арміі. У сваіх плянах беларусы сустракаюцца зь вялікімі перашкодамі са стараны палякаў, каторыя аружнай сілай захапілі вялікую часць памянёных губэрняў”²⁰.

¹⁷ Słowy i ўчынki // Homan. 1918. №13(209).

¹⁸ Abwieščanńie niezaleźnaści Biełarusi // Homan. 1918. №10(206).

¹⁹ Jašče ab Biełaruskim Kanhresie ū Miensku // Homan. 1918. №11(207).

²⁰ Aўtanomija Biełarusi // Homan. 1918. №14(210). У згадцы пра палякоў маецца на ўвазе корпус гэн. Доўбар-Мусьніцкага.

У швэйцарскай газэце «Bund», якая выдавалася ў Бэрне, пасля заявы гэн. Гофмана аб разгоне Кангрэсу, была апублікаваная рэзалюцыя віленскага Беларускага Нацыянальнага Камітэту, які ў ёй раней, чымся Рада БНР (25 сакавіка 1918 году), стаў на незалежніцкую пазыцыю: «Расейская рэвалюцыя дала магчымасьць усім нацыям у Расеі, апіраючыся на праве аб самаазначэньні, безь перашкодаў разьвівацца культурна й нацыянальна. Беларускі народ, што дагэтуль стаяў на такім становішчы, каб у межах непадзельнай Расеі здабыць сабе лепшую палітычную будучыню, чакаў цярпліва, пакуль супакаеьне ў гаспадарстве ня дасьць магчымасьці й беларусам здабыць сабе належны ім правы. Аднак здарэньні цяперашняга часу прымушаюць нас зьмяніць нашыя мэты. У атмасфэры агульнага раскладу гаспадарства ўсюды акраіны хочуць аддзяліцца.

Цэнтральны расейскі ўрад у руках розных палітычных авантурыстых проціў гэтага заўзята. Мы баімся, што гэтакія адносіны могуць усе народы давесьці да загубы і што гэткае смутнае палажэньне і на беларускія землі можа зрабіць свой уплыў. Разьдзеленая ваенным фронтам, дэзарганізаваная Беларусь можа стацца полем цяжкай палітычнай барацьбы. Наш край, што дагэтуль быў прадметам крывавай спрэчкі між вялікарусамі і палякамі, дамагаецца свайго права на волю й незалежнасьць. Дзеля гэтага беларускі народ адкідае ўсіх няпрошаных апекуноў і абвяшчае, што расейскі цэнтральны ўрад ня мае права правіць нашым краем. Мы бяром арганізацыю беларускага нацыянальнага руху ў свае рукі і абвяшчаем Беларусь непадзельным незалежным краем. Наша незалежнасьць ёсьць неперадаўненае права нашага самабытнага народу, каторае вялікарускі народ у часе царскага гаспадараньня адабраў у беларусаў. Цяпер мы жадаем будучыню нашага краю ўзяць у свае рукі»²¹.

Ад 1919 году гісторыя I-га Ўсебеларускага Кангрэсу знайшла сваё аб'ектыўнае насьвятленьне ў навукова-гістарычнай літаратуры Захаду — у гісторыях Беларусі В.Егэра²² й Е.Энгэльгардта²³ па-нямецку, Л.Васілеўскага²⁴ па-польску, у дыскусіі А.Баршчэўскага з А.Бэргмановай у зборніку Беластоцкага Навуковага Таварыства «Rocznik Białostocki»²⁵;

21 Homan. 1918. №10(206).

22 Jäger W. Weissruthenien. Berlin, 1919. S.48-51.

23 Engelhardt E. Weissruthenien. Berlin, 1943.

24 Wasilewski L. Litwa a Białoruś. Warszawa, 1925. S.188-189.

25 Rocznik Białostocki. T.V. Białystok, 1965. S.365-369.

у афіцыйных урадовых заявах — спецыяльнай брашуры Кангрэсу ЗША²⁶, у шматлікіх прамовах кангрэсменаў і сэнатараў у Кангрэсе й Сэнаце ЗША штогод на Дзень Незалежнасці Беларусі з публікацыяй іх у кангрэсовых бюлетэнях²⁷ і г.д.

Толькі ў маскоўскіх імперскіх публікацыях, кантраляваных Масквою, а ў тым і падсавецкабеларускіх, гісторыя І-га Ёсебеларускага Кангрэсу паказваецца ў сьвятле, выгодным для расейскае каляніяльнае палітыкі ў Беларусі.

---

²⁶ Communist takeover and occupation of Byelorussia. Special report №9. Washington, 1955. P.7-8.

²⁷ Гл. перадрукі іх у брашурах Byelorussia's Independence Day. March 25, 1918. New York, 1958. P.41, 46, 50, 53 і інш. і The 40th anniversary of the proclamation of the independent Byelorussian Democratic Republic. New York, 1958. P.23 і інш.

ПРАФЭСАР МІТРАФАН ДОЎНАР-ЗАПОЛЬСКИ Й АКТ 25 САКАВІКА

Пра жыцьцё й дзейнасьць М.Доўнар-Запольскага на эміграцыі зьявілася колькі публікацыяў, зь якіх выгодна вылучаюцца артыкулы А.Саковіч¹ і праф. Н.Палонскай-Васіленка². У БССР, дзе ягонае ймя было забароненае, толькі ў апошніх гадох эпизадычна яно пачало згадвацца, а кандыдат гісторыі В.Бандарчык прысьвяціў яму нат асобны артыкул³.

Ва ўсіх гэтых публікацыях выяўляецца перш за ўсё постаць выдатнага беларускага навукоўца й пэдагога — гісторыка, этнографа, фальклярыста. У нашым артыкуле мы робім спробу асьвятліць, наколькі гэта нам даступна, адзін мала знаны, хоць і кароткі, але цікавы й важны пэрыяд у жыцьці й працы М.Доўнар-Запольскага, дзе ён мо найбольш зырка выявіў сябе на іншым полі — як актыўны беларускі грамадзка-культурны дзеяч, палымяны публіцыст і палітык-дыплямат на службе ўраду БНР.

А.Саковіч і Н.Палонская-Васіленка як былыя вучні М.Доўнар-Запольскага свае артыкулы апіраюць галоўна на ўспамінах. В.Бандарчык дасьледаваў архівы. У іх ён знайшоў рукапісы непублікаваных працаў прафэсара, сьветчаныні аб іншых рукапісах, што ўжо загінулі. “У ЦДГА УССР ёсьць лісты да Доўнар-Запольскага такіх ведамых дзеячоў беларускае культуры, як Нікіфароўскі, Раманаў, Неслухоўскі, Дземідовіч, Даўгяла, Сапуноў, Стукаліч, Крачкоўскі і інш.” “У архівах захавалася нямала дакумэнтаў аб рэпрэсіях царскай ахранкі ў дачыненні да вучонага”. Шкада, што для паўнаты абразу В.Бандарчык ня выкарыстаў у сваім

1 Саковіч А. Прафэсар Мітрафан Доўнар-Запольскі // Веда (Ню-Ёрк). 1952. №7(12). Б.193-206.

2 Палонская-Васіленка Н. Доўнар-Запольскі // Запісы БІНІМ (Ню-Ёрк). 1953. №1. Б.14-28.

3 Бандарчык В. Спадчына гісторыка і этнографа // ЛіМ. 1960. №102 (Частка артыкула ўстаўленая аўтарам у ягоную кніжку: Еўдакім Раманавіч Раманаў. Менск, 1961. Б.43-49).

артыкуле дакумэнтаў аб рэпрэсіях у дачыненні да М.Доўнар-Запольскага з боку савецкай улады ў Кіеве⁴, Харкаве⁵, Менску й Маскве, а таксама дакумэнтаў да нашае тэмы. Таму нашыя крыніцы абмежаваныя тагачаснай беларускай і ўкраінскай прэсай (газэтамі «Гоман», «Беларускае Слова», «Киевская Мысль»), некаторымі ўжо апублікаванымі дакумэнтамі дый тое толькі да аднаго 1918 году.

Пачатак сакавіка. Кіеў і Ўкраіна ачышчаныя ад бальшавікоў. Тысячы беларусаў, што аселі тут перад вайною ў пошуках працы, а яшчэ болей закінутых сюды вайной, ізноў пачынаюць гуртавацца ў свае нацыянальныя арганізацыі. «Разагнаныя й тэрарызаваныя бальшавікамі» перад тым, «беларускія арганізацыі Кіева ізноў ажылі й працуюць у згодзе з Украінскай Цэнтральнай Радаю»⁶. Напачатку іх тут дзье: «Беларуская арганізацыя на Ўкраіне», што паўстала на месцы былое «Беларускае вайсковае Рады ў Кіеве»⁷, куды ўлілося шмат беларусаў-ўцекачоў, але найбольш вайскоўцаў, і грамадзка-культурны клуб «Зорка»⁸. У канцы чэрвеня быў заснаваны «Беларускі Камітэт помачы ўцекачом» з аддзеламі па цэлай Украіне⁹. За галоўных кіраўнікоў гэтых арганізацыяў былі І.Краскоўскі, І.Фарботка, Л.Леўчанка («Зорка»), А.Галавінскі, Н.Разумоўскі, М.Доўнар-Запольскі («Беларуская арганізацыя на Ўкраіне»).

М.Доўнар-Запольскі быў самым дзейным сябрам «культурна-прасьветнае сэкцыі» арганізацыі. Відаць, не без ягонае пратэкцыі ва Ўнівэрсытэце Сьв. Уладзімера¹⁰ па нядзелях ладзіліся беларускія грамадзка-культурныя сходы¹¹. У канцы красавіка «ў кватэры беларускай вайскавай арганізацыі адчыніліся Курсы беларусазнаўства», дзе «лекцыі чытаюць праф. М.Доўнар-Запольскі і У.Завітневіч»¹². Ад 1 красавіка 1918 году «Беларуская арганізацыя на Ўкраіне» пачала выдаваць у Кіеве тыднёвую газэту «Белорусское

⁴ Палонская-Васіленка Н. Цыт. пр. Б.23.

⁵ Тамсама. Б.25.

⁶ Беларусы ў Кіеве // Гоман. 1918. №31(227).

⁷ Яна была выбраная на зьездзе беларусаў-вайскоўцаў паўдзённа-заходняга фронту 17-22 сьнежня 1917 году. Аб ейным лёсе — гл.: Гоман. 1918. №33(229).

⁸ Беларусы ў Кіеве // Гоман. 1918. №31(227).

⁹ Беларускі Камітэт помачы ўцекачом у Кіеве. Рэгістрацыя беларусаў // Гоман. 1918. №53(249).

¹⁰ М.Доўнар-Запольскі працягваў тут свае выклады гісторыі й быў старшынёю Навуковага Таварыства летапісца Нестара.

¹¹ Беларусы ў Кіеве // Гоман. 1918. №31(227). Незалежная Беларусь // Гоман. 1918. №38(234).

¹² Незалежная Беларусь // Гоман. 1918. №38(234).

Слово». М.Доўнар-Запольскі — адзін зь ейных закладчыкаў, рэдактароў і публіцыстаў¹³. Калі 29 траўня 1918 году там жа пачала выходзіць новая газета «Белорусское Эхо», орган цэлае беларускае калёніі ў Кіеве, якая “дае ўсе весткі аб будаўніцтве беларускае дзяржавы й асьвятляе беларускае жыцьцё на Ўкраіне”, то, поруч др. А.Цьвікевіча, Я.Варонкі, А.Смоліча, А.Бурбіса, акад. Я.Карскага, Я.Хлябцэвіча, Я.Дылы й інш., М.Доўнар-Запольскі быў бліжкім ейным супрацоўнікам¹⁴.

Акт 25 Сакавіка М.Доўнар-Запольскі спаткаў зь вялікай радасьцю й надзеяй, без ваганьняў і засьцярогаў, неадкладна выказаўшыся за незалежнасьць Беларусі. Ужо праз 6 дзён у №1 газеты «Белорусское Слово» ён выступае з артыкулам. Побач устаўных граматаў Рады БНР і першых пастановаў Народнага Сакратарыяту, выдатны гісторык пісаў:

“Лёсы кінутыя! Вялікі акт у жыцьці нашага народу здзейсьніўся: Беларусь абвешчана сваім часовым урадам незалежнай рэспублікай.

У кожнага беларуса пры гэтай вестцы радасна заб’ецца сэрца. Безьліч трывожных і сьветлых пытанняў прамільгне ў галаве кожнага з нас: ці маем мы права на гэтакі крок, ці ў час гэты крок зроблены й — галоўнае — што чакае нашу Бацькаўшчыну наперадзе?

Мне думаецца, бадай не патрэбна даводзіць, што беларускі народ мае права на самаазначэньне й на незалежнае жыцьцё. Мы ёсьць народам, адрозным ад іншых народаў сваёй мовай, этнаграфічнымі асаблівасьцямі й агульным культурным укладам жыцьця, паўсталым гістарычна. Ужо адна гэтая акалічнасьць дае нам права на дзяржаўную незалежнасьць. З гістарычнага боку мы ёсьць нацыяй, якая толькі каля 150 гадоў была правінцыяй Расейскае імперыі. Да прылучэньня да Расеі Беларусь перажыла тры пэрыяды гістарычнага жыцьця. Да XIV стагодзьдзя яна складалася зь некалькіх княстваў, дзе кожнае зь іх мела значэньне незалежнае дзяржавы. У XIV стагодзьдзі Беларусь самахоць злучылася зь Літвой й да 1569 году ўяўляла сабою незалежнае дзяржаўнае цела. Дый пасля 1569 году, злучыўшыся актам вуніі з Польшчай, Беларусь не згубіла сваіх суверэнных правоў, застаючыся на некалькі стагодзьдзяў фэдэрацыйнаю часткаю Рэчы Паспалітае. Яна не была правінцыяй Польшчы й захоўвала сваю дзяржаў-

¹³ Беларуская газета ў Кіеве // Гоман. 1918. №33(229).

¹⁴ Новая беларуская газета // Гоман. 1918. №52(248).

насьць. Мы гістарычна звыклі да вольнага ўрадаваньня, адабранага ў нас Расеяй.

Усе гэтыя апычонасьці нашае Бацькаўшчыны й нацыі даюць нам права на незалежнае жыцьцё. Але паўстае пытаньне, ці ў час выбраны мамэнт для абвешчаньня Беларусі незалежнай рэспублікай?

З усяго таго, што нам дагэтуль ведама аб палажэньні ў Беларусі, аб яе пакутах, мы зь цьвёрдасьцю можам сказаць адно: іншага выйсьця быць не магло. Мы не сьпяшаліся адлучыцца ад нашае ўсходняе суседкі, але петраградзкія загадчыкі абрабавалі наш бедны край, не далі злажыцца ўраду на фэдэрацыйных або аўтаномных прынцыпах ды кінулі нашую Бацькаўшчыну на літасьць лёсу. Пры гэтых акалічнасьцях наш часовы ўрад павінен быў зрабіць тое, што ён зрабіў.

Дзеля выказанага мы ня можам не вітаць зьдзейсьненага факту. І мы, усе беларусы, павінны памятаць, што цяпер палажэньне нашае Бацькаўшчыны ўскладае на нас цяжкі й адказны абавязак. Мы павінны ўсе злучыцца, мы павінны напружыць усе свае сілы, фізычныя й духовыя, дзеля таго, каб апраўдаць нашае права на самабытнае жыцьцё й абараніць незалежнасьць нашае Бацькаўшчыны.

Да згоднае працы, браты!"¹⁵.

Ад сярэдзіны красавіка аўтара артыкула мы ўжо бачым на актыўнай дыпляматычнай службе ўраду БНР.

У сталіцу Ўкраіны прыбыла надзвычайная дыпляматычная місія БНР. На чале яе стаяў др. А.Цьвікевіч, а сябрамі былі С.Рак-Міхайлоўскі, праф. М.Доўнар-Запольскі й др. П.Трамповіч. Дакладнае даты прызначэньня місіі нам ня ведама: два першыя ейныя сябры перад тым былі неафіцыйнымі прадстаўнікамі БНР на мірнай канфэрэнцыі ў Берасьці, а наказ місіі быў падпісаны віцэ-старшынёю Рады БНР Я.Варонкам й сакратаром К.Езавітавым яшчэ 22 сакавіка 1918 году¹⁶.

У абсяг дзейнасьці Кіеўскай¹⁷ місіі ўваходзіла як Украіна, так і іншыя дзяржавы паўдзённа-ўсходняе Эўропы.

¹⁵ Урывак з артыкула падаем за газ. «Гоман», №39(235) за 1918 год (арт. «Праф. М.Доўнар-Запольскі аб незалежнасьці Беларусі»).

¹⁶ Тэкст наказаў (з пропускамі) — гл. у кн.: Зюзькоў А. Крывавы шлях беларускай нацдэмакратыі. Менск, 1931. Б.59-60, і перадрук у кн.: За Дзяржаўную Незалежнасьць Беларусі. Лёндан, 1960. Б.23.

¹⁷ Іншыя місіі, як ведама, дзейлі ў Варшаве, Бэрліне, Капэнгагене, Бэрне, Парыжы, пазьней — у Коўне, Рызе, Гэльсінках, Празе.

Місія была адной з найбольш дзейных, дзеля чаго Украіна першая прызнала незалежнасць БНР. У №57 газеты «Киевская Мысль» за 21 красавіка 1918 году чытаем: “УТА апавяшчае, што 19 красавіка адбылося першае афіцыйнае паседжаньне прадстаўнікоў ураду Украінскай Народнай Рэспублікі і ўраду Беларускай Народнай Рэспублікі”¹⁸. Праз колькі дзён “у Кіеве заснована «Беларуская Гандлёвая Палата» й «Беларуска-Украінскае Таварыства Збліжэньня», у якое ўвайшлі (з украінскага боку. — А.К.) гэтакія ўкраінскія дзеячы, як праф. М.Грушэўскі¹⁹, Яфрэмаў, Зьмітро Дарашэнка²⁰ й інш.”²¹ Як паведамляе «Киевская Мысль», “сябры дэлегацыі Беларускай Народнай Рэспублікі С.Рак-Міхайлоўскі, А.Цьвікевіч і праф. М.Доўнар-Запольскі былі ў новага²² ўкраінскага міністра замежных спраў Васыленкі й адбылі зь ім нараду аб беларуска-ўкраінскіх межах, Беларускай Гандлёвай Палаце на Украіне й гандлёвых зносінах абедзьвюх дзяржаў”²³. У другой палове траўня праца місіі ўкаранавалася тым, што ў Менску й Кіеве былі адчыненыя прадстаўніцтвы дзвюх маладых рэспублік: на беларускага прадстаўніка пры ўрадзе УНР быў прызначаны сябра місіі др. П.Трамповіч²⁴, а на ўкраінскага пры ўрадзе БНР — былы сябра Менскага акруговага суду А.Квасьніцкі²⁵.

Блізу адначасна місія распачала свае дыпляматычныя высылкі ў кірунку іншых дзяржаваў, шукаючы ў іх прызнаньня незалежнасці Беларусі ды фінансавое й іншае дапамогі. Кіеў быў зручным месцам для гэтае працы: тут былі ня толькі паслы дзяржаў, што прызналі Украіну, але й розныя дыпляматычныя місіі.

“25 красавіка беларускай дэлегацыяй у Кіеве быў пададзены нямецкаму паслу пры ўкраінскім урадзе мэмарыял, падпісаны Аляксандрам Цьвікевічам, праф. М.Доўнар-Запольскім і доктарам П.Трамповічам”²⁶. 29 траўня “дэлегацыя

18 Незалежная Беларусь // Гоман. 1918. №36(232).

19 Старшыня Украінскае Цэнтральнае Рады.

20 Вучань праф. М.Доўнар-Запольскага, пазьнейшы ў 1918 годзе міністар замежных спраў УНР.

21 Незалежная Беларусь // Гоман. 1918. №36(232).

22 Ураду гэтмана П.Скарападзкага.

23 Беларуска дэлегацыя ў украінскага міністра // Гоман. 1918. №42(238).

24 Беларуска консулы // Гоман. 1918. №46(242).

25 Украінскае консульства // Гоман. 1918. №44(240).

26 Мэмарыял нямецкаму паслу пры ўкраінскім урадзе // Гоман. 1918. №41(237). Тут жа няпоўны тэкст мэмарыялу, перадрукаваны ў кн.: За Дзяржаўную Незалежнасць Беларусі. Б.27-28.

Беларускай Народнай Рэспублікі звярнулася да расейскай мірнай дэлегацыі й падала галаве яе, Ракоўскаму, ноту [...] гаворачы аб патрэбе прызнання расейскім савецкім урадам незалежнасці Беларусі”²⁷. У пачатку чэрвеня місія БНР вяла перамовы з надзвычайнай місіяй Усевялікага Войска Данскога. Перамовы закончыліся ўзаемным прызнаннем дзвюх дзяржаваў²⁸ і абменам між імі прадстаўнікамі. Др. П.Трамповіч выехаў у сталіцу УВД г. Новачаркаск, а ў Кіеве, пры ўрадзе УНР, на ягонае месца быў прызначаны інж. А.Галавінскі. У кастрычніку 1918 году місія звярнулася да аўстрыйскага ўраду²⁹ й канцлера Нямеччыны³⁰.

Да гэтае дыпляматычнае працы М.Доўнар-Запольскага ў місіі БНР у Кіеве трэба дадаць, што на даручэнне ўраду БНР у Кіеве ён напісаў брашуру «Асновы дзяржаўнасці Беларусі». Брашура гэтая, з картаю БНР, у пяці мовах — беларускай, нямецкай, французскай, польскай і расейскай — у наступным, 1919, годзе была выдадзена ўрадам БНР у Горадні. Як праца ведамага й аўтарытэтнага гісторыка яна служыла за выдатны інфармацыйны дапаможнік для ўсіх дыпляматычных місіяў і прадстаўніцтваў БНР.

Адбудова Беларусі на кожным полі адчувала вострую нястачу нацыянальных працаўнікоў. Культурна-просветная сэкцыя «Беларускае арганізацыі на Ўкраіне» вырашыла й тут прыйсці Бацькаўшчыне на дапамогу. У канцы чэрвеня яна выдае адозву да сваіх сяброў і да ўсіх беларусаў на Ўкраіне. У адозве яна пісала:

“Сыны Беларусі! У цяжкі й гістарычны мамэнт жыцця Бацькаўшчыны Беларусі [...] усіх вас, каму ўжо адно ймя Беларусь гаворыць аб чымсь родным... усіх, хто спазнаў і хто хоча спазнаць, што толькі сам Беларускі Народ можа будаваць сваю долю, — клічам да працы на адбудове свайго нацыянальнага народнага шчасця[...]

Усе, хто чуе ў сабе хоць якую-небудзь сілу й здольнасць да грамадзкае й культурнае працы, зь першае

²⁷ Прызнанне незалежнасці Беларусі // Гоман. 1918. №47(243). Тэкст ноты, падпісаны др. А.Цьвікевічам і праф. М.Доўнар-Запольскім, апублікаваны ў кн.: Турук Ф. Белорусское движение. С.117-118.

²⁸ Дэкларацыя місіі БНР аб прызнанні ўраду УВД за 3 чэрвеня 1918 году апублікавана ў кнізе А.Зюзькова, б.62, і ў кнізе «За Дзярж. Незал. Беларусі», б.28-29.

²⁹ Тэкст мэмарыялу — у А.Зюзькова, б.62-63, і ў «За Дзярж. Незал. Беларусі», б.32-33.

³⁰ Тэкст — у А.Зюзькова, б.63-65, і ў «За Дзярж. Незал. Беларусі», б.31-32.

магчымасьці цягнуцца на родныя палеткі, каб там пакласьці сваю цагліну на народны будынак [...]

Памятайце ж, Браты Беларусы, што толькі на ўласныя сілы трэба лічыць і толькі ўласнымі сіламі можна будаваць сабе Дом — Бацькаўшчыну”³¹.

На гэтыя родныя палеткі марыў вярнуцца й М.Доўнар-Запольскі, праўдападобны аўтар адозвы. Яшчэ ў красавіку месяцы “Народны Сакратарыят БНР даручыў ведамаму знаўцу беларушчыны, прафэсару Ўкраінскага Ўнівэрсытэту М.Доўнар-Запольскаму магчыма хутчэйшае ўлажэньне сьпісу прафэсароў дзеля адкрыцьця ў Менску [...] Беларускага Ўнівэрсытэту. Прафэсар ужо апрацаваў падрабязны даклад аб гэтай справе”³². У пачатку траўня ён паведаміў урад, што “заняць катэдры ў Беларускім Унівэрсытэце згадзіліся выдатныя акадэмікі й прафэсары былых расейскіх унівэрсытэтаў у Кіеве, Варшаве, Дэрпце, а таксама маскоўскія й пецяўбургскія прафэсары”³³. Пасьля таго “Народны Сакратарыят прыняў пастанову аб адкрыцьці ў Менску Беларускага Дзяржаўнага Ўнівэрсытэту. Падрыхтоўчая праца ўжо зробленая камісіяй пры Народным Сакратарыяце Прасьветы, зложанай з гэтых асоб: народны сакратар прасьветы А.Смоліч, праф. М.Доўнар-Запольскі, праф. М. Масоніюс, У.Самойла” й інш.³⁴ 6 жніўня газета «Гоман»³⁵ дадала, што М.Доўнар-Запольскі мае згоду ўжо 36 прафэсароў.

Сам ён, першы й бессумніўны кандыдат на рэктара, чакаўся ў Менску. Паведамленьне пра ягоны прыезд ужо было ў прэсе³⁶. Аднак справа адчынення ўнівэрсытэту раптам затрымалася пагоршаньнем сытуацыі на фронце. Др. А.Цьвікевіч у лістападзе быў адкліканы ў Менск, дзе ўвайшоў у новы кабінэт ураду А.Луцкевіча як міністар справядлівасьці. Туды ён прывёз і рукапіс брашуры М.Доўнар-Запольскага «Асновы дзяржаўнасьці Беларусі». М.Доўнар-Запольскі затрымаўся яшчэ ў Кіеве, а 10 сьнежня бальшавікі занялі Менск.

³¹ Поўны тэкст адозвы — гл.: Гоман. 1918. №52(248).

³² Незалежная Беларусь // Гоман. 1918. №37(233).

³³ Тамсама.

³⁴ Беларускі Дзяржаўны Ўнівэрсытэт // Гоман. 1918. №49(245).

³⁵ Беларускі Ўнівэрсытэт // Гоман. 1918. №61(257).

³⁶ Незалежная Беларусь // Гоман. 1918. №37(233).

“АЙЦЫ” БССР І ІХНЫ ЛЁС

Нарыс «“Айцы” БССР і іхны лёс», які мы прапануем увазе нашых паважаных чытачоў, ставіць мэту выясьніць, як паўстала БССР і які лёс спаткаў ейных тварцоў, выясьніць праўдзівую гісторыю ў адрозьненне ад фальшывай, прапагандовай вэрсіі афіцыйнай савецкай гістарыяграфіі.

За “айцоў” БССР мы ўважаем беларусаў нацыяналкамуністых, якія, апынуўшыся па-за межамі БНР (на савецкім баку лініі фронту), гуртаваліся ў свае нацыянальна-аўтаномныя беларускія сэкцыі РКП(б)¹ і ў Белнацкоме. Яны былі левымі беларускімі патрыётамі, каторыя шчыра верылі, што, апіраючыся на савецкую ўладу ў Расеі й камуністычную дактрыну, можна будзе адрадзіць беларускую дзяржаўнасьць — хутчэй і лепей, чымся на аснове іншых палітычных канцэпцыяў. Як сьведчаць факты й дакумэнты, гэта яны былі ініцыятарамі абвешчання БССР і першымі ейнымі будаўнікамі².

1

Адсунем стрэлкі гадзінніка назад і праэкзамінуем гісторыю паўстаньня БССР. Пачнем ад гісторыі Беларускіх сэкцыяў РКП(б) і Белнацкому.

Пачатак Беларускім сэкцыям РКП(б) дало левае крыло Петраградзкага (пераважна работніцкага, каля 500 усіх сяброў) і Гэльсінскага (матроскага Балтыцкага флёту, каля 200 усіх сяброў) аддзелаў Беларускай Сацыялістычнай Грамады (БСГ), каторае, адкалоўшыся ад свае партыі, увосені 1917 году засноўвае Беларускую СДРП. На чало новае партыі выбіраецца камітэт у складзе былога сябры ЦК БСГ А.Чарвякова, А.Усьціловіча, Сосны, Гурыновіча,

¹ Расейская Камуністычная партыя (бальшавікоў), цяпер пераназваная ў КПСС.

² Тут і ўсюды падкрэсьленьне нашае.

Лаўрэцкага, Паляцка й Я.Лагуна³. У сьнежні 1917 году БСДРП высылае дэлегатаў ад свае партыі (А.Чарвякоў⁴, Я.Лагун, А.Усьціловіч, У.Скарынка, Сосна⁵ й інш.) на 1-шы Ўсебеларускі Кангрэс у Менск⁶. Пасля 7-га зьезду РСДРП(б) (сакавік 1918 году), які перайменаваў сваю партыю ў РКП(б), БСДРП пераймяноўваецца ў Беларускаю сэкцыю РКП(б)⁷. Зь яе ініцыятывы ў верасьні-лістападзе 1918 году такія ж сэкцыі паўстаюць у Саратаве й Маскве, а за імі — і ў іншых беларускіх перасяленскіх і ўцякацкіх асяродках Расеі, а таксама і ў самой Беларусі (Казань, Тамбоў, Казлоў, Менск, Невель)⁸. Дзеля ўплываў маскоўскае сэкцыі на арганізацыйнае жыцьцё іншых назавем пэрсанальны склад ейнага камітэту, выбранага 24 лістапада 1918 году: З.Жылуновіч, П.Клыш, З.Чарнушэвіч, А.Чарвякоў, А.Дзедзя, І.Няцецкі, Я.Дыла, І.Мазур, У.Фальскі⁹.

На прапазыцыю БСДРП, 7—20 студзеня 1918 году ў Петраградзе склікаецца нарада прадстаўнікоў левых беларускіх арганізацыяў — БСДРП, Петраградзкага аддзелу БСГ, левых эсэраў і вайсковых групаў Кранштату й Фінлянды. На гэтай нарадзе выбіраюцца кандыдыты ў г. зв. Беларускі Нацыянальны Камісарыят (Белнацком). У кіруючы склад Белнацкому выбраныя: А.Чарвякоў (БСДРП) — на становішча камісара, У.Скарынка (БСДРП) — ягонага заступніка й З.Жылуновіч (тады яшчэ БСГ) — сакратара. 31 студзеня — 13 лютага 1918 году Белнацком з прапанаванымі кандыдатамі ў ягоны кіруючы склад зацьвярджаецца дэкрэтам СНК РСФСР як аддзел Народнага Камісарыяту ў нацыянальных справах РСФСР (“Камісарыят у беларускіх справах”, паводле тэрміналёгіі дэкрэту¹⁰)¹¹, падобна такім жа аддзелам (камісарыятам) для іншых народаў (палякоў, летувісаў, армянаў і г.д.), створаным з мэтай кантраляваньня нацыянальных рухаў нерасейскіх народаў Расеі. Хутка па пераездзе СНК РСФСР і Белнацкому ў Маскву (канец

³ Турук Ф. Белорусское движение. Москва, 1921. С.42.

⁴ Краўцоў М. 20 гадоў назад // Шлях Моладзі (Вільня). 1938. №4(120). Б.4.

⁵ Жылуновіч З. Беларускія сэкцыі РКП(б) і стварэньне Беларускай Савецкай Рэспублікі // Польшча. 1928. №10. Б.77.

⁶ Турук Ф. Цыт. пр. С.33.

⁷ БелСЭ. Т.2. Б.229-231.

⁸ Жылуновіч З. Цыт. пр. Б.81; БелСЭ. Т.2. Б.260.

⁹ БелСЭ. Т.2. Б.260.

¹⁰ Упершыню дэкрэт апублікаваны ў «Газете Рабочего и Крестьянского Правительства», №24 за 2/15.2.1918 г.

¹¹ Турук Ф. Цыт. пр. С.42-43; Жылуновіч З. Цыт. пр. Б.78.

сакавіка 1918 году) месца А.Чарвякова, змабілізаванага ў палітадзел Чырвонай арміі, займаюць сьпярга левы эсэр зь Беларускага Абласнога Камітэту пры Ўсерасейскім Савеце сялянскіх дэпутатаў¹², тады выкліканы зь Петраграду А.Усьціловіч, а ад 23 сьнежня 1918 году — З.Жылуновіч¹³.

Беларускія сэкцыі РКП(б) і Белнацком сваю актыўнасць у падрыхтоўце абвешчання БССР (яны мелі ўжо прыклад — УССР, пракляманую 25 сьнежня 1917 году) разгортваюць у трох кірунках: у кірунку зьбіраньня сваіх сілаў і прапаганды сярод іх ідэі БССР, у кірунку інспірацыі падтрымкі ідэі БССР зьнізу і ў кірунку плянаваньня абвешчання БССР і націску ў гэтай справе на маскоўскі бальшавіцкі цэнтар.

Падобна БСГ і эсэрам, яны, апрача беларускіх работнікаў Петраграду (пуцілаўцаў, абухоўцаў, артылерыйскага заводу й інш.¹⁴) ды маракоў Балтыцкага флёту, асаблівую ўвагу зварочваюць на сотні тысяч беларускіх уцекачоў 1-ай сусветнай вайны й іхныя асяродкі ў РСФСР. Каб мець на іх большы ўплыў, у снежні 1917 году тады яшчэ як БСДРП рэвалюцыйным парадкам яны ліквідуюць Беларускі ўцякацкі камітэт у Петраградзе (Камітэт Беларускага таварыства арганізацыі дапамогі пацярпелым ад вайны), а, заміж яго, паклікаюць свой у складзе А.Чарвякова, А.Усьціловіча, Я.Лагуна, Сосны, З.Жылуновіча (БСГ)¹⁵. Ужо ад імя Белнацкому арганізуюць сетку сваіх эмісараў пры беларускіх уцякацкіх асяродках Калугі, Саратава, Тамбова й г. д., а ў Петраградзе й мястох занятай РСФСР часткі БНР — у Смаленску, Віцебску, Воршы — закладаюць мясцовыя аддзелы Белнацкому¹⁶.

1 сакавіка 1918 году Белнацком пачаў выдаваць пад рэдакцыяй З.Жылуновіча ў Петраградзе (ад №6 — у Маскве) свой прэсавы орган — тыднёвую газэту «Дзяньніца» (ад №40 за 3 сьнежня 1918 году — орган Белнацкому й маскоўскай Беларускай сэкцыі РКП(б)¹⁷, а ад 19 ліпеня 1918

¹² Круталевич В. Организация и деятельность Белорусского национального комиссариата (1918-1919 гг.) // История СССР. 1963. №6. С.118. Прозвішча ягонае ні тут, ні ў іншых ведамых публікацыях не называецца.

¹³ Жылуновіч З. Цыт. пр. Б.79-84, 91.

¹⁴ Турук Ф. Цыт. пр. С.42.

¹⁵ Тамсама. С.43; БелСЭ. Т.2. Б.230.

¹⁶ Турук Ф. Цыт. пр. С.43; БелСЭ. Т.2. Б.243.

¹⁷ Тут зь пісьменьнікаў друкуюцца Ц.Гартны, А.Гурло, М.Гарэцкі, пачынаючыя Я.Нёманскі, П.Каравайчык і інш.

году ў Петраградзе пад рэдакцыяй А.Вазілы — двухмоўны (беларуска-расейскі) часопіс «Чырвоны Шлях» (орган Петраградзкага аддзелу Белнацкому), у якіх сыстэматычна, з розных нагодаў, побач прапаганды супраць БНР, папулярызуюцца ідэя БССР (у «Дзяньніцы» ўжо ў №8 артыкул — «Беларусь як частка Савецкай Фэдэрацыйнай Рэспублікі»¹⁸).

У Петраградзе, Маскве й іншых перасяленскіх і ўцяжкацкіх асяродках РСФСР Белнацком адчыняе свае клубы, бібліятэкі, школы, творыць розныя палітычныя й культурна-грамадзкія гурткі й таварыствы. Для падрыхтовы кіруючых кадраў арганізуе Вышэйшыя курсы беларусаведы ў Петраградзе, а ў Маскве — Беларускі Народны Ўнівэрсытэт, дзе для слухачоў (пераважна беларускіх настаўнікаў) праф. А.Ясінскі, этнограф У.Дабравольскі, П.Растаргуеў, А.Канчар і інш. чытаюць курсы з геаграфіі, гісторыі, этнаграфіі й эканомікі Беларусі, беларускай мовы й літаратуры¹⁹. У канцы 1918 году Белнацком выдае альманах «Зажынкi» з творамі Я.Купалы, Я.Коласа, Цёткі, А.Гаруна, У.Галубка, Х.Чарнышэвіча, а ў тым і сваіх супрацоўнікаў — Ц.Гартнага (З.Жылуновіча), Я.Нёманскага (Пятровіча) і Ф.Шантыра²⁰.

Падтрымка зьнізу ідэі БССР, інспіраваная Беларускімі сэкцыямі РКП(б) і Белнацкомам, выяўлялася галоўна ў прыняцці адпаведных рэзалюцыяў беларускімі сходамі, канфэрэнцыямі й зьездамі. Рэзалюцыі гэтыя дзеля таго й маюць у розных варыянтах адну й тую ж схэму з трох тэзаў: непрызнаньня пазафронтавай БНР і яе кіруючых органаў — Рады і Ўраду БНР; дэкларацыі ў адданасьці савецкай уладзе й Расеі; супрацьстаўленьня БНР ідэі БССР (фэдэрацыі ці саюзу Беларусі з Расеяй) як спосабу вырашэньня права беларускага народу на нацыянальнае самавызначэньне. Першыя дзье тэзы вымагаліся ад маскоўскага цэнтру, трэцяя дадавалася ад сябе.

“Адзіны беларускі народ ня можа й не павінен быць падзелены на часткі, ён павінен застацца цэлым; і яму павінна быць дадзена, як і іншым народам, права вызначыць сваю долю”, — яшчэ нясмела заяўляе рэзалюцыя беларусаў-уцескачоў з Горадзеншчыны ў Казанскай губэрні 23

¹⁸ БелСЭ. Т.4. Б.221.

¹⁹ Турук Ф. Цьт. пр. С.43; Жылуновіч З. Цьт. пр. Б.79; БелСЭ. Т.2. Б.242-243.

²⁰ Турук Ф. Цьт. пр. С.43; Гісторыя беларускай савецкай літаратуры. Т.1. Менск. 1965. Б.559.

красавіка 1918 году²¹. “Няхай жыве Беларуская Фэдэрацыйная Савецкая Рэспубліка зь вялікай свабоднай працоўнай Расеяй!” — завяршаецца рэзалюцыя Каралеўскай воласьці Віцебскага павету 14 траўня 1918 году²².

Такія ж рэзалюцыі прымае скліканы Белнацкомам у Маскве 17—21 ліпеня 1918 году Ўсерасейскі зьезд уцекачоў зь Беларусі: “Прэч незалежнасьць, накінутую немцамі з дапамогаю беларускіх паноў! Няхай жыве адзіная вольная работніцка-сялянская Беларусь у цесным братнім саюзе з Расейскай Савецкай Рэспублікай!” (рэзалюцыя ў пытаньні «Бягучы момант»)²³ і “... прызнаючы, што Беларусь павінна ўвайсьці ў будучым у склад саюзу свабодных народаў на аснове аўтаномнасьці ў фэдэрацыі з Расейскай Савецкай Рэспублікай, Зьезд вызнае за канечнае, каб на будучай мірнай канфэрэнцыі народаў былі прадстаўнікі ад працоўнага беларускага народу для абароны ягоных інтарэсаў...” (рэзалюцыя ў пытаньні «Аб прадстаўніцтве Беларусі на будучай мірнай канфэрэнцыі народаў»)²⁴.

23—24 жніўня 1918 году зь ініцыятывы Петраградзкага аддзелу Белнацкому ў Петраградзе склікаецца «Першая канфэрэнцыя беларускіх савецкіх арганізацыяў і партыяў», у якой бяруць удзел прадстаўнікі ўсіх лякальных аддзелаў Белнацкому, маракоў Балтыцкага флэту, работнікаў Петраграду й Кранштату, петраградзкай Беларускай сэкцыі РКП(б), сацыял-дэмакратаў інтэрнацыяналістаў і эсэраў. Па абмеркаваньні дакладаў камісара Петраградзкага аддзелу Белнацкому Я.Лагуна на тэму «Палітычны стан Беларусі» й старшыні Беларускага Абласнога Камітэту пры Ўсерасейскім Савеце сялянскіх дэпутатаў эсэра А.Канчара на тэму «Чым павінна быць Беларусь» канфэрэнцыя “прыйшла да аднадушнае пастановы, што Беларусь павінна быць шырокааўтаномнай дзяржаўнай адзінкай, павінна [...] увайсьці ў вялікі фэдэрацыйны Расейскі Саюз раўнапраўным сябрам”²⁵.

Актыўнасьць беларускіх нацыянал-камуністаў і іхных прыхільнікаў у кірунку да абвешчання БССР ад самага пачатку спаткалася з маўклівым ці адкрытым супрацівам і непрыхільнасьцю з боку маскоўскага бальшавіцкага цэнтру

²¹ Документы и материалы по истории Белоруссии. Т.IV. Минск, 1954. С.391.

²² Тамсама. С.403.

²³ Чырвоны шлях. 1918. №3-4. Б.26.

²⁴ Тамсама. Б.28.

²⁵ Тамсама. 1918. №5-6. Б.8.

і ўсіх іншых кіруючых органаў РКП(б) і савецкай улады, якія ў нацыянальным пытанні стаялі на пазыцыях расейскага вялікадзяржаўнага шавінізму.

19 ліпеня 1918 году група дэлегатаў згадванага зьезду беларускіх уцекачоў у РСФСР на чале з камісарам Белнацкому А.Усьціловічам была прынятая Леніным. Дэлегацыя не пачула ад галавы РСФСР ніякіх запэўненьняў ці хоць бы абяцанак у справе будучага ўладжаньня Беларусі, над чым так шмат дыскутаваў зьезд²⁶. І гэта тым балей дзіўна, калі ўзяць на ўвагу факт, што група левых эсэраў выступіла на зьездзе ў абарону БНР і ейных кіруючых органаў²⁷, а зьезд у сваім прывітаньні ЦВК РСФСР “выказаў упэўненасьць, што [...] ЦВК] пойдзе насустрач зьезду й дапаможа беларускаму народу ў вырашэньні ягоных надзённых патрэб і абароне ягоных інтарэсаў”²⁸.

4 жніўня 1918 году беларусы-работнікі Пуцілаўскага заводу ў Петраградзе на сваім сходзе прымаюць рэзалюцыю з дамаганьнем перайменаваць Заходнюю вобласьць (куды ўваходзіла Беларусь) у Беларускую й пастанаўляюць паслаць у гэтай справе ў Маскву, у СНК РСФСР, дэлегацыю з двух работнікаў заводу²⁹. 13 жніўня 1918 году беларусы-маракі Балтыцкага флёту ў Петраградзе прымаюць у тэй самай справе рэзалюцыю, адрасаваную ў СНК РСФСР. Паводле рэзалюцыі маракоў, “Саветам народных камісараў павінен быць выданы дэкрэт пра ўтварэньне Беларускай вобласьці [...] цэнтрам якое ў будучыні мусіць стацца Полацак — гэты старажытнейшы асяродак самастойнага дзяржаўнага жыцьця беларускага народу”, а “часовым адміністрацыйным цэнтрам — Смаленск”³⁰. Амаль адначасна з гэтай ініцыятывай Белнацком падае ў Наркамнац РСФСР апрацаваны ім канкрэтны «Праект дэкрэту пра ўтварэньне Беларускай вобласьці» як часовай “аўтаномнай палітычнай адзінкі” ў складзе РСФСР і далучае да яго «Тлумачальную запіску».

Белнацком просіць дэкрэтам СНК РСФСР зьліквідаваць Заходнюю вобласьць, якая “ў складзе Расейскай Савецкай Рэспублікі цяпер ня твораць нат асобнай вобласьці з нацыянальным назовам, афіцыйна мянуючыся “Заходняй”,

26 Польша. 1971. №5. Б.149 (поўная справаздача спатканьня — у «Дзяньніцы» №21 за 26.8.1918 г.).

27 Круталевич В. Цыт. пр. С.122.

28 Польша. 1971. №5. Б.148.

29 Чырвоны шлях. 1918. №3-4. Б.25-26.

30 Тамсама. Б.25.

ды распусьціць ейныя кіруючыя органы, “паўсталыя пры выпадковых акалічнасьцях з вайсковых арганізацыяў Заходняга фронту без удзелу свабоднага волевыўленьня беларускага народу”. Заміж іх, у межах этнаграфічнае карты Беларусі акад. Я.Карскага й “на правах самастойнасьці ў сваім дзяржаўным і палітычна-эканамічным жыцьці” мусіць быць створаная “Беларуская вобласць”. Як такая, падкрэсьліваецца ў «Запісцы», яна павінна йснаваць толькі часова, “да скліканьня Ўсебеларускага Ўстаноўчага Зьезду”, каторы (на аснове арт. 11 Канстытуцыі РСФСР) канчальна ўжыцьцёвіць права беларускага народу на самавызначэньне, пастанавіўшы пра будучы “дзяржаўны лад і кіраўніцтва Беларускае Нацыянальнае Рэспублікі”. Да «Запіскі» былі прыкладзеныя копіі рэзалюцыяў зьезду ўцекачоў, работнікаў Пуцілаўскага заводу й маракоў Кранштату³¹.

На ўсе гэтыя рэзалюцыі, праект і тлумачальную запіску, як і на ўсе іншыя справаздачы, інфармацыі й дакладныя запіскі Белнацкому ў Народны Камісарыят нацыянальных справаў РСФСР, ні з боку СНК РСФСР і ягонага старшыні Леніна, ні з боку наркома ў нацыянальных справах Сталіна не было ніякага рэагаваньня ці адказу (прынамсі іх няма ў дасюлешніх публікацыях дакумэнтаў, у чым Камуністычная партыя СССР была б зацікаўленая).

Яшчэ большую непрыхільнасьць да ўсяго беларускага выказаў Смаленскі абласны цэнтар і яго кіраўнік — старшыня Паўночна-Заходняга абласнога камітэту РКП(б) і Абласнога Выканаўчага Камітэту (Аблвыкамзаху) А.Мясьнікоў. Тут нат не пажадалі мець адзелу Белнацкому і ў пачатку чэрвеня 1918 году яго зьліквідавалі. Прэсавы орган гэтага цэнтру, газета «Звезда» (адным з рэдактароў якое быў А.Мясьнікоў), у артыкуле «Самавызначэньне народаў і дыктатура пралетарыяту» (№ за 12 чэрвеня 1918 году) даў і тэарэтычнае ўгрунтаваньне такой сваёй пазыцыі. У артыкуле сьцьвярджаецца, што ўсялякае патрабаваньне самавызначэньня народаў у Расеі ў інтарэсе буржуазіі. Адбудова нацыянальных дзяржаваў раней прыгнечаных народаў — зьява рэакцыйная. “Итак: лозунг самоопределения народов мы должны вычеркнуть из программы Советской России”³². Калі дэлегацыя Белнацкому на чале зь Я.Лагуном прыехала ў Смаленск з прапазыцыяй перайменаваць Заход-

³¹ Чырвоны шлях. 1918. №3-4. Б.30-31.

³² Круталевіч В. Пасьля абвяшчэньня рэспублікі // Польша. 1966. №9. Б.129-130.

нюю вобласць у Беларускаю, то “плenum Заходняга Абласнога Камітэту РКП(б) [...] 13 верасня 1918 году адкінуў прапанову Лагуна й перайменаваў Заходнюю вобласць у Заходнюю камуну”³³. Такая пазыцыя Смаленскага цэнтру выклікала ў верасні-кастрычніку 1918 году палеміку ў нацыянальным пытанні паміж газэтамі «Дзяньніца» й «Звезда»³⁴.

Таксама й Камуністычная партыя Беларусі й Летувы, што нелегальна йснавала ў БНР і Летувіскай манархіі, у рэзалюцыі свае 1-ае канфэрэнцыі, скліканай Паўночна-Заходнім абласным камітэтам РКП(б) у Смаленску 8—11 жніўня 1918 году, клясавае змаганьне супрацьпаставіла нацыянальна-вызвольнаму³⁵, а ейны 1-шы ўстаноўчы зьезд (1—3 кастрычніка 1918 году, Вільня) самавызначэньне народаў прызнаў дробнабуржуазным лэзунгам³⁶.

Тым часам у канцы верасня — пачатку лістапада нямецкія войскі выпростваюць лінію фронту й пакідаюць Лепельскі й часткі Сеньненскага й Аршанскага павеатаў, Магілёў і Шклоў. 3 лістапада 1918 году ў Нямецчыне выбухае рэвалюцыя, і нямецкі ўрад змушаны адклікаць свае войскі з усходняга фронту, у выніку чаго савецкія войскі пачалі далей пасоўвацца на захад, займаючы тэрыторыю БНР.

Прыход расейскай камуністычнай улады ў Беларусь выклікаў масавыя антысавецкія забурэньні. Ужо ад вясны 1918 году на землях, што знаходзіліся на савецкім баку, “былі раскрыты й ліквідаваны розныя контррэвалюцыйныя змовы й мяцяжы, арганізаваныя [...] эсэрамі, меншавікамі, буржуазнымі нацыяналістамі”³⁷. Згодна з савецкімі крыніцамі, яны ўзьніклі ў Воршы, Сеньненскім, Віцебскім і Полацкім павеатах Віцебскай і Горацкім, Клімавіцкім, Чэрыкаўскім і Мсьціслаўскім павеатах Магілёўскай губэрняў³⁸. Найбольшыя зь іх — Аршанскае й Сеньненскае паўстаньні ў жніўні месяцы³⁹. “У Воршы [...] мяцежнікі (да якіх далучыўся вайсковы гарнізон) разагнали мясцовы савет, іншыя савецкія ўстановы і два дні ўтрымлівалі ўладу ў горадзе”⁴⁰. “У

³³ Канчер Е. Белорусский вопрос. Петроград, 1919. С.98.

³⁴ Круталевіч В. На імя Леніна // Польша. 1965. №4. Б.104.

³⁵ КП(б)Б у рэзалюцыях (1903-1921 гг.). Ч.1. Менск, 1934. Б.92.

³⁶ Тамсама. Б.110.

³⁷ Азараў С., Каменская Н. На варце заваёў Кастрычніка // Польша. 1967. №12. Б.224.

³⁸ БелСЭ. Т.12. Б.138; Гісторыя БССР. Т.3. Менск, 1973. Б.103.

³⁹ БелСЭ. Т.10. Б.496; Гісторыя БССР, Т.3. Б.111.

⁴⁰ Гісторыя БССР. Т.3. Б.103.

Сеньненскім павеце [паўстанцы] на чале з Закрэўскім і Прышчэпавым⁴¹ часова захапілі ўладу⁴². На падаўленьне паўстаньня, галоўнай сілай якога быў 2-гі полк 2-ой Смаленскай дывізіі⁴³, былі кінутыя “атрады Віцебскага губЧК і латыскага палка”⁴⁴.

Яшчэ большыя забурэньні ўзьняліся ад мамэнту, калі следам за адыходам немцаў Чырвоная армія пачала рухацца далей на захад. Тады “па некаторых паведах Заходняй вобласці пракацілася хваля мяцяжоў. [Паўстаўшыя] разганялі выканкомы, нападзілі на ваенныя камісарыяты [...] спрабавлі ўводзіць свае парадкі. Воласьці й паветы, ахопленыя выступленьнямі, аб’яўляліся на ваенным становішчы”⁴⁵.

11 лістапада паўстаў Вяліскі павет. На 7-мы дзень змаганьня, пасья разьбіцьця 3 000-га паўстанчага злучэньня ў Сямічоўскім лесе пад Вяліжам і коннага паўстанчага аддзелу ў самім Вяліжы, паўстаньне было пераможанае. Паводле прысудаў Вяязной тройкі Віцебскага губЧК, Рэўтрыбуналу 15-ай арміі й штабу ЭКО⁴⁶, на Пакроўскім полі за Вяліжам колькі дзён і начаў расстрэльваліся паўстанцы⁴⁷. Калі 10-гадовага сына аднаго з кіраўнікоў паўстаньня ЧК змусіла капаць магілу для бацькі, бацька, дыякан Ільлінскай царквы ў Вяліжы, Ціхан Абрадзін, спазіраючы на сына й чакаючы расстрэлу, сьпяваў над сваёй магілай пахавальныя песньнясьпевы⁴⁸.

27 лістапада 1918 году смаленская газета «Западная Коммуна»⁴⁹ паведамляла, што “ад 11 да 17 блізу ўся Віцебская губэрня была ахоплена контррэвалюцыйным паўстаньнем, каторае выбухла ў Вяліскім павеце й перакінулася ў іншыя месцы [...] У Гарадоцкім павеце паўстаньне ўжо канчальна здушанае. У іншых паведах ліквідуецца”⁵⁰. У

⁴¹ Пазьнейшы (у 1925-29 гг.) нарком земляробства БССР.

⁴² Азараў С., Каменская Н. Цыт. пр. Б.224.

⁴³ Гісторыя БССР. Т.3. Б.103.

⁴⁴ Азараў С., Каменская Н. Цыт. пр. Б.224.

⁴⁵ Круталевіч В. Ля вытокаў // Польшыя 1969. №8. Б.167.

⁴⁶ Экспедиционно-карательный отдел.

⁴⁷ Віцьбіч Ю. Сорак год таму паўсталі Вяліжане // Бацькаўшчына (Мюнхэн). 1958. №49/50 (436/437).

⁴⁸ «Со святыми упокой» («Синодик» ахвяраў бальшавізму 1917-22 гг., уложаны ў СССР “для келейнаго і храмоваго молитвеннаго поминования”, экзэмпляр якога ў 1975-76 гг. трапіў на Захад і апублікаваны // Рэлігія і атеізм в СССР. Ежемесячный обзор (Мюнхен) 1976. Октябрь. С.5).

⁴⁹ №278 (перадрук: Комитеты бедноты Белоруссии: Сборник документов и материалов. Минск, 1958. С.146. №119).

⁵⁰ Тамсама.

паўночнай частцы Полацкага павету (дзе паўстанцы захапілі Расоны) “разбраенне працягваецца, адабрана 1 500 стрэльбаў”⁵¹.

Аднак, не зважаючы на ўсё гэта — на дасюлешняю акцыю беларускіх нацыянал-камуністаў, заняцце Чырвонай арміяй новых тэрыторыяў БНР і спрычыненае гэтым незадовольненне беларускага насельніцтва, — беларускае нацыянальнае пытаньне на савецкім баку фронту ўсё не вырашаецца ні ў якой форме. Гэта выклікала падозранні й недавер з боку Беларускіх сэкцыяў РКП(б) і Белнацкому да маскоўскага цэнтру. Падозранні й недавер зь дня на дзень паглыбляюцца, пагражаючы канфліктам і разрывам.

19 лістапада 1918 году ў газэце «Дзяньніца» зьяўляецца распачлівы, але, разам з тым, рашучы й выклікаючы артыкул пад вымоўным загаловам «Як жа зь Беларусьсю?» У ім у адрас Народнага камісарыяту нацыянальных справаў РСФСР і кіраўніцтва Заходняй камуны робяцца адкрытыя папрокі, што ў іх дагэтуль няма аніводнага праекту дзяржаўнага ўладжаньня Беларусі. Артыкул патрабуе ад цэнтральных маскоўскіх уладаў “выразна паставіць пытаньне аб лёсе Беларусі”⁵².

27 лістапада 1918 году склікаецца паседжаньне камітэту маскоўскай Беларускай сэкцыі РКП(б). На ім абмяркоўваецца паўсталая сытуацыя; для большае апэратыўнасьці выбіраецца бюро камітэту (З.Жылуновіч — старшыня, П.Клыш — заступнік старшыні, З.Чарнушэвіч — сакратар і Я.Дыла — скарбнік); прымаецца пастанова аб скліканьні зьезду ўсіх беларускіх сэкцыяў РКП(б) (для хутчэйшае падрыхтовы яго ў Петраград камандыруюцца З.Жылуновіч і А.Чарвякоў, у Саратаў, Тамбоў і іншыя месцы Расеі — А.Дзедзя, у Беларусь — П.Клыш і В.Майзель); выбіраецца дэлегацыя ў складзе Я.Дылы, І.Няцецкага й З.Чарнушэвіча для перамоваў з Сталіным⁵³.

2 сьнежня 1918 году на паседжаньні Паўночна-Заходняга абласнога камітэту РКП(б) прымаецца пастанова аб скліканьні 27 сьнежня 1918 году ў Смаленску 6-ай абласной партыйнай канфэрэнцыі. У парадку дня канфэрэнцыі (апублікаваным у газэце «Звезда») пытаньня пра абвешчаньне БССР няма⁵⁴. Калі дзень канфэрэнцыі пачаў набліжацца,

51 Комитеты бедноты Белоруссии...

52 Круталевич В. Абвяшчэнне рэспублікі // Польша. 1968. №9. Б.178.

53 Жылуновіч З. Цыт. пр. Б.81-82.

54 Круталевич В. Абвяшчэнне рэспублікі. Б.174.

А.Мясьнікоў высылае ў Маскву на імя сакратара ЦК РКП(б) і старшыні ЦВК РСФСР Я.Сьвярдлова тэлеграму: «Некоторые местные работники будируют вокруг вопроса о так называемой Белоруссии. Нам передают, по этому поводу Вам из Минска была послана телеграмма. Изложенное в ней является частным мнением. Ставшая на очередь литовская проблема как будто бы может стать общей и для Запобласти. Ввиду того, что в некоторых кругах местных Советов и на областной партийной конференции вопрос этот может всплыть, просил бы сообщить, как обстоит дело с литовской властью, не объясняется ли ее появление исключительно политическими агитационными мотивами?..»⁵⁵

Які адказ А.Мясьнікоў атрымаў ад Я.Сьвярдлова, мы ня ведаем, але ў газэце «Западная Коммуна» (орган Аблвыкамзаху) 21 сьнежня 1918 году (г. зн. за 6 дзён перад адкрыцьцём 6-ай абласной партыйнай канфэрэнцыі) публікуецца рэдакцыйны артыкул «Национальные республики Советов». У артыкуле даводзіцца патрэба захаваньня вобласьці й немэтазгоднасьць тварыць нацыянальныя рэспублікі, якія, калі й творацца, то вылучна дзеля тактычных меркаваньняў. «Спрашваецца, дзачэму эта игра в советские республики?.. Ведь для нас ясно, что Советская власть ставит своей задачей [...] не создание национальной обособленности в рамках маленьких национальных государств, а снесение всяких национальных рогаток [...] Провозглашение Советской республики Белоруссии не только не служило бы интересам борьбы с националистическими тенденциями мелкой буржуазии, но как раз развивало бы простор этим тенденциям. А это не в интересе социалистической революции. То, что мы признаем допустимым в одном месте в силу тактических соображений, не должно быть перенесено в другие места, где таковых практических соображений нет и быть не может»⁵⁶.

У той самы дзень, 21 сьнежня 1918 году, у Маскве адкрываецца канфэрэнцыя Беларускіх сэкцыяў РКП(б), на якую прыслалі сваіх дэлегатаў 6 сэкцыяў — Маскоўская, Петраградская, Саратаўская, Тамбоўская, Менская й Невельская. Канфэрэнцыя, якая працягвалася да 23 сьнежня 1918 году, выбірае ЦБ Беларускіх сэкцыяў РКП(б) — З.Жылуновіч, Ф.Балбека, А.Чарвякоў, І.Няцецкі, М.Драко-Дракан, Я.Дыла; пастанаўляе склікаць усебеларускі зьезд Беларускіх

⁵⁵ Круталевіч В. Абвяшчэньне рэспублікі. Б.178-179.

⁵⁶ Тамсама. Б.179.

сэкцыяў РКП(б) у намеры заснаваць сваю асобную Беларускаю Камуністычную Партыю (БКП) і самае галоўнае — ідучы за прыкладам толькі што праклямаваных Эстонскай (29 лістапада 1918 году), Летувіскай (16 сьнежня 1918 году) і Латвійскай (17 сьнежня 1918 году) ССР, 22 сьнежня 1918 году прымае пастанову пра абвешчаныя БССР. Пасьля канфэрэнцыі ЦБ Беларускіх сэкцыяў РКП(б) інфармуе Сталіна пра ейны прабег і прынятыя на ёй пастановы⁵⁷.

23 сьнежня 1918 году, г. зн. на другі дзень па прыняцці канфэрэнцыяй Беларускіх сэкцыяў РКП(б) пастанова пра абвешчаныя БССР, ЦВК РСФСР (за подпісам Я.Сьвярдлова) прымае пастанову пра “абласныя аб’яднаньні”. Згодна з гэтай пастановаю, на хадайніцтва Паўночна-Заходняга абласнога камітэту РКП(б) і Аблвыкамзаху, падтрыманых Народным Камісарыятам нутраных спраў РСФСР, Заходняга камуна як тэрытарыяльна-адміністрацыйная адзінка РСФСР зацьвярджаецца й надалей вобласць ю складзе Смаленскай, Магілёўскай, Віцебскай, Менскай і Горадзенскай губэрняў (частка Віленскай і Ковенская губэрні ю сувязі з паўстаньнем Летувіскай ССР зь яе выключаюцца)⁵⁸.

Толькі 24 сьнежня 1918 году ю беларускім пытаньні прымаецца якаясь пастанова ЦК РКП(б). Дагэтуль яна не апублікаваная, і мы ня ведаем дзеля якіх мэтаў была прынятая. Пастанова ЦК прадухіліла канфлікт і разрыў паміж Беларускімі сэкцыямі РКП(б) і маскоўскім бальшавіцкім цэнтрам ды сталася паваротнай у справе зрэалізаваньня абвешчаныя БССР.

25 сьнежня 1918 году Сталін запрасіў да сябе на нараду кіраўнікоў Белнацкому й прапанаваў ім вылучыць кандыдатаў ва ўрад БССР і на старшыню ўраду. У Белнацкоме зараз жа склікаецца надзвычайнае паседжаньне супрацоўнікаў Белнацкому, ЦБ Беларускіх сэкцыяў РКП(б) і камітэту маскоўскай сэкцыі⁵⁹. У тым жа дні Сталін выклікае “к апарату для разговора по очень важному вопросу” А.Мясьнікова й паведамляе яму, што “ЦК партии по многим соображениям, о которых теперь говорить не приходится, согласился с белорусскими товарищами на образование

⁵⁷ Турук Ф. Цыт. пр. С.44; Жылуновіч З. Цыт. пр. Б.85-92; Круталевіч В. Абвяшчэнне рэспублікі. Б.180-181.

⁵⁸ Круталевіч В. Абвяшчэнне рэспублікі. Б.173-175.

⁵⁹ Тамсама. Б.181-182, 188.

Белорусского советского правительства⁶⁰ [...] Очевидно, придется на несколько дней отложить вашу областную конференцию. Всё это абсолютно необходимо для того, чтобы в будущем избежать возможных недоразумений. Говорю всё это по поручению ЦК партии"⁶¹. Сказанае ён паясьніў, што ў сутнасьці "необходимо произвести только некоторые изменения конструкции Облискомзапа"⁶². Таму для вырашэньня "вопросов, имеющих громадное практическое значение" А.Мясьнікову прапанавана неадкладна выехаць у Маскву⁶³.

27 сьнежня 1918 году Сталін тэлеграфаваў у Менск прадстаўніку СНК РСФСР: "Сегодня я договорился с Мясниковым и Калмановичем. С белорусами тоже. Вопрос не вызовет на конференции никаких трений, ибо конференция будет иметь дело с решением ЦК партии [...] Все вопросы перестройки Облискомзапа уже решены"⁶⁴.

6-ая Паўночна-Заходняя абласная канфэрэнцыя РКП(б), на каторую Беларускае сэкцыі РКП(б) дэлегавалі З.Жылуновіча, Я.Лагуна, П.Клыша й В.Ханіна⁶⁵, была перанесена з 27 на 30 сьнежня. Парадак для канфэрэнцыі застаўся той самы, што быў прыняты 2 сьнежня 1918 году.

Асобнага пытаньня пра абвешчаньне БССР на парадку дня не было. Адно, на дырэктыву ЦК РКП(б), у даклад А.Мясьнікова па пытаньню «Бягучы момант» устаўлены пункт «Беларуская Савецкая рэспубліка»⁶⁶. 30 сьнежня 1918 году канфэрэнцыя прымае агульную рэзалюцыю пра абвешчаньне БССР (дакладней: ССРБ — Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусі) з цэнтрам у Менску. На прапазыцыю адумысловай камісіі, выбранай канфэрэнцыяй, прымаецца асобная пастанова ў справе тэрыторыі БССР, куды ўлучаюцца Менская, Магілёўская й Горадзенская губэрні цалкам, Віцебская бяз частак Дзвінскага, Рэжыцкага й Люцынскага павеатаў, Смаленская бяз Гжацкага, Сычаўскага, Вяземскага й Юхнаўскага павеатаў, а таксама Вялейскі й часткі Ашмянскага й Сьвянцянскага павеатаў Віленскай губэрні, частка Нова-Аляксандраўскага павеату Ковенскай губэрні, Аўгустоўскі павет Сувалкаўскай губэрні, Сураскі,

⁶⁰ Круталевіч В. Абвяшчэнне рэспублікі. Б.180.

⁶¹ Тамсама. Б.181.

⁶² Тамсама. Б.197.

⁶³ Тамсама. Б.181.

⁶⁴ Тамсама. Б.182.

⁶⁵ БелСЭ. Т.2. Б.260.

⁶⁶ Круталевіч В. Абвяшчэнне рэспублікі. Б.183.

Мглінскі, Старадубскі й Навазыбкаўскі паветы Чарнігаўскай губэрні⁶⁷.

Канфэрэнцыя “дала отпор” прадстаўніком Беларускіх сэкцыяў РКП(б), “пробававшым протянуць постановление о создании независимой компартии Белоруссии”⁶⁸. 31 сьнежня 1918 году яна пастанавіла ператварыць Паўночна-Заходнюю абласную арганізацыю РКП(б) у Камуністычную партыю (большавікоў) Беларусі (КП(б)Б), але як “составную и неотемлемую часть РКП(б)”, якая “и впередь всецело будет руководствоваться директивами ЦК РКП(б), считая его своим высшим партийным органом”⁶⁹.

Наўсуперак прадбачаньням Сталіна, пастановы Смаленскай канфэрэнцыі (яна пераназвалася ў 1-шы зьезд КП(б)Б) ня ўсунулі ўсіх супярэчнасьцяў і не спынілі далейшага змаганьня паміж Беларускімі сэкцыямі РКП(б), з аднаго боку, і ЦБ КП(б)Б, з другога.

Змаганьне разгараецца на самой канфэрэнцыі, асабліва ў часе выбараў ЦБ КП(б)Б, а яшчэ болей — як толькі канфэрэнцыя закончылася, і ЦБ КП(б)Б, разам з прадстаўнікамі ЦБ Беларускіх сэкцыяў РКП(б), прыступілі да фармаваньня ўраду БССР на аснове г. зв. “Умоваў утварэньня БССР”, выстаўленых 27 сьнежня 1918 году, ад ЦК РКП(б) і СНК РСФСР⁷⁰. Не зважаючы на тое, што “Умовы” гэтыя й так робяць Урад БССР несамастойным (п.6 “Умоваў” пакідае бязь зьменаў правы ЦБ партыі й наркаматаў ураду такімі ж, як былі правы Абласнога камітэту партыі й аддзелаў Аблвыкамзаху — г. зн. поўнасьцю ўзалажняе цэлы ўрад і кожны ягоны наркамат ад ЦБ КП(б)Б, а праз яго й ад ЦК РКП(б)), — у Смаленску “Умовы” парушаюцца на яшчэ большую некарысьць ураду. Найперш старшыня ўраду З.Жылуновіч ня выбраны адначасна старшынёю ЦБ КП(б)Б, як таго патрабуе п.5 “Умоваў” (ім стаўся А.Мясьнікоў). На аснове п. 1 “Умоваў”, З.Жылуновіч дамагаецца для Беларускіх сэкцыяў РКП(б) 10 месцаў ва ўрадзе з усіх 16, а яму даюць 7 з 17 (10 месцаў аддаецца групе Заходняй камуны):

ад Беларускіх сэкцыяў РКП(б) —

⁶⁷ Документы по истории советско-польских отношений. Т.2. Москва, 1964. С.446.

⁶⁸ Образование СССР: Сборник документов, 1917-1924. Москва-Ленинград, 1949. С.454.

⁶⁹ Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии. Ч.1. Минск, 1961. С.348.

⁷⁰ Новікава Ф. Перамога савецкай улады на Беларусі і ўтварэньне БССР // Камуніст Беларусі. 1958. №4. Б.36-37.

- 1) З.Жылуновіч — старшыня ўраду,
- 2) У.Фальскі — нарком замежных спраў,
- 3) А.Чарвякоў — нарком асьветы,
- 4) З.Чарнушэвіч — нарком сацыяльнага забяспечаньня,
- 5) Я.Дыла — нарком працы,
- 6) А.Квачанюк — нарком юстыцыі,
- 7) І.Пузыроў — нарком аховы здароўя;

ад групы Заходняй камуны —

- 8) А.Мясьнікоў — нарком вайсковых справаў,
- 9) Р.Пікель — нарком саўнаргасу,
- 10) І.Рэйнгольд — нарком фінансаў,
- 11) М.Калмановіч — нарком харчаваньня,
- 12) А.Андрэеў — нарком земляробства,
- 13) С.Іваноў — нарком нутраных справаў,
- 14) К.Розэнталь — нарком пошты й тэлеграфу,
- 15) І.Савіцкі — нарком шляхоў зносінаў,
- 16) С.Бэрсан — нарком дзяржаўнага кантролю,
- 17) Ф.Шантыр — нарком нацыянальных справаў (ён — беларускі нацыянал-камуніст, які стаяў на пазіцыях Беларускіх сэкцыяў РКП(б))⁷¹.

7 студзеня 1918 году ва ўрад уводзяцца яшчэ 2 асобы ад групы Заходняй камуны —

- 18) Г.Найдзёнкаў — старшыня Калегіі ў справах палонных і ўцекачоў і
- 19) В.Яркін — старшыня ЧК⁷².

Такім чынам, Урад БССР камплектуецца з 7 (з Ф.Шантырам — з 8) прадстаўнікоў ад Беларускіх сэкцыяў РКП(б) — ініцыятараў абвешчання, і 12(11) ад групы Заходняй камуны — фактычна праціўнікаў БССР. У сувязі з гэтым група З.Жылуновіча ставіць пытаньне пра зьліцьцё ЦБ КП(б)Б і ЦБ Беларускіх сэкцыяў РКП(б) у адзін партыйны цэнтар на парытэтных пачатках⁷³, бо ў ЦБ КП(б)Б ад Беларускіх сэкцыяў РКП(б) на канфэрэнцыі было выбрана ўсяго 2 прадстаўнікоў (З.Жылуновіч і Я.Лагун⁷⁴) на ўсіх 15 сяброў, прычым, і ў самім урадзе на аднаго З.Жылуновіча ад праціўнага боку іх 6⁷⁵. Калі ж [група Жылуновіча] не

⁷¹ Турук Ф. Цыт. пр. С.45; БелСЭ. Т.11. Б.208.

⁷² БелСЭ. Т.11. Б.208.

⁷³ Круталевіч В. Абвешчэнне рэспублікі. Б.189; Круталевіч В. На імя Леніна. Б.103.; Очерки... С.350.

⁷⁴ БелСЭ. Т.2. Б.260.

⁷⁵ Мясьнікоў, Пікель, Рэйнгольд, Іваноў, Калмановіч, Андрэеў (а ад 7 студзеня 1919 году — яшчэ Найдзёнкаў і Яркін) — БелСЭ. Т.11. Б.145.

магла дамагчыся й гэтага, З.Жылуновіч заявіў, што ён ня будзе падпарадкавацца ЦБ КП(б)Б⁷⁶.

Каб развязаць канфлікт, у той жа дзень, 1 студзеня 1919 году, А.Мясьнікоў тэлеграфуе ў Маскву з скаргаю на супраціў З.Жылуновіча й ягонае групы, зазначаючы, што З.Жылуновіч не згаджаецца ўключыць у склад ураду яго (Мясьнікова), Калмановіча й Пікеля ды адмаўляецца публікаваць маніфэст ураду пра абвешчаньне БССР⁷⁷. Адказ з Масквы рашуча падтрымаў групу Заходняй камуны: "Предложение Жилуновича о невключении трех членов нахожу дезорганизаторским и в корне противоречащим решениям партии. Никаких особых решений группы Жилуновича не может быть. Список членов, всего 17, является окончательным. Я требую от Жилуновича, его группы категорического ответа на вопрос, подчиняется ли он беспрекословно решению ЦК партии. Жду срочного ответа. По поручению ЦК партии Сталин"⁷⁸.

З.Жылуновіч падпарадкаваўся. Маніфэст з спазьненьнем быў падпісаны (у пасьпеху толькі 5 сябрамі ўраду з 17 — Жылуновічам, Мясьніковым, Івановым, Чарвяковым і Рэйнгольдам), уначы з 1-га на 2-ое студзеня 1919 году апублікаваны⁷⁹. 2 студзеня 1919 году на пленуме Аблвыкамзаху была прынятая пастанова пра ліквідацыю Заходняй камуны.

5 студзеня 1919 году Ўрад БССР пераехаў з Смаленску ў Менск.

Так, без удзелу беларускага народу, на абласной партыйнай канфэрэнцыі, паводле дырэктывы ЦК РКП(б) з Масквы й нат "несмотря на полное несочувствие делегатов"⁸⁰ гэтай канфэрэнцыі, была праклямаваная БССР.

Абвешчаньне БССР не спыніла расейскага вялікадзяржаўнага шавінізму ў КП(б)Б. Побач Магілёўскага губэрнскага камітэту КП(б)Б, які "единогласно присоединяется к мнению ЦК и ЦБ о необходимости выделения Белоруссии в самостоятельную республику"⁸¹; з боку іншых — паасобных сяброў партыі, цэлых партыйных арганізацыяў і іхных прэсавых органаў — гэты шавінізм і далей выяўляе сябе ў

⁷⁶ Круталевич В. Абвяшчэнне рэспублікі. Б.189.

⁷⁷ Тамсама; Круталевич В. На імя Леніна. Б.103.

⁷⁸ Круталевич В. Абвяшчэнне рэспублікі. Б.189-190.

⁷⁹ Тамсама. Б.190.

⁸⁰ Тая ж тэлеграма А.Мясьнікова ў Маскву ад 1.1.1919 г. (Тамсама. Б.184).

⁸¹ Рэзалюцыя, апублікаваная ў газ. «Звезда» 31.1.1919 г. (Тамсама. Б.200).

адкрытай ваяўнічай варожасьці да права беларускага народу на нацыянальнае самавызначэньне ў кожнай форме, хоць бы сабе й такой фікцыі беларускай дзяржаўнасьці, як БССР.

Вось колькі прыкладаў таму. 7 студзеня 1919 году ў «Известиях Витебского Совета» друкуецца артыкул, у якім кіраўніцтва былой Заходняй камуны абвінавачваецца ў здрадзе сваім ранейшым прынцыпам. І “что, собственно, пикантного в этом вопросе, так это то, что наши областники раньше вели упорную борьбу с национализмом белорусов. Мы видели в «Звезде» ряд статей по этому вопросу. Прибывшие на 3-й областной съезд белорусы-коммунисты получили должный отпор. Прибывшие с целью добиваться переименования Западной области в Белорусскую, они не только не добились этого, но даже не смогли поставить этого вопроса. Больше того, товарищи областники обвинили витебских товарищей за связь с белорусами”. Адзін з прамоўцаў на меставай партыйнай канфэрэнцыі ў Віцебску ў 1-ай палове студзеня 1919 году заявіў, што самавызначэньне Беларусі ў інтарэсе толькі мясцовай інтэлігэнцыі, “выдумывающей Белоруссию”. Другі катэгарычна цьвердзіў, што “ни один рабочий и крестьянин так называемой Белоруссии белорусом себя не считает, а искони знает в себе русского [...] а поэтому и речи быть не может о самоопределении Белоруссии”. Таксама й Віцебская губэрнская канфэрэнцыя КП(б)Б у сярэдзіне студзеня 1919 году ў сваёй рэзалюцыі “самым решительным образом высказывается против расчленения Советской России на ряд мелких “самостоятельных” республик”. Абвешчаньне БССР канфэрэнцыя разглядае “как интеллигентскую затею, обязанную своим происхождением националистическому увлечению товарищей [из] Белорусского комиссариата”. Партыйныя й савецкія кіраўнікі Віцебскай губэрні зварочваюцца ў ЦК РКП(б) з патрабаваньнем: БССР зьліквідаваць, а ЦБ КП(б)Б распусьціць⁸².

Такія настроі ў КП(б)Б змусілі кіраўнікоў КП(б)Б, бліжэй утаямнічаных у запраўдныя мэты нацыянальнай палітыкі ЦК РКП(б), раскрыць карты. Ужо на самой 6-ай абласной канфэрэнцыі дакладчык у пытаньні абвешчаньня БССР А.Мясьнікоў (ён толькі што вярнуўся з Масквы, куды яго ў гэтым пытаньні выклікалі), каб “местные товарищи согласились с доводами центра [...] в целесообразности

⁸² Круталевіч В. Абвяшчэньне рэспублікі. Б.198-201 («Известия...» за 7,16 і 22 студзеня 1919 г.)

создания нового положения”⁸³, хоць і разглядаў абвешчаньне БССР як якуюсь уступку Беларускім сэкцыям РКП(б), за галоўны матыў абвешчаньня выстаўляў міжнародны фактар. Заходнія дзяржавы даюць народам “буржуазнае самавызначэньне” (у раёне Заходняй камуны — гэта БНР і Летуўіская манархія), яму трэба супрацьпаставіць самавызначэньне на базе савецкай улады. “Нужно противоядие “союзным начинаниям”, каторае б з большим шанцам магло “замкнуть” “проход”, праз які “силы черного интернационала” “устремляются на Советскую Россию”⁸⁴.

Іншымі словамі: калі б не было БНР, не тварылася б і БССР; БССР — гэта супрацьвага (“противоядие”) БНР, клін супраць БНР і прытым напачатку вылучна прапагандовы, без запраўднага жаданьня тварыць яе. Тымі ж матывамі палітычнай кан’юнктуры мамэнту тлумачыў абвешчаньне БССР на згадванай Віцебскай губэрнскай канфэрэнцыі КП(б)Б сябра ЦБ (і ўраду БССР ад групы Заходняй камуны) Р.Пікель⁸⁵; а таксама й другі сябра ЦБ (і ўраду БССР ад тэй жа групы) С.Іваноў на Смаленскай губэрнскай канфэрэнцыі КП(б)Б, заявіўшы, што абвешчаньне БССР — гэта тактычны манэўр партыі з мэтай паралізаваць палітыку вільсонаўскага лёзунгу самавызначэньня народаў, ужываную заходнімі дзяржавамі⁸⁶. 24 верасьня 1919 году сакратар ЦК КП(б) Летувы й Беларусі В.Кнорын у газэце «Звезда» ў гэтай справе пісаў, што “Коммунистическая партия [...] мотивировала свой шаг исключительно причинами международного характера”⁸⁷.

Ні А.Мясьнікоў, ні іншыя кіраўнікі КП(б)Б не паклікаліся пры гэтым на самае галоўнае: на права беларускага народу на нацыянальнае самавызначэньне.

Зусім натуральна, што расейскі вялікадзяржаўны шавінізм у КП(б)Б ня мог не насыцярожваць беларусаў нацыянал-камуністаў, якія не зьбіраліся складаць зброі. У сваім намеры пераняць кантролю над БССР з рук КП(б)Б “яны (зноў. — А.К.) абмяркоўвалі пытаньне аб арганізацыі ў процівагу ёй Беларускай Камуністычнай партыі [...] Разьбітыя ў пытаньні аб утварэньні свае Камуністычнае

⁸³ Тая ж тэлеграма А.Мясьнікова ў Маскву ад 1.1.1919 г. (Круталевіч В. Абвяшчэньне рэспублікі. Б.184).

⁸⁴ Праатакол 1-га з’езду Камуністычнай партыі (бальшавікоў) Беларусі. Менск, 1934. Б.15. (Тамсама. Б.183-184).

⁸⁵ «Известия...» за 22.1.1919 г. (Тамсама. Б.205.).

⁸⁶ «Известия Смоленского Совета» за 26.1.1919 г. (Тамсама).

⁸⁷ Круталевіч В. Абвяшчэньне рэспублікі. Б.184.

парты, яны прабавалі арганізаваць асобна прыяжджаючых з Савецкае Расеі беларусаў-камуністаў і тварыць нацыянальна-беларускія сэкцыі”⁸⁸. Але ЦБ КП(б)Б 15 студзеня 1919 году прымае пастанову пра ліквідацыю й Беларускіх сэкцыяў⁸⁹. 17 студзеня 1919 году яно публікуе ў гэтай справе ў газэце «Звезда» афіцыйнае паведамленьне. У ім гаворыцца, што “некаторыя сябры партыі працягваюць называць сябе “беларускімі камуністамі” [...] Яны вядуць нацыяналістычную агітацыю, уносяць дэзарганізацыю ў партыйную й савецкую працу. Таму мясцовым партыйным арганізацыям прапануецца лічыцца толькі з ЦБ і мясцовымі камітэтамі Кампартыі Беларусі [...] а Беларускія камуністычныя сэкцыі ліквідуюцца, выдадзеныя імі партыйныя сяброўскія білеты губляюць сваю сілу”⁹⁰.

16 студзеня 1919 году (праз 2 тыдні па абвешчанні БССР) ЦК РКП(б) пастанаўляе адабраць ад БССР 3 губэрні — Віцебскую, Смаленскую й Магілёўскую — ды далучыць іх да РСФСР⁹¹. Каб правесці пастанову ў жыццё, з Масквы ў Менск камандыруецца прадстаўнік ЦК Іофэ.⁹²

Маскоўская пастанова ў Менску здалася нагэтулькі неверагоднай і непрыёмальнай, што ніякія аргументы Іофэ на спэцыяльным паседжаньні ЦБ КП(б)Б 22 студзеня 1919 году не маглі пераканаць нават прамаскоўскае ЦБ, якое ў поўнасьці з пастановаю ЦК не згадзілася. Калі пра гэта было паведамлена ў Маскву, стуль 26 студзеня 1919 году ад Я.Сьвярдлова прыйшла тэлеграма: “Цэка пацвярджае сваю папярэднюю пастанову, выказаную тав. Іофэ...”⁹³ Тады ЦБ КП(б)Б 27 студзеня 1919 году дэлегуе ў Маскву 2-ох сяброў ЦБ да Леніна. Ленін, які на паседжаньні ЦК РКП(б) 16 студзеня 1919 году сам галасаваў за гэтую пастанову, у просьбе дэлегацыі адмовіў⁹⁴. Дэлегацыя не паспела даехаць да Менску, як ад Я.Сьвярдлова 30 студзеня 1919 году на

⁸⁸ Сакратар ЦК КП(б)Б В.Кнорын. У час паміж нямецкай і польскай акупацыямі — гл.: Кастрычнік на Беларусі / улажыў С.Агурскі. Вып.1. Менск, 1927. Б.287.

⁸⁹ БелСЭ. Т.2. Б.260.

⁹⁰ Круталевіч В. Абвяшчэнне рэспублікі. Б.190 (У нас цытуецца пераказ “паведамленьня” словамі Круталевіча).

⁹¹ Шкляр Я. Старонкі гераічнай гісторыі // Польша. 1966. №3. Б.134.

⁹² Тамсама; Сьвердлов Я. Избранные произведения. Т.3. Москва, 1960. С.231.

⁹³ Сьвердлов Я. Т.3. С.139.

⁹⁴ В.Круталевіч у артыкуле «Пасля абвяшчэння рэспублікі» (Б.133-135), на аснове пратаколу справаздачы дэлегацыі паседжанню ЦБ 31.1.1919 г., узнаўляе гэтыя перамовы зь Ленінам.

імя старшыні ўраду З.Жылуновіча прыйшла новая тэлеграма ў дыктатарскім тоне: “Дэлегатам Цэбэ было рашуча адмоўлена ў адмене пастановы Цэка. Пацьвярджаю: Віцебская, Магілёўская, Смаленская губэрні адыходзяць; у Беларусі застаюцца дзьве губэрні — Менская й Горадзенская⁹⁵. Дадаю пастанову Цэка правесці на зьездзе Беларусі аб’яднаньне зь Летуваю [...] Сёньня па прамым провадзе ў мяне пыталіся з Магілёва са зьезду пра пастанову Цэка аб іхнай губэрні. Паведамлілі тэлеграмы Вашы і Цэбэ. Лінія Цэка й там пройдзе бяспрэчна. У Віцебску таксама. Смаленск пад сумнівам, але падпарадкаваньне будзе безумоўнае, як і на зьездзе ў Менску”⁹⁶.

Ужо ў канцы студзеня 1919 году Магілёўская, Віцебская й Смаленская губэрні, а таксама 4 паветы Чарнігаўскай, адыйшлі да РСФСР. Гэты бесцэрымонны акт гвалту й грубага парушэньня сувэрэнных правоў беларускага народу й новая, на прапазыцыю Леніна⁹⁷, пастанова ЦК РКП(б) пра аб’яднаньне рэшты БССР зь Летувіскай ССР у адну г. зьв. ЛітБел, што фактычна ёсьць ліквідацыяй БССР, выклікалі ва Ўрадзе БССР крызыс. На знак пратэсту супраць такіх мэтадаў паступаваньня Масквы зь Беларусьсю (як і папярэдніх забаронаў тварыць БКП, роспуску Беларускіх камуністычных сэкцыяў, недапушчэньня ў БССР беларускае прэсы⁹⁸ й г. д.) у канцы студзеня 1919 году Ўрад БССР пакідаюць тры наркомы — Ф.Шантыр, У.Фальскі й Я.Дыла⁹⁹.

ЦБ КП(б)Б і сябры ўраду ад групы Заходняй камуны ў духу патрабаваньняў Леніна й Сьвярдлова арганізоўваюць старанны падбор дэлегатаў на 1-шы зьезд саветаў БССР. Таму на зьездзе, які адбыўся 2—3 лютага 1919 году ў Менску, былі дэлегаты ня выбраныя дэмакратычным спосабам і ў няправільнай прапорцыі ад паасобных губэрняў (121 — ад Менскай, 11 — ад Горадзенскай, 25 — ад Вялейскага павету Віленскай), а таксама ад губэрняў, якія ўжо адыйшлі ад БССР (48 — ад Смаленскай, 10 — ад Магілёўскай, 0 — ад Віцебскай) і 7 — ад уцекачоў. 213 зь іх — сябры

⁹⁵ Прычым, з Горадзенскай губэрні — толькі ўсходняя ейная частка; заходняя з самою Гораднію будзе занятая Чырвонай арміяй на кароткі час адно ў ліпені 1920 году.

⁹⁶ Сьвердлов Я. Т.3. С.142-143.

⁹⁷ БелСЭ. Т.6. Б.396; Т.12. Б.199.

⁹⁸ ЦБ КП(б)Б у гэтай справе была прынятая пастанова: “Выданьне беларускае газэты прызнаць непажаданым” — Круталевіч В. Пасля абвяшчэньня рэспублікі. Б.141.

⁹⁹ Кнорын В. Цыт. пр.

КП(б)Б, а рэшта — “спачуваючыя ёй”¹⁰⁰. Нічога дзіўнага, што групу беларускіх нацыянал-камуністаў на зьездзе спаткаў поўны разгром.

Зьезд апрабуе ўсе прадыктаваныя ЦК РКП(б) вымогі: абвешчаньне БССР; адарваньне ад яе Віцебскай, Смаленскай, Магілёўскай і часткі Чарнігаўскай губэрняў, далучаных да РСФСР; неадкладны ўваход рэшты БССР у РСФСР і, урэшце, ліквідацыю БССР, ці зьліцьцё яе зь Летувіскай ССР у адну для абодвух народаў ЛітБел, каб супольна змагацца зь “Летувіскай Тарыбай і Беларускай Радай”, якія нібы “выступаюць супраць работнікаў і сялянаў Беларусі й Летувы адзіным контррэвалюцыйным фронтам”¹⁰¹. Выбраны зьездам ЦВК БССР стварае 5 лютага 1919 году пад старшынствам А.Мясьнікова новы Ўрад БССР ня толькі бяз Ф.Шантыра, У.Фальскага й Я.Дылы, але й бяз З.Жылуновіча, А.Чарвякова й А.Квачанюка¹⁰². З групы былых Беларускіх сэкцыяў РКП(б) у новым урадзе застаюцца ўсяго З.Чарнушэвіч і І.Пузыроў¹⁰³.

У той-жа дзень (5 лютага 1919 году) газета «Звезда» ў рэдакцыйным артыкуле «К ітогам сэзда Советов Белоруссии» сваім чытачом тлумачыць: “Почему сэзд ограничился только пожеланием о вступлении в Российскую Советскую федерацию, почему он сразу не претворил в дело свое пожелание о полном объединении с Россией? Для этого были очень и очень важные причины международно-политического характера. Перед Белоруссией был поставлен вопрос, как она принесет больше пользы [...] существую как самостоятельная республика или сливаясь с РСФСР. И после зрелого и всестороннего обсуждения данного вопроса [...] политическая мудрость говорит нам, что мы должны пока существовать самостоятельно”¹⁰⁴. Разам з тым, працягвае артыкул, “сэзд падтвердзіл, што потугі беларускай нацыяналістычнай інтэлігенцыі ў стварэньні “своёга” беларускага мовы, “своёй” нацыянальнай культуры напрасны [...] Пусты прымуць гэта к сведзеньню беларускія пісььнікы”¹⁰⁵.

¹⁰⁰ Турук Ф. Цыт. пр. С.45 (Звезда №364 за 4.2.1919 г.).

¹⁰¹ Шкляр Я. Цыт. пр. Б.135.

¹⁰² Заміж іх, у новы ўрад увадзяцца: П.Пятроў — нарком замежных справаў, Мандэльштам — нарком нацыянальных справаў, Н.Сьвярдлоў — нарком працы, І.Саваціеў — нарком асьветы й А.Гэтнэр — нарком юстыцыі (Круталевіч В. Першы беларускі ўрад // Польшы. 1966. №1. Б.139).

¹⁰³ Тамсама. Б.140.

¹⁰⁴ Круталевіч В. Пасля абвешчэньня рэспублікі. Б.139-140.

¹⁰⁵ Круталевіч В. На імя Леніна. Б.106.

27 лютага 1919 году на апошнім, сумесным паседжаньні ЦВК БССР і ЦВК Летувіскай ССР спынілі сваё йснаваньне БССР і Летувіская ССР. На іхным месцы творыцца новы прадукт нацыянальнай палітыкі РКП(б) — Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Летувы й Беларусі (ЛітБел, з сталіцаю ў Вільні). У кіруючыя органы гэтай новай рэспублікі ня ўводзіцца ніхто зь беларусаў¹⁰⁶.

За тры дні перад тым, 24 лютага 1919 году, выходзіць апошні, №5(49) «Дзяньніцы» ў Маскве. У ім чытачом паведамляецца, што “наша газета зачыняецца, і гэты нумар зьяўляецца разьвітальным. Замест яе, — выказвае надзею рэдакцыя, — будзе арганізавана камуністычная газета на беларускай мове ў адным з цэнтраў Беларускай Савецкай Рэспублікі: у Менску ці ў Вільні”¹⁰⁷. У сакавіку ліквідуецца й Белнацком¹⁰⁸. Адгэтуль на ўсім савецкім баку лініі фронту ўжо няма нікае беларускае прэсы¹⁰⁹ (Пасьля столькіх беларускіх газэт і часапісаў у БНР!) і ніякіх беларускіх савецкіх устаноўаў.

Ліквідацыя БССР і тварэньне ЛітБелу не прынеслі для РКП(б) спадзяванага эфэкту. А ўжо што казаць пра беларусаў і летувісаў. Гаспадарчы хаос, голад, беззаконьне й тэрор шалелі з гэтай жа лютасьцю. Усё гэта выклікала ў Беларусі новую хвалю антысавецкіх паўстаньняў: у сакавіку — Рагачоўскае¹¹⁰, Кармянскае¹¹¹, Гомельскае й Рэчыцкае¹¹², у красавіку — Слуцкае й Старобінскае¹¹³, Нясьвіскае¹¹⁴, Барысаўскае¹¹⁵, Полацкае¹¹⁶ й іншыя.

У бальшавікоў зямля гарэла пад нагамі. У такіх акалічнасьцях польскае войска, падтрыманае заходнімі альян-

¹⁰⁶ Ад былой групы Заходняй камуны ў Прэзыдыюм ЦВК ЛітБелу ўвайшлі Іваноў і Пікель, а ва ўрад — Калмановіч, Савіцкі, Розэнталь і Бэрсан — БелСЭ. Т.6. Б.396-397.

¹⁰⁷ Александровіч С. Першая беларуская савецкая газета // Польша, 1968. №4, Б.226.

¹⁰⁸ БелСЭ. Т.2. Б.243.

¹⁰⁹ Паводле пастановы ЦК злучанай КП(б) Летувы й Беларусі, ейнымі прэсавымі органамі ў ЛітБел былі газеты «Звезда» па-расейску, «Міот» па-польску, «Komunistas» па-летувіску й «Штэрн» па-жыдоўску — Очерки... С.358.

¹¹⁰ БелСЭ. Т.10. Б.496; Т.9. Б.17.

¹¹¹ Тамсама. Т.10. Б.496; Беларусь (Мінск). 1960. №11. Б.5.

¹¹² БелСЭ. Т.10. Б.73-74; Польша. 1973. №12. Б.154-156; Гісторыя БССР. Т.3. Менск, 1973. Б.161-162.

¹¹³ Польша. 1966. №4. Б.111; 1968. №11. Б.164.

¹¹⁴ Тамсама.

¹¹⁵ Тамсама. 1966. №4. Б.111.

¹¹⁶ БелСЭ. Т.8. Б.485.

тамі, пачынае наступ на ЛітБел, хутка пасоўваючыся на ўсход. 21 красавіка 1919 году яно займае Вільню, скуль урад ЛітБелу эвакууюецца ў Менск; а 17 ліпеня 1919 году, калі зь літбеларускай тэрыторыі на савецкім баку застаецца колькі ўсходніх паветаў Меншчыны, ЦК РКП(б) распускае кіруючыя органы ЛітБелу, перадаючы ўладу ў гэтых паветах Менскаму губэрнскаму Вайскова-Рэвалюцыйнаму Камітэту (ВРК) у Бабруйску. ЛітБел перастала існаваць.

8 жніўня 1919 году палякі займаюць Менск і йдуць далей на ўсход да лініі р. Заходняя Дзевіна — Полацак — Лепель — Барысаў — Рагачоў — Жлобін. ВРК выязджае ў Смаленск.

У неспрыяльных умовах польскае акупацыі Рада і Ўрад БНР дзеяць у кірунку аднаўленьня БНР. Хутка ўмовы гэтыя спрычыняюць чарговую ініцыятыву ў заснаваньні БКП. У скрайняй апазыцыі да польскай акупацыі БНР, 1 студзеня 1920 году ад беларускай партыі эсэраў (БПС-Р), адной з партыяў Рады БНР, адкалолася найбольш левая група («Маладая Беларусь») і перайменавалася ў Беларускаю Камуністычную Арганізацыю (БКА). Узначаленая некаторымі выкладчыкамі й студэнтамі Беларускага Пэдагагічнага інстытуту ў Менску, настаўнікамі й грамадзка-культурнымі працаўнікамі — У.Ігнатоўскім, Я.Каранеўскім, М.Гурыным (Маразоўскім), Л.Родзевічам, М.Кудзелькам (Чаротам), А.Капуцкім і іншымі — яна йдзе ў падпольле й арганізоўвае супраць польскіх вайсковых гарнізонаў партызанскі рух. Баявыя «сялянскія дружыны» БКА, кіраваныя ейным Беларускаім Паўстанскім Камітэтам, дзейнічаюць у Менскім, Слуцкім, Ігуменскім, Слонімскім, Горадзенскім, Лідзкім і Дзісенскім паветах¹¹⁷.

У ліпені — пачатку жніўня 1920 году Чырвоная армія зноў займае сярэдняю й заходнюю Беларусь, ідучы на Варшаву. Але 17 жніўня польская армія пачала контрнаступ, змусіўшы яе да адступленьня на ўсход. У абарону БНР узьнімаюцца новыя паўстаньні: у ліпені месяцы — Койданаўскае (г. зв. 4-дзённае «Койданаўская Незалежная Рэспубліка»)¹¹⁸ і 27 лістапада — 28 сьнежня 1920 году

¹¹⁷ Турук Ф. Цыт. пр. С.61 (Тут БКА завецца: Камуністычная арганізацыя беларускіх сялянаў і работнікаў); Ігнатоўскі У. Камуністычная партыя Беларусі і нацыянальнае пытаньне // Беларусь / пад рэд. А.Сташэўскага, З.Жылуновіча, У.Ігнатоўскага. Менск, 1924. Б.231; БелСЭ. Т.12. Б.140.

¹¹⁸ Гл. артыкул І.Шпілеўскага й Л.Бабровіча ў час.: Наш край. 1929. №3(42); Віцьбіч Ю. Як зьявіўся на мапе Беларускі Дзяржынск // Бацькаўшчына. 1952. №25/26 (104/105).

найбольшае — Слуцкае. Каля 10 000 паўстанцаў, зарганізаваных у 2 палкі (Слуцкі й Грозаўскі), на чале Рады Случчыны (старшыня — адвакат У.Пракулевіч) і пад камандаю вайсковага штабу (палкоўнік Гаўрыловіч, капітаны А.Сокал-Кутылоўскі, Анцыповіч, Семянюк, маёр Якубецкі й інш.) у баёх з аддзеламаі 16-ай савецкай арміі болей за месяц утрымліваюць уладу БНР у 15 валасьцёх Случчыны (цяперашніх Слуцкім, Капыльскім, Салігорскім, Чырвонаслабодзкім і ўсходніх частках Клецкага й Нясвіскага раёнаў)¹¹⁹.

ЦК РКП(б) дзеля няўдачы зь ЛітБелам, а мо й пад ціскам антысавецкіх паўстаньняў вырашае зноў зьмяніць сваю нацыянальную палітыку ў беларускім пытаньні й вярнуцца назад да канцэпцыі БССР. І вось: як без удзелу беларускага народу 1-шы зьезд саветаў БССР, на вымогу ЦК РКП(б), пастанавіў зьліквідаваць БССР, так без удзелу народу 31 ліпеня 1920 году, з апрабаты таго ж ЦК, на сумесным паседжаньні неразвязанага ЦК КП(б) Летувы й Беларусі з прадстаўнікамі БКА, Бунду й прафсаюзаў Менскай губэрні прымаецца “Дэкларацыя” пра 2-е абвешчаньне БССР. Уся ўлада, паводле дэкларацыі, перадаецца ВРК БССР з 5-ёх асобаў — А.Чарвякова, Я.Адамовіча й В.Кнорына (ад КП(б) Летувы й Беларусі), У.Ігнатоўскага (ад БКА) і А.Вайнштэйна (ад Бунду)¹²⁰. 2-гі зьезд саветаў БССР, скліканы на 13—17 сьнежня 1920 году ў Менску, дзе, як і на 1-шым зьездзе саветаў, былі дэлегаты ня выбраныя дэмакратычным спосабам і толькі з аднае (і то няпоўнае) Менскае губэрні, зацьвярджае 2-ое абвешчаньне БССР і выбірае ЦВК на чале з А.Чарвяковым. Тэрыторыю гэтай 2-ой БССР, яшчэ большай фікцыі Беларускай дзяржаўнасьці, ЦК РКП(б) абмяжоўвае ўсяго да 6 павеатаў аднае Менскае губэрні¹²¹ з плошчаю ў 52,3 тысячы кв. км і з насельніцтвам у 1 544 000 чалавек¹²².

Беларуская Камуністычная Арганізацыя як самастойная партыя ў БССР не дазваляецца, і ў жніўні месяцы 1920 году, на прапазыцыю А.Чарвякова¹²³, яна ўлучаецца ў КП(б) Летувы й Беларусі (ад 5 верасьня 1920 году — у адноўленую КП(б)Б).

¹¹⁹ Найдзюк Я. Беларусь учора і сьняня. Б.179-183; БелСЭ. Т.9. Б.593 і 595.

¹²⁰ БелСЭ. Т.4. Б.357; Ігнатоўскі У. Цыт. пр.

¹²¹ Няпоўных Менскага, Слуцкага й Мазырскага павеатаў, Ігуменскага й Бабруйскага. Часткі першых 4-х павеатаў і паветы Наваградзкі й Пінскі Менскай губэрні ў жніўні месяцы 1920 году адыішлі пад Польшчу.

¹²² БелСЭ. Т.10. Б.432.

¹²³ Польшча. 1971. №5. Б.156.

Ад гэтага часу ў самой КП(б)Б да былых сяброў Беларускіх сэкцыяў РКП(б) і БКА далучаюцца іншыя адказныя беларускія камуністы — Я.Адамовіч, А.Баліцкі, З.Прышчэпаў і г.д. У 1920-ых гадох беларусы, падтрыманыя імі, “айцамі” 1-ае й 2-ае БССР, легальнай дарогаю дамагліся часткавага пашырэння тэрыторыі БССР і пэўных мажлівых поспехаў у адбудове гаспадаркі й разьвіцці нацыянальнай беларускай культуры, навукі й мастацтва.

2

Калі 1-шы ўрад БССР пераехаў з Смаленску ў Менск, ён заняў на Пляцы Волі будынак царскага губэрнатара й расклеіў па сталіцы свой маніфэст. У маніфэсьце апавяшчалася, што “ад сяго моманту [...] усе законы, пастановы, распарадак і прыказы Рады, яе слух [...] лічацца неспраўднымі” (п.4), а “Беларуская Рада зь яе так празыванымі “народнымі міністрамі” абвяшчаецца безабароннай законамі” (п.3)¹²⁴. Час паказаў, што “безабароннымі” перад Масквою сталіся ня толькі Рада і ўрад БНР, але й самі “айцы” БССР, аўтары маніфэсту й іхныя паслядоўнікі.

Які ж быў іхны асабісты лёс?

Поўнасьцю адказаць на гэтае пытаньне немажліва: хоць “айцы” БССР і былі лідарамі беларускага камуністычнага й савецкага руху ў 1917—20-тых гадох, інфармацыяў пра іх у савецкім друку мала.

Пра большасьць зь іх няма ніякае літаратуры. Некаторыя — У.Скарынка, В.Майзель, Сосна, Гурыновіч, Лаўрэцкі, Паляцка — згадваюцца толькі ў адзінкавых гістарычных нарысах 1920-ых гадоў¹²⁵. Другія — Я.Лагун, А.Квачанюк, І.Няцецкі, А.Усьціловіч, П.Клыш, А.Дзедзя, І.Мазур, В.Ханін, І.Пузыроў, Ф.Балбека, М.Драко-Дракан і іншыя — згадваюцца і ў БелСЭ¹²⁶, але пра іх там, за рэдкімі выключэньнямі, няма асобных артыкулаў; і мы нічога ня ведаем пра іхны лёс, як і пра лёс усіх названых перад імі. А пра каго ведаем (пераважна зь несавецкіх ці неафіцыйных

¹²⁴ Тэкст маніфэсту цытуецца з арыгіналу, клішэ якога апублікавана ў альбоме «Янка Купала. Жыццё і творчасць» (Мінск, 1959). Б.89.

¹²⁵ Па-за СССР паўтораныя ў публікацыі: Недасек Н. Камунізм і “беларускі нацыяналізм” // Запісы Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва. Кн.1. Мюнхэн, 1962.

¹²⁶ Т.2. Б.230, 243, 260 і інш. З.Жылуновіч і Я.Лагун — яшчэ і ў Очерках... С.347, 350.

крыніцаў), ніхто зь іх не памёр сваёй сьмерцю¹²⁷: яны, падобна тысячам зь беспартыйнае беларускае інтэлігэнцыі, былі абвінавачаныя ў беларускім нацыяналізме й, на загад Масквы, знішчаныя.

У гібелі іхнай павінны перадусім правадыры расейскага камунізму, якія супраціўляліся тварэнню БССР і БКП. Пачатак таго канвэру сьмерці ў разьвязанай Ленінам у 1917—20 гадох хвалі “чырвонага тэрору”. Канец — у сыстэматычных і плянавых акцыях вынішчэньня нацыянальнае эліты нерасейскіх народаў у хвалях тэрору 1930-ых гадоў, асабіста кіраваных Сталіным.

Скрайнюю заўзятасьць у гэтым апошняга ўжо на прыкладзе г. зв. “Грузінскай справы”¹²⁸ заўважыў і натасудзіў Ленін. Будучы сам, як мы ведаем, не свабодны ад вялікадзяржаўнага шавінізму, у нататках «К вопросу о национальностях или об “автономизации”» ён пісаў: “Приняли мы с достаточной заботливостью меры, чтобы действительно защитить инородцев от истинно русского держиморды? Я думаю, что мы этих мер не приняли [...] Я боюсь, что т. Дзержинский¹²⁹, который ездил на Кавказ расследовать дело о “преступлениях” [...] “социал-националистов” (так Сталін назваў тады грузінскіх камуністаў. — А.К.), отличился тут тоже только своим истинно русским настроением (известно, что обрусевшие инородцы всегда пересаливают по части истинно русского настроения). Тот грузин (мова йдзе пра Сталіна. — А.К.), который [...] пренебрежительно швыряется обвинением в “социал-национализме” [...] сам

¹²⁷ З гэтага нам ведама толькі адно выключэньне: сьмерць ад хваробы былога сябры ЦК БКА, а ў БССР рэдактара газеты «Савецкая Беларусь» і сакратара ЦБ КП(б)Б С.Булата, які не дажыў да часу, калі пачалася расправа над ягонымі сябрамі, памёршы ў 1921 годзе.

¹²⁸ У 1922 годзе, калі тварыўся СССР, ЦК РКП(б) праектаваў “аўтанамізацыю” (улучэньня ўсіх нерасейскіх савецкіх рэспублік у склад РСФСР) вырашыў адабраць ад іх фікцыйны статус іхнай “дзяржаўнай незалежнасьці”. Праект выклікаў супраціў з боку камуністаў гэтых рэспублік: яны жадалі канфэдэрацыі з РСФСР, а не фэдэрацыі. 16.9.1922 г. праект быў адкінуты ЦБ КП(б)Б, 3.10.1922 г. — ЦК КП(б) Украіны, і г.д. Найбольш рашуча супраць маскоўскага праекту выступіў ЦК КП(б) Грузіі. 15.9.1922 г. ён вынес пастанову: “Прапанаванае на аснове тэзаў таварыша Сталіна аб’яднаньне ў форме аўтанамізацыі незалежных рэспублік уважаць за перадчаснае”. “Аб’яднаньне гаспадарчых высілкау і агульнай палітыкі ўважаць за неабходнае, але з захаваньнем усіх атрыбутаў незалежнасьці” (Авторханов А. Технологія власти. Франкфурт на Майне, 1976. Б.365). Пазыцыя гэтая грузінскіх камуністаў і была галоўнай прычынай карных рэпрэсіяў супраць іх.

¹²⁹ Тады кіраўнік толькі што рэарганізаванага з ВЧК ГПУ.

является настоящим и истинным не только “социал-националистом”, но и грубым великорусским держимордой)...”¹³⁰ Аднак, не зважаючы на такія засьцярогі Леніна, “грубый великорусский держиморда” інспіраваў ці арганізоўваў і далей рэпрэсіі супраць “инородцев” і “инородных” “социал-националистов”, пазьней пераназваных у “нацыянал-камуністаў”.

Першай ахвярай з “айцоў” БССР быў сябра 1-га ўраду БССР, народны камісар нацыянальных спраў, Фабіян Шантыр. Письменьнік-адраджэнец, чые апавяданьні й вершы друкаваліся ў «Нашай Ніве», «Дзяньніцы» й іншых пэрыядычных выданьнях, у сваёй брашуры «Патрэбы нацыянальнага жыцьця для беларусаў і самавызначэньне народу» (1918) марыў “працаваць над адбудовай вольнай бацькаўшчыны Беларусі [...] Якая гэта вялікая доля для нас!” Ды вось... па выхадзе з Ураду БССР ён мабілізаваны ў Чырвоную армію, дзе ўвесну 1920 году арыштаваны, абвінавачаны ў нацыянальнай контррэвалюцыі й расстраляны¹³¹.

Сьмерць ягоная была й першай ахвярай бальшавіцкага тэрору ў беларускай літаратуры.

Блізкі сябра У.Ігнатоўскага й М.Чарота, адзін з былых кіраўнікоў падпольнай Беларускай Камуністычнай Арганізацыі ў 1920 годзе, а па 2-ім абвешчаньні БССР рэдактар газэты «Савецкая Беларусь» (орган ЦВК БССР) Міхась Маразоўскі (запраўднае прозьвішча — Гурын) у 1924 годзе пад прозьвішчам Ханевіча перакідаецца зь Менску ў Заходнюю Беларусь.

Зь ягонае ініцыятывы 30 лістапада 1924 году ў Вільні склікаецца канфэрэнцыя Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі (КПЗБ), якая, падобна КП(б)Б, не была самастойнай беларускай партыяй, а часткаю Камуністычнай работніцкай партыі Польшчы (КПРП). Канфэрэнцыя прымае прапанаваны М.Гурыным курс на “арганізацыйную й палітычную падрыхтоўку да ўзброенага паўстаньня” з мэтай “аб’яднаньня Заходняй Беларусі з БССР”¹³².

М.Гурын выбіраецца ў ЦК КПЗБ і дэлегатам на 3-ці зьезд Камуністычнай партыі Польшчы, які з пастановаю канфэрэнцыі КПЗБ не згаджаецца й яе ўневажае¹³³.

¹³⁰ Ленин В. Полное собрание сочинений. Москва, 1958-65. Т.45. С.357-360.

¹³¹ Гарэцкі М. Гісторыя беларускае літаратуры. Выд.2. Вільня, 1921. Б.206.

¹³² БелСЭ. Т.4. Б.276-277.

¹³³ Тамсама. Б.277.

Паміж КПЗБ і КПРП паўстае канфлікт. Масква ў ім становіцца на бок КПРП. Яна таксама супраць “узброенага паўстання ў Заходняй Беларусі”, якое М.Гурын з КПЗБ “спрабаваў выклікаць у 1925 годзе”¹³⁴; дзеля чаго адклікае М.Гурына назад у Менск.

М.Гурын не падпарадкаваўся.

Ён выйшаў з ЦК КПРП і з кантраляванай ёю КПЗБ ды, разам з сябрамі ЦК КПЗБ А.Капуцкім і Л.Родзевічам, заснаваў новую КПЗБ, незалежную ні ад Польскай Камуністычнай партыі, ні ад РКП(б). Гэта была трэцяя (пасля 1917-19 і 1920 гадоў) спроба стварыць самастойную Беларускаю Камуністычную партыю.

Былы беларускі пасол польскага сойму В.Рагуля ў сваіх успамінах¹³⁵, з падзеяў 1925-28 гадоў прыгадвае: М.Гурын “зарганізаваў тайную друкарню, у якой друкаваў свой орган «Чырвоны Сьцяг»¹³⁶. Польскім камуністам гэта прыпала не да смаку. Яны выкрылі яе й, уварваўшыся аднойчы ў друкарню, спалілі ўсе драўляныя часткі, разбілі чыгунныя й зьнішчылі рэшту. Цераз некаторы час Гурын сам быў арыштаваны й кінуты ў беластоцкую вязьніцу”.

Пасля таго, як ён выйшаў на волю й спаткаўся з паслом, апошні запрапанаваў яму: “Адмоўся ад камунізму й перайдзі на бок Беларускага Пасольскага Клубу [...] Мы перакінем цябе нелегальна ў Нямеччыну. Там ты [...] станеш на чале нашага Інфармацыйнага Бюро [...] Ты — зацкаваны воўк, і цябе ўсё роўна заб’юць камуністы й скінуць на дэфэнзыву, або дэфэнзыва й зваліць на камуністаў”.

Маю прапанову ён ня прыняў.

Як я прадбачваў, гэтак і сталася. У Горадні, пасля гутаркі са мною ў гатэлі «Гандлёвы», ён выйшаў ад мяне каля 11 гадзіны увечары. Я не пасьпеў распрануцца, калі пачуў стук у дзьверы і голас Гурына: “Адчыні!” Ён увайшоў бледны й сказаў: “Я паранены. На вуліцы Пілсудзкага нейкі тып 8 разоў выстраліў у мяне”. Я паклаў яго на сваім ложку, аглядзеў рану й выклікаў паліцыйнага лекара [...] Мяне дапыталі ў якасьці сьведкі, а Гурына забралі ў шпіталь [...]

Хутка [...] я даведаўся, што Гурын (16 сакавіка 1928 году. — А.К.)¹³⁷ быў застрэлены ў Вільні [...] Так скончыў

¹³⁴ БелСЭ. Т.10. Б.157.

¹³⁵ Рагуля В. Успаміны. Ню Ёрк, 1957.

¹³⁶ Паводле БелСЭ (Т.10. Б.157), іншы орган ЦК КПЗБ — газ. «Бальшавік».

¹³⁷ БелСЭ. Т.6. Б.28.

закладчык КПЗБ”¹³⁸. А забойца ягоны — С.Клінцэвіч, засуджаны польскім судом на пажыццёвую турму, выменены на свабоду ў СССР¹³⁹.

У 1930 годзе, у часе першае ў 30-ых гадох хвалі масавага тэрору ў БССР, ГПУ арыштоўвае цэлую групу беларускіх нацыянал-камуністаў, спаміж каторых — трох былых сяброў Ураду БССР:

народнага камісара працы 1-га ўраду БССР — гісторыка й пісьменьніка Язэпа Дылу (Назара Бываеўскага), які па 2-ім абвешчанні БССР быў сябрам ЦВК БССР (1921-24), старшынёю праўленьня Беларускага цэнтральнага саюзу спажывецкіх таварыстваў (1921-23), старшынёю Дзяржпляну БССР (1923-24), дырэктарам Інстытуту мастацтвазнаўства Інбелкульту, заступнікам загадчыка Белдзяржкіно (1928-30);

народнага камісара асьветы БССР (1926-29) і сябру ЦВК Антона Баліцкага, у 1921-26 гадох — заступніка наркома, фактычнага кіраўніка школьніцтва БССР у 1921-29 гадох; і

народнага камісара земляробства БССР (1924-29), сябру ЦВК і ЦК КП(б)Б Зьмітра Прышчэпава.

Яны, актыўныя творцы 1-ае й 2-ае БССР, былі далучаныя да арыштаваных у тым жа часе былых дзеячоў БНР, выдатных беларускіх навукоўцаў, пісьменьнікаў, працаўнікоў асьветы й мастацтва, абвінавачаных у прыналежнасьці да неіснуючай “контррэвалюцыйнай нацыянал-дэмакратычнай арганізацыі Саюзу Вызвалення Беларусі” (СВБ), і, разам з усімі імі, увесну 1931 году без суда былі засуджаныя: Я.Дыла — на 5 гадоўсылкі ў аддаленыя раёны РСФСР, а А.Баліцкі й З.Прышчэпаў — на 10 год канцэнтрацыйных лягераў.

А.Баліцкі ў 1935 годзе памёр у лягеры пры станцыі Мядзьевадзяя Гара Мурманскай чыгункі, дзе ён з рыдлёўкаю ў руках капаў Беламорска-Балтыцкі канал імя Сталіна¹⁴⁰. Пра лёс З.Прышчэпава сьведчыць у сваіх успамінах былы вязень Салавецкіх канцэнтрацыйных лягераў украінец С.Під-

¹³⁸ Рагуля В. Цыт. пр. Б.66-70. Пазьней, будучы зманены ў БССР і арыштаваны ў 1934 годзе, загінулі таксама А.Капуцкі й Л.Родзевіч: першы — у 1935, а другі — у 1937 гадох.

¹³⁹ БелСЭ. Т.6. Б.28.

¹⁴⁰ Такое паведамленьне атрымала жонка ягоная, лекар Агдзяленья скуранных хваробаў менскага Клінічнага гарадка. Сама яна ў роспачы атруцілася.

гайны, які спатыкаў яго “на самім востраве, на камандыроўцы Філімонава, у 1937 годзе”¹⁴¹. З Салаўкоў ён не вярнуўся.

Заснавальнік і кіраўнік Беларускай Камуністычнай Арганізацыі ў 1920 годзе, актыўны ўдзельнік 2-га абвешчання БССР, Усевалад Ігнатоўскі, былы выкладчык гісторыі ў Віленскім Настаўніцкім (ад 1914 году) і Менскім Пэдагагічным Інстытутах, у БССР быў сябрам ураду (народным камісарам земляробства ў 1920-21 гадох і асьветы ў 1921-26 гадох), прафэсарам гісторыі Беларусі ў Беларускім Дзяржаўным унівэрсытэце, аўтарам шматлікіх навуковых працаў (і папулярнага «Кароткага нарысу гісторыі Беларусі», 1919), старшынёю Інстытуту Беларускае Культуры — прэзыдэнтам Беларускай Акадэміі Навук (1925 — пачатак 1931 гг.).

Не зважаючы на ўсё гэта, у 1930 годзе, калі было арыштавана шмат ягоных сяброў — дзеячоў беларускай навукі, асьветы й мастацтва — У.Ігнатоўскага абвінавачваюць у “нацыянал-апартунізме”. Супраць яго ў афіцыйнай прэсе ўзьнімаецца акцыя ачарненьня й цькваньня. Урэшце, яго самога змушаюць выступіць у друку з пакаянным лістом, у якім бы ён сам публічна асудзіў і апаганіў сябе й сваіх сяброў, што пакутавалі ў камэрах ГПУ.

“... Перажыткамі “адрэжэнства”, — пісаў ён, — якія засталіся ў мяне ад эсэраўска-грамадаўскага мінулага [...] маім нацыянал-апартунізмам у тэорыі й на практыцы; незалежна ад таго, хацеў я ці не хацеў [...] я зрабіўся, па правільнай фармулёўцы т. Гея¹⁴², “нацыянал-дэмакратам з партбілетам у кішэні” [...] Зусім правільна пленум ЦК КП(б)Б (25 кастрычніка 1930 году¹⁴³. — А.К.) пастанавіў вывесці мяне са складу Бюро ЦК і ЦВК і перадаў справу аб далейшым маім знаходжаньні ў партыі ў ЦВК, дзе яна разьбіраецца. Як ні балюча, як ні цяжка гэта для мяне, але перад ЦК КП(б)Б і перад усёй партыяй я цвёрда павінен прызнаць, што палітычна я зрабіў зраду перад партыяй, хоць і не хацеў зрабіць гэтага суб’ектыўна...”¹⁴⁴

Не дапамагло й гэта. У студзені 1931 году яго выключваюць з партыі й здымаюць з становішча прэзыдэнта

¹⁴¹ Пiдгайний С. Недострілялі. Ч.1. Видавництво «Україна», 1949. С.115.

¹⁴² К.Гей — новапрысланы ў 1930 годзе з Масквы для разгрому “беларускага нацыяналізму” 1-шы сакратар ЦК КП(б)Б.

¹⁴³ БелСЭ. Т.2. Б.507.

¹⁴⁴ Ліст апублікаваны ў газэце «Зьвязда». Тут цытуецца паводле перадруку ў час.: Камуністычнае выхаваньне (Менск). 1930. №12. Б.34.

Беларускай Акадэміі навук. Пачынаюць выклікаць на допыты ў ГПУ й патрабаваць, каб ён згадзіўся на ролю правакатара ў дачыненні да арыштаваных сяброў, якім інкрымінуецца ўжо згаданая “контррэвалюцыйная нацыянал-дэмакратычная арганізацыя СВБ”.

Перад ім такая прапазыцыя была зроблена Янку Купалу. Яго таксама выклікалі ў ГПУ й змушалі “прызнацца”, што ён быццам бы ўзначальваў СВБ. Я.Купала на прапазыцыю ГПУ адказаў спробаю самагубства: аднае начы ў канцы лістапада, вярнуўшыся з ГПУ дадому, ён распароў сабе нажом жывот. Лепей сьмерць, чымся роля нягодніка.

Ад сьмерці Я.Купалу адратавалі. У адведзіны да яго прыехаў У.Ігнатоўскі.

— Табе трэба жыць, Янка... трэба жыць. Ты ў нас адзін, — суцяшаў ён паэта.¹⁴⁵

І вось цяпер, калі Я.Купала з ранамі ляжаў у цяжкім стане, ГПУ вырашыла змусіць на гэтую ролю праф. У.Ігнатоўскага. Ад яго вымагаюць выступіць на публічным працэсе ў характары “кіраўніка” гэтай “арганізацыі”.

Пра фінал разьвязкі жонка Ігнатоўскага расказвала:

“... У тое раньне (4 лютага 1931 году)¹⁴⁶. — А.К.) ён чуўся страшэнна знерваным і змучаным допытамі ГПУ. Прышоўшы да яе на кухню, ён пачаў гаварыць, што ніколі ня згодзіцца на тое, што яму прапануюць. Ён прасіў, каб яна ня вельмі сумавала, калі зь ім што здарыцца [...]

— Ці ж я буду горшая за іншыя жонкі? Куды вышлюць цябе, туды й я. Гэта ж нам з табою не першыня, — яна ўспамінала першую, царскую ссылку Ігнатоўскага. — Што людзям — тое й нам.

Прафэсар пяшчотна пацалаваў жонку й пайшоў да сябе ў габінэт.

Хутка пачуўся адтуль стрэл.

Ігнатоўскі ляжаў у крыві, бяз памяці, але яшчэ дыхаў. Жонка кінулася да тэлефону выклікаць хуткую дапамогу. Але раней, чымся хуткая дапамога, у дзвярах зьявіўся агэнт ГПУ. Сэрца жанчыны ня вытрывала. Яна кінулася на яго й пачала выпіхаць з свае кватэры:

— Я цябе ня клікала, кат! Прыбег цешыцца? Вон адгэтуль!

¹⁴⁵ Рытар І. На суд гісторыі // Конадні. №7. 1963. Б.119-120.

¹⁴⁶ БелСЭ. Т.5. Б.44.

Але ня зь ейнай моцай было выпіхнуць ненавіснага ката з кватэры. Ды й па сходах падымалася ўжо яшчэ двух [...]

Хуткая дапамога пасьпела шмат пазьней ад спрытных агентаў ГПУ. Яны засталіся й пасьля бесьперапынна дзяжурьць у доме. Відаць, іх непакоіла думка, што можа выбухнуць дэманстрацыя: яны ведалі, што У.Ігнатоўскага высока паважалі й гарача любілі ўсе. Дзеля гэтага, абвесьціўшы спачатку, што пахаваньне адбудзецца а 2-ой гадзіне, яны загадалі выносіць цела ўжо а 10-ай гадзіне раніцы.

Па бакавых брудных вуліцах Менску, амаль бягучы, пранесьлі труну [...] І калі пазьней пачалі прыходзіць людзі, прыносіць вянкi — усё было даўно скончана"¹⁴⁷.

Для большага расейскага кантролю над БССР (у дадатак да практыкі прызначэньня з Масквы 1-ых сакратароў ЦК КП(б)Б — паўнамоцных эмісараў Крамля й сапраўдных уладароў БССР) Масква адных "айцоў" БССР пачала адклікаць з БССР у РСФСР: 5 траўня 1927 году яна адклікала старшыню СНК БССР Я.Адамовіча — на становішча дырэктара цукратрэсту ў Маскве¹⁴⁸. Другіх на ейныя вымогі звальнялі з высокіх і ўплывовых становішчаў, але пакідалі ў БССР: у жніўні 1927 году быў звольнены з становішча сакратара ЦВК БССР З.Чарнушэвіч; увосені 1929 году з становішчаў дырэктара Беларускага Дзяржаўнага Выдавецтва й рэдактара часопіса «Польмя» — З.Жылуновіч (Ц.Гартны); з становішча галоўнага рэдактара цэнтральнай газеты «Савецкая Беларусь» — М.Кудзелька (Чарот); у студзені 1931 году з становішча народнага камісара юстыцыі — А.Шташэўскі¹⁴⁹.

На месцы адкліканых і звольненых як правіла прызначаліся небеларусы (пераважна расейцы), або Масква

¹⁴⁷ Еўтух Б. Менск у 1930-1931 гг. // Раніца (Бэрлін). 1944. №54(216).

¹⁴⁸ Таксама іншых беларускіх камуністаў: 25.10.1930 г. 2-га сакратара ЦК КП(б)Б Я.Васілевіча — у апарат наркамзему СССР; 1.2.1932 г. рэктара Камуністычнага ўнівэрсытэту ў Менску й загадчыка аддзелаў друку, культуры й прапаганды ЦК КП(б)Б у 1928-31 гг. (был. народнага камісара аховы здароўя БССР у 1921-22 гг.) А.Сянкевіча — у сыстэму наркамату аховы здароўя РСФСР. У 1933 г., калі ў БССР пачалася 2-ая ў 30-ых гг. хваля масавага тэрору, з БССР у РСФСР былі адкліканы народны камісар асьветы А.Платун, народны камісар земляробства П.Рачыцкі, народны камісар лёгкай прамысловасьці Р.Грыцэвіч і шмат іншых. Усіх іх праз колькі год у РСФСР паарыштоўвалі й, праўдападобна, парасстрэльвалі.

¹⁴⁹ Як і зданьня ўжо, перад арыштам: 31.8.1929 г. — А.Баліцкі, 14.9.1929 г. — З.Прышчэпаў, у студзені 1931 г. — У.Ігнатоўскі.

пачала вышукоўваць на гэтыя становішчы сярод беларускіх камуністаў самых паслухмяных і вернападданах сабе кар’ерыстаў.

Урэшце, у 1936-38 гадох трэцяя ў 30-ых гадох хваля тэрору ў БССР змыла з паверхні БССР усіх яшчэ жывых “айцоў” БССР. Яны былі абвінавачаныя па колькіх асобных справах, хоць сутнасьць абвінавачаньня была адна й тая ж: тайная антысавецкая змова з мэтай адарваць БССР ад СССР, зьліквідаваць у ёй савецкую ўладу ды ўстанавіць “буржуазна-капіталістычны лад”.

Памятаю асабіста, як у прэсе, на сходах і мітынгх яны былі абвешчаныя “ворагамі народу, пралезшымі ў партыю”. Іх “прарабатовалі” за тое, што ў 1917-20 гадох яны прабавалі тварыць асобную й незалежную ад РКП(б) Беларускаю Камуністычную партыю; а пазьней, стаўшыся “верхавадамі беларускіх нацыяналістаў”, “агэнтамі” ці “шпіёнамі” “за межных разьведак”, тварылі розныя “контррэвалюцыйныя арганізацыі”, выкрытыя “слаўным НКВД”.

У арыштах іхных паўтарылася гістарычная храналёгія: арышты пачаліся ў 1936 годзе ад ініцыятараў тварэньня 1-ае БССР — былых сяброў 1-га ўраду БССР і іхных бліжэйшых супрацоўнікаў, сяброў Беларускіх сэкцыяў РКП(б); а закончыліся ў 1937 годзе на іхных пасьядоўніках — творцах 2-ае БССР.

Нікога зь іх не судзіў суд. Справы вяло НКВД. Яно ж, на загады згары¹⁵⁰, і вырашала іхны лёс: выносіла прысуды й “прыводило их в исполнение”.

Пра лёс З.Жылуновіча (Цішкі Гартнага), старшыні 1-га ўраду БССР, ёсьць цэлая літаратура. Прывядзем зь яе толькі адно сьведчаньне — з кнігі ўспамінаў Масея Сяднёва «Ахвяры бальшавізму»¹⁵¹.

23 кастрычніка 1936 году аўтар (тады студэнт 4-га курсу Менскага Пэдагагічнага інстытуту) быў арыштаваны НКВД. На першым допыце яму было прачытанае абвінавачаньне: “Вы обвиняетесь в принадлежности к контрреволюционной нацдемовской организации, целью которой было отторжение Белоруссии от СССР, чтобы сделать ее буржуазно-демократической республикой типа Латвии, Литвы и Эстонии”...

¹⁵⁰ Тэрорам 1936-38 гадоў у БССР асабіста кіравалі сябры Палітбюро Г.Малянкоў і М.Яжоў.

¹⁵¹ Сяднёў М. Ахвяры бальшавізму Выданьне Беларускага Аб’яднаньня ў Беластоку, 1944 год.

“Следчы далей з гіроніяй зазначыў, што “ідейный вождь” гэтай арганізацыі — “ваш знаменитый писатель” Цішка Гартны [...]”¹⁵²

Аднойчы, як звычайна, мяне ад сьледчага вялі да камэры. У вузкім калідоры нечакана я сустрэўся зь Цішкам Гартным, якога вялі на допыт. Ад здзіўленьня я спыніўся, чаго, зразумела, рабіць было нельга [...] Я крыкнуў:

— Добры дзень, дзядзька Гартны!

— Молчать! — крыкнуў праваднічы. — Кто он вам? — І паставіў мяне тварам да сьцяны. Я стаяў да тых пор, пакуль ня змоўклі крокі Цішкі Гартнага.

Праз 10 хвілін пасья гэтага мяне вельмі ганялі на паўторным допыце:

— Откуда знаете Гартного? — пытаўся сьледчы [...]

— Я ведаю яго як беларускага пісьменьніка — і ня больш гэтага.

— Гм-м, “белорусского”... А лично знакомы?

— Не, — адказаў я [...]

У камэры я доўга думаў над тым, як сталася, што арыштавалі Цішку Гартнага? У маіх вачох Ц.Гартны быў чалавекам, якога нельга было, здаецца, арыштаваць наагул...

Хутка я апынуўся ў камэры, дзе былі Цішка Гартны і Сымон Баранавых. Я вельмі абрадаваўся гэтаму [...] меў з кім гутарыць.

Цішка Гартны гаварыў, што [...] ідзе зьнішчэньне ўсяго беларускага [...] зьнішчэньне духовага жыцьця народу, больш таго — ідзе яго фізычнае зьнішчэньне [...] Робіцца ўсё [...] каб ня даць нам жыць як народу. Дзеля гэтага й “створана” сьгодня органамі НКВД нацдэмаўская арганізацыя. Сяброў гэтай арганізацыі будуць цяжка абвінавачваць у дзяржаўнай здрадзе. Нікому з нас ня будзе літасьці [...]

Кожны дзень прыносіў нечуваньня навіны [...] Арыштанаваны народны камісар земляробства Бэнэк, народны камісар асьветы Чарнушэвіч, галоўнакамандуючы Беларускай вайскавай акругай Убарэвіч [...] паэты Чарот, Александровіч, Хадька, Дудар, Кляшторны, Маракоў, Звонак [...] пісьменьнікі Галавач, Зарэцкі, Скрыган, Баранавых, Знаёмы, Мікуліч, Шашалевіч і г. д. Турма набівалася бітком.

На допыты цягаюць дзень і ноч, і б’юць”¹⁵³.

¹⁵² Сяднёў М. Цыт. пр. Б.4.

¹⁵³ Б.14-16.

“... Ц.Гартны звар’яцеў. Вяртаючыся з допытаў, ён хаваўся пад лаўку й ціха, спалохана шаптаў: “Божа мой!.. Я хацеў забіць Сталіна?”¹⁵⁴

“Праходзіць цэлы год [...] Я атрымліваю, нарэшце, “обвинительное заключение” [...] Зь яго] вынікае, што кіраўнікамі арганізацыі зьяўляюцца “ворагі народу” — Цішка Гартны, Зарэцкі, Чарот і Дудар.

У гэты час Гартнага ў жывых ужо не было. Ён памёр (11 красавіка 1937 году¹⁵⁵) у Магілёўскім доме вар’ятаў¹⁵⁶, куды яго перавезлі з турмы менскага НКВД.

Праз 2 месяцы пасля трагічнай сьмерці Ц.Гартнага склікаецца 16-ты зьезд КП(б)Б. Адбываецца ён у Доме ўраду ў Менску. На ім тагачасны 1-шы сакратар ЦК В.Шаранговіч вельмі востра асуджае й абвінавачвае ня толькі арыштаваных незадоўга перад тым старшыню СНК БССР М.Галадзеда, народнага камісара асьветы А.Чарнушэвіча й іншых кіраўнікоў БССР¹⁵⁷, але, разам зь імі, і прысутнага на зьездзе Алеся Чарвякова¹⁵⁸, народнага камісара асьветы 1-га ўраду БССР, нязьменнага ад 1920 году старшыню ЦВК і Прэзыдыюму ЦВК БССР, сябру ЦБ і ЦК КП(б)Б. Не было ніякага сумніву, што чарга сталінскай гільятыны тэрору дайшла да яго. Зьезд толькі фармальна павінен заклэйміць яго “ворагам народу”.

У часе аднаго зь перапынкаў А.Чарвякоў ідзе ў свой габінэт, замыкае на ключ зь сярэдзіны дзьверы й стрэлам з рэвальвэра ў сэрца канчае самагубствам. Калі дзьверы габінэту былі ўзламаныя, яго знайшлі мёртвым... на сваім урадавым крэсьле.

Гэта было 16 чэрвеня 1937 году¹⁵⁹.

Назаўтра ўпоўдзень (пра сьмерць А.Чарвякова публічна яшчэ нічога не было ведама) я йшоў Савецкай вуліцай у кірунку тэатральнага сквэра. Выпадкам з рэдакцыі газэты «Звязда» выходзіць мой добры знаёмы, паэт Р.К., які працуе там за стыльрэдактара. Пад вялікім сакрэтам ён расказвае

¹⁵⁴ Сяднёў М. Цыт. пр. Б.5.

¹⁵⁵ БелСЭ. Т.3. Б.367. Усе іншыя дакладныя даты сьмерці таксама зьвераныя ці ўзятыя зь БелСЭ.

¹⁵⁶ Сяднёў М. Цыт. пр. Б.16.

¹⁵⁷ Мікола Галадзед 21.6.1937 г. забіўся насьмерць, кінуўшыся галавой ўніз у пралёт паміж сходамі, калі яго ў НКВД вялі на чарговы допыт. Алеся Чарнушэвіч 2.8.1938. г. расстраляны.

¹⁵⁸ Даклад В.Шаранговіча 16-му зьезду КП(б)Б быў апублікаваны ў прэсе й хутка пасля таго выдадзены асобнай брашурай.

¹⁵⁹ БелСЭ. Т.11. Б.186.

мне, што, калі чарговы нумар газеты быў аддрукаваны поўным тыражом, уначы пазванілі з Дому ўраду, загадалі цэлы тыраж затрымаць, а ў газету на апошняй, 4-ай, балоне пэтытам набраць паведамленьне з аднаго сказу: “Учора пакончыў самагубствам старшыня ЦВК СССР і БССР А.Р.Чарвякоў”. Калі газета (з спазьненьнем!) была аддрукаваная нанова, а экспэдыцыя сьпяшалася пакаваць яе на рассылку, з Дому ўраду пазванілі ізноў. Загадалі затрымаць і гэты тыраж, цалкам яго зьнішчыць, а ў паведамленьне пра самагубства А.Чарвякова ўставіць словы: “... на глебе сямейных непаразуменьняў”.

Пра лёс сяброў 1-га ўраду БССР У.Фальскага, А.Квачанюка й І.Пузырова мы ня маем ніякіх інфармацыяў. Зьмітро Чарнушэвіч, былы народны камісар сацыяльнага забясьпечаньня, пазьней сябра ЦВК БССР (1919, 1921-31), сакратар ягонага Прэзыдыюму (1924-27) і старшыня Ўпраўленьня дзяржаўнага страхаваньня БССР, 28 чэрвеня 1938 году¹⁶⁰ расстраляны НКВД у Менску. Такі ж лёс 30 кастрычніка 1937 году¹⁶¹ спаткаў і Янку Пятровіча (Нёманскага), пісьменьніка й эканаміста, былога сябру петраградзкай і маскоўскай Беларускіх сэкцыяў РКП(б), супрацоўніка Белнацкому й сурэдактара газеты «Дзяньніца». У часе арышту ён займаў становішча заступніка старшыні Дзяржпляну БССР і дырэктара Інстытуту эканомікі Акадэміі Навук.

22 красавіка 1937 году¹⁶² ў адным з вагонаў цягніка, які йшоў з Уладзівастока на Маскву, застрэліўся пасажыр. Наўрад ці хто зь ехаўшых тым цягніком ведаў, што страляўшы ў сябе — былы старшыня СНК БССР Язэп Адамовіч.

Відны беларускі камуніст Я.Адамовіч, хоць і не належаў да Беларускіх сэкцыяў РКП(б), на 6-ай Паўночна-Заходняй абласной канфэрэнцыі РКП(б) (тады вайсковы камісар Смаленскай губэрні) галасаваў за абвешчаньне БССР. У 1920 годзе, будучы сябрам Вайскова-Рэвалюцыйнага Камітэту Менскай губэрні, разам з А.Чарвяковым, У.Ігнатойскім і іншымі, падпісаў дэкларацыю пра 2-ое абвешчаньне БССР, у якой займаў становішчы народнага камісара

¹⁶⁰ БелСЭ. Т.11. Б.197.

¹⁶¹ Тамсама. Т.7. Б.495.

¹⁶² Тамсама. Т.1. Б.91.

вайсковых спраў (1920), заступніка старшыні ЦВК і СНК (1921-24), а ад 1924 году — старшыні СНК.

Пасьля адкліканьня яго ў 1927 годзе з БССР у Маскву ён працуе там у цукратрэсьце. “У цяжкім 1932 годзе, — прыгадвае ягоная жонка С.Шамардзіна, — над [...] галавой Адамовіча “грыгнуў гром”. Ён быў незаслужана зняты з пасады (і, паводле вусных пераказаў, арыштаваны. — А.К.). Але Язэп Аляксандравіч не ўхапіўся за “выратавальныя кругі”, якія яму кідалі тэа, хто быў сьведкам “расправы з Адамовічам”. Ён нікога не пацягнуў за сабой, але не падумаў і пра зьмякчэньне свайго асабістага лёсу”. З дапамогаю сяброў яму ўдаецца ўхіліцца ад большае кары, ды цяпер яго ўжо “накіроўваюць ва Ўсурыйск [...] будаваць на Далёкім Усходзе цукровы завод [...]

Аднак і на Далёкім Усходзе Адамовіч ня траціў сувязі зь Беларуссю. Выпісваў беларускія газеты, сустракаўся з старымі беларусамі, якіх партыя накіроўвала на самую далёкую ўскраіну СССР [...] з І.Васілевічам¹⁶³ [...] Ва Ўсурыйск да Адамовіча прыяжджаў Б.С.Гарбачоў¹⁶⁴, калі па вайсковых справах бываў у Хабараўску і Ўладзівастоку.

Апошні пэрыяд свайго жыцьця Язэп Адамовіч правёў на Камчатцы, куды з амаль пабудаванага цукровага заводу ва Ўсурыйску (у 1936 годзе¹⁶⁵. — А.К.) яго накіравалі начальнікам АКО¹⁶⁶¹⁶⁷.

І вось у часе, калі найбольш шалеў тэрор і шматлікіх ягоных сяброў ужо катавалі ў засьценках НКВД, Я.Адамовіча з Камчаткі выклікаюць у Маскву. Відаць, у падарожным роздуме ён прыходзіць да перакананьня, што сам, добраахвотна едзе ў пашчу НКВД. Дык ці ня лепей тады згинуць ад свае рукі?

¹⁶³ Янка Васілевіч у 1919 годзе — заступнік народнага камісара харчаваньня ЛітБелу, у 1925 — народны камісар гандлю БССР, у 1926 — фінансаў. Па адкліканьні яго з БССР у Маскву ў 1934 годзе быў прызначаны ў сельскагаспадарчы адзел Далёка-Ўсходняга Краю. Расстраляны 29 сьнежня 1938 году.

¹⁶⁴ Камкор Барыс Гарбачоў — камандуючы войск Забайкальскай вайскавай акругі, у 1917-20 гадох актыўны ўдзельнік устанавленьня савецкае ўлады ў Беларусі. 3 ліпеня 1937 году расстраляны па справе маршала М.Тухачэўскага.

¹⁶⁵ БелСЭ. Т.1. Б.91.

¹⁶⁶ АКО — рыбапрамысловае Акцыянэрнае Камчацкае Таварыства.

¹⁶⁷ Шамардзіна С. Старонкі з біяграфіі Язэпа Адамовіча // Польша. 1966. №4. Б.127.

Астатнімі з “айцоў” 2-ое БССР (наколькі гэта ведама сёння) да канвэру сьмерці падвялі былых бліжэйшых сяброў і памочнікаў У.Ігнатоўскага ў тварэньні падпольнай Беларускай Камуністычнай Арганізацыі ў 1920 г. —

рэктара Беларускага Дзяржаўнага Ўнівэрсытэту Язэпа Каранеўскага;

першага сакратара ЦВК і СНК БССР (1921-24), народнага камісара юстыцыі (1928-30) Алесья Шашэўскага; і

“пачынальніка пралетарскай беларускай паэзіі”, ініцыятара й старшыню літаратурнай арганізацыі «Маладняк» (1923-27), рэдактара газеты «Савецкая Беларусь» (1925-29) Міхась Чарота (Кудзельку).

Я.Каранеўскага пасля засуду ў канцэнтрацыйны лягер, у канцы 1937 году прывезьлі ў асобны камэнданцкі лягер сталіцы Байкала-Амурскіх лягераў — г. Свабодны(!). Разам зь ім у партыі вязьняў зь Менску быў і нацыянал-камуніст з 1919 году С.Гарбуз¹⁶⁸. На трэці дзень з Свабоднага іх пагналі на “закрытую” калёну №66¹⁶⁹, дзе сьлед іхны гіне. А.Шашэўскага й М.Чарота пасля доўгіх катаваньняў раэстралялі. Першага — 11 сьнежня 1938 году¹⁷⁰, другога — тры дні пазьней, 14 сьнежня 1938 году¹⁷¹.

Беларускі паэт Мікола Хведаровіч, які ў тым часе таксама сядзеў у менскім НКВД, сьведчыць, што ў 1939 годзе, калі яго перавялі ў адзіночную камэру, у каторай перад расстрэлам сядзеў М.Чарот, ён знайшоў там “тэкст апошняга чаротаўскага верша [...] выкалупаны нечым вострым на сьцяне. Гадамі [...] захоўваў [...] у сэрцы” яго, каб некалі апублікаваць. Разьвітваючыся з жыцьцём, у гэтым вершы «Прысяга» М.Чарот пісаў:

... Прадажных здрайцаў ліхвары
Мяне заціснулі за краты.

¹⁶⁸ Сьцяпан Гарбуз — былы сябра ЦК КП(б)Б і ЦВК БССР. У 1921-23 гадох — на кіруючых становішчах ва ўстановах Наркамасьветы БССР, кіраўнік спраў ЦК КП(б)Б. У 1925-26 гадох — сакратар Акруговага Камітэту КП(б)Б толькі што далучанай да БССР Клімавіцкай (Калінінскай) акругі, у 1928-29 гадох — на падпольнай працы ў Заходняй Беларусі (сябра ЦК КПЗБ), скуль у 1930 годзе адкліканы ў Маскву.

¹⁶⁹ Кіпель Я. Байкала-Амуурская магістраль — БАМ // Беларус (Нью Ёрк). 1977. №246.

¹⁷⁰ БелСЭ. Т.10. Б.67.

¹⁷¹ Тамсама. Т.11. Б.202.

Я прысягаю вам, сябры,
Мае палі,
Мае бары,
Кажу вам: я не вінаваты.
Паверце: я не вінаваты!¹⁷²

... Якая гіронія лёсу! “Бацька” “айцоў” БССР, Казімер Петрусевіч — адзін з 9 дэлегатаў 1-га зьезду РСДРП (зьезду, каторы адбыўся ў 1898 годзе ў Менску й арганізацыйна даў пачатак гэтай партыі), беларус і зямляк З.Жылуновіча, Ф.Шантыра, А.Сташэўскага, абодвух Чарнушэвічаў¹⁷³ — на шмат год перажыў усіх іх, пазьнейшых спадкаемцаў РСДРП, першатворцаў БССР, не далучыўшыся (як і ніводзін з дэлегатаў 1-га зьезду!) ні да бальшавіцкае фракцыі РСДРП і РКП(б) і не прызнаўшы ні СССР, ні БССР(!). Перажыў, мажліва, толькі таму, што пасля перамогі бальшавіцкай рэвалюцыі ў Расеі й акупацыі Чырвонай арміяй БНР уцёк замежы. У 1928 годзе, будучы віленскім адвакатам (і прафэсарам Віленскага ўнівэрсытэту), на «Працэсе 56» бараніў кіраўнікоў Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады (як і ў 1908 годзе на судзе ў Менску — Я.Коласа й

¹⁷² Дзень паззіі. Менск, 1965. Б.151. Як і па ўсім СССР, у завірусе тэрору 1936-38 гг. пацярпелі й тыя беларускія камуністы, што стараліся трымацца “гэнэральнай лініі” Крамля — М.Стакун, 7.7.1937 г. заступіўшы А.Чарвякова на становішчы Старшыні ЦВК БССР, а 13.11.1937 г. звольнены й арыштаваны; Д.Ваўковіч, 2-гі сакратар ЦК КП(б)Б у 1934-37 гг., 30.5.1937 г. заступіўшы М.Галадзеду на становішчы старшыні СНК БССР, 8.9.1937 г. звольнены й арыштаваны; З.Кавальчук, старшыня Цэнтральнага Савету Прафэсійных Саюзаў БССР у 1932-37 гг., увесну 1937 г. арыштаваны; камандарм Е.Убарэвіч, камандуючы войск Беларускай вайсковай акругі, 11.6.1937 г. расстраляны; і шмат іншых, а ў тым і сам В.Шаранговіч, адзіны да таго беларус у ролі 1-га сакратара ЦК КП(б)Б, арыштаваны 29.7.1937 г. 5.3.1938 г. маскоўская «Правда» публікуе ягоньня “паказаньні” на судовым спектаклі “Антысавецкага права-трацкісцкага блёку” ў Маскве: “Старшыня суда Ульрых: Падсудны Шаранговіч, ці пацвярджаеце вы вашыя прызнаньні, якія вы зрабілі ў часе папярэдняга сьледства? Шаранговіч: Цалкам пацвярджаю... У нацыянал-фашысцкую арганізацыю мяне завэрбаваў Галадзед і Чарнушэвіч... Асноўныя мэты нацыянал-фашысцкай арганізацыі Беларусі Галадзед коротка фармуляваў так: ліквідацыя савецкай улады й аднаўленьне капіталізму, адлучэньне Беларусі ад Савецкага Саюзу ў выпадку вайны з фашысцкімі дзяржавамі...” Гэтага было досыць, каб В.Шаранговіча расстралялі. БелСЭ (т.11, б.295) падае й дату — 13.3.1938 г. Тут хіба можна яшчэ выказаць згод: гіначы самі, М.Галадзед і А.Чарнушэвіч маглі пацягнуць за сабою й В.Шаранговіча, “завэрбаваўшы” яго на допытках у “сваю арганізацыю” — насіў воўк, хай панясуць і ваўка!

¹⁷³ К.Пятрусевіч паходзіць з с. Душава (Навіны) з-пад Капыля — Польшы. 1968. №8. Б.249.

ягоных сяброў зь Беларускага Настаўніцкага Саюзу¹⁷⁴). Перажыў... пад “фашысцкімі рэжымамі” Польшчы й Нямеччыны, а ў канцы 2-ой сусветнай вайны, калі “вызваленая” Вільня настала адыйшла да СССР, падаўся далей на захад і ў 1949 годзе памёр у Варшаве сваёй сьмерцю¹⁷⁵.

У 1969 годзе зь вялікай помпаю сьвяткавалася 50-годзьдзе БССР. Тады яшчэ быў жывы Язэп Дыла.

Ужо было па 20-ым і 22-ім зьездах КПСС, якія “асудзілі” “культ Сталіна”. Былі абвешчаныя “адліга” й “рэабілітацыі”... Вы думаеце, па Я.Дылу паслалі самалёт? Каб прывезьці на юбілейныя ўрачыстасьці ганаровага госьця — адзінага, хто застаўся яшчэ ў жывых зь сяброў 1-га ўраду БССР? І ня блізка!

Менск гарэў ад чырвані сьцягоў. Грымелі аркестры. Янычарам Масквы раздаваліся ардэны... А дзесь далёка, на глухой ускраіне чужога Саратава, самотна дажываў свой век (яму было каля 89) апошні “айцец” БССР. Ён пражыў там яшчэ да 1973 году і на 42-ім годзе ссылкі з БССР памёр¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Колас Я. Цені мінулага: Публіцыстычныя і крытычныя артыкулы. Менск, 1957. Б.8.

¹⁷⁵ Полюмя. 1968. №8. Б.249-250.

¹⁷⁶ Газ. «Літаратура і Мастацтва» (№15(2646) за 13.4.1973 г.) падае дакладную дату сьмерці — 7.4.1973 г.

ЯКУБ КОЛАС І ЯНКА КУПАЛА

Памяць! Памяць! Малю! Малю!
Аднаві мне фарбы палёў і нябёс,
Аднаві мне маю зямлю!

У.Караткевіч

Я не магу пахваліцца, што быў сябрам ці блізім да Я.Купалы й Я.Коласа. Але ў 1934–41 гадох пры розных нагодах — юбілейных імпрэзах, сходах, службовых абавязках і прыватна — сустракаўся зь імі. Мэта гэтых нататак — аднавіць з памяці колькі паасобных выпадкаў з жыцця вялікіх песьняроў.

* * *

28 сакавіка 1936 году. Заля сходаў у ДOME пісьменьніка. На сьцяне выдзяляецца вялікі партрэт А.Александровіча; на ім “вядучы пралетарскі паэта” сядзіць на стале з цыгарэтаю ў руцэ. Над сцэнаю зверху — сьвежы лэзунг: “Калі вораг не здаецца, яго зьнішчаюць (М.Горкі)”.

Як і часта, у залі, апрача пісьменьнікаў, выкладчыкі беларускай літаратуры з вышэйшых і сярэдніх школ Менску, спаміж якіх і я.

На адкрытым сходзе пісьменьнікаў ідзе “дыскусія” пра фармалізм у літаратуры. Пачатак ёй даў артыкул М.Горкага ў маскоўскай «Правде». Усе разумелі, што й артыкул гэты, і “дыскусія” — чарговы сыгнал для новых чыстак і арыштаў, якія неўзабаве й пачаліся.

У залі напружаны, прыгнечаны настрой. Пасьля пагромных выступаў казённых крытыкаў Я.Бранштэйна й А.Кучара, падтрыманых А.Александровічам, нясьмела выходзілі на трыбуну пісьменьнікі й ціха штось няснае гаварылі. Пасьля некаторых прамоўцаў былі паўзы, і старшыня сходу М.Клімковіч настойліва паўтараў сваю просьбу: “Хто яшчэ хоча выступіць?”

У часе аднае з такіх замінак падняўся Я.Колас. Павольнай хадой ён дайшоў да трыбуны. Твар ягоны быў усхвалёваны. Голас — узбуджаны, глухаваты; інтанацыя — падкрэсьлена выразная. Ён не чытаў свае прамовы, як некаторыя іншыя (мажліва, не зьбіраўся й выступаць), а гаварыў — не зусім складна, зь перарывамі. Прамова ягоная

праз колькі дзён была апублікаваная ў газэце «Літаратура і Мастацтва», а пазьней — у зборах твораў; але далёка ня ў тэй рэдакцыі, якую я чуў на свае вушы — грунтоўна перапрацаваная, з устаўкамі, пропускаямі і ў іншай стылістычнай форме.

Напачатку Я.Колас заявіў, што ён адмоўна ставіцца да гэтай “дыскусіі”, у якой няма “яснасьці [...] і гаворыцца больш кругом ды навокала”, і якая сама дзеля таго мае фармалістычны характар. Такое ж уражаньне склалася ў яго, калі ён перад тым быў прысутны на такой жа “дыскусіі” ў Маскве. А тады загаварыў канкрэтна, болей-меней так (як я памятаю):

— Ужо чацьверты вечар мы таўчэм ваду ў ступе. Усё ня можам дашукацца фармалізму ў нашай літаратуры. І фармалістычных твораў... А я ведаю такі твор: мая аповесьць «Адшчапенец». Сырая, схэматычная, нерэальная. А чаму? Таму, што наша крытыка, а галоўна Бэндэ, з аглаблёю ў руках бегаў за мною й патрабаваў каб я як найхутчэй адгукнуўся на калектывізацыю. Дык вось я й адгукнуўся! Цяпер я публічна адмаўляюся ад яе...

У залі мёртвая цішыня. Я.Колас змоўк. Зрабіў крок ад трыбуны, але спыніўся, пастаяў крыху й дадаў (тут ужо я магу зачытаваць паводле публікацыяў, блізкіх да таго, што ён гаварыў):

— Гэты твор не апошні, пра які можна было б шмат пагаварыць... І калі б вы запыталіся ў мяне: “Дзядзька Якуб, якія ты творы лічыш беззаганнымі?” — то я крэпка задумаўся б... Можна, каму-небудзь прызнаньне гэтае непрыемнае й страннае, як чалавеку, якому трэба скакаць з трампліна першы раз. Але скокне ён раз, скокне другі, і страх у яго пройдзе...

Цяпер я нават ня памятаю, ці выступіў пасля Я.Коласа ў той вечар яшчэ хто. Выступ ягоны так ашаламіў, што заглушыў сабою ўсё іншае, што было на тым сходзе перад ягоным выступам і пасля.

* * *

У тым жа годзе, дзесь на пачатку кастрычніка, я меў нагоду пазнаёміцца зь Я.Коласам. Было гэта ў сувязі з 30-цігадовым юбілеем ягонай літаратурнай творчасьці. Спаміж розных юбілейных імпрэзаў была рэспубліканская радыёперадача. У студию радыёстанцыі быў запрошаны юбіляр і прамоўцы ад розных устаноў і арганізацыяў. Я выступаў там ад настаўнікаў Менску. Усе мы віталі яго перад мікрафонам. Тады Я.Колас пазнаёміўся з усімі намі.

* * *

Аднойчы ўлетку 1939 году, калі я ўжо працаваў у Народным Камісарыяце Асьветы, мне перадалі незвычайны ліст. Вялікі аркуш паперы з двух бакоў быў акуратна сьпісаны дрыжачай старэчай рукой. Пад лістом стаяў подпіс: Адам Багдановіч.

Няўжо гэта ліст ад бацькі Максіма Багдановіча — былога беларускага гісторыка, этнографа, фальклярыста й мовазнаўцы, аднаго з кіраўнікоў партыі «Народная Воля» ў Менску ў 1880-х — пачатку 1890-ых гадоў?

Гляджу на канвэрт, прыколаты да ліста. Так, сумніву няма: ліст з далёкага Яраслаўля ад бацькі паэта. У лісьце ён ня просіць, а моліць дапамагчы яму: мае 77 год; ня здольны да ніякае працы; у пару рэвалюцыі згубіў усю сваю маёмасьць, ратуючы ад пажару Максімавы рукапісы; цяпер — амаль што жабрак.

Ад 1928 году ўрад БССР выдаў яму пэрсанальную пэнсію. Аднак праз 2 гады, калі па БССР пакацілася хваля масавых арыштаў 1929–30 гадоў і пачалося “сацыялістычнае наступленьне па ўсяму фронту”, М.Багдановіч быў абвешчаны “буржуазным” паэтам, вывучэньне ягонай творчасьці было выкрэсьлена з усіх школьных праграмаў, а ягоныя “контррэвалюцыйныя” творы — забароненыя й выкінутыя зь бібліятэк. Тады і ў бацькі паэта, які ў тым годзе пайшоў на эміграцыю, адабралі пэрсанальную пэнсію. У 1931–36 гадох ён так-сяк перабіваўся на мізэрнай пэнсіі эмігранта й дапамозе сваякоў. 1937–39 гады былі самымя крытычныя, і ён звярнуўся з просьбаю ў Менск.

Што рабіць? Як дапамагчы бацьку М.Багдановіча?

У выніку абмену думкамі з маімі калегамі было вырашана парадзіцца з Саюзам Письменнікаў БССР і Акадэміяй Навук; асабіста — з М.Лыньковым, тады старшынёю СП, і Я.Коласам, віцэ-прэзыдэнтам АН. Імя паэта к таму часу было ізноў “рэабілітаванае”, а бацька ягоны мае вялікія заслугі перад беларускім народам: жывучы далёка ад бацькаўшчыны, ён узгадаваў сына на беларускага паэта, захаваў і перадаў Беларусі асноўны фонд ягонай спадчыны — архіў рукапісаў.

У той жа дзень я паехаў да М.Лынькова, які прыхільна паставіўся да гэтай справы; а ад яго — да Я.Коласа.

Я.Коласа я застаў у ягоным габінэце. Ён выслухаў мяне, папрасіў ліст А.Багдановіча, перачытаў яго. Узяў пяро й выпісаў у свой настольны блякнот адрас.

— Трэба неадкладна дапамагчы старому. Каб не было запозна... — І Я.Колас выказаў свае меркаваньні, як дапамагчы. Пасьля таго працягваў:

— Самога Максіма я ня ведаў. А бацьку яго добра памятаю. Улетку 1923 году ён прыяжджаў у Менск. У Інбелкульт прывозіў Максімавы рукапісы, фатаграфіі зь сямейнага альбому й напісаную ім самім, на просьбу Інбелкульту, падрабязную біяграфію сына. На той час не прыпадала ніякая юбілейная дата, зьвязаная з М.Багдановічам; але Інбелкульт вырашыў з прычыны бацькі зрабіць літаратурны вечар¹. Здаецца, то быў наогул першы такі вечар у памяць М.Багдановіча. З дакладамі і ўспамінамі выступалі Пятуховіч, Бядуля, Грамыка... Перавёўшы гутарку на М.Багдановіча, ён казаў:

— Максім Багдановіч быў ня толькі выдатны паэт, але й крытык.

Я.Колас высунуў адну з бакавых шуфлядаў у сваім стале й выцягнуў адтуль другі том акадэмічнага збору твораў М.Багдановіча.

— Нядаўна на пленуме Саюзу Письменьнікаў у Кіеве, прысьвечаным 125-годзьдзю з дня нараджэньня Тараса Шаўчэнкі, я рабіў даклад. Рыхтуючыся да яго, я перагледзеў гэты том і здзівіўся, які глыбокі й высокакультурны крытык быў М.Багдановіч. У дакладзе я зачытаў выпісаны адсюль аналіз Шаўчэнкавага вершу.

Я.Колас адгарнуў кнігу й паказаў мне артыкул «Краса і сіла», перадрукаваны з часопісу «Украинская Жизнь», які па-расейску ў Маскве выдаваў С.Пятлюра (М.Багдановіч быў сталым супрацоўнікам таго часопісу).

— Калі я скончыў даклад, да мяне падыходзілі й пыталіся: “Няўжо вы да рэвалюцыі мелі такога крытыка?”

Наступнага дня я выслаў А.Багдановічу ліст, у якім падрабязна паведамляў яму пра нашыя захады.

... Хутка пасьля таго на супольнае хадайніцтва Наркамасьветы, Саюзу Письменьнікаў і Акадэміі Навук яму была прызначаная пэнсія. На жаль, бедны бацька гэніяльнага паэта пакарыстацца ёю амаль ня меў часу: яшчэ ў лютым 1940 году Я.Колас і я атрымалі ад яго лісты, а ўжо 16 красавіка ён памёр. У лісьце да Я.Коласа А.Багдановіч пісаў: “Ваша рэдкая спагадлівасьць і Наркамасьветы БССР мяне

¹ Ён адбыўся 16 чэрвеня — гл. справаздачу аб ім: Савецкая Беларусь. 1923. 20 чэрвеня.

глыбака кранулі. Шлю сардэчную ўдзячнасьць Вам асабіста і прашу Вас перадаць маю ўдзячнасьць у Камісарыят Асьветы кансультанту—мэтадысту па беларускай мове т. Калубовічу”².

* * *

У канцы лістапада 1939 году аддзел культуры ЦК КП(б)Б склікаў нараду, на якую былі запрошаныя філёлягі Інстытуту літаратуры й мовы Акадэміі Навук, пісьменьнікі, прадстаўнікі Наркамасьветы й Выдавецтва. Нарада, згодна запросінаў, павінна была “выказацца ў паўстаўшых праблемах беларускай мовы й правапісу”. Праблемы гэтыя запраўды паўсталі й абвастраліся пасля русыфікацыйнае рэформы правапісу ў 1933 годзе, выклікаючы ў практыцы друку й пісьма штораз большы разнабой, супярэчнасьці й канфлікты.

Канкрэтнай зачэпкай да нарады была, праўдападобна, дыскусія, якая ў пытаннях мовы ізноў разгарэлася ў тых дні паміж газэтамі «Літаратура і Мастацтва» й «Звязда». Для валадароў Беларусі дыскусія была дужа не на руку, асабліва беручы на ўвагу толькі што “вызваленую ад польскага нацыянальнага прыгнёту” Заходнюю Беларусь. “Вызвольная” прапаганда была ў самым разгары, а тут такі прыкры дысананс! Загадаць змоўкнуць, прыкрыкнуць, як гэта перад тым звычайна практыкавалася, у тых акалічнасьцях, відаць, уважалася за немэтазгоднае. Зноў жа, праз Заходнюю Беларусь былі крышачку прыадчыненыя дзьверы ў вольны сьвет, а ну ж пачуюць і там.

Калі я зьбіраўся ехаць на тую нараду, да мяне па дарозе з Пэдагагічнага Інстытуту, дзе ён чытаў лекцыі, зайшоў навуковы сакратар Інстытуту літаратуры й мовы Акадэміі Навук дацэнт Кастусь Гурскі. Разам мы й паехалі. У думках нашых цяплілася, хоць і невялікая, надзея. Набалелае пытаньне прынамся пастаўлена на парадак дня.

У вэстыбюлі ЦК дзяжурны міліцыянэр, перад якім на стала ляжаў сьпіс запрошаных на нараду, выпісаў нам прапускі й растлумачыў, як знайсці патрэбны пакой. Але тут расчыніліся дзьверы з вуліцы, і на парозе паказаўся Я.Колас. К.Гурскі пацягнуў мяне за рукаў, і мы адступілі колькі крокаў назад, да вакна вэстыбюлю.

² Гэты ліст А.Багдановіча да Я.Коласа ад 5 лютага 1940 году апублікаваны ў кн.: Шлях паэта: Зборнік успамінаў і біяграфічных матэрыялаў пра Максіма Багдановіча / Складальнік Н.Б.Ватацы. Менск, 1975. Б.172.

Я.Колас заўважыў нас і падыйшоў. Прывітаўшыся, ён адразу зьвярнуўся да К.Гурскага:

— Я чуў, што ў Інстытут літаратуры й мовы званілі Папкоў³ і Грэкава⁴, але ня меў выпадку папытацца ў Вас. У якой справе яны званілі?

К.Гурскі паўтарыў Я.Коласу ўжо расказаныя мне па дарозе сюды новыя, ня толькі абуральныя, але й анэкадычныя выпадкі з праблемы, якая пастаўлена на парадак дня сёньняшняй нарады. Яны званілі, казаў ён, каб узаконіць навуковым аўтарытэтам Інстытуту тая зьмены ў правапісе, якія яны ўжо загадалі ўвесці ў практыку газеты «Звязда». Папкоў — замену “е” на “і” ў слове “Менск”, якое «Звязда» так ужо й набірае; бо, паводле яго, гэта ймя аднае з рэспубліканскіх сталіцаў “нашае краіны”, і яно ўсюды павінна пісацца аднолькава; і напісаньне слова “вобласць” без прыстаўнога “в”, зь ім гэтае слова “рэжа вуха”, як бы яно — ад “вобла”...

— А што ж Вы яму адказалі? — перабіў К.Гурскага Я.Колас.

К.Гурскі адказаў, што яму цяжка было згадзіцца з такімі аргумэнтамі; што, калі правапіс абаперці на такую “этымалёгію”, то знойдзецца шмат іншых выпадкаў і слоў, у якіх трэба было б рабіць якіясь апэрацыі, і прывёў Папкову прыклад: “камсамол” — ад “камса”...

— Ну а Грэкава? — зноў перапыніў яго Я.Колас. Відаць было, што ён сьпяшаўся.

Грэкава, працягваў К.Гурскі, загадала ўнесці ў правапіс дзьве зробленыя ёю “папраўкі” ў лёзунг “Пролетарыі ўсіх краёў, злучайцеся!” Па-першае, слова “злучайцеся” замяніць на “еднайцеся”, бо вось яна як сакратар ЦК часта падпісвае “дырэктывы” калгасам, што ўжо пара пачынаць “злучную кампанію для ската”; таму заклік “злучайцеся!” у дачыненні да пралетарыяту “неяк нядобра гучыць”. Па-другое, у слове “яднайцеся” пачатнае “я”, хоць і стаіць у першым складзе перад націскам, павінна пісацца празь “е”, бо могуць быць выпадкі, тлумачыла Грэкава, калі слова гэтае пры пісьме ці друку трэба пераносіць і тады пры падзеле яго можа выйсьці “яд-”. Для палітычнага лёзунгу гэта недапушчальнае і ЦК партыі на гэта ня можа згадзіцца.

³ Сакратар Прэзыдыюму Вярхоўнага Савету БССР.

⁴ Сакратар ЦК КП(б)Б.

Я.Колас нічога не адказаў. У вэстыбюль увайшлі К.Крапіва й П.Глебка. Ён далучыўся да іх, а мы пайшлі на другі паверх. У невялікай залі ўжо сядзела да 40 асобаў.

Нараду адчыніў У.Малін, сакратар ЦК. Пасля яго гаварыў Я.Колас. Як заўсёды ў такіх выпадках, сур'ёзны, заклапочаны й пачуцьцёвы. У руках ён трымаў экзэмпляр газеты «Звязда».

Гэтая ягоная прамова ніколі не была друкаваная. Мажліва, дзеля таго, што ў ёй Я.Колас ня толькі выказаў патрэбу перагледзець і выправіць правапіс, але востра крытыкаваў “моўную практыку” газэт, а галоўна «Звязды», якая, паводле яго, паглыбляла “правапісны хаос”.

— Іншыя газеты й часопісы, а асабліва Выдавецтва, дзе заўсёды ёсьць шмат набранага, — казаў ён, — «Звязда» проста зьбівае з панталыку. І яны ня ведаюць, як жа, урэшце, набіраць і выпраўляць карэктку — ці згодна існуючага правапісу, ці так, як у «Звяздзе»[...] Тое самае трэба сказаць і аб спробах «Звязды» ўвесці ў норму беларускай літаратурнай мовы без усялякае патрэбы і нат супроць натуральных законаў беларускай мовы некаторыя расейскія словы ў зьбеларушчанай форме. Нядаўна мы чыталі ў ёй справаздачу пра кастрычніцкія сьвяты ў Менску. Там пісалася, што ў залі опэрнага тэатру адбылося “таржэсцвеннае” паседжаньне. Чаму “таржэсцвеннае”, — высака ўзьнялася рука Я.Коласа зь «Звяздою», — калі мы маем добрае беларускае слова “ўрачыстае”? Але, калі ўжо “таржэсцвеннае”, то чаму тады не “засяданне”?..

Ён прасіў перагледзець правапіс і не “нявечыць беларускае мовы”.

На выступе Я.Коласа “дыскусія” была перарваная. З бакавых дзвярэй нечакана выйшаў першы сакратар ЦК П.Панамарэнка й пачаў расказваць, як колькі дзён перад тым ён быў у Беластоку, як у гатэль да яго быў выкліканы цырульнік, як той цырульнік яго галіў і падрабязна распавёў пра сваю дыскусію зь ім аб характары савецкай улады. На тым нарада й закончылася.

* * *

Быў звычайны рабочы дзень у канцы сьнежня 1939 году. Зазваніў тэлефон. Я зняў слухаўку.

— Гаворыць Я.Колас. Я даведаўся, што Вы едзеце на раённую настаўніцкую канфэрэнцыю ў Стоўпцы. Ці не былі

б Вы ласкавымі перад тым, як паедзеце, а хоць бы й сёння пасья працы, заехаць да мяне дадому? Я маю пільную патрэбу ў гэтым.

Не згадзіцца я ня мог, і мы ўмовіліся, што я прыеду сёння ж.

Пасья працы я сеў у трамвай, што йшоў Савецкай вуліцай, мінуў Эльвод, мост праз р. Сьвіслач і на Шпітальнай выйшаў. Ужо пачало зьмяркацца, але йсьці было недалёка. Праз колькі хвілінаў ля гарадзкога парку на 2-ім Шпітальным завулку я спыніўся перад двухпавярховым драўляным асабняком. Гэта быў уласны дом Я.Коласа. У 1920-ых гадох у гэтым зялёным куточку гораду ў суседстве жылі Я.Лёсік, б. прэзыдэнт БНР др. І.Серада, М.Грамыка, адзін час М.Гарэцкі й шмат іншых. Усе яны павысланыя. Застаўся тут адзін Я.Колас.

Калі я ўвайшоў у двор, Я.Колас калоў дровы. Ён паклаў сякеру, прывітаўся й павёў мяне ў хату. Па дарозе ў ягоную бібліятэку мы спаткалі жонку, і ён пазнаёміў мяне зь ёю.

У бібліятэцы мы селі на канапу, і Я.Колас вытлумачыў мне сваю просьбу:

— Я маю лісты зь Мікалаеўшчыны, дзе ня быў ад 1915 году. Запрашаюць у госьці, а я ўсё яшчэ неяк ня змог адведаць іх, хоць і думкамі ўвесь там. То адно, то другое стаіць на перашкодзе... А яшчэ яны просяць падручнікаў для школы й маіх кніг. Дык вось, даведаўшыся, што вы едзеце ў Стоўпцы, я й вырашыў прасіць Вас завезці ім ад мяне пакуначак з кнігамі. Сёння я абегаў кнігарні й тое-сёе (праўда, мала) назьбіраў.

Жэстам рукі ён паказаў на крэсла, якое стаяла пры ягоным рабочым сталю. На крэсьле ўзвышаўся стажок да 20 кніг. Я.Колас устаў і прапанаваў мне падыйсьці, разам, да тых кніг. Ён браў кожную зь іх; называў, што гэта за кніга, і клаў на стол. Першыя йшлі падручнікі. Калі ж дайшоў да сваіх кніг, то хутка перакладаў дзіцячыя — «Дзед і мядзьведзь», «Савось-распусьнік», «Рак-вусач», тады — «Новую Зямлю», «Сымона-Музыку», «Дрыгву»... Але вось на зборніку вершаў «Нашы дні» запыніўся, пакруціў яго ў руках, падумаў і адклаў у бок.

Мы зьвязалі ўсе кнігі, уклаўшы ў сярэдзіну верхняй кнігі ліст Я.Коласа ў незаклееным канвэрце. Я.Колас вывеў мяне на вуліцу, разьвітаўся й папрасіў, каб па прыездзе з Стоўпцаў я абавязкова пазваніў да яго — у Акадэмію ці дадому.

... Праз колькі дзён (хутчэй за ўсё — 3 студзеня 1940 году, бо Новы Год я спаткаў у Стоўпцах) я пазваніў Я.Коласу. Паведаміў яму, што ўжо вярнуўся назад і прывёз яму пачку зь мікалаеўскім салам і каўбасою.

Я.Колас сказаў:

— То я Вам проста загадваю: адразу пасья працы, без аніякіх перасадак, да мяне дадому. У нас і павячэраем.

На гэты раз мы разьмясьціліся ў сталовай. Пакуль жонка смажыла мікалаеўскую каўбасу й сала, Я.Колас чытаў два лісты, прывезеныя мною, разам з пачкаю — ад сваякоў і ад старога сябры, Базыля Шчорса. Тады папрасіў падрабязна расказаць пра ўсё падарожжа ў Стоўпцы й пра ўсе спатканьні там. Найбольш яго зацікавіла спатканьне на канфэрэнцыі з братам ягоным Міхасём і адведзіны м. Новы Сьвержань, куды я быў запрошаны да Шчорсаў.

Памятаю, што загадчык РайАНА, Хількевіч, перш чым заехаць да Шчорсаў, хацеў пры выпадку паказаць мне Нова-Сьвержанскую школу. Таму, калі балагол пад'ехаў да РайАНА і мы ўселіся ў вазок, ён коротка сказаў: “У Новы Сьвержань, да школы”.

Хвілінаў праз дваццаць мы ўехалі ў мястэчка. Трохі праехалі па ім, і каля аднаго будынку балагол спыніў каня. Зьдзіўлены Хількевіч агледзеўся па бакох і выпаліў: “Куды ж ты нас прывёз? Гэта ж сынагога!” Балагол спакойна павярнуўся да нас і адказаў: “Вы ж прасілі — да школы”. Але тут жа спахваціўся й зразумеў сваю памылку. Завярнуў каня назад, зрабіў колькі паваротаў і на іншай вуліцы зноў затрымаў каня. Агледзеўшы школу, мы заехалі да Шчорсаў, дом якіх стаяў на самым краю мястэчка пры дарозе ў Стоўпцы.

Я.Колас шчыра сьмяяўся з гэтае прыгоды, увесь ажывіўся, наагул перарываў мой расказ пытаньнямі, рабіў камэнтары і ўстаўкі з сваіх успамінаў. Потым выйшаў з сталовай, вярнуўся назад з кніжкаю й пачаў чытаць:

“У мястэчку Панямонь многа розных выдатных будынкаў і ўстаноў. Тут ёсьць [...] царква Сьв. Магдалены [...] дзьве школы, сынагога, касьцёл і камяніца Базыля Трайчанскага. Але вы яго, напэўна, ня ўсе ведаеце. А шкада: чалавек ён нішто сабе, настаўнік і грамадзкі дзеяч...”

— Дык жа ж Панямонь, — спыніўся чытаць ён аповесьць «У глыбі Палесься» — гэта ёсьць Новы Сьвержань, а Базыль Трайчанскі й яго камяніца — Базыль Шчорс і яго дом. У доме тым я ня раз бываў...

Ніякае выабражэнне тады не магло дапусьціць, што прататыпа гэтага пэрсанажа з Коласавай аповесьці праз восем год мы будзем хаваць на эміграцыі (на нямецкім могільніку ў Каме).

Пад канец вячэры настрой аднак зьмяніўся на смутны. Жонка Я.Коласа нават прасьлязілася, расказваючы, што ейнага брата, Каменскага, дзесь на Лідчыне арыштавала НКВД, і яны нічога ня ведаюць пра ягоны лёс. А Я.Колас з сумам дадаў:

— Купала атрымаў нядаўна ліст ад жонкі Ўласава, былога рэдактара газэты «Наша Ніва». Яна паведаміла, што Ўласаў арыштаваны й прасіла заступіцца за яго.

Некалі А.Уласаў быў актыўным беларускім публіцыстам і палітычным дзеячом, адным зь ініцыятараў заснаваньня Беларускай Сацыялістычнай Грамады ў 1902 году, рэдактарам газэты «Наша Ніва» й часопісу «Саха», сябрам Рады БНР і ейнага Прэзыдыюму, сэнатарам Заходняй Беларусі ў Польскім Сейме. У пазьнейшым часе і ў час арышту, будучы ўжо ў гадох і з слабым здароўем, стаяў убаку ад публічнага жыцьця і ва ўласным фальварку пад Маладзечнаю дажываў свой век.

— Мы з Купалам, — далей казаў Я.Колас, — хадзілі да Панамарэнкі. Прасілі за яго. Але Панамарэнка нам не дапамог. Ён быццам бы званіў у НКВД, скуль яму адказалі, што Ўласава ў БССР ужо няма. Таму ён нічога ня можа зрабіць⁵.

Было позна, калі я пакінуў дом Я.Коласа.

* * *

Рух за выпраўленьне беларускага правапісу й за чысьціню мовы ніколі не сьціхаў ад часу правапіснае рэформы 1933 году. Праўда, быў ён мо заціхі, нясьмелы. Паўсюдна выяўляўся болей у прыватных гутарках. Але скаргі, нараканьні й галасы крытыкі часам узьнімаліся на настаўніцкіх сходах, у габінэтах навуковых інстытутаў ці ў фэльетонах газэты «Літаратура і Мастацтва». Цяпер, у новых, больш спрыяльных акалічнасьцях рух гэты пасьмялеў і ледзь ня выліўся ў бунт. Усё гэта прывяло да таго, што спэцыяльнай пастановай СНК БССР для перагляду правапісу была пакліканая Правапісная камісія. Мне цяжка назваць дакладную дату, калі гэта было, але, думаю, што дзесь увесну 1940 году.

⁵ Цяпер ведама, што А.Ўласава НКВД расстраляла у 1941 годзе ў Арле.

У склад камісіі ўвайшлі: ад Інстытуту літаратуры й мовы Акадэміі Навук — ягоныя дырэктар і навуковы сакратар, В.Барысенка й К.Гурскі; ад Саюзу Письменьнікаў — Я.Колас, Я.Купала, К.Крапіва, М.Лынькоў, П.Глебка і М.Клімковіч; ад Наркамасьветы — кансультанты-метадысты па беларускай мове й літаратуры Гарачун і я. Старшыня камісіі — нарком асьветы Е.Уралава; у ейным габінэце камісія й зьбіралася на свае сходы.

На першым сходзе йшла агульная дыскусія: у якім кірунку рабіць зьмены, на якія артаграфічныя прынцыпы абаперці іх. Думкі сяброў камісіі падзяліліся.

М.Клімковіч выказаўся йсьці па тэй самай дарозе, на якую сталі аўтары рэформы ў 1933 годзе, г.зн. узмацніць марфалягічны прынцып. Паводле яго, такія рысы беларускае мовы, як аканьне й цеканьне зусім не павінны перадавацца на пісьме. Супрацьлеглы пагляд выказаў Я.Колас. Ён горача адстойваў пераважнасьць фанэтычнага прынцыпу, які найбольш адказвае асаблівасьцям беларускай мовы; настойваў узмацніць перадачу на пісьме аканьня, як гэта было да рэформы 1933 году. У канцы заявіў, што гэта ня толькі ягоны пункт гледжаньня, але й Я.Купалы, які дзеля адсутнасьці ўповажніў яго на гэтую заяву.

Калі ўсе сябры камісіі выказаліся, выясьнілася, што М.Клімковіча ніхто не падтрымаў. В.Барысенка й М.Лынькоў не занялі ніякае пазыцыі, а ўсе іншыя сябры сталі на бок Я.Коласа. Е.Уралава ў дыскусіях удзелу ня брала, яна кіравала працаю камісіі й вяла сходы.

... Так злажылася, што мне выпала ехаць да Я.Купалы, каб ён падпісаў пратакол сходу камісіі. Я быў шчасьлівы выпадку. Я.Купалу я шмат разоў бачыў і чуў, але мне не здаралася быць блізка да яго, каго я ўважаў за нацыянальнага правадыра. Ды й ці толькі я. Я бачыў, як усе, а ў тым ліку нават і Я.Колас, пры кожнай нагодзе падкрэсьлівалі ягонае прышынства. Я не сумняваўся, што й сам Я.Купала гэта разумеў. Ніхто зь беларускіх письменнікаў не захоўваўся так незалежна, як Я.Купала, хоць гэта было й ня так лёгка, і ён сам дакараў сябе, што таксама

... Плечы гнуў у крук ня раз;
Ня йшоў з адкрытымі вачыма ў сьвет
І сьцежкі не прастаў,
А ўсёй магчымасьцю магчымай
Таптаў сьляды, сябе таптаў.

«І прыйдзе...»

Перад тым, як ехаць да Я.Купалы, я пазваніў. Жонка ягоная, цётка Ўладзя, адказала: “Янка дома. Едзьце”. І вось я на Садовай вуліцы. Заходжу ў двор з таполяй і садком. Зь якімсь хваляваньнем падыходжу да дзьвярэй.

У пярэднім пакоі мяне спатыкае цётка Ўладзя.

— Янка — там. Ён чакае на Вас, — і прыадчыніла мне дзьверы ў гасьціную.

Калі я праходзіў празь пярэдні пакой, я заўважыў Купалаву маці, Бянігну. Яна сядзела ўбаку ад праходу з Кацярынаю — дачкою аднае з “раскулачаных” Купалавых сясьцёр. Кацярына працуе ў 2-ім Клінічным Гарадку сястрою і, як і паэтава маці, жыве ў Купалаў.

Я.Купала спаткаў мяне сардэчна. Твар ягоны сьвяціўся прыемнай усмешкай, увесь ён быў ветлівы, далікатны, уважлівы й, разам з тым, просты, даступны; наагул быў у добрым настроі й жартаваў. Ён ведаў, у якой справе я прыехаў, падвёў мяне да стала, падпісаў пратакол і сказаў:

— Мне трохі нездаровіцца. То я й прасіў Коласа, каб ён выступаў там і за мяне. Ён расказвае мне пра сходы камісіі.

Мая візыта да Я.Купалы была напярэдадні юбілейных урачыстасьцяў 35-годзьдзя ягонаі паэтычнай творчасці. Усе тыя дні Я.Купала атрымліваў павіншавальныя тэлеграмы й падарункі. Таму, калі мы сядзелі й гутарылі, цётка Ўладзя й Кацярына ўнеслі ў гасьціную толькі што прывезеную з пошты і ўжо раскрытую пачку — падарунак Я.Купалу ад ягонага старога прыяцеля, ведамага ў СССР мастака К.Елісеева, былога ў пачатку 1920-ых гадоў дэкаратара Беларускага Дзяржаўнага Тэатру ў Менску. Калі з пачкі выцягнулі абраз у раме — на палатне стаялі жывыя палескія хвоі. Другі падарунак ад іншага маляра (ня памятаю — якога) вісеў ужо на сьцяне, над канапаю, на якой мы сядзелі. Гэты быў алейны партрэт Я.Купалы ў вопратцы, як мне тады здавалася, В.Дуніна-Марцінкевіча, у кунтушы з палосамі.

Хутка дзьверы зноў адчыніліся, і цётка Ўладзя сказала:

— Янка, да цябе тут яшчэ адзін інтэрэсант.

У гасьціную ўвайшоў хлопчык гадоў 15-ці. Я ўстаў, каб разьвітацца, але Я.Купала затрымаў мяне.

Хлопчык назваўся, што ён кур’ер з рэдакцыі менскай польскай газеты «Sztandar Wolności». Ён прынёс, як гэта зараз жа выявілася, уступны артыкул да выданьня вершаў і балядаў А.Міцкевіча. Артыкул гэты (колькі аркушаў машынапісу) Я.Купала павінен быў падпісаць. Але перад

тым ён зацікавіўся самім хлопчыкам і пачаў ставіць яму пытаньне за пытаньнем.

— А чаму ж ты працуеш кур'ерам? Хіба ты ня вучышся ў школе?

Хлопчык адказаў, што ён вучыцца ў 8-ай клясе сярэдняй школы, але што мусіць плаціць за навуку, а маці ня мае чым. Таму зрана ён на лекцыях у школе а па абедзе “падрабляе грошы” (у тым часе была ўведзеная плата за навуку ў 8–10 клясах і ў вышэйшай школе).

— А скуль жа ты, хлопча?

— З Койданава.

— З Койданава? Я ведаю там шмат каго. Чый жа ты будзеш?

Той адказаў, і гутарка пайшла далей. Відаць было, што Я.Купала пашкадаваў беднага хлопчыка ды яшчэ й земляка. Ён папрасіў цётку Ўладзю прынесці яблыкі, і яны ўдваіх тут жа паўкладалі іх у кішэні хлопчыка. Толькі тады Я.Купала сеў да стала, павольна налажыў акуляры, адгарнуў апошні аркуш артыкула й хацеў падпісаць. Ды пярэ, відаць, ужо ня мела чарніла, і ён зьвярнуўся да жонкі:

— Уладзя, дай мне, калі ласка, іншую асадку.

Цётка Ўладзя заўважыла:

— А што ж ты падпісваць будзеш? Ты чытаў, што там напісана? А мо там табе сьмяротны прысуд?

— А навошта ж ты ў мяне? Ты й чытай! Мая справа — падпісваць, — з жартам адказаў Я.Купала.

І ён, не чытаючы, узяў з рук жонкі “асадку” й падпісаўся. Я падумаў тады, як трэба будзе ў будучыні быць асьцярожным з публіцыстыкай Я.Купалы. У тых змрочных гады ён мог падпісаць тэкст, які ня толькі не выказваў ягоньх паглядаў, але нават і ня быў чытаны ім. Імя паэты было вялікае, і ім злоўжывалі.

* * *

На другі дзень вайны я выйшаў з 21-ай сярэдняй школы, якая стаяла на рагу Савецкай і Пралетарскай вуліцы. Неспадзявана насустрач мяне — Я.Купала. З апушчанай галавою. І зь неразлучнай палкаю-крывулькаю. Вочы — стомленыя, засмучаныя. Ён прыстаў мо толькі на хвілінку. Кудысь сьпяшаўся з дому.

Мне здалася, што ён не гаварыў, а ціха скардзіўся. Толькі што вярнуўся з Рыгі, куды езьдзіў на зьезд

пісьменьнікаў Латвіі. Па дарозе затрымаўся ў Вільні, дзе да гатэлю, у якім ён спыніўся (зь ім былі таксама М.Лынькоў і П.Броўка), прыйшла дэлегацыя віленскіх беларусаў, але сакратар ЦК Ц.Гарбуноў, які ўсю дарогу суправаджаў, дэлегацыю не дапусьціў.

Я.Купала быў дужа паранены выпадкам. Зь Менску зьбіраўся ехаць на сваю дачу ў Ляўкі.

Калі ён адыйшоў, я яшчэ колькі часінаў стаяў, праважаючы яго вачыма. Я бачыў, як ён мінуў Пэдагагічны Тэхнікум, дзе ў 20-ых гадох працаваў Я.Колас, і крута на пад'ёме вуліцы пачаў падымацца ўгару насустрач нерухомым слупом чорнага дыму, што стаялі над загарадным аэрадромам. Ужо пазьней я ня раз думаў: была якаясь таямнічая сувязь паміж тымі слупамі чорнага дыму й хуткай пасьля таго трагічнай сьмерцю Я. Купалы.

* * *

Ад тых часоў ужо шмат разоў ападала лісьце з дрэў... І Я.Купала, і Я.Колас даўно памерлі. Але мне думаецца, што іхная сьмерць — гэта толькі пачатак іхнай несьмяротнасьці.

ПРАФЭСАР ВАЦЛАЎ ІВАНОЎСКИ Ў БЕЛАРУСКАЯ РАДА ДАВЕРУ

Аднойчы (увосені 1943 году) у вузкім коле блізкіх сяброў праф. В.Іваноўскі — адзін зь відных вэтэранаў беларускага вызвольнага руху, былы сябра Рады і ўраду БНР у 1918-21 гадох — згадваў свае першыя крокі на ніве нацыянальнага беларускага адраджэньня. У згадках тых былі невядомыя ці малавядомыя дэталі з гісторыі беларускага пісьменства й друку... Як на пачатку гэтага стагодзьдзя невялікаму гуртку студэнтаў-беларусаў вышэйшых школ у Пецярбургу праф. Б.Эпімах-Шыпіла апавядаў, што рэдактар «Сьверо-Западнага календаря на 1892 годъ» А.Слупскі дзеля цэнзурных умоваў у апошняй страфе верша Янкі Лучыны «Роднай старонцы» ўпершыню апублікаваным у тым календары, змушаны быў слова “свабода” замяніць на “навука” (як яно й друкуецца дагэтуль). У арыгінале верша было:

Сонца **свабоды** скразь хмары цёмныя
Прагляне ясна над **нашай ніваю**,
І будуць жыці дзеткі патомныя
Добраю доляй — доляй шчасьліваю!..

Інфармацыя гэтая й верш Я.Лучыны моцна ўзрушылі іх і запалілі энтузіязмам да нацыянальнай працы. Гэта тады й зьявілася ў іх ідэя выдаваць нелегальны беларускі часопіс, у назоў якога ўзяць із славуае штрафы Я.Лучыны гордае слова “свабода” (а пазьней словы “нашай ніваю” — у назоў газеты «Наша Ніва»). Як пры канцы 1902 году яны зь Цёткаю заснавалі Пецярбурскі аддзел Беларускай Рэвалюцыйнай Партыі¹, паўсталай улетку ў Менску, ад імя якое часопіс «Свабода» пры ўдзеле І.Луцкевіча, Цёткі, А.Бурбіса й іншых сяброў ён і пачаў выдаваць у двары сваіх бацькоў — Лябёдцы Лідзкага павету... Як у 1903 годзе, на пастанову студэнцкага гуртка «Круг беларускай народнай прасьветы і

¹ Пазьней пераназванай у Беларускаю Сацыялістычную Грамаду.

культуры» ён з Бурбісам выдавалі ў Пецяярбургу першы зборнік беларускіх вершаў Я.Лучыны «Вязанка», падаўшы яго ў цензуру (з прычыны забароны беларускага друку) за зборнік у баўгарскай мове...

Разгаралася 2-ая сусветная вайна, якая на ўсходнім фронце разьдзірала, рвала на кавалкі, руйнавала Беларусь. Аднаго акупанта — расейскага — замяніў другі акупант — нямецкі. Край ляжаў у другах і папялішчах. Эканамічнае й культурнае жыццё развалена. Заміж НКВД, савецкіх турмаў і канцэнтрацыйных лягероў прыйшлі Гэстапа, нямецкія турмы, лягеры й гэты.

Палітычная пэрспэктыва цьмяная. Калі перамога Маскоўская імперыя — на Беларусь вернецца ейная каляніяльная адміністрацыя, а зь ёю на зьмену нямецкіх — маскоўскія вісельні, расстрэлы, лягеры. І ня будзе статыстыкі, каб параўнаць у каторага з акупантаў іх было болей. Нямецчына на выпадак перамогі — ня мела адзінае канцэпцыі што да будучыні Ўсходняй Эўропы, а ў тым і Беларусі. Розныя групы нямецкія мелі розныя канцэпцыі². І ніхто ня мог прадбачыць, якая з тых канцэпцыяў, у рэшце рэшт, выйграе і ці горшая яна будзе ад канцэпцыяў папярэдніх акупантаў і калянізатараў Беларусі. А ў міжчасе запанавала няпэўная й зьменлівая кан'юнктура: усё залежала ад сытуацыі на франтах вайны й ад таго якая нямецкая група й канцэпцыя ў кожным часе брала верх у Бэрліне й Менску.

Выбару для беларускага народу не было. Аднак ён мусяў неяк жыць у складаных умовах паміж двума акупантамі й рабіць усё мажлівае ў сваім нацыянальным інтарэсе.

Першыя месяцы гэтай жорсткай вайны праф. Іваноўскі — старшыня Беларускага Нацыянальнага Камітэту ў Вільні, скуль хутка з патрыятычных меркаваньняў кіруецца ў Менск. Калі тут у 1943 годзе творацца Беларуская Рада Даверу, ён узначальвае яе.

Што гэта за інстытуцыя? Якія мела абавязкі й правы? У чым канкрэтна выявілася ейная дзейнасьць?

² Першыя весткі пра нямецкія канцэпцыі будучыні Ўсходняе Эўропы з Бэрліну ў Менск у 1941 годзе прывёз кс. Вінцэсь Гадлеўскі, сябра сфармаванага ў Бэрліне 19 чэрвеня 1941 году Беларускага Нацыянальнага Цэнтру. Шырэй пра гэтыя канцэпцыі — гл.: Кіпель В. Другі Ўсебеларускі Кангрэс — аналіз тагачаснае палітычнае сытуацыі // Беларуская Думка. 1974-75. №18-19. Б.4-7.

Рада Даверу была паклікана нямецкімі акупацыйнымі ўладамі як дарадчы орган. Адзіная ейная кампэтэнцыя: права выступаць ад беларускага боку перад гэнэральным камісарам Беларусі й выказаць яму рэкамендацыі й просьбы ў найбольш важных беларускіх пытаннях і праблемах. Ніякіх адміністрацыйных функцыяў яна ня мела. Яна была аднэй зь легальных беларускіх інстытуцыяў, якія рабілі, што маглі, у абароне інтарэсаў беларускага народу.

Рада паўстала ў вельмі цяжкай і неспрыяльнай для беларусаў палітычнай сытуацыі: прызначаны гэнэральным камісарам у ліпені 1942 году муж даверу др. І.Ермачэнка быў адкліканы й выдалены зь Менску й Беларусі; завяршэньне распачатай пад ягоным кіраўніцтвам арганізацыі корпусу Беларускае Самааховы спынена; Галоўная Рада БНС³ і ўсе аддзелы ейнае цэнтралі, за выключэньнем дапамаговага, былі разьвязаны; паўсталая зь ініцыятывы менскае беларускае інтэлігэнцыі для кіраваньня нацыянальна-культурнай працаю Беларуская Культурная Рада дзеіла нелегальна (Палітычны аддзел Гэнэральнага Камісарыяту адмовіўся яе зарэгістраваць, а статут ейны зацьвердзіць).

Рада Даверу праіснавала каля пяцёх з паловай месяцаў: пакліканая да жыцьця 27 чэрвеня 1943 году, 7 сьнежня 1943 году, у дзень гібелі свайго старшыні, яна фактычна перастала йснаваць, хоць і не была фармальна разьвязана.

З 16 ейных сяброў (мужоў даверу) 6, што стала жылі ў Менску (старшыня Рады — бурмістар сталіцы й прэзыдэнт Беларускага Навуковага Таварыства праф. Іваноўскі, заступнік ягоны — старшыня БНС Юры Сабалеўскі, сакратар — галоўны кіраўнік СБМ⁴ Міхал Ганько й сябры — старшыня Беларускае Культурнае Рады Аўген Калубовіч, галоўная кіраўнічка юначак СБМ др. Надзея Абрамава, кіраўнік прафэсійных саюзаў Гэнэральнага Камісарыяту Беларусі Кастусь Рабушка), вялі ўсю бягучую й падрыхтоўчую працу.

Да найбольш значных пазыцыяў у кароткай дзейнасьці Рады Даверу належыць сэсія Рады зь нямецкім кіраўніцтвам Гэнэральнага Камісарыяту Беларусі.

Сэсія адбывалася ў 2-ой палове жніўня месяца⁵ ў салі паседжаньняў Гэнэральнага Камісарыяту. Перад ёю Рада

³ Беларуская Народная Самапомач.

⁴ Саюз Беларускае Моладзі.

⁵ Не магу з пэўнасьцю назваць дакладнае даты.

Даверу сабралася асобна ў цэнтралі БНС, каб яшчэ раз праверыць сваю падрыхтаванасць. Парадак дня сэсіі й агульная напружаная палітычная атмасфэра ў Менску не выключалі, што немцы, будучы абураныя сьмеласьцю й дзёрзкасьцю Рады, могуць арыштаваць яе і з сэсіі перавезьці ў турму. На такі выпадак дадаткова, па-за парадкам дня сэсіі, Радаю Даверу была падрыхтавана кароткая Дэкларацыя Незалежнасьці, якую ў часе арышту старшыня Рады Іваноўскі павінен быў бы адчытаць.

У сэсіі бралі ўдзел: зь нямецкага боку — гэнэральны камісар Беларусі Вільгэльм Кубэ, шэфы аддзелаў і іншыя адказныя кіраўнікі Гэнэральнага Камісарыяту; неспадзявана для нас — група кіраўнікоў службы бясьпекі й СД на чале з гэн. Цэнэрам; група афіцэраў войск СС, ахоўнай паліцыі й жандармэрыі на чале з гэн. фон Готбэргам, усяго разам да 40 асобаў; зь беларускага боку — Рада Даверу ў поўным складзе, 16 сяброў; апрача менаваных вышэй 6 асобаў па адным прадстаўніку зь беларускае адміністрацыі ад кожнае з 10 акругаў Гэнэральнага Камісарыяту Беларусі.

Пасьля ўступных прамоваў Кубэ й Іваноўскага аб карысьці ўзаемных кантактаў Рада Даверу высунула на разгляд нямецкіх акупацыйных уладаў тры пытаньні: 1) патрэбу рэпрыватызацыі маёмасьці, 2) школьныя праблемы й 3) справу нямецкіх мэтадаў змаганьня супраць савецкіх партызанаў. У кожным пытаньні быў апрацаваны мэмарыял, які на сэсіі паўней рэфэраваўся вылучаным для гэтага з Рады Даверу рэфэрэнтам.

Першае пытаньне рэфэраваў Іваноўскі. Ён прасіў у інтарэсе адбудовы разбуранае вайною эканомікі Беларусі як найхутчэй вярнуць уласьнікам іхную нерухомую маёмасьць — дамы, зямлю, прадпрыемствы, нацыяналізаваныя савецкай уладаю.

Гэтае пытаньне ня выклікала зь нямецкага боку ніякіх засьцярогаў ці камэнтараў, і гэнэральны камісар прыняў мэмарыял, абяцаючы выдаць у гэтым пытаньні адпаведныя распараджэньні.

Другое пытаньне рэфэраваў я. На ўступе я ахарактарызаваў агульны стан тагачаснага беларускага школьніцтва ў Гэнэральным Камісарыяце Беларусі. Цяпер я ня маю гэіх статыстыкі, якой я тады карыстаўся. У мяне захавалася статыстыка з папярэдняга школьнага году, апублікаваная ў часопісе «Беларуская Школа», №5 за верасень-кастрычнік 1942 году (б.11-16, 61). За прайшоўшы год адбыліся ня столькі

колькасныя, колькі якасныя змены; колькасьць сельскіх школаў дзеля тэрору з боку савецкіх партызанаў і нямецкіх карных акцыяў крыху зьменшылася, а гарадзкіх, наадварот — павялічылася. Можна было б статыстыкі й не прыводзіць, але, дзеля таго, што экзэмпляры часопісу «Biełaruskaja Škoła» ў БССР уладамі ейнымі панішчаныя й невядома, ці захаваліся яны дзе на эміграцыі, а ў кніжцы Інстытуту гісторыі АН БССР В.Раманоўскага «Саўдзельнікі ў злачынствах» (Менск, 1964) пра беларускае школьніцтва таго часу цьвердзіцца, што быццам бы з даваенных “сярэдных і пачатковых школ засталіся лічаныя адзінкі, дый тыя насельніцтва ігнаравала й не пасылала ў іх сваіх дзяцей” (б.100), — карысным будзе статыстыку тую прывесці.

Вось жа ў першым школьным годзе разбудоўвалася пераважна пачатковае й няпоўнае сярэдняе школьніцтва. Празь Беларусь толькі што пракацілася першая, з захаду на ўсход, хваля вайны, якая пакінула па сабе шмат руінаў, а ў тым і зруйнаваных школьных будынкаў. Дадамо тут, што на пачатку гэтае хвалі Сталін праз радыё заклікаў савецкіх грамадзянаў паліць фабрыкі, склады, школы, дамы... і нат ураджаі на палёх, каб не пакідаць нямецкаму ворагу. І ўсё ж, не зважаючы на вялікія разбурэньні й розныя іншыя цяжкасьці ваеннага часу, у 1941/42 школьным годзе ў 10-ёх акругах (68 паветах) Гэнэральнага Камісарыяту Беларусі⁶ было адкрыта ў

Баранавіцкай акр.	425	школ,	у	якіх	1220	настаўнікаў	вучыла	53 612	вучняў
Барысаўскай ⁷	143	”	”	”	370	”	”	5981	”
Вялейскай	420	”	”	”	974	”	”	40 116	”
Ганцавіцкай ⁸	98	”	”	”	197	”	”	9970	”
Глыбоцкай	484	”	”	”	954	”	”	43 466	”
Лідзкай	405	”	”	”	596	”	”	71 430	”
Наваградзкай	307	”	”	”	751	”	”	31 197	”
Слонімскай	217	”	”	”	496	”	”	25 380	”
Слуцкай	344	”	”	”	1728	”	”	39 431	”

⁶ Г. зн. у гэй частцы Беларусі, што тады была пад цывільнай нямецкай адміністрацыяй. Беларускае школьніцтва было і ў іншых частках Беларусі. Сярэдня і ўсходняя Віцебшчына, Магілёўшчына, усходняя й паўночная Гомельшчына з Гомелем уваходзілі ў прыфрантавую паласу, якая была пад вайсковай нямецкай адміністрацыяй. Паўдзённыя Гомельшчына й Берасьцейшчына былі пад адміністрацыяй Райхскамісарыяту Ўкраіны, а Беласточчына — Усходняй Прусіі.

⁷ Пад цывільнай адміністрацыяй тут былі толькі два паветы — Бягомльскі й Пleshчаніцкі.

⁸ Акруга толькі арганізавалася з паветаў Баранавіцкае й Пінскае акругаў.

а ўсяго разам 3486 чатырохклясных і сяміклясных школаў, у якіх 9756 настаўнікаў вучылі 346 402 вучняў.

Акрамя таго, былі адкрытыя прафэсійныя школы — сельскагаспадарчыя (у Глыбокім і Кашалёве Наваградзкага павету), тэхнічная (у Клецку), мэдычная, дарожна-будавнічая, гандлёва-адміністрацыйная й мастацкая ў Баранавічах; розныя рамесніцкія школы ў Слоніме, Казлоўшчыне, Бытані, Дзярэчыне, Косаве й шматлікія прафэсійныя курсы. У першую чаргу, дзеля нястачы настаўнікаў ці павышэння іхнае кваліфікацыі — кароткатэрміновыя (ад 6-ёх месяцаў да 3-ох тыдняў) настаўніцкія курсы ў Нясьвіжы й Баранавічах (разам — болей за 400 курсантаў), Наваградку (313), Валожыне (160), Глыбокім, Паставах і Браславе (разам — 378), у Слоніме, Менску, Вялейцы, Бытані, Любчы, Карэлічах і Дзятлаве.

1942/43 школьны год быў наступным этапам у разбудове школьніцтва, калі разбудоввалася галоўна сярэдняе агульнаадукацыйнае й прафэсійнае школьніцтва. У гэтым годзе былі адкрыты новыя курсы, прафэсійныя, пераважна тэхнічныя, сельскагаспадарчыя й гандлёвыя школы ў Маладзечне, Лідзе, Ляхавічах, Стоўпцах і г. д. У Нясьвіжы, Наваградку й Слоніме адчынены настаўніцкія сэмінарыі, якія разам мелі каля 2500 сэмінарыстаў. 13 траўня 1943 году ў Магілёве быў заснаваны Мэдычны Інстытут, хутка пераведзены ступь у Новую Вялейку.

Усё школьніцтва (па-за невялікай колькасцю левіўскіх і польскіх пачатковых школаў у Лідзкай акрузе) было беларускім.

Пасья ўступу я выказаў пункт гледжанья Рады на тармажэньне нямецкімі ўладамі далейшае разбудовы й разьвіцьця беларускага школьніцтва. Канкрэтна яно выяўлялася ў тым, што: 1) цэнтральныя нямецкія ўлады ў Менску й акруговыя ў акругах зь вялікімі цяжкасьцямі даюць дазвол на адчыненьне гімназіяў і прагімназіяў, чым стрымліваюць разбудову агульнаадукацыйнага сярэдняга школьніцтва; 2) ня далі дагэтуль дазволу на адчыненьне Беларускага Ўнівэрсытэту й 3) не зацьвярджаюць да друку падрыхтаваных навуковым аддзелам Галоўнага Школьнага Інспэктарыяту каля 15-20 новых падручнікаў для пачатковае й сярэдняе школы, вымагаючы перакладу іх на нямецкую мову, нібы для таго, каб нямецкая цэнзура магла іх чытаць.

Рада Даверу прасіла: 1) ня стрымліваць разбудовы агульнаадукацыйнага сярэдняга школьніцтва; 2) даць дазвол

на адчыненне Ўніверсітэту й 3) зацьвердзіць да друку ўсе падрыхтаваныя падручнікі безь перакладу іх у нямецкую мову, бо ў Гэнэральным Камісарыяце ёсьць немцы, якія добра ведаюць беларускую мову.

Гэты рэфэрат і мэмарыял выклікалі незадаволенне немцаў. Гэнэральны камісар папрасіў нямецкага шэфа Школьнага аддзелу Гэнэральнага Камісарыяту Пуста даць выясьненні; сам апраўдваўся, што ў гэтых справах ужо пісаў у Бэрлін, але не атрымаў дагэтуль адказу. Тады прыняў мэмарыял і абяцаў пісаць ізноў.

Трэцяе пытаньне рэфэраваў сябра Рады Даверу, бурмістар Баранавічаў, інж. Аляксандар Русак. Напачатку ён зазначыў, што партызанскі рух на тэрыторыі Беларусі — гэта не нацыянальны беларускі рух, а чужы для Беларусі расейска-савецкі, кіраваны з Масквы⁹, хоць сярод парызанаў ёсьць і беларусы. Апошнія апынуліся там у бальшыні выпадкаў дзеля неадпаведных мэтадаў змаганьня супраць партызанаў, калі нямецкія карныя аддзелы нярэдка без разбору, толькі за падозраньні ў сувязях з партызанамі, праводзяць рэпрэсыўныя акцыі супраць усяго сяла. Такія мэтады змаганьня даюць адваротны эфэкт: яны не зьмяняюць колькасьці партызанаў, а, наадварот, павялічваюць яе, бо прымусам заганяюць беларусаў у лес, да савецкіх партызанаў.

У пацьверджаньне сказанага былі прыведзеныя канкрэтныя прыклады такіх мэтадаў, практыкаваных немцамі. Правераныя рапарты пра іх, сабраныя сябрамі Рады Даверу з усіх акругаў Гэнэральнага Камісарыяту Беларусі, якія Русак прыводзіў у сваім рэфэраце, былі далучаныя да мэмарыялу¹⁰.

⁹ Ёсьць, праўда, весткі аб спробах арганізацыі нацыянальна-беларускага партызанскага руху ў паўдзённа-заходніх раёнах Беларусі, аднак быў ён слабы і ў самым пачатку разбіты спэцадзеламі НКВД савецкіх партызанаў.

¹⁰ Фотаклішэ аднаго зь іх (рапарту начальніка беларускай афіцэрскай школы ў Менску кап. Ф.Кушала пра самы жорсткі прыклад такіх нялюдзкіх мэтадаў у Валожынскім павеце) апублікавана на бал. 146 згадванае кніжкі «Саўдзельнікі ў злачынствах». І хоць у рапарце Кушала выказана асуджэньне й пратэст (тымбалеі, што ў сяле Доры ў гэтай карнай акцыі трагічна загінулі й браты Кушала), аўтар “акадэмічнае” кніжкі, В.Раманоўскі, дакумант гэты камэнтуе так, што Кушаль, які быццам “прымаў асабісты ўдзел у карных апэрацыях і блякадах, 6 жніўня 1943 года з **захапленьнем** дакладваў старшыні так званай “рады даверу” аб крываваых расправах над насельніцтвам той мясцовасьці, дзе ён нарадзіўся” (6.153).

Рада Даверу востра запратэставала супраць такіх мэтадаў паступаваньня немцаў, калі іхнае змаганьне супраць савецкіх партызанаў у цэлым шэрагу выпадкаў ператварылася ў жорсткія рэпрэсіі супраць нявінных людзей, а ў тым дзяцей і жанчынаў, якія ў страху перад рэпрэсіямі ўцякаюць у лясы.

Галоўнае, што Рада Даверу ў гэтым пытаньні прасіла, было: 1) спыніць паленьне сёлаў і рэпрэсіі супраць нявінных людзей; 2) стварыць умовы й даць рэальныя гваранты, каб без рэпрэсіяў вярнуць зь лесу дадому ўсіх прымусова туды загнаных загрозаю неапраўданых караў; 3) паклікаць супольную нямецка-беларускую камісію, якой даручыць апрацоўваць патрэбныя ў гэтым кірунку рэкамандацыі й сачыць за правядзеньнем іх у жыцьцё.

Гэты рэфэрат і мэмарыял выклікалі з боку немцаў яшчэ большую рэакцыю незадаволеньня. Яны былі ашаламлены нечаканай смеласьцю пастаноўкі пытаньня. За сталамі кіраўнікоў службы бясьпекі й СД, а яшчэ болей — афіцэраў войск СС, ахоўнай паліцыі й жандармэры, узнімаліся выкрыкі, гоман, пратэсты абурэньня. Калі Русак скончыў свой рэфэрат і перадаў гэнэральнаму камісару Кубэ мэмарыял, выступіў гэн. Цэнэр і спрабаваў апраўдаць карныя акцыі супраць сёлаў. Аднак мы былі здзіўленыя, калі Кубэ, наўсуперак гэн. Цэнэру, пачаў перад Радай Даверу апраўдвацца, заявіўшы, што ён у гэтым не вінаваты, што гэта робяць незалежныя ад яго органы й што сам ён у гэтай справе нібы скардзіўся ў Бэрлін.

Нашыя пабойваньні арышту Рады Даверу ня спраўдзіліся. Іваноўскаму не давялося чытаць Дэкларацыі Незалежнасьці, якая ляжала ў нутраной кішэні ягонага пінжака. Але даўжэйшы час нас не пакідала думка, што немцы яшчэ могуць з намі расправіцца. І гэта быў бы ня першы й не апошні выпадак: ужо перад тым быў арыштаваны галоўны школьны інспэктар Гэнэральнага Камісарыяту Беларусі кс. Вінцэсь Гадлеўскі (ён загінуў у нявысьненых акалічнасьцях), пазьней — расстраляны (у Нямецчыне) былы заступнік начальніка Галоўнага Штабу Беларускай Краёвай Абароны маёр Вігаль Мікула.

7 сьнежня 1943 году Іваноўскі быў забіты на вуліцы Менску, калі вяртаўся з працы на сваю кватэру.

Хто былі ягоныя забойцы?

Пра гэта тады ў Менску было дзве вэрсіі: афіцыйная (нямецкая) — яго забілі савецкія партызыны; і неафіцыйная (беларуская) — яго забілі немцы. Да другое вэрсіі прыйшла асобная, прыватная беларуская камісія, якая даследавала акалічнасць забойства. Акалічнасць тыя запырэчвалі праўдападобнасць афіцыйнай вэрсіі. Зь іх цяпер я магу прыгадаць толькі некаторыя.

Ужо да таго было ведама, што савецкі бок усе без выключэння палітычныя забойствы сваіх праціўнікаў у Беларусі прыпісваў савецкім партызанам: ім ён прыпісаў забойствы Ю.Саковіча й Л.Маракова, забітых у Шчучынскім павеце палякамі; У.Казлоўскага — забітага агентам Менскага СД, пазаваным пад “партызана”, і іншыя. Але вернемся да саміх акалічнасцяў нямецкай вэрсіі, прысвоенай сабе савецкім бокам, інсцэнізаванай па-свойму ў дэталях і ўстаўленай пазней у “дакументальную” аповесць І.Новікава «Дарогі скрыжываліся ў Менску»¹¹.

Паводле яе, “каля пяці гадзін” дня “па Камсамольскай (тады вуліцы Алеся Гаруна. — А.К.) кацілася пралётка, у якой сядзеў Іваноўскі, а побач зь ім — немец. На вуліцы было поўна людзей. Паважна шпацыравалі фашысцкія афіцэры са сваімі фрау. Але хлопцам было не да назіранняў за публікай. Крокаў за трыццаць перад імі па бруку кацілася пралётка, і ў ёй сядзеў той, за кім яны так доўга і бяз поспеху палявалі. Толькі б ня выпусьціць!

Пралётка ехала хутка... Яны беглі — Саша (Камінскі. — А.К.) наперадзе, за ім Жэня (Кунцэвіч. — А.К.)”.

Уявецце сабе гэтую неверагодную сцэну: да пралёткі, у якой едзе бурмістар гораду й немец, на адной з цэнтральных вуліцаў сталіцы з руінаў дому каля самае Гарадзкае Управа выскокваюць два партызаны з зброяй у кішэні й на вачох людзей, а ў тым і нямецкіх афіцэраў, бягуць за ёю; бягуць такую даўгую дыстанцыю — ад вуліцы Падгорнай (К.Маркса), перасякаючы вуліцу 25 Сакавіка (был. Савецкую), Інтэрнацыянальную, Рэвалюцыйную й аж да Нямігі; бягуць паўз жылыя дамы, Менскую акруговую БНС, ейны гатэль і сталеўку, паўз цэнтральную БНС, рэстараны, бары... І, хоць “на вуліцы было поўна людзей”, ніхто не звярочвае на іх ніякае ўвагі. Кожны, хто жыў тады ў Менску, ведае, што гэта было б абсалютна немажлівым.

¹¹ Польшча. 1964. №4. Б.68-83.

“На Нямізе тоўсты немец нечакана пакінуў пралётку [...] Фурман тузануў лейцы, павярнуў управа [...] Няміга — кароткая: адзін квартал — і паварот улева, на вуліцу Астроўскага. На гэтым павароце фурман і сьцішыў каня. Жэня рвануўся наперад і схапіў каня за цуглі”. Тут забойцы з “спэцгрупы” НКВД быццам бы накінуліся на сваю ахвяру.

— Спакойна... Не хвалойцеся, вас не заб’ем.

Бурмістар узяўся за пісталет, але Саша лоўка перахапіў яго”. Тады ён пачаў клікаць панямецку “Гэльфэн! Гэльфэн!”¹² Бараніўся, “адбіваўся рукамі і нагамі”. Аднак быў выцягнуты з пралёткі, павалены на брук. І, не зважаючы на тое, што “зусім блізка па бруку ішлі двое немцаў [...] Жэня двойчы стрэліў бурмістру ў сьпіну [...] Саша таксама стрэліў яшчэ і ў галаву”¹³.

Аўтары гэтае вэрсіі маглі ведаць дарогу, якой праф. Іваноўскі часта вяртаўся з Гарадзкае ўправы дадому. Але яны ня ведалі іншых дэталей, якія іхную вэрсію і ўсю сцэну забойства робяць выдуманай.

У той нешчаслівы дзень, як пасьведчылі аб гэтым ягонае сакратарка й фурман, Іваноўскі перад канцом працы заехаў у Гэнэральны Камісарыят (цяпер — будынак ЦК КПБ) і стуль вяртаўся дадому зусім іншым маршрутам. Ехаў вуліцаю Францішка Скарыны (был. Энгэльса) паўз гарадзкі тэатар да вуліцы 25 Сакавіка, зь яе па былой Ленінскай на Пляц Волі. Там, мінуўшы будынак паліцыі й пачатак Рэвалюцыйнай вуліцы, якойсь вулачкай (цяпер ня памятаю назову) спусьціўся ўніз да вуліцы Астроўскага.

Ён запраўды быў забіты там, дзе паказвае савецкая вэрсія. Пра гэта тады шырака гаварылася і ў менскай беларускай прэсе пісалася. Але “спэцгрупа” НКВД на тым месцы не магла зрабіць забойства: аўтары савецкай вэрсіі, відаць, ня ведалі й таму ня ўзялі на ўвагу, што месца тое было насупраць будынка Смаленскага СД (незадоўга перад тым сюды эвакуяванага), ля брамы каторага дзень і ноч стаяла ўзброеная варта.

На гібелі Іваноўскага Беларускае Рада Даверу спыніла сваё існаваньне. Можна думаць, што за кароткі час яна ўсё ж зрабіла некаторы карысны ўплыў на нямецкую палітыку ў Беларусі. Адразу пасья жнівеньскае сэсіі (без пакліканьня

¹² Памажэце!

¹³ Польша. 1964. №4. Б.82-83.

двухбаковае нямецка-беларускае камісіі) на тэрыторыі Гэнэральнага Камісарыяту Беларусі немцы спынілі паленне сёлаў з рэпрэсіямі супраць нявіннага сельскага насельніцтва. Увосені 1943 году былі адкрытыя новыя гімназіі й прагімназіі, у Вялейцы й Ганцавічах — яшчэ дзве настаўніцкія сэмінарыі, у Баранавічах і Менску — музычныя школы, у Слоніме — мастацкая студыя й г. д. Распачалася рэпрыватызацыя дамоў, а ўвесну 1944 году (ужо за часоў БЦР) сялянам раздаваліся граматы на прыватнаўласніцкае валоданне зямлёй, адабранай ад іх савецкай уладаю пры калектывізацыі.

Сьмерць Іваноўскага выклікала ў Менску вялікую жалобу, а паховіны яго выліліся ў масавую дэманстрацыю. Труна зь целам была выстаўлена ў гарадзкім тэатры. Ля труны стаяла ганаровая варта Саюзу Беларускае Моладі. Тысячы мянчанаў ішлі разьвітацца з “бацькам гораду”, як яго папулярна тут звалі. На паховіны прыехала шэраг дэлегацыяў з-паза Менску. Спаміж іх былі: Францішак Аляхновіч і дырэктар Беларускае гімназіі др. Ф.Грышкевіч зь Вільні, віцэ-старшыня Беларускага Аб’яднаньня ў Бела-сточчыне інж. У.Тамашчык і іншыя.

Іваноўскі належаў да лютэранскай царквы, але яго хавала Беларуска Аўтакефальная Праваслаўная Царква. У мітрапалітальную катэдру, куды труна была перанесеная, магла ўвайсьці толькі малая частка людзей. Рэшта стаяла на цьвінтары й вуліцы. Нябожчыка адпявалі архіеп. Філафей у саслужэньні каля 10 сьвятароў менскіх цэркваў. Шматтысячны жалобны картэж зь вянкамі ад розных беларускіх арганізацыяў і ўстановаў паволі рухаўся вуліцамі гораду на могілкі.

Яго пахавалі на гэі самай Кальварыі, дзе былі пахаваныя Янка Лучына й Алесь Бурбіс.

МІКОЛА ШЧАГЛОЎ (КУЛІКОВІЧ)

Жыў на сьвеце музыка. Многа хадзіў ён па зямлі ды ўсё граў на скрыпцы... Прайшло шмат гадоў з таго часу. Скрыпка разьбілася. Але памяць аб музыку ня згінула зь ім разам.

М.Багдановіч. Музыка.

Мікола Шчаглоў нарадзіўся 4 красавіка 1896 году на Смаленшчыне. Маці ягоная (з дому Куліковічаў) рана памерла. У месьце Цьвер жыла ейная сястра, ігуменьня жаночага манастыра. Хлопчык-сірата часта гасьцяваў у свае цёткі-манахіні й любіў там сьпяваць у манастырскім хоры. Адноўчы манастыр наведаў прадстаўнік Маскоўскага Сынадальнага Музычнага Вучылішча, які шукаў на правінцыі здольных да музыкі кандыдатаў. Ён пачуў хлопчыка й забраў яго з сабою ў Маскву. У гэтым вучылішчы (перайменаваным пазьней у Музычную Акадэмію) малады Шчаглоў і здабыў музычную адукацыю. Ня лішнім будзе тут дадаць, што з вучылішча гэтага выйшла нямала вядомых кампазытараў, дырыжораў і хормайстраў. Сярод іх і два беларускія кампазытары — М.Шчаглоў (Куліковіч) і А.Туранкоў.

На пачатку 1-ае сусьветнае вайны Шчаглова мабілізуюць у войска. Некаторы час полк ягоны перабывае на Палесьсі, найдаўжэй — у раёне Пінску. Адсюль у 1915 годзе яго накіроўваюць на паскораны курс Юнкерскай школы, скуль у званьні прапаршчыка адпраўляюць у дзеючую армію на Паўдзённа-заходні фронт. Тут улетку 1916 году, у часе наступу расейскага войска ў Заходняй Украіне, ён цяжка паранены. Доўгія месяцы ляжыць у вайсковым шпіталі ў Адэсе й выходзіць зь яго бязь левае лапаткі на ўсё жыцьцё.

У 1926 годзе, будучы выкладчыкам Музычнага тэхнікуму ў Курску, ён жэніцца з сваёй студэнткаю, Натальляй Чамярысавай. Праз 10 год пасья Курску, Варонежу й Смаленску яны пераяжджаюць у Менск, дзе Шчаглоў працуе музычным рэдактарам рэспубліканскай праграмы радыё, а жонка па сканчэньні кансэрваторыі запрашаецца на салістку ў Менскі тэатр опэры й балету¹.

¹ Аўтар гэтай публікацыі ўважае за свой прыемны абавязак падзякаваць спадарыням Н.Майсеевай (Чамярысавай) і Н.Арсеньевай за некаторыя дэталі і ўвагі да біяграфіі кампазытара.

Калі ў часе 2-ой сусветнай вайны я бліжэй зь ім пазнаёміўся й пасябраваў, ён ужо быў вядомым беларускім кампазытарам. Не зважаючы на цяжкасьці ваеннага часу, паўгалоднае йснаваньне, ён плённа працаваў на ніве музычнай творчасьці. Адначасна праяўляў актыўнасьць на кожнай іншай дзялянцы музычнай і тэатральнай працы — кіраўнічай, выканальніцкай, выдавецкай, пэдагагічнай. Асабліва ў пару, калі ўзначальваў музычны аддзел Беларускай Культурнай Рады й Беларускага Культурнага Згуртаваньня, пры якіх у 1942-44 гадох была арганізаваная й дзейла сэкцыя музычных працаўнікоў Беларусі — кампазытараў, музыказнаўцаў, дырыжораў, рэжэнтаў, музыкаў, сьпевакоў.

Да сэкцыі гэтай належалі такія відныя й заслужаныя дзеячы беларускага музычнага мастацтва, як кампазытары А.Туранкоў, М.Равенскі, Р.Самохін, М.Іваноў, А.Спаскі, музыказнаўца праф. А.Карповіч, рэжэнты й гарманізатары беларускіх народных песьняў А.Ягораў і М.Мікалаевіч, оперны рэжысэр Вастокаў, салісты оперы Лазараў, Пукст, Чэмярысава, Купцэвіч, Бандарэнка, Касьценіч, Вержбаловіч, Шчаціхін, Швайка й шмат іншых. Адно зь іх пісалі новыя музычныя творы, а ў тым оперы й апэрэты: Самохін — оперу «Каваль-ваявода» (паводле А.Міровіча), Равенскі — апэрэту «Залёты» (паводле В.Дуніна-Марцінкевіча), Іваноў — дзіцячую оперу «Мухамор» (паводле вершаванай казкі М.Танка). Туранкоў стварыў новую вэрсію свае оперы «На Купальле»... Другія арганізоўвалі аркестры, хоры, канцэртныя выступы, вялі музычныя перадачы на радыё, адчынялі музычныя школы... Шчаглоў (Куліковіч), які кіраваў усёй гэтай працаю, асабіста браў чынны ўдзел у арганізацыі Менскага опернага тэатру, быў у ім дырыжорам сымфанічнае аркестры.

У 1944 годзе, калі лінія савецкага фронту наблізілася да Менску, ён змушаны быў ісьці на выгнаньне. Уложаныя ім у Менску два сьпеўнікі² не пасьпелі выйсьці з друку. Таму ў Бэрліне ён зноў укладае зборнік беларускіх патрыятычных і жаўнерскіх песьняў, а разам з Равенскім — зборнік беларускіх народных песьняў (абрадавых, працоўных, бытавых). На жаль, і гэтыя два зборнікі, як і менскія, з друку таксама ня выйшлі.

Пасьля Бэрліну — кароткі побыт у Вюрцбургу й Амбэргу; тады — лягеры DP Рэгэнсбург, Міхэльсдорф,

² «Зборнік патрыятычных беларускіх песьняў» і «Зборнік дзіцячых беларускіх песьняў і гульніаў».

Віндзішбэргэрдорф, Розэнгайм. Найбольшая ягоная праца ў гэтым часе — Беларускі Тэатар Эстрады (1946-50 гады). Ён — арганізатар яго, дырэктар і мастацкі кіраўнік. Сам укладаў для тэатру рэпэртуар і праграмы³, рыхтаваў іх да паказу, плянаваў выступы й падарожжы.

У складзе трупы — прафэсійныя артысты Менскага тэатру опэры й балету, Менскага драматычнага й іншых тэатраў. Вось колькі імёнаў: Н.Чамярысава, Б.Вержбаловіч, Л.Янушкевіч, І.Жылінская, В.Філіповіч, В.Саўчанка, Л.Вэракса, К.Сокал, А.Кавалеўскі. “Усюды, дзе толькі ні выступалі нашыя артысты, яны мелі вялізарны посьпех”⁴.

Тэатар падарожнічаў блізу па ўсёй Заходняй Нямецчыне. Рэгэнсбург, Кам, Мюнхэн, Шляйсгайм, Фрайман, Аўгсбург, Алэндорф, Гановэр, Госьляр... Ён “выконваў вялікую нацыянальную місію сярод беларускай эміграцыі ў Нямецчыне”⁵, “папулярызуючы беларускае мастацтва й прапагандуючы беларускасьць сярод іншых нацыянальнасьцяў”⁶. Кампазытар паказваў нам запісы водгукаў у падарожнай «Залатой Кнізе», аднойчы падараванай тэатру на ягоным гастрольным турнэ, пра адно з такіх турнэ пісаў: “У жніўні сёлета Беларускі Тэатар Эстрады выехаў у ангельскую зону [...] Першым пунктам нашага падарожжа быў беларускі лягер Ватэнштэт [...] труппа дала 5 выступаў. Зрабіўшы Ватэнштэт сваёй базаю, тэатар пачаў ладзіць выступы па акрузе ва ўкраінскіх, польскіх і мяшаных лягерах”. (У Браўншвайгу й Барумі яшчэ і ў ангельскіх афіцэрскіх клюбах⁷, перад тым — у Музычным Інстытуце Марбурскага ўнівэрсытэту⁸.) Урэшце, “тэатар апынуўся [...] на самым ускраі Нямецчыны, у колькіх кілямэтрах ад дацкае мяжы [...] Фленсбург, Маервік, Кіль, Нойштат сталіся месцамі выступаў [...] Труппа дала 25 паказаў за месяц...”⁹.

У 1950 годзе Шчаглоў (Куліковіч) выехаў у ЗША, дзе зноў ажаніўся з былой салісткаю Харкаўскай опэры, Надзеяй Градэ. Жыў у Нью-Ёрку, Кліўлэндзе й Чыкага. У апошніх

³ У мяне была калекцыя друкаваных праграмаў, якую я перадаў у Беларускі Музей у Лёндане.

⁴ Крывіцкі Сьветац (Мюнхэн). 1946. №11.

⁵ Шляхам Жыцьця (Ватэнштэт). 1947. №21-22.

⁶ Шляхам Жыцьця. 1947. №24.

⁷ Шляхам Жыцьця. 1947. №24.

⁸ Крывіцкі Сьветац. 1946. №11.

⁹ Бацькаўшчына (Остэргофэн). 1947. 17 ліст. Пра водгукі на выступы тэатру — гл. таксама: Вініцкі А. Матар’ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямецчыне ў 1939-1951 гадох. Ч.ІІ. Лос Анжэлэс, 1968. Б.44-53.

двух местах меў свае музычныя студыі, кіраваў беларускімі хорамі — царкоўнымі й сьвецкімі.

Але перш за ўсё ён — кампазытар, аўтар арыгінальных музычных твораў і гарманізатар музыкі беларускіх народных песняў, гульняў і скокаў.

З арыгінальных твораў ім напісаныя:

1) **опэры** —

У 1939-41 гадох — зь беларускага жыцця ў XV-XVI стагодзьдзях опэра «**Кацярына**» (на лібрэта М.Клімковіча). Праўда, дзеля незадаволенья лібрэтам і бясконцымі пера-робкамі яго, праца над опэрай не была завершана. Закончаная часткі ейныя былі выдадзеныя асобнай кніжкаю ў 1940 годзе да дэкады беларускага мастацтва ў Маскве, дзе яны былі паказаныя ў канцэртным выкананьні.

У 1941-42 гадох — лірыка-рамантычная опэра зь беларускага жыцця ў XIII стагодзьдзі «**Лясное возера**» (на лібрэта Н.Арсеньевай). У 1942-43 гадох яна йшла на сцэне Менскага опэрнага тэатру. Зь яе дагэтуль апублікаваныя дуэт маладых дружыньнікаў («**Дзяўчаты-дзяўчыначкі**»)¹⁰, заключная «**Песьня аб долі**»¹¹ і ўстаўленыя ў опэру чатыры апрацоўкі аўтарам беларускіх народных песняў — дзявочае (пры абрадзе завіванья бярозкі) «**Ой, пойдзем, дзявочкі, завіваць бярозкі**»¹², мужчынскае «**Ой, у лесе, пры гушчары**»¹³, скамарошае «**Ой, з-пад лесу**»¹⁴ й вясельнае (застольнае) «**Ой, борам, борам**»¹⁵.

У 1942-43 гадох — гісторыка-гэраічная опэра з падзеяў XI стагодзьдзя «**Усяслаў Чарадзей**» (на лібрэта Н.Арсеньевай). Опэра была ў рэпэртуарным пляне Менскага опэрнага тэатру на 1944 год, аб чым у прэсе было пададзена да публічнага ведама. У тэатры йшлі рэпэтыцыі. Але дзеля акупацыі Менску й Беларусі савецкім войскам паставіць яе не пасьпелі. У канцэртным выкананьні ў 1943 годзе опэру перадавала менская радыёстанцыя. 26 сакавіка 1944 году сцэна зь яе была паказана ў Менскім тэатры на сьвяточным канцэрце пасья ўрачыстай акадэміі, прысьвечанай Сьвяту 25 Сакавіка. Апублікавана зь яе толькі «**Песьня дружыны**

¹⁰ Беларускія песенны зборнік. Кліўлэнд, 1960. Б.53-55.

¹¹ Тамсама. Б.5-11.

¹² Беларускія песенны зборнік. Вып.1. Кліўлэнд, 1954. Б.47-48.

¹³ Беларускія песенны зборнік. 1960. Б.156-159.

¹⁴ Тамсама. Б.153-155.

¹⁵ Тамсама. Б.113-115.

Ўсяслава» на бяседзе князя з дружыньнікамі пасля перамогі над Ноўгарадам¹⁶.

«Лясное возера» і «Ўсяслаў Чарадзеі» — рэпрэзэнтацыйныя й клясычныя нацыянальныя беларускія оперы.

2) апэрэты —

«У вырай» (на тэкст Н.Арсеньневай), над якой кампазытар працаваў у Менску ў 1944 годзе. Ці закончыў ён яе на эміграцыі — напэўна ня ведаю. Зь яе апублікаваныя «Прамова свата»¹⁷, арыя жаніха Сьцяпана¹⁸, арыя Кацярыны¹⁹, дуэт Кацярыны й Сьцяпана²⁰.

3) музыка да драматычных п'есаў —

У 1942 годзе да драмы А.Міровіча «Кастусь Каліноўскі» (пераробленая з рыхтаванае кампазытарам у 1940-41 гадох оперы «Кастусь Каліноўскі» на лібрэта М.Клімковіча, працу над якой спыніла вайна²¹). Гатовую да пастаноўкі Менскім драматычным тэатрам драму нямецкая цэнзура забараніла, але ўвэртура да яе й паасобныя сцэны ў 1942-44 гадох былі ў праграмах тэатру, а «Песьня Каліноўцаў» з пралёгу да яе (на словы Н.Арсеньневай) апублікаваныя двойчы²².

У тым жа (1942) годзе — музыка да нямецкае казачнае драмы Г.Гаўптмана «Затонуты звон» (перакладзенае ў беларускую мову Н.Арсеньневай). Драма ў 1942 годзе йшла ў Менскім драматычным тэатры.

4) сымфоніі, сымфанічныя сюіты, канцэрты й іншыя большыя вакальна-аркестравыя й музычна-інструментальныя творы, напісаныя ў Менску.

5) кантаты —

«Сакавік» (на словы Н.Арсеньневай) для мяшанага хору, дэкляматара й аркестры²³, напісаная ў 1954 годзе ў Кліўлэндзе.

6) музыка да шматлікіх песьняў, напісаная ў розным часе ў Беларусі й на эміграцыі —

Песьняў патрыятычных, жаўнерскіх, юнацкіх, лірычных на словы беларускіх паэтаў; найбольш — на словы

¹⁶ Беларускі песенны зборнік. 1960. Б.14-16.

¹⁷ Тамсама. Б.150-153.

¹⁸ Тамсама. Б.163-165.

¹⁹ Тамсама. Б.166-167.

²⁰ Тамсама. Б.171-174.

²¹ Урыўкі з оперы ў 1944 годзе перадаваліся празь менскае радыё.

²² Першы раз: Беларускі песенны зборнік. Вып.5. Кліўлэнд, 1955. Б.23-25.

Другі раз: Беларускі песенны зборнік. 1960. Б.23-25.

²³ Надрукавана ў: Беларускі песенны зборнік. 1960. Б.29-34.

Я.Купалы й М.Багдановіча, тады — Н.Арсеньневай, М.Кавыля, У.Дубоўкі, Л.Случчаніна, У.Жылкі й іншых. Сярод іх такія папулярныя песьні й раманы, як «О, Беларусь, мая шыршына» (на словы У.Дубоўкі), «Я ад вас далёка» й «Ты прыдзі» (на словы Я.Купалы), «Пагоня» й «Слуцкія ткачыкі» (на словы М.Багдановіча), «Не забуду я, Алесья» й «Васілёчкі» (на словы М.Кавыля), «Беларусь, наша Маці-Краіна» і «Ў гушчарах» (на словы Н.Арсеньневай) і г. д. Паадзіночныя зь іх апублікаваныя ў розных беларускіх пэрыядычных выданьнях у Беларусі й на эміграцыі, а найбольш — у ягоных «Беларускіх песенных зборніках» 1955 і 1960 гадоў.

7) музыка да Сьв. Літургіі —

Упершыню яна выконвалася ўвесну 1949 году, царкоўным хорам у лягеры Віндзішбэргэрдорф, а паасобныя мэлёды — у розных беларускіх царкоўных парафіях на эміграцыі дагэтуль. У «Беларускім царкоўным сьпеўніку», выдадзеным у 1979-80 гадох у Лёндане ведамым дасьледчыкам беларускіх царкоўных сьпеваў Г.Піхураю (Пікардам)²⁴, зь літургічнае музыкі Шчаглова-Куліковіча апублікавана 16 арыгінальных мэлёдыяў і 6 ягоных гарманізацыяў старых беларускіх напеваў — Слуцкага, Жыровіцкага, Віленскага й іншых.

Акрамя арыгінальных твораў, у Шчаглова-Куліковіча ёсьць, як мы ўжо заўважылі, шмат ягоных музычных апрацовак беларускіх народных песьняў, у бальшыні запісаных ім самім у Беларусі. У сваім часе яны ўлучаліся ў рэпэртуар менскага радыё й шматлікіх хораў і салістых на бацькаўшчыне, а на эміграцыі — у рэпэртуар Беларускага Тэатру Эстрады, розных хораў і салістаў дагэтуль. Частка іх выдадзена ў ЗША ва ўложаных ім самім «Беларускіх песенных зборніках» — выпуск 1, абрадавыя беларускія сьпевы й гульні (калядныя, веснавыя й купальскія) 1954 году, дзе 20 апрацовак зь ягоных запісаў, а рэшта — з запісаў У.Тэраўскага, А.Ягорава, Р.Шырмы й іншых зьбіральнікаў народнага мэлясу; «Беларускі песенны зборнік» 1960 году, дзе ягонья апрацоўкі таксама часткава з уласных запісаў; тут беларускія гістарычныя (4), лірычныя (22) і жартоўныя (12) песьні, народныя гульні (9) і скокі (10) зь сьпевамі; і зборнік «Калядоўшчыкі» 1961 году (калядкі, калядныя гульні й карагод).

Наагул кампазытар, жывучы ў Кліўлэндзе (1953-56 гады), уплянаваў і пачаў рыхтаваць да друку 8 выпускаў

²⁴ Гл. пра гэта: Божым Шляхам (Лёндан). 1980. №151. Б.27-28.

зборнікаў: 4 выпускі сваіх музычных апрацовак беларускіх народных песьняў і 4 выпускі сваіх арыгінальных твораў. Мажлівасьці друку й адпаведна ім пляны з часам мяняліся. Кампазытар пераехаў у Чыкага, але друк зборнікаў працягваўся. Яму ўдалося выдаць тры згадваныя «Беларускія песенныя зборнікі» (1954, 1955, 1960) і зборнік «Калядоўшчыкі» (1961). У 1967 годзе выйшаў яшчэ зборнік «Родныя матывы» — ноты для акардыёну (з тэкстам) найбольш папулярных беларускіх песьняў (патрыятычных, лірычных, жартоўных) з арыгінальнай музыкай кампазытара ці ягонымі апрацоўкамі народных песьняў (разам — 50) і скокаў (10). Усе пяць зборнікаў выдадзеныя Выдавецтвам Кліўлэндзкага аддзелу Згуртаваньня Беларускае Моладзі ў ЗША, стараньнем і працаю У.Дунца.

Некаторыя арыгінальныя творы Шчаглова-Куліковіча й ягоныя апрацоўкі беларускіх народных песьняў запісаныя на патэфонныя кружэлкі. З удзелам яго самога праца гэтая пачалася ў студзені 1945 году ў Нямеччыне, калі на бэрлінскай радыёстанцыі ягонай руплівасьцю запісваліся на магнітафонныя йстужкі (зь іх потым перапісваліся на кружэлкі) сьпевы М.Забэйды-Суміцкага пры фартэп'янным акампаніманце кампазытара. Разам з запісамі беларускіх народных песьняў у апрацоўцы А.Грачанінава, А.Туранкова, С.Казуры, тады была запісаная й апрацоўка беларускай народнай песьні Шчаглова-Куліковіча «Ой, арол»²⁵.

Працу гэтую кампазытар працягвае й па пераездзе ў ЗША, дзе пад ягоным музычным кіраўніцтвам і пры ягоным акампаніманце найграны колькі кружэлак. Нам ведамыя тры: у 1955 годзе ў Кліўлэндзе харавымі групамі Згуртаваньня Моладзі (выданьне «Васількі» — пераважна беларускія народныя песьні «Што й за месяц», «Ой, рэчанька, рэчанька», «Як я была маладая» й іншыя); у 1960-х гадох (выданьне «Каласкі») у выкананьні опэрных салістак Н.Градэ й Б.Вержбаловіч на кружэлку запісана 16 ягоных рамансаў і песьняў на словы беларускіх паэтаў ці народных песьняў («Я ад вас далёка», «Васілёчкі», «Ты прыдзі», «О, Беларусь, мая шыпшына», «Лявоніха» й г.д.); а дбайнасьцю Беларускага выдавецка-мастацкага клюбу «Пагоня» ў Канадзе ў выка-

²⁵ Песьня гэтая ў апрацоўцы Шчаглова-Куліковіча дзесь у 1950-ых гадох паўторна запісаная на кружэлку ў СССР, але без паданьня на ёй імя нашага кампазытара ці якогось іншага (Выданьне: СССР, Апрелевский завод, ГОСТ 5289-50. Выканаўца: Н.Д.Варвулев. Акампанімент: Гос. беларусский нар. оркестр под упр. И.И.Жиновича).

наньні Б.Вержбаловіч — 7 беларускіх народных песьняў («Пасею ж я», «Вярба», «Ой, ды жала я» й інш.) і ў выкананьні саліста Сяргея Шульгі — раманс «Не забуду я, Алесья». Без удзелу кампазытара ў 1944 годзе ў Празе М.Забэйда-Суміцкі запісаў на кружэлку ў сваім выкананьні пры суправодзе сымфанічнае аркестры раманс «Учора шчасьце» (на словы М.Багдановіча). На дзвюх кружэлках беларускага жаночага хору «Каліна» ў Саўт-Рывэры (дырыгэнт К.Барысавец) у сярэдзіне 1960-ых гадоў запісанья тры песьні й рамансы — «Я іду дарогаю» (на словы У.Клішэвіча) і іншыя й беларуская народная песьня «Цераз сад-вінаград».

Як не музыказнаўца я не магу разглядаць нутранае структуры музыкі Шчаглова-Куліковіча — ні ягонаў музычнай мовы, ні ейных стылявых асаблівасьцяў і музычнага почырку, як не магу рабіць і агульнай ацэны ягонаў кампазытарскай творчасьці. Таму спашлюся тут на аўтарытэт выдатнага музыказнаўцы й кампазытара праф. А.Карповіча.

Паводле яго, беларускія кампазытары Турэнкоў, Шчаглоў-Куліковіч і Равенскі ў сваёй творчасьці «імкнуцца знайсці арганічнае адзінства мэлёды й гармоніі, сымфанізаваць народны музычны фальклёр, шукаць новыя фарбы на гукавой палеты народных інструмэнтаў, сродкамі сучаснай эўрапейскай сымфанічнай аркестры імкнуцца перадаць іхнае гучаньне. Яны ўздымаюць беларускую мэлёдыю на высокі мастацкі ўзровень кампазытарскай тэхнікі, глыбака і ўдумліва падыходзяць да захаваньня ў мастацкіх творах своеасаблівасьцяў беларускага калярыту. Творчая дзейнасьць кампазытараў М.Шчаглова-Куліковіча і М.Равенскага можа служыць прыкладам няўпыннай і ўпорыстай працы над праблемай народнасьці ў музыцы, праблемай, якая стала перад імі яшчэ ў часе першых спробаў заснаваньня беларускай песьні.

У такіх творах М.Шчаглова-Куліковіча, як беларускія песьні для солё ў суправаджэньні сымфанічнай аркестры, сымфанічныя сюіты на беларускія тэмы, 2-я сымфонія, канцэрт для фартэп'яна з аркестрай, творы для цымбальнай аркестры, опэры «Лясное возера», «Усяслаў Чарадзеі» [...] — ва ўсіх гэтых творах і шмат іншых, самабытнасьць творчай індывідуальнасьці аўтараў, тэхнічная дасканаласьць, шуканьне новых прыёмаў большае выразнасьці — усё гэта падпарадкуецца асноўнаму — імкненьню як найглыбей сягнуць у самую існасьць народнага мэлясу, які складае

запраўдныя “душу й цела” іхняе музыкі, незалежна ад розніцы творчых індывідуальных рысаў”²⁶.

Значны сьлед Шчаглоў-Куліковіч пакінуў і як тэарэтык-музыказнаўца ды гісторык беларускае музыкі. Гэта ён (побач Равенскага) ў працэсе зьбіраньня й вывучэньня беларускай народнай песьні ўпершыню выкрыў ейную ладавую пабудову й самабытныя рысы структуры музычнай мовы (арнамент мэлёдыкі й рытмікі, вольнасьць і нераўнамернасьць мэтрыкі, рэчытатыўнасьць і г.д.), напісаўшы пра ўсё гэта адмысловае дасьледаваньне. Шмат цікавіўся гісторыяй беларускай музыкі й тэатру. У тых галінах навукі напісаў і апублікаваў шэраг працаў:

1) «Беларуская песьня», Менск, 1942 (не апублікаваная²⁷);

2) «Беларуская музычная культура», Бэрлін, 1944, выданьне «Народнай бібліятэчкі», №6²⁸;

3) «Беларуская музыка. Кароткі нарыс гісторыі беларускага музычнага мастацтва», ч.1, New York, 1953, выдаць ГЕ Бекарус”ага ІІстытуту Наву”і “ Мастацтва;

4) «Беларуская савецкая опэра», Мюнхэн, 1957, выданьне Інстытуту для вывучэньня СССР.

Зь меншых публікацыяў цікавейшыя: «Беларускія народныя песьні ў творстве выдатных кампазытараў»²⁹, «Крызыс беларускага музычнага мастацтва ў БССР пасля вайны 1941-45 гг.»³⁰, «Беларускае мастацтва 20-х гадоў і ягоныя карэньні ў савецкай сучаснасьці»³¹, «Да пытаньня дэградацыі вядучага тэатру БССР»³² і шмат іншых артыкулаў у розных беларускіх пэрыядычных выданьнях.

Трэба сказаць, што праз усё сваё жыцьцё на эміграцыі, да самае сьмерці, ён штось пісаў, рыхтаваў да друку, друкаваў. Пісаў на розныя тэмы, найбольш, відаць — фальклёрныя й гісторыка-музычныя. Быў таксама тале-

²⁶ Карповіч А. Да праблемы беларускага нацыянальнага стылю ў музыцы // Запісы БІНІМ. №1(5). New York, 1954. Б.16-17.

²⁷ Падрыхтаваны да друку рукапіс кніжкі ў яго выпазычыў нямецкі музыказнаўца, здаецца, др. Крафт і зь невядомых прычынаў не вярнуў назад аўтару, выехаўшы зь Менску.

²⁸ У гэтай кніжачцы (у разьдзеле «Беларуская народная песьня») аўтар коротка паўтараў некаторыя свае выснавы з загінуўшай працы «Беларуская песьня».

²⁹ Веда (Нью Ёрк). 1951. Ліпень-верасень. Б.108-117.

³⁰ Беларускі Зборнік. Кн.1. Мюнхэн, 1955. Б.115-136.

³¹ Тамсама. Кн.5. Мюнхэн, 1956. Б.124-143.

³² Тамсама. Кн.6. Мюнхэн, 1956. Б.120-153.

навітым мэмуарыстам. Чытачу ведамья ягонья ўспаміны пра Я.Купалу, друкаванья сьпярша ў газэце «Беларусь»³³, а пасьмяротна — у юбілейнай кніжцы на 100-ыя ўгодкі нарадзінаў Я.Купалы й Я.Коласа³⁴. Неапублікаванымі засталіся ўспаміны з музычнага жыцьця ў Менску ад сярэдзіны 1930-ых гадоў да пачатку 2-ой сусьветнай вайны³⁵.

... А гады йшлі. Пасьля сямідзесяці ён часта скардзіўся, што “сэрца здае”. У 1967 годзе з пакутлівай жальбаю спаткаў перадчасную сьмерць дачкі Натальлі. Пісаў, што езьдзіў з Чыкага ў Рочэстэр на паховіны. “Было ўрачыста але й вельмі цяжка... вельмі балюча”. Гэтае раны ў сэрцы ня мог пазбыцца.

5 сакавіка 1969 году трапіў у шпіталь, зь якога спадзяваўся хутка выйсьці. Там строіў яшчэ далейшыя пляны паўнейшае гісторыі беларускай музыкі, над якой працаваў ужо колькі год (у лісьце з шпіталю прасіў новых, абяцаных мною матар’ялаў); абдумаў апошнія дэталі амаль падрыхтаванага да друку чарговага выпуску «Беларускага песеннага зборніка».

Аднак... 31 сакавіка ўсё абарвалася, багатае творчае жыцьцё спынілася. Ні паўнейшая гісторыя беларускай музыкі, ні чарговы выпуск «Беларускага песеннага зборніка» друку ўжо не пабачылі.

Спадчына М.Шчаглова-Куліковіча — вялікая. Беларускія эміграцыйныя арганізацыі, пакуль яшчэ ня позна, павінны ў паразуменьні й з дапамогаю сп. Н.Градэ-Куліковіч усю яе сабраць і захаваць — музычную, музыказнаўчую, мэмуарную й эпістальную. У першую чаргу — усё рукапіснае, неапублікаванае (опэры, апэрэту, сымфанічныя сюіты, канцэрты й іншае), каб скарб гэты не загінуў і ў будучыні мог трапіць у друк і на сцэну.

³³ Беларус. 1952. №5-11.

³⁴ Янка Купала і Якуб Колас. 1882-1982: Вянок успамінаў пра іх / Укладальнік і рэдактар А.Калубовіч. Нью Ёрк, 1982.

³⁵ Рукапіс гэтых успамінаў (грубы сшытак) аднойчы ў Нямеччыне быў у мяне, але, на просьбу камп. М.Равенскага, з згодаю аўтара я перадаў яго Равенскаму. Дзе рукапіс цяпер — ня ведаю.

МОВА Ў ГІСТОРЫІ
БЕЛАРУСКАГА ПІСЬМЕНСТВА.
УВОДЗІНЫ

1. ЛЁС ПОМНІКАЎ
СТАРОГА БЕЛАРУСКАГА ПІСЬМЕНСТВА
(РУКАПІСНАГА Й ДРУКАВАНАГА)

Лёс помнікаў старога беларускага пісьменства дасьледаваў А.Шлюбскі¹. Займаўся ім 1-шы зьезд беларускіх архэолягаў і архэографіаў у Менску у 1926 годзе². Шмат дадатковых дадзеных ёсьць у іншых працах і крыніцах.

Пісьмовыя сьведчаньні
пра беларускія бібліятэкі й архівы
XII—XVIII стагодзьдзяў

Пачаткі беларускіх бібліятэк губляюцца дзесь у пачатках беларускага пісьменства. Але сьведчаньні пра іх, якія да нас дайшлі й дагэтуль нам ведамыя — з пазьнейшых часоў: яны ў розных старых юрыдычных актах, кроніках, творах мэмуарнай і навуковай літаратуры.

Гэта сьведчаньні пра бібліятэкі:

1) манастырскія й царкоўныя — Траецкага манастыра ў Слуцку, 1494 г.³; Успенскага Ляшчынскага манастыра ў Пінску, 1520 г.⁴; Дабравешчанскага манастыра ў Супрасьлі, 1557⁵, 1645⁶ і 1668⁷ гг.; Сафійскага сабору ў Полацку, 1579⁸,

¹ АШ. (Скарачэньні крыніцаў дьнюцца ў канцы працы.)

² Рэзалюцыі, пратакол і рэфэраты, чытанья на ім (М.Доўнар-Запольскага, З.Даўгялы, М.Мялешкі, А.Ясенева й інш.), апублікаваныя ў кн.: ІБК ПЗБАА.

³ АЗР. Т.1. 1846. №115.

⁴ АШ. §174.

⁵ АСД. Т.9. 1870. №20.

⁶ Тамсама. №59.

⁷ Тамсама. №68.

⁸ АШ. §7; Heidenstein Reinhold, De bello Moscovitico commentariorum libri sex. Spiraе, 1591. P.323. Ёсьць беларускі пераклад «Нататак» — Р.Гайдэнштайн. Пад Полацкам Даждзы. Ватэнштэт (Нямеччына), 1946. (Сьведчаньне пра бібліятэку — 6.45).

1654⁹ і 1781¹⁰ гг.; Усьпенскага сабору ў Смаленску, 1611 г.¹¹; базыльянскага манастыра ў Полацку (пазьней — Полацкай вуніацкай сэмінарыі, XVII—XVIII стст.¹²); базыльянскага манастыра ў Жыровічах, 1613 (і 1623 — Запіс Багданы Працлаўскай 15 сьнежня 1623 году ў старым Жыровіцкім эвангельлі, які пацьвярджае загінуўшае ў 1623 г. наданьне ейнага бацькі Івана Мялешкі за 29 кастрычніка 1613 г. Жыровіцкаму манастыру¹³), 1634¹⁴, 1636¹⁵, 1661¹⁶ і 1713¹⁷ гг.; Мікалаеўскай царквы (был. манастыра) ў Бельску, 1636 г.¹⁸; базыльянскага манастыра ў Быцені, 1647 (Дароўны запіс віленскага бурмістра Ів.Яцкавіча ў 1647 г. на падараванай ім гэтай бібліятэцы кнізе «Сказанія полезная о латинох...», XV ст.¹⁹) і 1713²⁰ гг.; брыгіцкага²¹ й езуіцкага²² манастыроў у Горадні, XVII—XVIII стст.; францішканаў у Вільні, 1655²³, 1748²⁴ і 1749²⁵ гг.; Багазьяўленскага манастыра ў Куцейне (Воршы), 1665 г.²⁶; Траецкага Маркавага манастыра ў Віцебску, 1685 г.²⁷; Спасаўскага Вохарскага манастыра каля Чэрыкава, 1708 г.²⁸; езуітаў у Наваградку, 1754 г.²⁹; дамініканаў у Горадні, XVIII ст.³⁰;

- 9 Сапуновъ А. Витебская старина. Т.4. Витебскъ, 1885. Б.292.
 10 Stebelski I. Dwa wielkie światła na horyzoncie Połockim; żywoty św.św. Ewfrozyny i Parascewii. Wilno, 1781.
 11 АШ. §15.
 12 Тамсама, §110 (Довгялло Д. Поуниатская библиотека Витебской Духовной Семинарии // Полоцкія Епархіальныя Вѣдомости. 1901. №1-2).
 13 Збор яп. Паўла (Дабрахотава) у бібліятэцы АН у Пецяярбургу (Гл. арт. П.Жуковіча ў «Извѣстияхъ Императорской Академіи Наукъ по Отделенію русскаго языка и словесности». Т.17. Вып.2. СПб, 1912. Б.234).
 14 Запіс перапшчыка Н.Казіцкага на канцы Кормчай 1634 г. (Добрянскій. №242).
 15 АСД. Т.12. 1900. Б.35.
 16 Тамсама. Б.74.
 17 Тамсама. Б.4.
 18 АВАК. Т.33. 1908. №195.
 19 Добрянскій. №269.
 20 АСД. Т.12. Б.4.
 21 БелСЭ. Т.4. Б.19.
 22 Тамсама. Б.20.
 23 ЛЕ. Т.1. 1953. Р.483.
 24 Тамсама.
 25 Тамсама.
 26 РИБ. Т.5. СПб, 1878. №204.
 27 АШ. §29.
 28 ЛЕ.
 29 Тамсама.
 30 Тамсама.

2) **школьныя** — Віленскай езуіцкай акадэміі, 1570³¹, 1572³², 1579³³, 1610³⁴, 1623³⁵ і 1655³⁶ гг.; Слуцкай кальвінскай калегіі, 1649 г.³⁷; Полацкай езуіцкай калегіі, 1790 г.³⁸; паезуіцкіх базыльянскіх і піярскіх калегіяў і гімназіяў у Менску, Слуцку, Бабруйску, Мазыры, Пінску, Паставах, Халопенічах, Барунах каля Ашмянаў, Лідзе, Шчучыне, Горадні, Наваградку, Слоніме, Жыровічах, Лыскаве каля Ружанаў, Берасьці й інш., 1801 г.³⁹; і

3) **прыватных асобаў** — Слуцкіх князёў Алелькавічаў, XV—XVI стст.⁴⁰; уласьнікаў Жыровічаў Солтанаў, 1487—1545 (Прыпіскі да шэрагу кніг з гэтае бібліятэкі сьведчаць аб тым, што Солтаны ня толькі набывалі кнігі, але й мелі сваіх перапішчыкаў. На загад маршалка гаспадарскага Солтана Аляксандравіча, у 1487 г. дзяк ягоны Сенька перапісаў для яго, праўдападобна, у Слоніме (маршалак быў тады Слонімскім намесьнікам) «Мінею месячную» на сакавік і красавік месяцы (Добрянскі. №161), а перад тым — «Мінею месячную» на студзень і люты (Добрянскі. №156). У 1496 г., ужо па сьмерці маршалка, відаць, у Бельску (апошнія гады жыцьця ён быў Бельскім намесьнікам) іншым перапішчыкам для яго быў перапісаны «Пролог» (Добрянскі. №100). У 1537 г. два перапішчыкі перапісалі для сына ягонага, Аляксандра Солтанавіча (таксама маршалка гаспадарскага), Службу сьвятым Барысу й Глебу з парэміямі й Служэбнік. У 1545 г. ў іншым двары Солтанаў (Шэшкінях каля Вільні) дзяк Аляксандра Солтанавіча, Міхайла, перапісаў для яго Багародзічнік⁴¹) і 1516⁴² гг.; вялікага князя

³¹ АШ. §72. Харламповичъ К. Западнорусскіе православныя школы XVI в. Казань, 1898. С.56.

³² Тамсама.

³³ Тамсама.

³⁴ АШ. §14; Харламповичъ. С.60.

³⁵ АШ. §72; Łukasiewicz. Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim z najdawniejszych czasów aż do roku 1794. T.4. Poznań, 1851. S.41.

³⁶ АШ. §72; Памятная книга Гродненской Губернии на 1866 г. С.52.

³⁷ Мальдзіс А. Сьляды продкаў // ЛіМ. 1970. 23 кастр.

³⁸ LE.

³⁹ Белоруссия в эпоху феодализма. Т.2. Минск, 1960. С.482.

⁴⁰ Аб ёй ёсьць шмат сьведчаньняў. Да найранейшых кніг яе належыць Слуцкі сьпісак 2-ой пал. XV ст. Беларускага летапісу 1446 г. і Летапіс Слуцку XV ст. Тады кніжкі, якія для кн. Юр'я Сымонавіча († 1542) перапісваў Юстын Яцкавіч (чачаранін), і г. д.

⁴¹ Пазьней кніжкі 1537 і 1545 гг. былі сшытыя ў адзін зборнік — Тихомиров М. Описание Тихомировского собрания рукописей. Москва, 1968. №11. С.19-20.

⁴² З гэтага году ў Літоўскай Мэтрыцы захавалася сьпіс часткі кніг бібліятэкі Солтана Аляксандравіча, “што у Вільні былі пры нем” — РИБ. Т.20. СПб, 1903. С.872.

ў Вільні, 1510⁴³, 1562⁴⁴, 1570⁴⁵ і 1572⁴⁶ гг.; сьвятара Юр'еўскай царквы ў Вільні а. Мацея, 1522 г.⁴⁷; графаў Храбтовічаў у Шчорсах каля Наваградка, 1545 г. (Першая ведамая датаваная кніга гэтай бібліятэкі — рукапіснае эвангелье Багдана Храбтовіча з 1545 г.⁴⁸) і кан. XVIII ст.⁴⁹; каталіцкага біскупа ў Вільні Валерыяна (Пратасевіча), 1579 г.⁵⁰; старасты Горадзенскага пав. Аляксандра Хадкевіча ў Гарадку каля Беластоку, 1582 г.⁵¹; менскага мяшчаніна Мартына Вольскага, 1582 г.⁵²; князёў Радзівілаў у Нясьвіжы, апошняя чвэрць XVI ст.⁵³, 1671 (Як гэта відаць з прыпіскі ў канцы Радзівілаўскага сьпіску XV ст. Пачатнага летапісу, у гэтым годзе ён быў пакладзены на перахаваньне ў бібліятэку Кёнігсбэрскага замку. На прыклееным да кнігі друкаваным ярлыку зазначана, што яна з Boguslao Radzivilio Bibliothecae⁵⁴), 1726 (У гэтым годзе кн. Міхал Радзівіл намова ўсталяваў бібліятэку ў адбудаваным ім замку⁵⁵) і 1772⁵⁶ гг.; берасьцейскага мешчаніна Гурына Федаровіча, 1624 г.⁵⁷; віленскага бурмістра Сьцяпана Лябедзіча, 1649 г.⁵⁸; арганізатара Слуцкай кальвінскай калегіі Андрэя Дабранскага, 1649 г.⁵⁹; падканцлера Вялікага Княства Літоўскага Казімера Сапегі (заснаваную бацькам ягоным — канцлерам і пісьменьнікам Львом Сапегам, † 1633 г.), 1655 г.⁶⁰; полацкага вуніацкага архіепіскапа Габрыэля Каляды (1655-66 гг.) і ягоных наступнікаў (Фларыяна Грабніцкага й Ясона Смагажэўскага), XVII—XVIII стст.⁶¹; магілёўскага магната Тамаша

⁴³ Кніга Судовых спраў №2 Літоўскай Мэтрыкі, 1510 г., арк. 153-162.

⁴⁴ LE.

⁴⁵ Тамсама.

⁴⁶ АШ. §72; Харламповичъ. С.56.

⁴⁷ АСД. Т.6. 1869. №5.

⁴⁸ Россия / под ред. В.П.Семенова. Т.9. СПб, 1905. С.430.

⁴⁹ Polski Słownik Biograficzny, Т.3. Kraków. S.443; Сьцяпанаў А. Бібліятэка ў Шчорсах // Беларусь. 1955. №7. Б.28; Палеев С. Па роднай Беларусі. Менск, 1958. Б.133.

⁵⁰ АШ, §72; Харламповичъ. С.56.

⁵¹ Аб ёй сьведчыць М.Стрыйкоўскі ў сваёй Kroni'цы: Т.1. S.253 (Варшаўскага перадруку 1846 г.).

⁵² АВАК. Т.36. 1912. С.58.

⁵³ Заснаваў яе кардынал Юры († 1600) — Иконниковъ. Т.1. Кн.2. С.1241.

⁵⁴ Полное собрание русских летописей. Т.1. Москва, 1962. С.VI.

⁵⁵ ЭС. Т.20. 1897. С.915.

⁵⁶ АШ. §37.

⁵⁷ АВАК. Т.6. 1872. С.243.

⁵⁸ Тамсама. Т.9. 1878. С.481-483.

⁵⁹ Мальдзіс. Цыт. пр.

⁶⁰ АШ. §72.

⁶¹ Тамсама. §110.

Трызьніча, 1661 г.⁶²; Рачынскіх у Смаленску, 1669 г.⁶³; магільёўскага войта кан. XVII — пач. XVIII стст. Хведара Казановіча⁶⁴; канцлера й пісьменніка Яна Сапегі († 1751 г.) у Кодані пад Берасьцем, XVIII ст.⁶⁵; князёў Сапегаў у Ружанах (у 1786 г. перавезеную ў Дзярэчын каля Зэльвы), 1748-50 гг.⁶⁶ і XVIII ст.⁶⁷; слонімскага старасты Фларыяна Стравінскага ў Двары Накрышках Наваградзкага пав., заснаваную ў 1760-70 гг.⁶⁸; кн. Міхала Агінскага ў Слоніме, апошняя чвэрць XVIII ст.⁶⁹; і шмат іншых.

“Ключи от книг” Купяціцкага Ўвядзенскага манастыра каля Пінску былі ў намесьніка ігумена манастыра, Апанаса Філіповіча, пісьменьніка й пазьнейшага сьвятога («Дыярыюш» А.Філіповіча, 1646 г. — гл. публікацыю яго ў А.Коршунова «Афанасий Филиппович» (Минск, 1965), б.109). У 1685 г. на перахаваньні ў Віцебскім Маркавым манастыры былі бібліятэкі зь Сялютаў, Салаўёва, Пагосьціч і інш. прыходаў, а таксама й прыватных асобаў зь Віцебску (АШ. §25). Можна думаць, што прынамсі ў частцы выпадкаў пра бібліятэкі сьведчаць кнігі, якія ў каталёгу кніг Супрасьельскага манастыра 1557 г. паказаныя як дар манастырскай бібліятэцы ад мітр. Язэпа Солтана († 1521 г. Наваградак), скарбнага Вялікага Княства Літоўскага Яцка, Сапегі (невядома каторага), Таранкоўскага з м. Жабінка Берасьцейскага пав.; кнігі ў двары ваяводы менскага Багдана Сапегі ў Боцьках каля Бельску, у царкве сьв. Сымона ў Камянцы і ў Берасьці, якія ў 1621 г. называе З.Капысьценскі ў кнізе «Палинодия» (РИБ. Т.4. 1878. С.991-992); таксама кнігі магільёўскага друкара кан. XVII — пач. XVIII стст. Максіма Вашчанкі, якія каля 1683 г. у яго вымяняў войт магільёўскі Пятро Казановіч (ИЮМ. Т.9. С.163). “Огромное по тому времени собрание книг Симеона Полоцкого” па сьмерці

⁶² АВАК. Т.34. 1909. №178.

⁶³ Белокуровъ С. О библиотекъ московскихъ государей въ XVII ст. Москва, 1899. С.36.

⁶⁴ ИЮМ. Т.10. 1879. С.376. Зьбіраць кнігі для гэтай бібліятэкі ўжо пачаў, відаць, продак ягоны, таксама войт, Пятро Казановіч, у пасьмяротным інвэнтары маёмасьці якога, уложаным у 1683 г., ёсьць сьпіс 15 кніг (ИЮМ. Т.9. 1878. С.163).

⁶⁵ ЭС. Т.28. 1900. С.395.

⁶⁶ Тычына А. Экслібрыс нашага мінулага // ЛіМ. 1971. 22 кастрычніка.

⁶⁷ АШ. §77; ЭС. Т.10. 1893. С.462.

⁶⁸ Мальдзіс А. Тры месяцы пошукаў, знаходак і сустрэч // Польша. 1973. №7. Б.204-206.

⁶⁹ Тычына. Цыт. пр.

ягонай у Маскве (1680) было забранае ў бібліятэку Маскоўскай сынадальнай друкарні (ЭС. Т.3. 1891. С.789 і 803). Уласнаручныя полацкія напісы на шэрагу кніг гэтай бібліятэкі даюць права прыпушчаць, што паэт і прафэсар Полацкай праваслаўнай калегіі пачаў збіраць сваю бібліятэку яшчэ ў Полацку, у 1640-60-ых гг. Невялікія, але каштоўныя бібліятэчкі засталіся па сьмерці й іншых беларускіх эмігрантаў у Расеі: намесьніка Іверскага манастыра каля Ноўгараду Ёіля Труцэвіча (былога, у 1623-54 гг., ігумена Куцейнаўскага манастыра друкарні) — кнігі пераважна куцейнаўскага друку, а з рукапісных невядомыя сёньня “летопись, мелкого уставного письма, в переплете” (паводле вопісу 12 лістапада 1673 г. — РИБ. Т.5. №325) і архім. Спасакага манастыра й рэктара духоўнай сэмінарыі ў 1776-88 гг. у Яраславе Ёіля (Яна Быкоўскага, мажліва, зь Менскага ваяводзтва) — старадрукі, рэдкія рукапісныя кнігі, а ў тым і зборнік з адзіным, дайшоўшым да кан. XVIII ст. сьпіскам «Слова аб палку Ігаравым», трапіўшым у 1795 г. да графа А.Мусіна-Пушкіна, першага публікатара паэмы (Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. Т.12. Москва-Ленинград, 1956. С.42-45; Полюмя. 1971. №11. Б.217).

Апрача таго, нам вядомыя бібліятэкі, пра якія мы хоць і не адшукалі дакумэнтальных сьведчаньняў з XII—XVIII стст., але пра якія ёсьць большыя ці меншыя падставы меркаваць, што яны ўзьніклі ці маглі ўзьнікнуць перад XIX ст.: бібліятэка дамініканскага касьцёлу ў Віцебску, Дзвяткавіцкага двара ў Слонімскім пав., цэркваў у сс. Насілава каля Маладзечны й Жукаў Барок каля Стоўпцаў (мова пра іх наперадзе); дамініканскага манастыра ў Полацку, піярскага ў Шчучыне, бэрнардынскага ў Слоніме й цэркваў сьв. Юр’я й Раства Хрыстовага ў Слуцку (некаторыя весткі пра іх падае В.Цыбуля. Манастырскія і царкоўныя бібліятэкі ў Беларусі // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1970. №3. Б.50-51); Віленскага Сьвятадухаўскага манастыра (пры якім у XVII—XVIII стст. была друкарня й якая пазьней мела “множество древних редких изданий” XVI—XVIII стст. і манастырскі архіў старых актаў — Денисов Л.И. Православные монастыри Российской империи. Москва, 1908. Б.62-63), графаў Тызэнгаўзаў у Паставах (адзін зь якіх, Антон, скарбны літоўскі, меў у Горадні ўласную друкарню), Забельскай (у м. Валынцох) дамініканскай гімназіі каля

Дзісны (пра яе ёсьць сьведчаньні з 1822 г. — АСД. Т.14. С.128), графаў Гутэн-Чапскіх у двары Станькава каля Койданава (рукапісныя зборы зь яе, а ў тым і ведамы сьпісак Ліста да Абуховіча, вывезеныя ў бібліятэку князёў Чаргарыйскіх у Кракаў), бэрнардынскага касьцёлу ў м. Будславе на Вялейшчыне й г.д. Апошняя, што дахавалася ў скляпеньнях касьцёлу, фундаванага ў 1504 г. в. кн. Аляксандрам Казімеравічам, была выяўленая жыхарамі Будслава ў 1961 г. і перададзеная Дзяржаўнаму гістарычнаму музэю БССР у Менск. Які склад яе быў раней — невядома, але ў 1961 г. тут было болей за 1000 кніг XVI—XVIII стст., галоўна ў лацінскай мове, друкаваных як у Беларусі (Нясьвіж, Полацак і інш.), так і ў заходнеэўрапейскіх друкарнях (Вэнэцыя, Ляйпцыг, Франкфурт на Майне, Цюрых, Ліён, Льеж, Данцыг і інш.)⁷⁰.

Старшыня Віленскай архэаграфічнай камісіі расейскі славіст П.Бяссонаў, які ў 1860-ых гг. зьбіраў у Беларусі фальклёрныя матэрыялы, сьцьвярджаў, што беларускі “край [...] дае до последнего времени на 25 квадратных верст выставлял по крайности по одной обширной библиотеке, кроме мелких”⁷¹. Гэта, безумоўна, перабольшаньне, але, відаць, ня так далёкае ад праўды. Да нашых няпоўных сьведчаньняў можна было б бяз рызыкі дадаць, што большыя ці меншыя бібліятэкі былі пры кожным манастыры, шмат якіх цэрквах⁷², усіх калегіях і іншых школах, княжых і магнацкіх дварох і г. д. Актыўнасьць беларускіх друкарняў у XV—XVIII стст. можа найлепей прамаўляць за гэта.

Блізу ва ўсіх выпадках у паказаных намі крыніцах даюцца тыя ці іншыя дадзеныя пра бібліятэкі.

У адных зь іх ёсьць дадзеныя пра ахвяры бібліятэкам на набыцьцё кніг. У 1623 г. пісар Вялікага Княства Літоўскага Вярбіцкі запісаў Віленскай езуіцкай акадэміі адзін свой двор з тым, каб з прыбыткаў гэтага двара 100 залатовак што году йшло на куплю кніг для бібліятэкі акадэміі. У 1649 г. кн. Багуслаў Радзівіл купіў за 5000 залатовак бібліятэку

⁷⁰ Польша. 1961. №8. Б.191.

⁷¹ Безсоновъ П. Бѣлорусскіе песни. Москва, 1871. С.V.

⁷² Можна, прыкладам, дадаць тут пра сьведчаньні аб кнігах у 1571 г. у Роскай царкве Ваўкавыскага пав. (АСД. Т.1. 1867. С.146). У рэвізіі вуніяцкіх прыходаў Наваградзкага й Цырынскага дэканатаў за 1798 г. прыводзяцца кароткія сьпісы рукапісных і друкаваных кніг у цэрквах м. Палонка (АСД. Т.13. 1902. С.156-158), м. Востраў, с. Астраўкі (Тамсама. С.182) і інш.

памерлага А.Дабранскага для Слуцкай кальвінскай калегіі⁷³. У 1661 г. настаўнік сьпева ў Жыровічах а. Гіляры Скаржынскі ахвяраваў бібліятэцы Жыровіцкага манастыра на кнігі 2500 залатавак.

У бальшыні крыніцаў прыводзяцца дадзеныя пра колькасць кніг у бібліятэцы, пра мовы, у якіх яны пісаныя ці друкаваныя⁷⁴, даюцца назвы кніг і г. д. У сьведчанні 1623 г. пра бібліятэку Жыровіцкага манастыра ёсьць усяго агульная заява, што ў ёй былі “эвангельлі й шмат кніг царкоўных”, тады як у наданні манастыру новага ўласніка Жыровічаў каштэляна Івана Мялешкі ў 1613 г. быў “падрабязны інвэнтар”. Кнігі бібліятэкі магілёўскага войта Х.Казановіча апісаныя паводле іхнага фармату ці месца перахаваньня: вялікіх — 15, “вполдесть” — 33, у чацьвэрку — 24, аркушовых — 4; каля 10 кніг — у шкатулцы; апрача таго — дзённікі “рускі” (беларускі) і польскі.

Бібліятэка вялікага князя ў Вільні ў 1510 г. мела 90 кніг у чатырох мовах — царкоўнаславянскай, беларускай, лацінскай і чэскай (4 кнігі). У царкоўнаславянскай і беларускай мовах гэта былі кнігі багаслужбовыя, біблейныя, навукова-тэалягічныя (Яна Залатавуснага, Васіля Вялікага й інш.) і мастацкае літаратуры (чэцьці-мінеі, пралог, паасобныя жыцьці, летапісец і г.д.) — усяго 38. У часе 1545-62 гг. колькасць кніг у бібліятэцы была зьольшана да 2873 тамоў. У 1570 г. яна мела ўжо 4000.

Бібліятэка біскупа Валерыяна, перададзеная па ягонаў сьмерці (1579 г.) бібліятэцы Віленскай акадэміі, мела некалькі тысяч кніг. У бібліятэцы бурмістра С.Лябедзіча спасырод друкаваных кніг — выданні Ф.Скарыны, Віленскага Траецкага манастыра, Мамонічаў, Астроскай друкарні й інш. З кніг Куцейнаўскага манастыра (калі ня браць на ўвагу некалькіх ведамых рукапісных кніг) захаваліся сьпіс толькі друкаў — 1206 кніг выданьня манастырскай друкарні

⁷³ Як устанавіў віленскі дасьледчык гісторыі гэтай самай багатай кальвінскай бібліятэкі ў Беларусі В.Студніцкі, кнігамі яна папаўнялася і ў XVIII ст. Яшчэ ў 1829 г. случчак Юры Аколаў падараваў ёй болей за 1000 кніг, частка якіх паходзіла зь бібліятэкі Браніцкай, сястры караля Станіслава Аўгуста (Мальдзіс А. Сляды продкаў. Б.12).

⁷⁴ Тут не выключваюцца й кнігі ў лацінскай і іншых мовах, тымбалеі, што ў Беларусі лацінская мова была адной з моваў пісьменства. Дадамо для аналёгіі, што “в единственной государственной библиотеке России”, у бібліятэцы АН у Пецярбургу, у 1725 г. расейскіх кніг было ўсяго 2% а ў кан. XVIII ст. — 9%; рэшта ж — “на всех прочих языках в совокупности” (Книга. Сб.10. 1965. С.273-274).

1632-54 гг. Бібліятэка падканцлера К.Сапегі ў 1655 г. мела болей за 3000 кніг. Дамініканская ў Горадні ў кан. XVIII ст. — 10 000 тамоў. Нясьвіская бібліятэка Радзівілаў у 1772 г. налічвала блізка 20 000 кніг у розных мовах, а ў тым і беларускай. Бібліятэка ў Шчорсах за канцлера Якіма Храбтовіча, гісторыка й архэоляга (апошняя чвэрць XVIII ст.), мела некалькі дзясяткаў тысяч тамоў, зь якіх болей за 6000 рэдкіх выданьняў і ўнікальных рукапісаў, найбольш з гісторыі й этнаграфіі Беларусі й Польшчы.

Паводле справаздачы з 18 лістапада 1801 г. (г.зн. на 6-ым годзе маскоўскай акупацыі заходняй Беларусі), у бібліятэках паезуіцкіх базыльянскіх і піярскіх гімназіяў і калегіяў было кніг: у Горадні — 3128, Наваградку — 908, Лідзе — 627, Шчучыне — 318, Жыровічах — 304, Барунах — 226, Слоніме — 210, Берасьці — 142, Лыскаве — 56 і г.д. і ўжо значна меней на землях, акупаваных на два гады раней (у Мазыры — 51, Менску й Бабруйску — па 48, Пінску — 45, Паставах — 42, Слуцку — 29, Халопенічах — 21), а ўсяго разам — 6296. Трэба думаць, што гэтыя былі кнігі ня толькі з XVIII, а й папярэдніх стагодзьдзяў — старадрукі й рукапісы. Багатымі былі бібліятэкі вышэйшых школаў, асабліва Віленскай акадэміі (18 000 тамоў у кан. XVIII ст.) і Полацкай калегіі (болей за 23 000 у пач. XIX ст.).

Аднак самай багатай з старэйшых беларускіх бібліятэк была, відаць, бібліятэка Сафійскага сабору ў Полацку, ведамая ад XII ст. У 1579 г. па вызваленьні гораду ад маскоўскіх войскаў Івана Грознага, акупаваўшых Полацак у 1563 г., паводле прыгадваных нататак сакратара С.Баторага Р.Гайдэнштайна, у саборы “знайшлі [...] вельмі багатую бібліятэку. Як сьведчылі адукаваныя людзі, мо багацейшую, чымся ўся здабыча разам. У ёй былі розныя летапісы, а найболей — працаў дактароў грэцкае царквы, спаміж якіх і «Нябесная й царкоўная гіерархія» Дзяніса Арэапагіта. Усе гэтыя кніжкі пісанья славянскай⁷⁵ мовай...” Царкоўны гісторык XVIII ст. І.Сьцябэльскі, які спэцыяльна дасьледаваў гісторыю Полацкай Сафіі, у менаванай намі публікацыі да папярэдняга дадаў, што “ў гэтай знакамітай бібліятэцы”, каторая мела “дужа шмат” кніжок, з рэдкіх кніг, апрача твору, прыпісванага вучню апостала Паўла Дзянісу, “былі

⁷⁵ Г. зн. па-царкоўнаславянску й па-беларуску.

й якіясь кнігі сьвятога Мятода, славянскага апостала, ды брата ягонага, сьвятога Кірылы...⁷⁶

Архівы Беларусі бяруць свой пачатак ад XII—XIII стст. Пра найстарэйшы зь іх — Архіў старажытных актаў Полацкага княства ў Бельчыцкім Барысаглебскім манастыры⁷⁷, дзе былі дакуманты ад XII ст. — у пач. XIX ст. сьведчыць архэограф П.Кэпэн⁷⁸.

Справай арганізацыі і ўтрыманьня архіваў у Вялікім Княстве Літоўскім займаўся сам урад. Галоўны дзяржаўны архіў да 1511 г. знаходзіўся ў Троцкім вялікакняжым замку. У сярэдзіне 1480-ых гг. кн. Казімер рэарганізаваў яго: ён загадаў, апроча далейшага перахоўваньня ўсіх арыгінальных дакумэнтаў, для важнейшых зь іх завесьці кнігі, куды з арыгіналаў былі ўпісаны ранейшыя дакумэнты, пачынаючы ад 1386 г., і для сталага ўпісваньня ў іх наступных. Так паўстала пры Галоўным архіве г.зв. Літоўская Мэтрыка — самы поўны й дакумэнтальны летапіс Вялікага Княства Літоўскага. У 1511 г. архіў быў перавезены ў Віленскі замак. Тут, на загад канцлера Л.Сапегі, усе кнігі Літоўскай Мэтрыкі ў працягу 14 год (1594—1607) былі перапісаныя нанова, а старыя пакладзеныя на схоў у скарб⁷⁹. Галоўны архіў зь Літоўскай Мэтрыкай былі пад апекаю самога канцлера й загадам сакратара ўраду⁸⁰. У кан. XVIII ст., пасьяля колькіразовых выпадкаў гібелі часткі ягоных кніг і дакумэнтаў, ён меў вялізарную колькасьць арыгінальных дзяржаўных актаў⁸¹ і 566⁸² тамоў in folio Літоўскай Мэтрыкі за 409 год (1386—1794) беларускай гісторыі⁸³.

⁷⁶ Улашчык М. Кніга пра Полацкую зямлю // Полымя. 1967. №4. Б.239.

⁷⁷ У Бельчыцах (пад Полацкам) была рэзыдэнцыя полацкіх князёў, а ў манастыры — полацкіх архіпіскапаў.

⁷⁸ Рукапісныя «Путевыя записки 1821 года Петра Кеппена» — Архіў АН СССР у Ленінградзе. Ф.30. Воп.1. Спр.136. С.23-24 (Алексеев Л. Полоцкая земля в IX—XIII вв. Москва, 1966. С.11 і 229).

⁷⁹ У 1773 г. для архіву Кароннай Мэтрыкі ў Варшаве зь Літоўскай Мэтрыкі былі перапісаныя лацінкай дакумэнты 1386—1511 гг. — 29 тамоў.

⁸⁰ Аб гэтым зазначалася і ў загаловах кніг, прыкладам: "... за справованьня в тот час (... в року 1597) Метрикою... Александра Корвина Кросевского, писара его милости канцлярейского..." (Кніга Запісаў 3).

⁸¹ Пра гэта можа сьведчыць такі факт: калі ў 1636 г. архіў спатрэбілася забраць зь вялікакняжага замку, для яго былі набытыя два асобныя мураваныя будынкі — дом Яна Ключатага на Віленскім рынку й блізка ад яго дом Ланга на Шкляной вуліцы.

⁸² ЭС. Т.19. 1896. С.199.

⁸³ Даўгяля З. Літоўская Мэтрыка і яе каштоўнасьць для вивучэньня мінуўшчыны Беларусі // ІБК ПЗБАА. Рэфэраты. Б.53-59; яго ж. Літоўская Мэтрыка. Рыга, 1933; Бережков Н. Литовская Метрика как исторический источник. Ч.1. Москва-Ленинград, 1946. С.3-6; Пичета В. Белоруссия и Литва XV—XVI вв. Москва, 1961. С.647-650, і інш.

У сяр. XVI ст. пастановамі соймаў былі рэарганізаваныя архівы ўсіх павятовых⁸⁴ і ваяводзкіх⁸⁵ судоў⁸⁶, адкалі ў іх усюды былі заведзеныя актавыя кнігі, якія ад кан. XV — пач. XVI стст. ужо вяліся ў замкавых судах і некаторых адміністрацыйных установах. Тады ж паўставалі магістрацкія (і магдэбурскія) архівы ва ўсіх беларускіх гарадох: пра некаторыя зь іх, прыкладам, пра Магілёўскі, ёсьць сьведчаньні ў летапісах⁸⁷, а пра іншыя сьведчаць самыя архівы, што часткава ўцалелі й апублікаваныя⁸⁸.

У I-ай пал. XVII ст. канчальна сфармаваліся архівы Галоўнага трыбуналу ў месцах ягоных сэсіяў — у Вільні⁸⁹, Наваградку⁹⁰ й Менску⁹¹.

Апрача таго, у XIV—XVIII стст. узьніклі царкоўныя архівы — мітрапалічы, эпархіяльныя, манастырскія й некаторыя прыхадзкія розных веравызнаньняў (інфармацыі пра іх будуць прыведзеныя пазьней) і архівы прыватныя — пераважна князёў (Мсьціслаўскіх, Лукамскіх, Слуцкіх, Кобрынскіх, Агінскіх і г.д.) і магнатаў (Гаштольдаў, Хадкевічаў, Валовічаў і г.д.). З апошніх, што дажылі да XIX і XX стст., найбольш ведамыя — князёў Сапегаў у Дзярэчыне⁹², графаў Храбтовічаў у Шчорсах⁹³ і Бешанковічах⁹⁴, князёў Любечкіх у Шчучыне⁹⁵, графаў Тышкевічаў у Лагойску⁹⁶, князёў Вішнявецкіх у Брагіне⁹⁷ й Прозараў у Хойніках⁹⁸.

⁸⁴ Пастанова Берасьцейскага сойму 1544 г., арт.23 — Działyński S. Zbiór praw Litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563. Poznań, 1841. S.412.

⁸⁵ Пастанова Віленскага сойму 1551 г., арт.6 — Тамсама. S.455.

⁸⁶ Археограф Лялін сьведчыць, што ў Віленскім, Троцкім і Менскім ваяводзтвах было ўсіх 203 суды, і кожны зь іх меў свой архіў (Лялін В. Віленскій Цэнтральны Архив // Сборник Археологического Института. СПб, 1878. Кн.1. Отд.1. С.25).

⁸⁷ Летапіс Магілёва пад 1708 г. — АСД. Т.2. 1867. С.LXII.

⁸⁸ АВАК. Т.6 (Берасьце, Кобрын, Камянец); Т.9 і 10 (Вільня); Т.39 (Магілёў) і інш.; ИЮМ. Т.4-6 (Полацак); Т.7-17, 30 і 32 (Магілёў); Т.17 і 18 (Крычаў); Т.18 і 19 (Віцебск) і інш.

⁸⁹ Для Віленскага, Троцкага й Полацкага ваяводзтваў — АВАК. Т.11-13 і 15.

⁹⁰ Для Наваградзкага й Берасьцейскага ваяводзтваў — Росьсія. С.540.

⁹¹ Для Менскага, Віцебскага й Мсьціслаўскага ваяводзтваў — АШ. §35.

⁹² Безь-Корнилович М. Историческія сведенія о примечательнейших местах въ Бѣлоруссіи. СПб, 1855. С.49, 89 і 144; Иконниковъ. Т.1. Кн.1. С.258-259 і Т.1. Кн.2. С.1237-1238.

⁹³ Polski Słownik Biograficzny. Т.3. S.443; Сьцяпанаў. Цыт. пр.

⁹⁴ АШ. §131.

⁹⁵ Иконниковъ. Т.1. Кн.2. С.1237.

⁹⁶ Тамсама. Б.1238.

⁹⁷ Тамсама. Б.1239.

⁹⁸ Тамсама.

Асобна мусім назваць Нясвіскі архіў у замку князёў Радзівілаў⁹⁹. Хоць тут і была частка дакумэнтаў прыватных (акты саміх Радзівілаў, Кішкаў і іншых — да 8400 сем'яў), у сваёй асноўнай частцы ён меў характар дзяржаўнага, дзеля чаго й заснаваны быў у 1551 г. адумасловым прывілеем в. кн. Жыгімонта Аўгуста¹⁰⁰. У архіве захоўваліся арыгіналы (рэдка — копіі) вялікакняжых і каралеўскіх прывілеяў, унівэрсалаў, лістоў і іншых дакумэнтаў; соймавыя дзёньнікі (31 сойму — 36 тамоў); канцлерская мэтрыка Мікалая Радзівіла за 1511-18 гг.; царкоўныя акты праваслаўнай, каталіцкай, пратэстанцкай і вуніяцкай цэркваў; вялікі збор лістоў шматлікіх дзяржаўных мужоў (Хадкевічаў, Сапегаў, Астроскіх і г.д.), і інш. У 1867 г., пасля рабункаў і паленьняў архіву ў 1814—1836 гг., у ім яшчэ засталася (без далучанага к таму часу збору кн. Вітгэнштэйна) 254 846 дакумэнтаў, пачынаючы ад XIV ст., спаміж якіх — 1246 пэргамінных¹⁰¹.

Падобна бібліятэкам, якія мелі каталёгі кніг, галоўнейшыя архівы мелі рэестры дакумэнтаў — усіх ці мінімальна выдатнейшых.¹⁰²

Пра ахову архіваў былі спэцыяльныя ўрадавыя паставы й асобны артыкул¹⁰³ у Статуце 1588 г. У часе войнаў важнейшыя зь іх эвакуяваліся з раёнаў вайсковых дзеяньняў. Таму пра Нясвіскі архіў, прыкладам, у пастанове сойму 1768 г. сьведчыцца, што ягоныя дакумэнтны “ў працягу стагодзьдзяў захоўваюцца дбайна й пэўна [...] А ў часе былых войнаў [...] князі, пакінуўшы свае каштоўнасьці на рабунак ворагу, вывозілі архіў, выдаткоўваючы свае значныя сродкі й перахоўваючы яго ў бясьпечных месцах”¹⁰⁴.

⁹⁹ Пазьней іншым разам ён, як і бібліятэка, быў у палацы Радзівілаў у м. Палонка каля Міра.

¹⁰⁰ *Volumina legum*. Выданьне 2-ое. Т.7. СПб, 1860. С.399-400.

¹⁰¹ Гильтебрандт П., уступны артыкул да АСД. Т.7. 1870.; Иконниковъ. Т.1. Кн.2. С.1239-1241; Barwiński E. *Archiwum ks. Radziwiłłów w Nieświeżu // Archiwum Komisji Historycznej*. Т.11. Kraków, 1909—1913. S.1-10; АШ, §98.

¹⁰² У кнігах Літоўскай Мэтрыкі гэта адзначана ў іхных загалюках: “Мэтрыка прывільева, данін, потверженой и инших розных справ короля его милости Жигимонта Першого от року 1518 до року 1523. Переписана, зрээстрована (падр. нашае. — А.К.) и знову интроликована за росказаньем **ясневельможного** пана его милости, пана Льва Сапеги, канцлера Великого княства Литовского... в року тысяча пятьсот девятьдесят осмом” (Кніга Запісаў 10). У Нясвіскім архіве рэестры былі блізу на ўсе дакуманты (Гильтебрандт. Тамсама).

¹⁰³ Арт.13. Разьдз.IV.

¹⁰⁴ *Volumina legum*.

Сьведчаньні пра гібель помнікаў пісьменства

Які ж лёс спаткаў помнікі беларускага пісьменства X—XVIII стст.?

Шмат іх не дайшло да нас з прычынаў натуральнага ізносу.

Шмат згарэла ў пажарах Вільні (бібліятэка езуіцкай акадэміі й бібліятэкі й архівы япіскапскіх палацаў — у 1610 г.¹⁰⁵), Віцебску (бібліятэкі й архівы Маркавага манастыра й колькіх блізкіх прыходаў і прыватных асобаў зь Віцебску, што былі на перахаваньні ў манастыры — у 1685 г.¹⁰⁶), бібліятэка дамініканскага касьцёлу з зборам каля 600 кніг друку XV—XVIII стст. — у 1869 г.¹⁰⁷), Менску (358 актавых кніг 1641—1761 гг. Галоўнага трыбуналу — у 1762 г.¹⁰⁸), Наваградку (архіў земскага суда — у 1764 г.¹⁰⁹) і г. д.

Яшчэ болей іх загінула ад пажараў, зруйнаваньняў і рабункаў у войнах, пераважна з Масковіяй.

У 1611 г. згарэла багатая бібліятэка Усьпенскага сабору ў Смаленску, узарванага й падпаленага невядома кім¹¹⁰. “Книги справ меских Полоцких по окрутном сплюндрованью места Полоцкого (войскам маскоўскім. — А.К.) в року [...] 1633 [...] все [...] погорели”¹¹¹.

У 1654 г. загінулі бібліятэкі зруйнаваных і спаленых тым жа войскам езуіцкіх калегіяў у Віцебску, Воршы й Полацку й 36 касьцёлаў і манастыроў Магілёўшчыны й Віцебшчыны¹¹², а ў спаленым Мсьціславе — ягонья найстарэйшыя архівы¹¹³. У наступным годзе ў палаючай Вільні згарэла шмат кніг Літоўскай Мэтрыкі¹¹⁴. Найбольш пацярпелі ў вайну 1654-67 гг. кнігі, багата й па-мастацку аздобленыя: з аднаго Супрасьельскага манастыра ў 1656 г. было забрана,

¹⁰⁵ АШ, §14 (Описание рукописнаго отдѣленія Виленской Публичной библиотеки. Вып.1. Вильна, 1895. С.ХІІІ).

¹⁰⁶ Тамсама. §25.

¹⁰⁷ Тамсама. §102.

¹⁰⁸ АВАК. Т.13. №68.

¹⁰⁹ АШ, §36.

¹¹⁰ Тамсама. §15.

¹¹¹ АСД. Т.1. С.ІХ.

¹¹² Митрошенко И. Иезуиты в восточной части Бѣлоруссіи съ 1579-го по 1772-й г. // Полоцко-Витебская старина. Вып.2. Витебскъ, 1912. С.60, 102, 103; АШ. §17.

¹¹³ АШ. §17.

¹¹⁴ Другая частка кніг у 1659 г. па дарозе з Швэцыі затанула ў Балтыцкім моры — Янчук Н. Нарысы па гісторыі беларускае літаратуры. Менск, 1922. Б.61; Бережков. С.6; Булыка А. Літоўская Мэтрыка // Польша. 1968. №2. Б.249.

разам зь іншымі кнігамі й дарагімі царкоўнымі рэчамі, тры эвангельлі апракос у абкладах з каляровых аксамітаў, прыбраных золатам і серабром¹¹⁵. Ведамы магілёўскі палкоўнік К.Паклонскі ў лісьце да наказнога ўкраінскага гэтмана Ів.Залатарэнкі ўжо ў сакавіку 1655 г. пісаў, што ад Масквы ў 1654-55 гг. “мелі мы такое рабаўніцтва дамоў Божых (г.зн. цэркваў і манастыроў. — А.К.), якога ня бачылі і ад татараў”¹¹⁶. Беларускіх кніжок тады так шмат трапіла ў рукі маскоўскіх жаўнераў, што па заканчэньні вайны цар Аляксей Міхайлавіч вырашыў збіраць іх: у 1672 г. ён загадаў Пярэмыскаму¹¹⁷ ваяводзе адбіраць у жыхароў свайго ваяводзтва “польскіе и латынскіе печати книгъ и всякихъ писемъ, которые взяты въ польскихъ”¹¹⁸ городъхъ во время войны”¹¹⁹.

У 1708 г. загінулі блізу ўсе царкоўныя й прыватныя бібліятэкі й архівы Магілёва й Віцебска, разрабаваныя і спаленыя на загад Пятра I ягоным войскам¹²⁰.

Нямала помнікаў пісьменства загінула ў вайну 1812 г.: толькі ў Смаленску згарэлі старыя дакумэнты архіву Смаленскага магістрату¹²¹ й губэрнскага архіву¹²², архіў Лідзкага замку (вывезены ў Смаленск войскамі Пятра I у пач. XVIII ст.¹²³), архівы г. Мсьціслава (19 вялікіх пакункаў і 6 скрыняў), эвакуяваныя туды перад прыходам напалеонаўскай арміі¹²⁴.

У канцы 1918 г. была спаленая бібліятэка ў двары Грабніцкіх у Дрысенскім пав., якая мела болей за 100 беларускіх рукапісных кніг XII—XVI стст.¹²⁵.

І г. д.¹²⁶.

¹¹⁵ АСД. Т.9. С.204-205.

¹¹⁶ Акіншэвіч Л. Крывіцкае казацтва ў XVII ст. // Сакавік (Остэргофэн) 1948. №1(2). Б.45.

¹¹⁷ Г. Пярэмышль — зараз жа на поўдзень ад Масквы.

¹¹⁸ Так тут названыя беларускія кнігі й гарады; да польскіх гарадоў маскоўскае войска не даходзіла.

¹¹⁹ Оглоблинъ Н. Къ истории гонений на “литовскія книги” въ XVII вѣкѣ // Библиографъ (СПб). 1899. №5.

¹²⁰ Летапіс Магілёва, 8 верасня 1708 г. (АСД. Т.2. С.LXI-LXII); Летапіс Віцебска, 28 верасня 1708 г. (Россія. С.454-455); АШ. §28.

¹²¹ АШ. §49.

¹²² Тамсама. §51.

¹²³ Палеев. Б.136-138.

¹²⁴ АШ. §56 (Жиркевичъ А. Смоленскія архивы въ 1812 г. // Смоленская старина. Вып.1. Ч.1. 1909. С.357-358).

¹²⁵ АШ. §127.

¹²⁶ АВАК. Т.34. №178 (Магілёў, 1661 г.); АШ. §29 (Сабининъ В. Охорскій Преображенскій монастырь // Могилевскія Епархіальныя Вѣдомости. 1889. №21. С.310-311; АШ. §44 (Слуцк, 1812 г.); АШ. §64 (Нясвіж, 1813 г.); Ziemkiewiĉ R. Vasil Ciapinski // Bielaruskaje žyćcio (Vilna). 1919. №5 (m. Krošyn, 1919 h.) i інш.

Такія прычыны й акалічнасці гібелі помнікаў пісьменства ёсць аднак агульнымі для гісторыі ўсіх народаў. Розніца можа быць адно ў памерах стратаў. Адрозненне ж — у лёсе тых помнікаў, каторыя не загінулі ад ізносу, у пажарах і войнах. У Беларусі іх спаткаў лёс народу, заваяванага й асуджанага на нацыянальнае забойства: за малымі выключэннямі, яны былі забраныя ад народу, які іх тварыў, і далучаныя да скарбаў заваёўніка ці знішчаныя.

Вывазы помнікаў пісьменства зь Беларусі

Гаворка тут будзе галоўна пра плянаваныя вывазы, адміністрацыйна прадпісаныя ў акцыях вывазаў розных культурных каштоўнасцяў з каляніяльнага краю ў мэтраполію.

Пры нагодзе заўважым, што некаторыя беларускія кніжкі трапілі па-за межы Беларусі гандлёвай дарогай. Лявон Мамоніч у прысьвячэнні Л.Сапегі да выдадзенай ім у 1609 г. кнігі «Трипеснец цветоносный» сьцьвярджаў, што з друкарні, якую заснаваў ягоны бацька “много книг [...] до всех краев народа и языка словенского вышло”, а па бацькавай сьмерці й “от мене не мало ся на свет высылало”.

Апрача Украіны й славянскага паўдня, яны йшлі ў Масковію¹²⁷. Канкрэтна мы можам назваць выданні Мамонічаў (Вучыцельнае эвангелье 1595 г.¹²⁸, Служэбнік 1598 г.¹²⁹, Эвангелье апракос 1600 г.¹³⁰, Трыёдзь цвьятная й Трыёдзь посная 1609 г.¹³¹, і інш.); С.Собаля, якія беларускі друкар у 1637 г. сам вазіў у Маскву, дзе яны “в приказе его царского величества были показываны и за пожалованьем великим его царского величества велено, за ведомом преосвященного патриарха московского, те книги продавать ему явно”¹³²; друкарні Куцейнаўскага манастыра — 530 экз. Эвангелья тэтр 1652 г., якія прывозілі ў Маскву й прадалі “черный поп Венедихт да келарь старец Акакий”¹³³, і г. д.

¹²⁷ Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Z.5. Wielkie Księstwo Litewskie. Wrocław—Kraków, 1959. S.155.

¹²⁸ Зернова А. Типография Мамоничей в Вильне // Книга. Сб.1. 1959. С.203-204.

¹²⁹ Тамсама. С.208-209.

¹³⁰ Тамсама. С.210-211.

¹³¹ Тамсама. С.213-214.

¹³² Ліст дарагабускага ваяводы Я.Грымалы-Крамляноўскага да вяземскага ваяводы Ю.Буйноса-Растоўскага за 7/17 красавіка 1639 г. // Русско-белорусские связи: Сборник документов (1570—1667 гг.). Минск, 1963. С.157.

¹³³ Чалабітная аршанскіх манахаў каля 2 красавіка 1653 г. — у тым жа зборніку. С.278.

Але гэта былі амаль вылучна друкаваныя кнігі, некаторыя выданні беларускіх друкарняў і як правіла ў царкоўнаславянскай мове (багаслужбовыя й інш.). Да таго ж у Маскве да іх часта ставіліся з падозраннямі й продаж забаранялі. Калі С.Собаль у 1639 г. ізноў павёз з Магілёва кнігі свайго друку ў Маскву, яго зь Вязьмы завярнулі назад у Беларусь, бо цар “к Маскве яго отпускаць не велел, чтоб в его ученье и в книгах смуты не было [...] и от него б, Спиридона, какая ересь не объявилася”¹³⁴.

Вывазы помнікаў пісьменства зь Беларусі пачаліся задоўга да заваявання яе Расеяй. Пісьмовыя сьведчанні пачынаюць рэгістраваць іх ужо ад XV ст. Помнікі пісьменства ў тых вывазах — вайсковыя трафіі з часова занятых маскоўскім войскам беларускіх земляў падчас войнаў.

“Фундушы з церкви мурованое светое Пречистое [...] на месте господарском Витебском еще за щасливого понованья [...] короля Александра (г.зн. у вайну 1492 ці 1500—1503 гг. — А.К.) [...] от злодеев, которые з Новгорода московского великого тую церковь крали, покрадены суть [...] Фундушы головнейшыя и привилеи е. кор. млсти, наданные на церкви розные (у Полацку, Мсьціславе, Воршы й цэлай Полацкай эпархіі. — А.К.), от неприятеля е.к.м. — князя великого Московского (Івана Грознага. — А.К.), который был в Полоцку (у 1563 г. — А.К.) — с церкви светое Софеи забраны и до Москвы дей завезены суть”¹³⁵.

На загад патрыярха Нікана з кастрычніка 1655 г.¹³⁶, у 1656 г. з Куцейнаўскага манастыра, разам з манастырскай друкарняй, былі вывезеныя ў валоданьне патрыярха — Іверскі манастыр каля Ноўгараду — рукапісныя й друкаваныя кнігі¹³⁷. Колькі ўсіх іх было, мы ня ведаем, але праз 9 год, у 1665 г., там было яшчэ 1206 кніг, выдадзеных у Воршы. Гэта былі “521 книга Брашно, в тетратех, да 2 Брашна розбитых”¹³⁸; 41 псалтырь, голых [...] 290 азбук, с

¹³⁴ Царскі ўказ за 22 красавіка 1639 г. // Русско-беларусские связи. С.160.

¹³⁵ Сьведчанні віцяблянаў і палачанаў у 1620 г. — Сапуновъ А. Витебская старина. Т.5. Ч.1. Витебскъ, 1888. С.112-114. Тут мова толькі пра фундушы дзеля таго, што толькі пра іх і распытваўся ў віцяблянаў і палачанаў архіеп. Язафат Кунцэвіч. Разам з фундушамі тады маглі быць “покрадены” й “забраны” й інш. кнігі.

¹³⁶ Книга. Сб.13. 1968. С.100.

¹³⁷ Архим. Леонидъ. Типографія Оршанскаго Кутейнскаго и Иверскаго Валдайскаго монастырей // Вѣстникъ Общества древнерусскаго искусства при Московскомъ Публичномъ музеѣ. 1876. №1-12. С.95.

¹³⁸ Друк гэтай кнігі быў распачаты ў Воршы, а закончаны ў 1661 г. у Іверскім манастыры.

вопросы и с ответы; 37 книг Варлаама и Асафа, в тетратех; 145 книг Діоптр, в переплете в досках; 118 книг Лексиконов, в досках [...] 25 Молитв на сон грядущий; восмнадцатеры Святцы; 11 Канонов акафистов”¹³⁹. Частка іх, на загад патрыярха з 30 лістапада 1665 г., была адпраўлена ў ягоную рэзідэнцыю — Уваскрэсенскі Нова-Ерусалімскі манастыр на Істры¹⁴⁰, скуль потым трапіла ў патрыяршую бібліятэку ў Маскве¹⁴¹. У тую ж маскоўскую бібліятэку з г. Баркулабава¹⁴² ў вайну 1654-67 гг. забраны зборнік з колькімі беларускімі летапісамі, спаміж якіх і Баркулабаўскі. У 1662 г. з Наваградку быў вывезены архіў Галоўнага трыбуналу¹⁴³.

Ужо па вайне, у 1669 г., у Пасольскі прыказ у Маскву, на загад кіраўніка прыказу А.Ардын-Нашчокіна, з Смаленску былі высланыя кнігі, што перад тым былі адабраны “у ксендзов и у езовитов” і сабраныя “в приказной избе”, а таксама й бібліятэка “шляхтянки вдовы Рачинской”¹⁴⁴. У 1672 г., на загад цара, з той жа “избы” былі высланыя кнігі ў Сталецкі прыказ у Маскву¹⁴⁵.

У часе Сямігадовай расейска-прускай вайны зь бібліятэкі Кёнігсбэрскага замку быў забраны і ў 1760 г. перададзены бібліятэцы Пецяўбургскай АН Радзівілаўскі сьпісак Пачатнага летапісу¹⁴⁶ (пакладзены ў 1671 г. у Кёнігсбэрг на перахаваньне кн. Багуславам Радзівілам, як мы ўжо мелі нагоду гаварыць пра гэта); а ў 1772 г. у бібліятэку Пецяўбургскай АН была вывезена зь Нясвёжу і ўся бібліятэка Радзівілаў¹⁴⁷, скуль пазьней частка ейных кніг была перададзена Пецяўбургскай духоўнай акадэміі й Маскоўскаму ўнівэрсытэту¹⁴⁸.

Шэраг помнікаў старога беларускага пісьменства застаўся ў гарадох Заходняй Украіны — у Львове, Галічы,

¹³⁹ Роспись книгамъ, сданнымъ старцемъ Афанасіемъ священнику Евстафію. 1665, Сентября 12 // Акты Иверскаго Святоозерскаго монастыря (1582—1706 г.), собранныя о. архимандритомъ Леонидомъ (РИБ Т.5. №204).

¹⁴⁰ Архим. Леонид. Типографія... С.95; РИБ. Т.5. №208 і 211.

¹⁴¹ Опись греческихъ, латинскихъ, польскихъ и славянскихъ книгъ, печатанныхъ и рукописныхъ, взятыхъ изъ Иверскаго подворья и Воскресенскаго монастыря въ патріаршую ризницу, 1675 г. // Чтенія въ Императорскомъ обществѣ исторіи и древностей російскихъ при Московскомъ университетѣ. 1847. №5. Раздз.IV. С.1-17.

¹⁴² Цяпер — с. Баркулабава каля Быхава.

¹⁴³ Россия. С.540.

¹⁴⁴ Белокуров. С.35-36.

¹⁴⁵ Тамсама.

¹⁴⁶ Полное собрание русских летописей. Т.1. Предисловие. С.VI; і інш.

¹⁴⁷ ЭС. Т.3. С.790; Россия. С.432-433.

¹⁴⁸ Иконниковъ. Т.1. Кн.2. С.1240-1241.

Бэлзе, Пярэмышлі — куды ў часе войнаў яны вывозіліся на перахаваньне¹⁴⁹.

Сыстэматычныя й масавыя вывазы іх пачаліся ад часу далучэньня Беларусі да Расеі ў кан. XVIII — пач. XIX стст. Ішлі яны адначасна колькімі дарогамі: адборам помнікаў з розных бібліятэк і архіваў у прыватныя ці дзяржаўныя зборы, канфіскацыяй і вывазам цэлых выдатнейшых архіваў і бібліятэк. Для большае зручнасьці прасочым кожную з гэтых дарог упаасобку.

Пачнем з адбораў помнікаў. У 1772-80 гг. расейскі гэнэрал-губэрнатар у Магілёве граф З.Чарнышоў укамплектаваў з розных бібліятэк Усходняй Беларусі ў палацы падараванага яму Кацярынай II Чачэрску ўласную бібліятэку¹⁵⁰, пазьней¹⁵¹ вывезеную ў Расею. Каля 1790 г. польскі калекцыянэр граф Я.Асалінскі аб'ехаў Беларусь і “сабраў мноства рукапісаў і кніг з манастырскіх і царкоўных бібліятэк”¹⁵², якія зь іншымі матэрыяламі ягонага збору леглі ў аснову закладзенага ў 1827 г. у Львове Нацыянальнага інстытуту й бібліятэкі імя Асалінскіх.

У 1793-94 гг., на загад Кацярыны II, “для собственнаго употреблення по упражненію ея въ историческихъ сочиненіяхъ”, зь беларускіх і ўкраінскіх манастырскіх, царкоўных і прыватных бібліятэк у Пецярбург забіраліся летапісы, радаслоўныя найбольш славурых шляхоцкіх родаў і іншыя “к тому относящиеся сведения”, якія ўвайшлі ў гістарычную калекцыю Эрмітажнага збору, перададзенага ў 1852 г. Пецярбургскай Публічнай бібліятэцы¹⁵³. Як шмат іх было забрана — невядома, бо “все ранее существовавшие описи (гэтай калекцыі. — А.К.) бесследно исчезли”¹⁵⁴, а “из коллекции [...] ушли, в некоторых случаях, чтобы погибнуть, многие ценные памятники старины”¹⁵⁵ [...] Известно, что у

¹⁴⁹ АЗР. Т.1. С.11 і Т.5. С.61; АШ, §250.

¹⁵⁰ Яна згадваецца С.Фартынікім і іншымі дасьледчыкамі гісторыі экслібрысаў — гл. Тычына.

¹⁵¹ Докладныя акалічнасьці вывазу яе нам не ўдалося выясьніць.

¹⁵² АШ. §253в.

¹⁵³ Гильтебрандт П. Розыскъ западно-русскихъ лѣтописей для императрицы Екатерины II // Древняя и Новая Россія. СПб, 1880. Т.16. №4. С.824-825; АШ. §40; Историческая коллекция Эрмитажного собрания рукописей. Памятники XI—XVII вв. Описание / Сост. Д.Н.Альшиц. Москва, 1963. С.9-10 і 18.

¹⁵⁴ Историческая коллекция... С.18 (Альшыц адшукаў адну зь іх, але ўложаную ўжо па сьмерці Кацярыны й па зьнікненьні многіх летапісаў — Тамсама. С.19).

¹⁵⁵ Тамсама. С.8.

Екатерины II [...] оказалось около 150 летописцев. Осталось же их в собрании менее 50¹⁵⁶.

У I-ай чвэрці XIX ст. помнікі старога пісьменства, якія ў 1828 г. далі пачатак Румянцаўскаму музею ў Пецяўбургу¹⁵⁷, збіраў расейскі канцлер М.Румянцаў (уласьнік Гомеля, падараванага ягонаму бацьку Кацярынай II). У калекцыях М.Румянцава, сярод іншых, былі кнігі, рукапісы й дакумэнты, сабраныя ў Гомелі, Смаленску¹⁵⁸ й іншых месцах Беларусі¹⁵⁹. З дазволу расейскіх уладаў дырэктар Варшаўскай Публічнай бібліятэкі польскі філэляг С.Ліндэ ў 1819 г. вывез у Варшаву з зачыненых у Беларусі манастыроў 50 000 кніг¹⁶⁰.

Пецяўбурская Архэаграфічная камісія “немедленно по учреждении своемъ (у 1834 г. — А.К.) распорядилась о передачѣ ей старинныхъ бумагъ изъ западнорусскихъ библиотекъ и архивовъ и успѣла приобрести (з эпархіяльных архіваў Полацку, Магілёва й Менску; бібліятэк Магілёўскай духоўнай сэмінары й Віленскай капітулы; архіваў Галоўнага трыбуналу ў Вільні, Беластоцкага акруговага кіраўніцтва, Віцебскай губэрнскай казённай палаты, павятовых судоў у Мсьціславе, Мгліне, Ваўкавыску, Слоніме, магістратаў у Берасьці, Бельску, Воршы, Вяліжы, Горадні, Лідзе, Магілёве й г.д.¹⁶¹ — А.К.) огромныя коллекцыі актовъ”¹⁶².

Вывазы цэлых архіваў пачаліся ад канфіскацыі Літоўскай Мэтрыкі. У 1795 г., на “предписание” Сэнату з 21 лістапада 1794 г., у Сэнацкі архіў у Пецяўбург быў перавезены Галоўны архіў Вялікага Княства Літоўскага зь Літоўскай Мэтрыкай, дзе пазьней дакумэнты ягоныя былі падзеленыя паміж Маскоўскім архівам Міністэрства юстыцыі, Маскоўскім Галоўным архівам Міністэрства замежных спраў, Пецяўбурскай Публічнай бібліятэкай, Румянцаўскім музэем¹⁶³ і іншымі міністэрствамі й установамі¹⁶⁴. У 1799 г.

¹⁵⁶ Историческая коллекция... С.11.

¹⁵⁷ У 1861-62 гг. музей быў перавезены ў Маскву.

¹⁵⁸ АШ. §68 (Бокачевъ Н. Опись русскихъ библиотекъ. СПб, 1890. С.44; Мурзакевичъ Н. История гор. Смоленска. 1903. С.16).

¹⁵⁹ Улащик Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. Москва, 1973. С.26 і 27.

¹⁶⁰ АШ. §253е.

¹⁶¹ АЗР. Т.1. Б.І-ІІ і Т.4. Б.У.

¹⁶² Тамсама. Т.1. Б.І.

¹⁶³ Янчук Н. С.61-62; Памятная книга Сѣнатскаго архива. СПб, 1913. С.23; ЭС. Т.19. С.200; АШ. §41.

¹⁶⁴ Доўнар-Запольскі М. Старыя беларускія архівы за межамі БССР // ІБК ПЗБАА. Рэфэрты. Б.31-52 і Рэзальюцыі. Б.5-6.

Прусія, якой, паводле ўмовы з Расеяй і Аўстрыяй, у 1795 г. была аддадзеная паўночна-заходняя Горадзеншчына зь Беластокам, атрымала 1200 беларускіх актавых кніг і каля 1500 паасобных дакумэнтаў і зьвязкаў, спаміж якіх было болей за 900 дакумэнтаў, што нат ня тычыліся тэрыторыі, далучанай да яе¹⁶⁵. Пасьля Тыльзіцкае ўмовы 1807 г., калі аддадзеная Прусіі частка Горадзеншчыны была далучаная да Расеі, акты гэтыя з Прусіі былі вернутыя ў... Каронны архіў у Варшаву¹⁶⁶.

Архіў зачыненага ў 1832 г. Віленскага ўнівэрсытэту (был. езуіцкай акадэміі), разам з архівамі Ігнатоўскай, Сьніпскай і Горадзенскай калегіяў, у 1832 г. зь Вільні былі вывезеныя ў Міністэрства народнае асьветы ў Пецярбург¹⁶⁷. У 1837 г. Горадзенскі губэрнатар з двара Сапегаў у Дзярэчыне, сканфіскаванага за ўдзел князя ў паўстанні 1831 г., частку архіва пераслаў Пецярбургскай Архэаграфічнай камісіі, а другую частку — Пецярбургскай Публічнай бібліятэцы¹⁶⁸. (У архіве Сапегаў, апрача іншых матэрыялаў, у 1819 г. былі 232 тамы дакумэнтаў 1227—1760 гг.¹⁶⁹). У 1845 г. у Пецярбургскі Сынадальны архіў быў дастаўлены архіў беларускіх вуніацкіх мітрапалітаў¹⁷⁰ з дакумэнтамі ад 1470 г.

Вывазы цэлых бібліятэк запачаткавала бібліятэка Магілёўскага архіепіскапа Варлаама (Шышацкага), у 1813 г. арыштаванага й сасланага, на загад цара Аляксандра I, за пераход ягоны ў 1812 г. на бок адноўленага Вялікага Княства Літоўскага й Напалеона. Бібліятэка архіепіскапа (у 1823 г.) была забраная ў Пецярбургскую духоўную акадэмію¹⁷¹.

Бібліятэка зачыненай у 1820 г. Полацкай езуіцкай акадэміі ў 1830 г. была падзеленая паміж Пецярбургскай Публічнай бібліятэкай (“все редкие и роскошные издания”¹⁷² — 177 тт. кніг і 106 рукапісаў¹⁷³), Пецярбургскім (6260 тт.) і Маскоўскім (454 тт.) унівэрсытэтамі,¹⁷⁴ бібліятэкай Галоў-

¹⁶⁵ Памятная книга... С.24; ЭС. Т.19. С.199.

¹⁶⁶ Иконниковъ. Т.1. Кн.1. С.464-465.

¹⁶⁷ Тамсама. Т.1. Кн.2. С.953.

¹⁶⁸ Тамсама. Т.1. Кн.1. С.258-259; Т.1. Кн.2. С.1237-1238; АШ. §77.

¹⁶⁹ Тамсама.

¹⁷⁰ Тамсама. Т.1. Кн.1. С.467.

¹⁷¹ Тамсама. С.732. Паводле іншае крыніцы (Сборникъ Императорскаго русскаго историческаго общества. Т.139. СПб, 1912. С.XXXVIII), частка “богатой библиотеки Варлаама” ў 1823 г. была перададзена Чарнігаўскай духоўнай сэмінарыі.

¹⁷² ЭС. Т.3. С.792.

¹⁷³ Императорская Публичная библиотека за сто лѣт. СПб, 1914. С.107.

¹⁷⁴ Викентьевъ В. Полоцкий кадетскій корпусъ. Полоцкъ, 1910. С.44-45.

нае ўправы духоўных спраў “іностранных исповеданий” у Пецярбургу (3056 тт.)¹⁷⁵, Полацкім кадэцкім корпусам (2080 кніг),¹⁷⁶ эвакуяваным у 1-ую сусьветную вайну зь бібліятэкай у г. Сімбірск¹⁷⁷, і г. д.¹⁷⁸ Бібліятэка зачыненага Віленскага ўнівэрсытэту (был. езуіцкай акадэміі, к таму часу мела 51 837 тт.) у 1835 г. была падзеленая паміж Пецярбургскай Архэаграфічнай камісіяй (рукапісы гістарычнага зьместу¹⁷⁹), Пецярбургскай Публічнай бібліятэкай (усе іншыя рукапісы¹⁸⁰), Харкаўскім (4374 кнігі¹⁸¹) і Кіеўскім (7819 кніг¹⁸²) унівэрсытэтамі, і г. д.¹⁸³

Сканфіскаваная (разам з архівам) Дзярэчынская бібліятэка Сапегаў у 1837 г. была перасланая Пецярбургскай Публічнай бібліятэцы¹⁸⁴. Бібліятэка Віленскай рымакаталіцкай акадэміі, кнігі якой (30 000 тт. у 1835 г.) паходзілі зь бібліятэк былых езуіцкай акадэміі й Галоўнай каталіцкай сэмінарыі ў Вільні, у 1842 г. была перавезеная, як і сама акадэмія, у Пецярбург¹⁸⁵; прычым, 862 тт. зь яе адразу былі перададзеныя Кіеўскаму ўнівэрсытэту¹⁸⁶, а рэшта ў 1927-28 гг. — Бібліятэцы АН СССР у Ленінградзе¹⁸⁷. Бібліятэка был. Полацкай вуніацкай сэмінарыі (мела болей за 10 000 тт., спаміж якіх і старадрукі) у 1900 г., на загад Пецярбургскага Сыноду, вывезена зь Віцебска ў Кіеўскую духоўную акадэмію¹⁸⁸.

У 1915 г. з Шчорсаў у Кіеў (у бібліятэку ўнівэрсытэту) былі эвакуяваныя бібліятэка й архіў графаў Храбтовічаў¹⁸⁹.

Шмат помнікаў старога пісьменства, якія ў XIX — пач. XX стст. былі сабраныя ў Беларусі ў прыватныя й дзяржаўныя зборы, з часам трапілі ў бібліятэкі й архівы Расеі й Польшчы. Збор праф. Віленскага ўнівэрсытэту М.Баброўскага, ведамага зьбіральніка беларускіх і іншых славянскіх рукапісных і старадрукаваных кніг, у сяр. XIX

175 Викентьевъ. С.45.

176 Тамсама. С.44-46.

177 АШ. §70.

178 Викентьевъ. С.44-46.

179 АШ. §72.

180 ЭС. Т.3. С.790 і 806.

181 Иконниковъ. Т.1. Кн.2. С.953.

182 Тамсама.

183 АШ. §72.

184 Тамсама. §77.

185 АШ. §72 і 82; Иконниковъ. Т.1. Кн.2. С.953.

186 Иконниковъ. Т.1. Кн.2. С.944.

187 Книга. Сб.10. С.278.

188 АШ. §110.

189 ІБК ПЗБАА. Пратакол. Б.25.

ст. часткава дастаўся ў бібліятэку графаў Замойскіх у Варшаву, а часткава — у бібліятэку АН у Пецяўбург¹⁹⁰; зборы юрыдычных актаў І.Грыгаровіча¹⁹¹, П.Якубовіча¹⁹², А.Старажэнкі¹⁹³, Хадаровіча¹⁹⁴ — у Пецяўбургскую Архэаграфічную камісію.

Збор кальвінскага пастара ў Слуцку Юльяна Бэргэля па сьмерці ягонаі († 1885 г.) быў прададзены антыквару Ігелю ў Кракаў, скуль пасля перапродажу частка яго трапіла ў бібліятэку Асалінскіх у Львове. “У гэтым выдатным зборы рэдкіх кніг [...] быў камплект старадаўных Любчанскіх, Ракаўскіх [...] Слуцкіх, Нясьвіскіх, Менскіх [...] Берасьцейскіх, Еўеўскіх [...] Заблудаўскіх, Супрасьельскіх [...] Віленскіх і іншых друкаў. Да таго ж — разнастайны збор многіх цікавых старых рукапісаў” (Biblioteka Warszawska, 1885, t.3) з 1500 кніг збору 40 не былі ведамыя бібліяграфіі¹⁹⁵. Збор менскага архэоляга Г.Татура¹⁹⁶ па ягонаі сьмерці ў 1907 г. быў распрададзены прыватным асобам¹⁹⁷, невядомым для навукі.

Бібліятэцы АН у Пецяўбургу ў 1908 г. быў перададзены збор рукапісаў, актаў і старых кніжак, якія некалі вывез з Жыровіцкага й іншых манастыроў Беларусі¹⁹⁸ яп. Павел (Дабрахотаў), былы выкладчык вуніацкай (1837-39 гг.), а потым праваслаўнай (1839-45 гг.) духоўнай сэмінарыі ў Жыровічах. Найбольшая каштоўнасьць гэтага збору — каля 3000 дакумантаў (зь іх па-над 30 пэргамінных), сшытых у больш за 50 кніг; усе з гісторыі царквы Тураўшчыны й Піншчыны XVI — XVIII стст. (пераважна — цэлыя архівы выдатнейшых манастыроў)¹⁹⁸.

У 1915 г. углыб Расеі быў вывезены рукапісны збор Віленскай Публічнай бібліятэкі, пасля чаго неўзабаве і ў СССР і замежамі зьявіліся паведамленьні аб нібыта ягонаі

¹⁹⁰ Бобровскій П., Бобровскій М. // Руская старина. Т.62. 1889. С.618-621; Исторический очерк и обзор фондов Рукописного отдела Библиотеки Академии наук. Вып.2. Москва-Ленинград, 1858. С.100-101.

¹⁹¹ Иконниковъ. Т.1. Кн.1. С.259 і 519.

¹⁹² Тамсама. Т.1. Кн.2. С.1337-1338.

¹⁹³ Тамсама. Т.1. Кн.1. С.266.

¹⁹⁴ Тамсама. С.267.

¹⁹⁵ Мальдзіс А. Сьляды продкаў. Б.12-13 (Jelski A. Wiadomości o bibliotece Juljana Bergela, pasterza w Słucku, пасля 1883 г.).

¹⁹⁶ Г.Татур усё сваё жыццё зьбіраў з цэлае Беларусі розныя помнікі беларускай старажытнасьці, а ў тым і пісьменства. Збор ягоны ў 1907 г. быў ацэнены на 200 000 рублёў.

¹⁹⁷ АШ. §200; Аляксеў Л. Вяртаючы народу мінулыя стагодзьдзі... // Польша. 1969. №12. Б.194-195.

¹⁹⁸ Карскій Е. Бѣлорусы. Т.2. Вып.3. Варшава, 1912. С.300; Жуковичъ. С.244; Исторический очерк и обзор фондов... С.112-114.

гібелі¹⁹⁹. У гэты самы вялікі ў Беларусі збор рукапісных і старадрукаваных кніг у XIX ст. было сабрана з Турава, Полацку, Воршы, Вільні, Супрасля (каля 100 рукапісных кніг²⁰⁰ і шэраг старадрукаў, у 1877 г.), Наваградку, Магілёва, Слуцку, Віцебску, Жыровічаў, Нясвіжу, Пінску, с. Дзявяткавічаў Слонімскага пав. і іншых гарадоў і сёлаў Беларусі некалькі сот кніг XI—XVIII стст. у царкоўнаславянскай і беларускай мовах, шмат старадрукаў у лацінскай мове, а таксама багатая калекцыя дакументаў XII—XVIII стст. (З ужо згадванага намі архіву князёў Сапегаў у Дзярэчыне сюды ў 1858 г. была перавезена рэшта — “каля 200 пудоў” — юрыдычных актаў, якія па канфіскацыі іх перахоўваліся ў Горадзенскай Палаце дзяржаўных маёмасцяў²⁰¹).

Тады ж у Расею былі вывезеныя Віленскі й Віцебскі Цэнтральныя архівы старажытных актаў²⁰². Абодва яны былі створаныя для перахоўвання дакументаў ад найдаўнейшых часоў да 1799 г. уключна: у Віленскім (засн. у 1852 г.²⁰³) — з губэрняў Віленскай, Горадзенскай, Ковенскай і Менскай (г.зн. з былых Віленскага, Троцкага, Берасьцейскага й Менскага ваяводзтваў) а ў Віцебскім (засн. у 1862 г.²⁰⁴) — з губэрняў Віцебскай і Магілёўскай (былых Віцебскага, Полацкага, Мсьціслаўскага ваяводзтваў і Інфлянтаў, далучаных да Вялікага Княства Літоўскага ў 1561 г.). Да 1863 г. у першы зь іх было зьвезена з 140 розных архіваў 18 248 актавых кніг ці зьвязак, некаторыя зь якіх мелі болей за 1000 аркушаў дакументаў²⁰⁵. Другі, які пазьней, у 1903

¹⁹⁹ Карский Е. Славянская кирилловская палеография. Ленинград, 1928. С.16; Eisler R. Die messianische Unabhängigkeit. V.I. Heidelberg, 1929. S.23.

²⁰⁰ Добрянскій. С.XVII.

²⁰¹ Кояловичъ М. Западно-русскія археографическія изданія // Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія. СПб, 1872. №2. С.248.

²⁰² АШ. §114 (Смолка В. Пагібель старасьветчыны // Часопісь Міністэрства Беларускіх Спраў (Коўна). 1919. №1); LE. T.I. P.247. (У Вільні былі пакінутыя актавыя кнігі толькі з XVIII ст.)

²⁰³ У аснову яго быў пакладзены архіў Галоўнага трыбуналу віленскай кадэнцыі, куды ў 1837 г. быў перададзены архіў Скарбовага трыбуналу, зь Менску перавезены архіў Галоўнага трыбуналу менскай кадэнцыі, а ў 1840 г. — Троцкі архіў (Mienicki R. Archiwum akt dawnych w Wilnie. Warszawa, 1923. S.1, 2, 19, 20).

²⁰⁴ Пачатак яму далі 1002 справы, перададзеныя з Архіву Віцебскага, Магілёўскага й Смаленскага гэнэрал-губэрнатарства, ліквідаванага ў 1855 г. (Улащик Н. Очерки по археографии... С.173).

²⁰⁵ Улашчык М. Віленская археографічная камісія // Польшыя. 1971. №5. Б.248. Пра багацьці актавага матэрыялу ў Віленскім Цэнтральным архіве могуць даць некаторае ўяўленьне падлікі Ўлашчыка, паводле якіх адзін з архівараў гэтага архіву, І.Спрогіс, за 50 год свае працы ў архіве (1865—1915 гг.) перагледзеў і перачытаў каля 1 800 000 аркушаў дакументаў (Улащик Н. Очерки по археографии... С.103). І гэта толькі якаясь іхняя частка.

г., быў перавезены ў Вільню й далучаны да Віленскага, у канцы XIX ст. меў 1896 кніг²⁰⁶.

Наагул, паводле заявы намесьніка загадчыка Цэнтра-архіву БССР, “усе цікавейшыя архівы зь Беларусі былі забраныя ў цэнтар Расеі [...] Каля 70 фондаў, якія склаліся на Беларусі, былі вывезеныя”²⁰⁷.

Уцалелая ад рабункаў вайны й рэвалюцыі частка рукапісаў, друкаў і дакумэнтаў музэю А.Ельскага, заснаванага ім у 1864 г. у сваім двары Замосьце каля Смалявічаў²⁰⁸ (у музэі, сярод іншых экспанатаў, быў збор кніг каля 7000 з рэдкімі беларускімі выданьнямі й каля 20 000 рукапісаў²⁰⁹), у 1919 г. вывезена ў Варшаву (у Нацыянальную бібліятэку й Галоўны архіў старажытных актаў²¹⁰) і Кракаў (у бібліятэку Ягайлаўскага ўнівэрсытэту²¹¹).

І г. д.²¹²

Разам з помнікамі гісторыі й мастацтва, зь Беларусі вывозіліся помнікі эпиграфічнага пісьменства. У 1879 г. з сяла Балоткі каля Дзісны ў Маскву, у архэалягічны (а пазьней — гістарычны) музэй — камень з напісам XII ст. (г. зв. «Суліборь хрыст»)²¹³. У 1914 г. з Полацка ў Багазьёўленскі Абрагамаў манастыр у Растоў (а стуль — у Яраслаўскі музэй) — крыж. сьв. Параскевы²¹⁴. У 1915 г. з розных месцаў — старыя царкоўныя званы з напісамі²¹⁵. І шмат іншага.

Нішчэньне помнікаў пісьменства

Поруч вывазаў ішло нішчэньне, ад якога найбольш пацярпела пісьменства ў нацыянальнай беларускай мове —

²⁰⁶ Mienicki R. Archiwum akt dawnych w Witebsku. Warszawa, 1939. S.23-24.

²⁰⁷ Мялешка М. Архіўная справа ў БССР да сучаснага моманту // ІБК ПЗБАА. Рэфэрты. Б.61.

²⁰⁸ Ліст Ф.Багушэвіча да Я.Карловіча за 2/14 сьнежня 1891 г. // Ф.Багушэвіч. Творы. Мн., 1967. Б.187; Гарэцкі М. Гісторыя беларускае літаратуры. Вільня, 1921. Б.101; Мальдзіс А. Творчае пабрацімства. Мн., 1966. Б.150.

²⁰⁹ Польшыма. 1971. №3. Б.245.

²¹⁰ Крывіч (Коўна). 1925. №10/2. Б.108; Encyklopedja powszechna Ultima Tule. T.5. Warszawa, 1933. S.176; Мальдзіс А. Пошукі, пошукі... // ЛіМ. 1963. 12 ліпеня; зго ж: Падарожжа ў XIX стагодзьдзе. Мн., 1969. Б.162-167.

²¹¹ Мальдзіс А. Тры месяцы... Б.222 і 228.

²¹² Карский Е. Белорусы. Т.3. Вып.2. Петроград, 1921. С.239-240; АШ. §78, 80, 92, 219, 224 і 254; Ясенеў А. Навуковае значэньне Віцебскага акруговага аддзелу Цэнтральнага архіву БССР // ІБК ПЗБАА. Рэфэрты. Б.69 і наст.; Иконниковъ. Т.1. Кн.1. С.259.

²¹³ Алексеев Л. Полоцкая земля. С.231.

²¹⁴ Ч.С. Крыж-рэліквіяр сьвятой Параскевы Полацкай // Божым Шляхам (Лёндан). 1973. №3(137). Б.3-5.

²¹⁵ Крывіч. 1925. №9/1. Б.111.

дакумэнты беларускай гісторыі й кнігі вуніяцкай (дакладней — былой праваслаўнай і вуніяцкай) літаратуры XVII—XVIII стст.

Шмат іх было спалена ў агні²¹⁶. У 1814-36 гг. Нясьвіскім замкам і маёмасьцю Радзівілаў кіравала царская апякунчая камісія. “Czasy tego zarządu były dla archiwum prawdziwą klęską [...] W spustoszonej zamku palono w piecach papierami archiwalnymi, w końcu zaś przewieziono całą archiwum do Wilna [...] I w owym to czasie poniosło archiwum dotkliwie straty; wiele niszczało, wiele rozeszło się po świecie”²¹⁷. Калі ў 1836 г. архіў быў вернуты ў Нясьвіж, зь яго ўжо пасьпела “вялікая частка найцікавейшых дакумэнтаў знікнуць [...] а рэшта была ў поўным бязладзьдзі”, — скардзіўся кн. Вільгельм Радзівіл горадзенскаму губэрнатару²¹⁸.

У 1832 г., на загад зь Пецярбургу, пачалася акцыя адбіраньня старых вуніяцкіх служэбнікаў і іншых кніжок і замены іх на расейскія праваслаўныя кнігі. З цэркваў і манастыроў цэлае Беларусі ў Полацкую духоўную кансысторыю звозіліся для паленьня выданні беларускіх вуніяцкіх друкарняў²¹⁹. У дадатках да тых кніг у беларускай мове друкаваліся арыгінальныя навукова-тэалягічныя й мастацкія, галоўна вершаваныя, творы беларускай літаратуры: усе яны, за рэдкімі выключэньнямі, беззваротна загінулі ў агні, разам з багаслужбовымі кнігамі. Вуніяцкія сьвятары спрабавалі ратаваць іх: ведамы выпадак, калі 2 красавіка 1834 году ў Наваградку на рукі яп. Язэпа (Сямашкі) 56 сьвятароў злажылі пратэст, але, на загад цара, усе былі пакараныя за гэта годам манастырскай турмы²²⁰.

Аб тым, як “уніатскія кнігі [...] преднамэренна уничтожались”²²¹, яшчэ лепей сьведчаць паленьні іх у

²¹⁶ З ранніх выпадкаў тут трэба назваць публічнае паленьне кніг Ф.Скарыны ў Маскве ў Часе паміж 1525 і 1533 гг. Кнігі тыя, спаленыя на загад в. кн. Маскоўскага Васіля III, вазіў у Маскву на праказ і продаж сам Ф.Скарына (Брага С. Доктар Скарына ў Маскве. Нью-Ёрк—Мюнхэн, 1963).

²¹⁷ Barwiński E. S.4. Цэлыя томы збораў тады трапілі ў бібліятэку графаў Рачынскіх у Познань, князёў Чартарыйскіх у Пулавы й Кракаў і ў іншыя бібліятэкі й архівы.

²¹⁸ Barwiński E. Цыт. пр.

²¹⁹ АШ. §212 (Шавельскій Г. Последнѣе возсоединеніе съ православной церковью униатовъ Бѣлорусской епархіи. СПб., 1910. С.198); Власт. Паленьне кніг на Беларусі // Крывіч. 1924. №1. Б.59-62; Н. (Мялешка М.). Нашы старажытнасьці // Вольны сыцяг (Менск). 1921. №6.

²²⁰ Гарошка а. Леў. Пад знакам “рускае і польскае веры” // Божым Шляхам. 1954. №63. Б.10.

²²¹ Карский Е. Белорусы. Т.3. Вып.2. С.145.

Жыровічах. Туды ўжо па ліквідацыі ў 1839 г. вуніяцкае царквы яны звозіліся з павуніяцкіх (вуніяцкіх і былых праваслаўных) царкоўных і манастырскіх бібліятэк і, на загад праваслаўнага мітрапаліта Язэпа (Сямашкі), у 1841-44 гг. спальваліся ў манастырскіх печках²²². Дзеля таго, што такі спосаб нішчэння кніг быў марудным, і частка кніг раскрасалася, у 1844 г. мітрапаліт загадаў вынесці кнігі на манастырскі пляц і спаліць іх на вогнішчы адразу²²³. У 1853-55 і 1857 гг. паленьне іх зноў працягвалася²²⁴. Колькі тут было спалена — невядома: афіцыйна называецца лічба каля 2000 кніг²²⁵, аднак сам мітрапаліт зазначае, што спалена іх было болей, чымся афіцыйна паказана²²⁶.

У 1860-70-ых гг. рабіліся новыя чысткі царкоўных і манастырскіх бібліятэк²²⁷. У гэтым часе канчальна было знішчана ўсё тое, што яшчэ ўцалела ад кніжных скарбаў старажытнага Турава. У 1865 г. выпадкам былі выратаваныя ад аднаго недапаленьня 10 аркушаў Тураўскага эвангелья XI ст., якія былі знойдзены ў скрыні з вугалем²²⁸. Архэограф В.Лялін прыводзіць факт, як ігумен аднаго з манастыроў Віцебскай эпархіі два тыдні ацяпляў сваю келью “старымі бумагамі”, пасля чаго “с облегченной совестью” паведаміў свайму япіскапу, што “во вверенном [яму] монастыре никаких древних актов нет”²²⁹.

Каля 1898 г. Смаленскі яп. Пятро (Другаў) сьведама спаліў Царкоўна-архэалягічны музей у Смаленску, у якім былі старадрукі, рукапісы й дакумэнты²³⁰.

Іншыя помнікі былі прададзеныя на макулатуру. Беларускі філэзаф і гісторык, манах М.Брадовіч, меў у Кобрыне “вялікую бібліятэку й багатыя навуковыя архіў”. Па сьмерці вучонага ў 1879 г. бібліятэку ягоную распрадалі, а “яе рэшткі і ўсё архіў былі здадзены на макулатуру” —

²²² Сьмашко І. Записки. Т.2. СПб, 1883. С.528; АШ. §81, 83 і 85.

²²³ Миловидовъ А. Судьба русской книги въ Сѣверо-Западномъ крае... // Христіанское Чтеніе. 1903. Т.216. Ч.1. С.496-497; АШ. §82.

²²⁴ Сьмашко І. Т.2. С.617 і Т.3. С.1189; АШ. §88-90 і 92.

²²⁵ Кипріяновичъ Г. Жизнь Іосифа Сьмашко, митрополита Литовскаго и Виленскаго. Вильна, 1897. С.321-322.

²²⁶ Сьмашко І. Т.2. С.617.

²²⁷ АШ. §103, 192 і інш.

²²⁸ Тамсама. §193.

²²⁹ Лялінъ В. Витебскій Центральный Архивъ // Сборникъ Археологическаго института. СПб, 1880. Кн.3. С.63.

²³⁰ АШ. §184 (Жиркевичъ А. Еще одинъ археологическій покойникъ // Историческій Вѣстник. 1907. №6).

“прададзеныя на пуды”, разам з рукапісамі ягоных неа-
публікаваных “шматлікіх прац” («Гісторыя Полацкага кня-
ства» і г.д.²³¹). У 1881-83 гг. урадоўцы Віцебскага губэрнскага
кіраўніцтва прадалі зь Віцебскіх архіваў у Рыгу каля 3000
пудоў беларускіх актаў XVI—XVIII стст. па 1 рублю 18
капеек за пуд, а за выручаныя грошы былі ўзнагароджаныя
чатыры ўрадоўцы гэтага кіраўніцтва²³².

У сяр. XIX ст. былі выпадкі нішчэння ў архівах
арыгінальных дакумэнтаў і замены іх падробкамі²³³.

Шмат кніжок і дакумэнтаў загінула ад няўважлівага
іх перахоўваньня. Калі зь Віцебшчыны й Магілёўшчыны
пачалі звозіць у Віцебскі Цэнтральны архіў старадаўнія
актавыя кнігі, спасярод іх былі “кнігі (з Полацкіх) да аднэй
трэцяй часьці абгарэлыя [...] На іншых кнігах відаць, што
яны моклі, а ў большасьці — пашкоджаныя ад перахову ў
мокрых будынках і ад перавозаў [...] Многія без пачатку,
без канца”...²³⁴ Тое ж самае — у Смаленску, у 1909—1910
гг.²³⁵; у Аршанскім Куцейнаўскім манастыры, дзе яшчэ ў
1921 г. у вільгаці гнілі старадрукі Куцейнаўскай друкарні
XVII ст.²³⁶. Мажліва нават з мэтай зьнішчэння, кнігі
Віленскага гарадскога суда невядома кім былі выдзертныя з
вокладак, перамяшаныя паміж сабою й выкінутыя кучаю ў
склеп. Іх было там так шмат, што, калі яны былі выпадкова
знойдзеныя, іх злажылі ў 145 клункаў па 600-700 аркушаў
у кожным²³⁷.

“Віленскі архэограф А.Жыркевіч, які ў свой час аддаў
шмат энэргіі на адшукваньне й скуплю гістарычных
дакумэнтаў з прададзеных жыдам урадовых архіваў, адкрыта
робіць заяву ў друку аб няўважлівасьці маскоўскіх чы-
ноўнікаў у Беларусі да астаткаў старадаўнасьцяў, якія не
знаходзілі нічога лепшага, як толькі нішчэньне гістарычных
дакумэнтаў” (А.Шлюбскі)²³⁸.

²³¹ Аляксееў Л. Вяртаючы народу мінулыя стагодзьдзі... Б.194.

²³² АШ. §106 (Какъ у насъ охраняють историческія документы // Историческій Вѣстникъ. 1885. Т.ХІХ. С.461-462).

²³³ Сазоновъ А. Прадмова да ИЮМ. Т.І. Б.ІV-VIII; Лялинь В. Віленскій Цэнтральный архивъ... С.27; Голубъ В. Пятідзесятлѣтіе Віленскаго Центральнаго архива древнихъ актовыхъ книгъ. Вильна, 1902. С.21; АШ. §173.

²³⁴ ИЮМ. Т.І. С.ЛІІ.

²³⁵ АШ. §201.

²³⁶ N. (Мялешка М.) Цыт пр. Б.37.

²³⁷ Лялинь В. Віленскій Цэнтральный архивъ. С.27-28.

²³⁸ АШ. §201 (Жиркевичъ А. Свѣжо преданіе, а вѣрится съ трудомъ // Историческій Вѣстникъ. 1902. №9. С.709, 770, 772).

Паводле справаздачаў газ. «Савецкая Беларусь»²³⁹, за час 1-ае сусьветнае вайны, бальшавіцкае рэвалюцыі й першых гадоў савецкае ўлады ў Беларусі толькі ў адной Віцебшчыне зьнішчана 68 розных архіваў. Відаць, найбольш адчувальнай стратай тут былі бібліятэка й архіў графаў Буцянёвых-Храбтовічаў у м. Бешанковічы, зьнішчаных у 1918 г. бальшавіцкім карным атрадам; у архіве былі яшчэ нікім не даследаваныя дакуманты 1622—1750 гг. Храбтовічаў, а таксама Лукамскіх, Агінскіх і Цяпінскіх²⁴⁰.

А вось прыклады нішчэньняў ужо ў нашыя дні. У с. Жукаў Барок каля Стоўпцаў у 1720 г. канцлер Вялікага Княства Літоўскага кн. Кароль Станіслаў Радзівіл пабудоваў вуніяцкую царкву. “Яна прастаяла тут усе свае 250 гадоў і толькі нядаўна была зьнесена [...] У царкве было шмат кніг, у тым ліку старажытных, а таксама рукапісных [...] Гэтыя кнігі перавезьлі ў Стоўпцы [...] У аддзеле культуры Стаўпецкага райвыканкому [...] казалі, што кнігі з Жукаборскай царквы [...] спалілі”. Адзін з качагараў гарадзкой лазні ў Стоўпцах расказваў, што “кніг гэтых (якія “звалілі [...] ў качагарку”) была... цэлая гара (“прайсці не было як”). Усялякія там былі — і друкаваныя, і так, ад рукі пісаныя. Якім было мо па тысячы год — тоўстыя, счарнелыя, крыж залочаны пасярэдзіне [...] І — па кнізе, па кнізе — пачалі падпальваць імі печы. Нас тады чатырох было, качагараў. На зьмену палілі. Больш як на месяц хапіла іх на распал...”²⁴¹. “Больш трох стагодзьдзяў стаяла драўляная царква ў в. Насілава Маладзечанскага раёну. Мела яна свае багатыя архівы, бібліятэку, дзе былі ня толькі рэлігійнага зьместу кнігі і дакумэнты, але й сьвецкія. Нехта Раскін аддаў указаньне царкву разбурыць, а ўсё астатняе — згрузіць на падводы, вывезьці і зьнішчыць”²⁴².

Нішчэньні не абмінулі й помнікі эпіграфічнага пісьменства. Для прыкладу назавем камні-“пісанікі” XII ст.; у 1818 г. зь іх былі ўзарваныя Барысаў²⁴³ камень каля сяла Кавалі ля Дзясны (у ім быў адбіты верх, пашкодзаны крыж і напіс) і Сьвятаполк-камень (зусім зьнішчаны); у 1880 г. узарваны

²³⁹ Гл. №233 за 1922 г. («Зьнішчэньне беларускіх архіваў на Віцебшчыне») і №79 за 1923 г. («Становішча архіўных устаноў») — АІШ. §153 і Дадаткі. §5.

²⁴⁰ АІШ. §131.

²⁴¹ Цвірка К. Дарога ў сто год // Польшыя. 1971. №6. Б.163-164.

²⁴² Каханоўскі Г. З думкай пра будучае // ЛіМ. 1970. 11 сьнежня.

²⁴³ Полацкага кн. Барыса Усяслававіча († 1128).

Барысаў камень каля сяла Высокі Гарадзец ля Лукамля (на ім пашкоджаны напіс, а канец яго стаў нечытальны); у 1937 г. ён і Рагвалодаў²⁴⁴ камень 1171 г. каля сяла Дзятлаўка ля был. Друцку былі зусім разбітыя аманалам і ўжытыя на будаўніцтва шашы Масква — Менск²⁴⁵. У 1932 г. бальшавікі разбілі й таксама ўжылі на будаўніцтва шашы Вула — Бачэйкава Сокараўскі каменны крыж, пастаўлены ў 1569 г. на беразе воз. Пола каля сяла Сокарава (блізка Бешанковічаў) на брацкай магіле 200 беларускіх жаўнераў, што загінулі ў бойцы з маскоўскім войскам Івана Грознага²⁴⁶.

Нішчэньню спадарожнічалі зьнікненьні. Часткава мы ўжо закраналі іх у сувязі з доляй гістарычнай калекцыі Эрмітажнага збору й Нясвіскага архіву ў 1814-36 гг. Дадамо тут іншыя факты.

У 1803 г. зь Віцебску ў Пецярбург былі высланыя 9 каралеўскіх прывілеяў г. Віцебску, якія пазьней невядома куды зьніклі²⁴⁷.

Расейскі гісторык і бібліятэкар Полацкай праваслаўнай духоўнай сэмінарыі К.Гаворскі пры перавозе ў 1856 г. з Полацку ў Віцебск бібліятэкі сэмінарыі (был. бібліятэкі Полацкай вуніяцкай сэмінарыі ў XVII—XVIII стст.) частку кніг як “непатрэбных і перашкаджаўшых справаздачнасьці” пакінуў у Полацку, дзе яны пасяля таго ўсе зьніклі; а зь перавезеных ім у Віцебск зьніклі яшчэ 183 назвы і ўсе рукапісы²⁴⁸, а таксама гістарычныя дакумэнты XVI—XVII стст., якія ён у 1858 г. публікаваў у рэдагаванай ім неафіцыйнай частцы «Витебских губернских ведомостей» (у №№3—8, 12—14, 22—28, 35 і 38)²⁴⁹.

Рукапіс Беларускага летанісу 1570-ых гг. (адзіны дайшоўшы да нас ягоны сьпісак — Быхаўца), перададзены ў 1834 г. уласьнікам рукапісу, абшарнікам двара Магілёўцы Ваўкавыскага пав. А.Быхаўцом, гісторыку Т.Нарбуту ў двор Шаўры Лідзкага пав., у каталёгу бібліятэкі Нарбута,

²⁴⁴ Бацькі Друцкага кн. Глеба, был. (у 1146-51 гг.) Полацкага кн. Рагвалода Барысавіча.

²⁴⁵ Ластоўскі В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі. Коўна, 1926. Б.38; Віцьбіч Ю. Нацыянальныя сьвятыні. Бэрлін, 1944. Б.14; Алексеев Л. Полоцкая земля в IX—XIII вв. С.231, зноска.

²⁴⁶ Віцьбіч Ю. Цыт. пр. Б.15-18.

²⁴⁷ АШ. §204 (Сапуновъ А. Привилегіи, данныя... г. Витебску // Полоцко-Витебская старина. 1912. Кн.2. С.327).

²⁴⁸ АШ. §91.

²⁴⁹ БелСЭ. Т.3. Б.282.

уложаным ім самім у 1851 г., яшчэ значыцца як існуючы²⁵⁰; у каталёгу ж, уложаным па арышце й сьмерці гісторыка, у 1864 г. настаўнікам Віленскай расейскай гімназіі М.Сокалавым, яго ўжо няма, і рукапіс летапісу зьнік²⁵¹.

У 1870-ых гг. Віцебскі праваслаўны япіскап патрабаваў ад усіх манастыроў і цэркваў эпархіі перасланьня ў Віцебск помнікаў старога пісьменства²⁵². У 1880 г. В.Лялін²⁵³ паведамляў зь Віцебску, што там, у Маркавым манастыры, была паўтарасажнёвая скрыня зь якімісь старадаўнімі рукапісамі, але ў тым жа годзе кудысь зьнікла. З гэтымі фактамі Л.Аляксеў²⁵⁴ зьвязвае “бясьсьледнае зьнікненьне” прыгаванага намі Архіву старажытных актаў Полацкага княства ў Бельчыцкім манастыры пад Полацкам і “праўдападобна, архіваў іншых манастыроў старажытнае Полаччыны”. Мажліва нават, што ўсе яны трапілі ў лік архіваў, прададзеных у 1881-83 гг. у Рыгу.

У Нясьвіскім архіве Радзівілаў Я.Палькоўскі²⁵⁵ ў 1881 г. знайшоў інвэнтар друкаў Слуцкай друкарні кн. Людвікі Радзівіл, дачкі патрона пратэстантаў у Беларусі кн. Багуслава. Інвэнтар гэты, уложаны ў 1687 г. “rejestruje (за час ад 1670 г. — А.К.) 23 pozycje, z których większości nie tylko dziś nie znamy, ale nie możemy zidentyfikować. Z zachowanych i zarejestrowanych przez bibliografie druków możemy jedynie wskazać ok. 11 tytułów”²⁵⁶, хоць друкарня ў Слуцку была дзейная яшчэ й пасля 1687 г. А.Мальдзіс, які ў 1970 г. знайшоў той жа інвэнтар (ці іншы ягоны экзэмпляр) у Львове, пытаецца: “Што хаваецца [...] за [...] запісамі” гэтага інвэнтара: «Тэорый рускіх» — экз. 80, «Дзёньнікаў» — 2020, «Школак» — 3091, «Працэсаў» — 1006, «Гаспадароў» — 1 000, «Формулак» — 414, «Табліц гарызантальных» — 100, «Аб злучэньні рэк» — 640, «Хрысьціянскіх заўваг» — 250, «Лемантароў» — 3389? На якой мове ўсё гэта друкавалася? І ці ня тояцца тут невядомыя сёньня творы старой беларускай літаратуры?”²⁵⁷

²⁵⁰Каталёг гэты Ўлашчык знайшоў у рукапісным адзеле Бібліятэкі АН СССР у Ленінградзе — ф.18, спр.185.

²⁵¹Улашчык М. Хроніка Быхаўца // ЛіМ. 1965. 9 сакавіка; яго ж: Предисловие // Хроника Быховца. Москва. 1966. С.6-10.

²⁵²АИШ. §103.

²⁵³Лялін В. Витебский Центральный архивъ. С.62.

²⁵⁴Алексеев Л. Полоцкая земля в IX—XIII вв. С.229.

²⁵⁵Polkowski J. Notatka o drukach Stuckich // Przegląd bibliograficzno-archeologiczny. T.I. 1881. S.86-88.

²⁵⁶Drukarze... S.232.

²⁵⁷Мальдзіс А. Сьляды продкаў.

Перад 1893 г. у Менску зьніклі ўсе гістарычныя дакумэнты з архіву Менскай і Тураўскай эпархіі²⁵⁸.

Увогуле, паводле сьведчаньняў з 2-ога паловы XIX ст., беларускія кнігі, рукапісы й дакумэнты “ў розныя часы забіраліся рознымі асобамі, які не пакідалі ніякіх сьлядоў прыналежнасьці іх”²⁵⁹ гэі бібліятэцы ці архіву, скуль яны ўзятыя, і “якія дакумэнты й кнігі большай часьцю зьнікалі”²⁶⁰. І гэта з такіх старых бібліятэк і архіваў, дзе былі рэзыдэнцыі мітрапалітаў і япіскапаў, як Жыровіцкага²⁶¹, Супрасьельскага²⁶², Пінскага Ляшчынскага²⁶³ манастыроў, і іншых збораў²⁶⁴.

Невядома дагэтуль, калі й пры якіх акалічнасьцях зьніклі шматлікія названыя й неназваныя намі цэлыя старыя беларускія бібліятэкі й архівы, як і пазнейшыя зборы зь іх, а ў тым — Полацкага Сафійскага сабору, Жыровіцкага базыльянскага манастыра, Слуцкага Траецкага манастыра й г. д. Калі ў вайну 1654-67 гг. маскоўскае войска часова заняло Полацак (17 ліпеня 1654 г.), акупацыйныя ўлады адразу ж пачалі інвэнтарызацыю маёмасьці.

У адным зь іхных інвэнтароў («Сметная книга» Полацку за 1654 г.) пры апісаньні Сафійскага сабору зазначана, што ў ім ёсьць “пять сундуков с русскими²⁶⁵ и с литовскими²⁶⁶ и с латынскими с разными книгами”²⁶⁷. Мы ня ведаем, ці тут былі ўсе кнігі Сафійскай бібліятэкі, як і ня ведаем усёй гісторыі гэтых “сундуков”: ці іх не пасьпелі эвакуаваць з Полацку перад прыходам войскаў ворага, ці гэта ўжо трафэі, падрыхтаваныя на вываз у Маскву. Зноў жа “зь Львоўскіх дакумэнтаў (пра Жыровіцкі манастыр. — А.К.) [...] відаць, што яшчэ ў 1886 г. 4867 друкаваных і рукапісных кніг з базыльянскай бібліятэкі знаходзілася ў Жыровічах у вялізных шафах, зацягнутых дротам і забітых дошкамі”²⁶⁸. У 1895 г. некаторыя кнігі зь яе трапілі ў Віленскую Публічную бібліятэку, але лёс цэлай бібліятэкі (г. зн. кніг, што тады ж часова былі перавезеныя ў муры Віленскага Траецкага манастыра, і тых, што засталіся ў Жыровічах²⁶⁹) — невядомы.

258 АШ. §187.

259 Тамсама. §180.

260 Тамсама. §80.

261 Тамсама. §180.

262 Тамсама. §87.

263 Тамсама. §199.

264 Тамсама. §97, 166, 182, 194 і 195.

265 Відаць, царкоўнаславянскімі, паводле тэрміналёгіі маскоўскага пісара.

266 Відаць, беларускімі. “Літоўскімі” кнігамі ў Маскве звалі беларускія.

267 Сапуновъ А. Витебская старина. Т.4. Витебськ, 1885. С.292.

268 Мальдзіс А. Сьляды продкаў.

269 Цыбуля. Цыт. пр. Б.51.

Зьніклі канфіскаваныя ў 1930-ых гг. пры арыштах іхных уласьнікаў у БССР прыватныя зборы рукапісаў і старадрукаў беларускіх навукоўцаў В.Ластоўскага, А.Шлюбскага й М.Пятуховіча ў Менску, а таксама ў часе 2-ой сусьветнай вайны — збор гісторыка беларускае літаратуры Р.Зямкевіча ў Варшаве²⁷⁰.

Факты паказваюць, што зьнікалі, як і нішчыліся, кнігі й рукапісы галоўна ў нацыянальнай беларускай мове й ня толькі пісьменьнікаў-пратэстантаў ці вуніятаў, але й праваслаўных. В.Сопікаў у пач. XIX ст. апісаў²⁷¹ першую кніжку, выдадзеную па-беларуску ў Нясьвіскай кальвінскай друкарні 20 кастрычніка 1561 г.²⁷² — С.Будны «О оправдании грешного человека пред Богом». І.Каратаеў ужо ня мог яе знайсці й інфармуе аб ёй²⁷³ паводле Сопікава, які зь бібліёграфу адзін «имел в руках эту книгу»²⁷⁴. Першую друкаваную па-беларуску кніжку ў Магілёве — праваслаўнае эвангелье 1619 г. — бачыў таксама толькі Сопікаў²⁷⁵. Каратаеў²⁷⁶ і іншыя інфармуюць аб ёй паводле яго. Вуніяцкі катэхізізм — «Наука, яко верити маеть каждый» — уложаны й выдадзены ў 1628 г. манахамі Віленскага Траецкага манастыра, апісаў у 1-ай пал. XIX ст. І.Сахараў²⁷⁷. Апісаны ім экзэмпляр тады належаў «библиотеке Московского типографского двора». Ні Каратаеў, ні іншыя бібліёграфы яго ўжо не знайшлі²⁷⁸. Праваслаўны «Трэбнік», выдадзены ў 1618 г. «В Вильню, в Друкарни Братской. Працею и старанем иноков» з асобным катэхізізмавым разьдзелам «Наука о седми тайнах церковных» (аркушы 1 — 178 першае фаліяцыі), напісаным для «презвитеров», у 2-ой пал. XIX ст. Каратаеў пры апісаньні²⁷⁹ трымаў у сваіх руках. Цяпер гэтага выданьня няма: захавалася іншае з таго самага году

²⁷⁰ Тут былі старадрукі, пачынаючы ад Ф.Скарыны, і рукапісы XVIII — пач. XX стст. (Кісялёў Г. Загадка беларускай «Энеіды». Мн., 1971. Б.37- 38).

²⁷¹ Опыт российской библиографии... Собранный изъ достовѣрныхъ источниковъ Васильемъ Сопиковымъ. Ч.1. СПб, 1904. (Выд.2) С.Л1 і 168 (№793).

²⁷² Паводле сучаснага студзеньскага календара (на кнізе стаяла дата тагачаснага верасьнёвага календара — 11 кастрычніка 1562 г.).

²⁷³ Описание славяно-русскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими буквами. Т.1. Съ 1491 по 1652 г. / Составиль И.Каратаевъ. СПб, 1883. №59.

²⁷⁴ Тамсама. С.140.

²⁷⁵ №322.

²⁷⁶ №250.

²⁷⁷ Сахаровъ И. Обзорение славяно-русской библиографии. Т.1. Кн.1. СПб, 1849. №252.

²⁷⁸ Каратаевъ. №328.

²⁷⁹ Тамсама. №242.

— толькі царкоўнаславянскі тэкст трэбніка, але без катэхізму па-беларуску²⁸⁰. Перад 2-ой сусветнай вайной у вуніцкім мітрапалічым архіве пры катэдры сьв. Юрага ў Львове захоўваўся «Кодэкс з далучэньнем справаздач аб мана-стырскім і школьным жыцьці базыльянаў у Жыровічах на Слонімшчыне» (шыфр: Д-9), куды было ўпісана шмат арацыяў студэнтаў Жыровіцкай вуніцкай калегіі з 1751-52 і 1761 гг.²⁸¹ Па вайне архіў гэты забраны ў Цэнтральны Дзяржаўны гістарычны архіў УССР у Львове (ф. №201), але «Кодэксу» з арацыямі тут ужо няма²⁸², і г. д.

З помнікаў эпіграфічнага пісьменства найбольшая страта — крыж сьв. Афрасіньні Полацкай, зроблены на яе заказ у 1161 г. полацкім ювэлірам Лазарам Богшам. Пры нявысьненых акалічнасьцях “крыж зьнік”²⁸³ з спэцперахаваньня Магілёўскага гістарычнага музэю пры заняцьці гораду немцамі ў 1941 г.”²⁸⁴ У 1944 г., хутка па заняцьці Віцебску савецкім войскам, прафэсару мастацтвазнаўства М.Кацару “у Пакроўскай царкве [...] пашчасьціла ўбачыць (драўляную. — А.К.) скульптуру Апанаса Філіповіча з датаю 1763 г. з надпісам [...] На жаль, скульптуры гэтае тады не ўдалося з сабою забраць. Праз колькі месяцаў яна зьнікла, хутчэй за ўсё, была спалена”²⁸⁵.

Некаторыя зь зьнікшых помнікаў пісьменства могуць быць яшчэ адшуканыя, але бальшыня іх, трэба думаць, была зьнішчаная ў часе сыстэматычных чыстак бібліятэк, архіваў і музэяў. Бібліёграф А.Шлюбскі, на якога мы тут так часта спасылаемся, з гэтае прычыны пісаў: “Усім, хто працаваў над дасьледаваньнем гісторыі беларускага народу й беларускага краю, прыходзілася й прыходзіцца сустракацца з [...] нястачай кніжных скарбаў і рукапісаў [...] якімі ад самых

²⁸⁰ Зернова. Цыт. пр. С.218.

²⁸¹ Мальдзіс. Сьляды продкаў.

²⁸² Тамсама.

²⁸³ Не зважаючы на пісьмовае закляцце на крыжы, забараняючае забіраць яго з Полацку, ужо ў вайну 1514 г., калі “благочестивый государь князь великий Василий Иванович” захапіў Смаленск, “тот честный крест во царствующий град в Москву привезен” з Смаленску, куды к таму часу ён трапіў невядома з якіх прычынаў. У маскоўскай казьне крыж праляжаў да 1563 г. У гэтым годзе Іван Грозны, ідучы вайною на Вялікае Княства Літоўскае “и имея надежу... на крестную силу”, каб “победити врага своя”, “взял с собою” яго ў Полацк (як сьведчыць пра ўсё гэта Ніканаўскі летапіс пад 1563 г. — Полное собрание русских летописей. Т.13. Москва, 1965. С.347), дзе крыж і быў да 1928 г.

²⁸⁴ Алексеев Л. Полацкая земля в IX—XIII вв. С.127, зноска.

²⁸⁵ Кацер М. Народно-прикладное искусство Белоруссии (от первобытного общества до 1917 г.). Минск, 1972. С.92.

даўных часоў была багата Беларусь [...] Дасьледчыкі [...] сочачы па бібліятэках і архівах вялікіх гарадоў Маскоўшчыны ці за рубяжом, зь вялікімі мукамі знаходзяць патрэбныя ім матэрыялы, а найчасцей зусім не ўдаецца знайсці патрэбнага, бо шмат зьнішчана. Гэта сьведчыцца [...] усімі вучонымі, якія ў сваіх працах дакраналіся Беларусі”²⁸⁶.

Спробы звароту ў Беларусь помнікаў беларускага пісьменства

Спробы гэтыя пачаліся на самым золку адраджэньня беларускай дзяржаўнасьці ў 1917-18 гг. Ужо Зьезд беларусаў-вайскоўцаў Заходняга фронту, які адбываўся 18—24 кастрычніка 1917 г. у Менску, у сваёй рэзалюцыі патрабаваў, “каб усе [...] гістарычныя каштоўнасьці, а менавіта: акты, архівы, музэі, эвакуяваньня, а таксама калі-небудзь вывезеныя зь Беларусі й былога Віленскага ўнівэрсытэту, былі вернутыя назад у Беларусь”²⁸⁷. “Поўны зварот эвакуяваных у Расею гістарычных помнікаў культуры, мастацтва [...] павінен быць праведзены неадкладна па сканчэньні вайны”, — пісала (27 кастрычніка 1917 г.) Вялікая Беларуская Рада ў сваёй адозьве да беларускага народу²⁸⁸. У чэрвені 1918 г. Урад БНР зьвярнуўся праз свайго консула ў Маскве да расейскага савецкага ўраду з афіцыйнай просьбаю звароту ў Беларусь ейных архіваў²⁸⁹. Крокі беларускага ўраду былі падтрыманыя зь Вільні й Горадні. “Прэзыдыюм Беларускае Рады ў Вільні, даведаўшыся, што ў Расеі [...] адбываецца ліквідацыя эвакуяваных зь Беларусі [...] культурна-просьветных устаноў, упаўнаважыў Горадзенскі Губэрнскі Цэнтральны Камітэт злучаных грамадзянскіх арганізацый учыніць патрэбныя крокі перад расейскімі й нямецкімі ўладамі дзеля павароту памянутых устаноў у Беларусь і аднаўленьня тут іх чыннасьцяў; а таксама ўзяць на сябе ахарону й рээвакуацыю ўсіх вывезеных з нашага краю культурных цэннасьцяў, гістарычных помнікаў, музэяў, архіваў...”²⁹⁰. Мажліва, што ў якойсь сувязі з гэтымі захадамі хутка пасьяля

²⁸⁶ АШ. §1.

²⁸⁷ Чырвоны Шлях (Петраград). 1918. №3-4. Б.20 (гл. таксама перадрук рэзалюцыі ў: Запісы Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва (Мюнхэн). 1964. Кн.3. Б.164).

²⁸⁸ Турук Ф. Белорусское движение. Москва, 1921. С.97.

²⁸⁹ (289) Захват памятак старасьвеччыны й мастацтва // Гоман. 1918. №51(247).

²⁹⁰ Аб паварот культурных цэннасьцяў // Гоман. 1918. №51(247).

іх “палітычна-прававым пададзелам Беларускага аддзелу ў Камісарыяце нацыянальных справаў” у Маскве быў апрацаваны “праект дэкрэту аб звароце помнікаў навукі, літаратуры й мастацтва, вывезеных калі-небудзь зь Беларусі [...] і перададзены ў Цэнтральны Беларускі Камісарыят для правядзеньня яго ў жыццё”²⁹¹.

Аднак усе гэтыя законныя старанні беларусаў расейскі савецкі ўрад поўнасьцю зыгнараваў. Таму пазьней, у 1920-х гг., просьбы звароту былі паўтораныя.

У 1925 г. рэктар Беларускага дзяржаўнага ўнівэрсытэту ў Менску праф. У.Пічэта езьдзіў у тагачасную сталіцу УССР Харкаў, каб прасіць Наркамасьветы УССР вярнуць Шчорсаўскую бібліятэку й архіў з Кіева ў Менск ня толькі дзеля таго, што бібліятэка гэтая й архіў беларускія, у Кіеў былі эвакуаваныя часова, але яшчэ й таму, што ўласьнікі іхны, граф Храбтовіч, адказаў іх першаму ўнівэрсытэту, які зноў будзе адчынены ў Беларусі. Хоць Наркамасьветы УССР і запэўніў У.Пічэту ў звароце бібліятэкі й архіву²⁹², на жаль, гэта былі толькі словы.

17—18 студзеня 1926 г. у Менску абрадаваў 1-шы зьезд беларускіх архэолягаў і архэографіў, скліканы Інстытутам Беларускае Культуры. Абмеркаваўшы на ім прыгаваныя намі рэфэраты пра лёс помнікаў старога беларускага пісьменства, зьезд прыняў у гэтай справе тры рэзалюцыі. У рэзалюцыі №1, «Аб Літоўскай Мэтрыцы», было сьцьверджана, “што вывучэньне й распрацоўка даных аб мінулым Беларусі [...] немагчыма бяз сталага й непасрэднага карыстаньня Літоўскай Мэтрыкай”; а таму “Зьезд лічыць неабходным як найхутчэй перавезьці архіўны фонд Мэтрыкі Літоўскай у БССР”²⁹³. У рэзалюцыі №2, «Аб беларускіх архіўных фондах за межамі БССР», “Зьезд пастанавіў [...] аб звароце архіўных фондаў, што датычацца Беларусі, як, напрыклад — дакумэнты й кнігі старых беларускіх архіваў, а ў тым ліку і адарваныя часткі Літоўскай Мэтрыкі, якія раскінуты й знаходзяцца цяпер у был. архіве Земляробства і землебудаўніцтва, у Ленінградзкай Публічнай бібліятэцы, у был. Архэаграфічнай Камісіі, у был. архіве Галоўнага Вайсковага Штабу, у был. Архіве Міністэрства Замежных Спраў у Маскве і ў іншых архіўных установах РСФСР; а

²⁹¹ Чырвоны Шлях. Тамсама (Запісы... Б.165).

²⁹² Польша. 1925. №2. Б.208.

²⁹³ ІБК ПЗБАА. Рэзалюцыі. Б.5.

таксама й тыя архівы, якія былі эвакуаваныя ў час апошняй вайны, як, напр. — архіў Віцебскі й Віленскі ды іншыя архіўныя фонды”. Апрача таго, “даведаўшыся, што ў архівах Польшчы знаходзіцца значны лік архіўных матэрыялаў XV—XVIII стст., якія па сваім афіцыйным паходжаньні належаць да старых беларускіх архіваў [...] Зьезд лічыць неабходным прасіць Урад БССР аб пастанове пытаньня аб іх звароце”²⁹⁴. У рэзалюцыі №6, «Аб звароце бібліятэк», “Зьезд пастанаўляе прасіць Інбелкульт зьвярнуцца да ўраду з просьбай аб звароце ў БССР бібліятэк, вывезеных зь Беларусі ў розныя часы”²⁹⁵.

Ці рабіў што ў гэтай справе тады або калі пазьней Урад БССР, публічна пра гэта нічога ня ведама²⁹⁶; і ніводная старая беларуская бібліятэка, архіў ці якісь пазьнейшы зь іх збор у БССР дагэтуль ня вернутыя.

Не чуваць і аб новых спробах звароту з боку АН БССР ці іншых навуковых устаноў²⁹⁷. Апошнія адно пачалі зьбіраць цяпер мікрафільмы й фатастаты²⁹⁸. Як выключэньне, нам ведамы толькі адзін выпадак: у 1965 г. Дзяржаўны гістарычны музэй БССР атрымаў ад жыхара г. Львова Т.Максіскі 54 дакумэнты XVI—XVII стст. з гісторыі Слонімскага й Наваградзкага павеаў (арыгінальныя лісты

²⁹⁴ ІБК ПЗБАА. Б.5-6.

²⁹⁵ Тамсама. Б.7.

²⁹⁶ Ведама адваротнае: пасля 2-ой сусветнай вайны прадстаўнікі БССР, паводле сьведчаньня был. дырэктара Беларускага музэю імя Я.Луцкевіча ў Вільні, адмовіліся забраць зь Вільні ў БССР гэты музэй; і шматлікія помнікі пісьменства зь яго перайшлі ў Цэнтральную бібліятэку АН Літоўскай ССР у Вільні — ЛіМ. 1970. №57.

²⁹⁷ Часткава да гэтага магла спрычыніцца тая акалічнасьць, што папярэднія рупліўцы гэтых спробаў — дэлегаты зьезду 1926 г. — былі рэпрэсаваныя. Старшыні зьезду праф. М.Доўнар-Запольскаму адразу ж па зьездзе было дадзена да зразуменьня, каб ён сам неадкладна пакінуў БССР, што ён і зрабіў увосені 1926 г.; а рэшта сяброў прэзыдыюму, рэфэрэнты й блізу ўсе дэлегаты гэтага першага й тымчасам адзінага ў БССР зьезду беларускіх архэографіў у 1930-ых гг. былі арыштаваныя й высланыя.

²⁹⁸ Інстытутам мовазнаўства імя Я.Коласа АН БССР вядзецца “работа па адшуканьню й падрыхтоўцы фатакопій і мікрафільмаў забытых і раней невядомых помнікаў старажытнай беларускай пісьменнасьці: было выяўлена звыш ста старажытных твораў, якія да апошняга часу фактычна яшчэ не былі ў навуковым ужытку” (Жураўскі А. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Т.1. Менск, 1967. Б.7). Кандыдат гістарычных навук Інстытуту гісторыі АН БССР В.Мялешка ў архівах Варшавы, Кракава, Пазнані й Курніка знайшоў шмат дакументаў XVI—XVIII стст. з гісторыі Слуцку, Ваўкавыску, Нясвіжу, Копысі, Магілёва, Стоўпцаў, Шклова, Валожына й інш. гарадоў і мястэчак Беларусі, дагэтуль невядомых гістарычнай навуцы. 25 000 балонак зь іх ён адабраў для мікрафільмаваньня (Беларусь. Менск, 1963. №10. Б.25).

й прывілеі вялікіх князёў Аляксандра, С.Баторага й Жыгімонта Вазы²⁹⁹.

Дзе цяпер помнікі беларускага пісьменства XV—XVIII стст.

Працэс пошукаў і выяўленьня іх далёка не закончаны: беларускіх дасьледчыкаў тут чакае вялікая праца. З таго ж, што нам ведама дагэтуль, можна сьцьвердзіць, што пасьля столькіх выпадкаў гібелі іх у пажарах і войнах, пасьля бясконцых вывазаў і нішчэньняў, у самой Беларусі іх засталася мала, у БССР — яшчэ меней.

У Менску яны захоўваюцца ў Дзяржаўнай бібліятэцы БССР, Фундаментальнай бібліятэцы АН БССР, Дзяржаўным гістарычным музэі БССР і Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве БССР. Дзяржаўная бібліятэка з рукапісных кніг мае ўсяго зь дзясятка богаслужбовых і царкоўна-павучальных помнікаў перапішчыства XVI—XVII стст.³⁰⁰ ды гэтулькі ж старадрукаў XVI ст. з друкарняў Ф.Скарыны ў Празе, Р.Хадкевіча ў Заблудаве й братаў Мамонічаў у Вільні³⁰¹. Яшчэ меней іх у Фундаментальнай бібліятэцы АН³⁰². У дзяржаўным музэі ёсьць невялікая калекцыя дакумэнтаў XVI—XVIII стст., колькі рукапісных кніг і паасобныя выданьні XVI—XVIII стст. з друкарняў Заблудава, Вільні, Куцейны, Магілёва, Нясьвіжу, Горадні, Полацку, Супрасля³⁰³. Большы збор дакумэнтаў мае Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў БССР, створаны ў 1963 г. з фондаў был. Цэнтральнага дзяржаўнага гістарычнага архіву БССР у Магілёве, старажытных актаў ягонага філіялу ў Горадні й Дзяржаўнага архіву Менскай вобласьці (тут і ф. 694 — был. Нясьвіскага архіву, вывезенага ў 1939 г.³⁰⁴).

Калекцыю дакумэнтаў XVI—XVIII стст. і старадрукі XVII—XVIII стст. з Горадзенскіх друкарняў мае Дзяржаўны гісторыка-архэалягічны музэй у Горадні³⁰⁵.

²⁹⁹ ЛіМ. 1965. 17 жніўня.

³⁰⁰ Працы Інстытуту мовазнаўства АН БССР. Вып.4. Менск, 1957. Б.70, 79.

³⁰¹ БелСЭ. Т.2. Б.326.

³⁰² Тамсама. Б.328.

³⁰³ Тамсама. Т.4. Б.228-229.

³⁰⁴ Невядома аднак, ці сюды перададзены ўсё Нясьвіскі архіў. У савецкіх інфармацыях гэты фонд Радзівілаў, які “складае амаль чатыры вагоны дакумэнтаў”, мянуецца “фамільным” (Беларусь. Менск, 1955. №9. Б.32), хоць у навуковай літаратуры за ўласна “фамільныя фонды” Нясьвіскага архіву ўважаецца толькі малая ягоная частка, куды, паводле Іконьнікава (т.1, кн.2, б.1239-1241), з усіх 254 846 дакумэнтаў у 1867 г. належала 14 800.

³⁰⁵ БелСЭ. Т.4. Б.19.

Непараўнана больш помнікаў старога беларускага пісьменства ў Вільні, якая пасля 1-ай сусветнай вайны была пад Польшчаю, а пасля 2-ой — у межах Літоўскай ССР. Тут рукапісныя кнігі, дакумэнты й старадрукі ў беларускай, царкоўнаславянскай, лацінскай і інш. мовах сабраныя ў Цэнтральнай бібліятэцы АН Літоўскай ССР і рукапісным адзеле Бібліятэкі Віленскага ўнівэрсытэту.

Зборы акадэмічнай бібліятэкі — гэта былыя зборы Віленскай Публічнай бібліятэкі (вывезеныя ў 1915 г. у Расею й вернутыя ў 1945 г. назад), Беларускага музэю імя Я.Луцкевіча у Вільні (был. прыватнага збору беларускага архэоляга Я.Луцкевіча, ператворанага па ягонай сьмерці, у 1921 г., у грамадзкі музэй³⁰⁶, падпарадкаваны ў 1940-41 гг. АН Літоўскай ССР і зусім адаптаваны ёю ў 1946 г.) і некаторых іншых невялікіх калекцыяў. Найбольш каштоўныя помнікі беларускага пісьменства гэтага кнігазбору ў наступных фондах: у першых шасьці спэцыяльна пергамінных фондах, якія агулам маюць 1395 дакумэнтаў (лістоў, наданьяў і прывілеяў вялікіх князёў Вітаўта, Аляксандра, Жыгімонта Старога, Жыгімонта Аўгуста, С.Баторага й інш.) — ф.1 (В-1, был. Віленскай Публічнай бібліятэкі, пач. ад 1187 г.), ф.2 (РРК, ад 1503 г.), фф.3 і 6 (В-55 і VK, был. Віленскай капітулы, ад 1414 і 1387 гг.) і фф. 4 і 5 (РК і РК-2, г. зв. 1-ай і 2-ой калекцыі пергамінных дакумэнтаў, ад XIV і XVI стст.); ф.19 (РКФ), які мае 329 рукапісных кніг XI—XVIII стст. был. Віленскай Публічнай бібліятэкі (багаслужбовых — Тураўскае эвангельле XI ст., Менскае эвангельле XIV ст. і інш.; кніг Сьвятога Пісьма — пяцікніжжа Майсея, кнігі прарокаў, апосталы, апакаліпсы й інш.; твораў айцоў царквы — Яна Залатавуснага, Рыгора Багаслова, Ахрэма Сірына, Рыгора Дваяслова, Дарафея авы й інш.; зборнікаў мастацкай і навуковай літаратуры —

³⁰⁶ У музэй былі калекцыі беларускіх старадракаў XV—XVIII стст. (Трыёдзь цвятная Ш.Фэоля, выданьні Ф.Скарыны й беларускіх друкароў у Вільні, Нясьвіжы, Заблудава, Еўі, Магілёва, Куцейне, Горадні, Полацку, Слуцку), рукапісных кніг XII—XVIII стст. (Словы Хведара Студзіта з 1176 г., ілюстраванае эвангельле Жухавіцкай царквы каля Міра з XIV ст., Жыровіцкі трэбнік 1545 г., беларускія пераклады «Александрый» й «Аповесці пра Баву» XVIII ст. і г.д.), юрыдычных актаў (пач. ад 1507 г.), сфрагістычных і эпиграфічных помнікаў (пячаткі Полацкіх князёў Усяслава Чарадзея з XI ст. і сына ягонага Барыса з 1-ае траціны XII ст., Дарагічынскія сьвінцовыя пломбы з XII—XIII стст. і інш.) і г.д. — Глазырын В. Беларускі музэй у Вільнюсе // ЛіМ. 1941. №7; БелСЭ. Т.2. Б.242.

чэўці, а ў тым і Супрасьльская кан. X — пач. XI ст., пацерыкі, пралогі, палеі, хранографы й г.д.); ф. 22 (ВХ) — таксама рукапісныя кнігі был. Віленскай Публічнай бібліятэкі (Летапіс Абрамкі, ізмарагды, мінеі, трэбнікі й г.д.); ф. 21 (VB) — зборы Беларускага музэю ймя Я. Луцкевіча ў Вільні, пасья абрабаванья якога ў 1944 г.³⁰⁷ у ім засталася яшчэ 2306 рукапісных адзінак перахаванья — кніг, а найболей дакумэнтаў з былых прыватных архіваў графаў Тышкевічаў (XVI—XIX стст.), Касьцюшкаў (1530—1906 гг.), Сапегаў (1571—1728 гг.), друкароў Мамонічаў (XVI—XVII стст.), Кастравіцкіх (1600—1837 гг.), князёў Радзівілаў (XVII—XVIII стст.), актаў беларускіх манастыроў і цэркваў (1507—1854 гг.) і інш.; а таксама помнікі юрыдычнага пісьменства ў фф. 9 (BF, ад XVI ст.), 18 (B-4, был. Віленскай Публічнай бібліятэкі, ад XVI ст.), 25 (ADK, ад 1496 г.), 122 (BMK, ад 1490 г.) і інш.

У бібліятэцы ўнівэрсытэту ёсьць каля 50 рукапісных трактатаў беларускіх філёзафаў XVII—XVIII стст. у лацінскай мове³⁰⁸, колькі старадрукаў, паасобныя актавыя кнігі XVI—XVII стст.³⁰⁹

Але галоўныя зборы помнікаў старога беларускага пісьменства, як гэта мы ўжо часткава паказалі, знаходзяцца па-за Беларусьсю (Тут трэба дадаць, што ў был. Рыскім гарадзкім архіве, ф. 2 (цяпер — Вонкавы архіў Рыскага магістрату, ф. 2, у Цэнтральным дзяржаўным архіве Латвійскай ССР) захаваліся ў беларускай мове арыгіналы гандлёвых умоў і дыпляматычных лістоў XIII—XVI стст. паміж Полацкам (у некалькіх — Віцебскам і Смаленскам) і немцамі Рыгі й ганзейскіх гарадоў. Паводле аднаго з публікатараў іх, А. Харашкевіч, толькі за апошнюю траціну XV ст. у архіве іх болей за 70 (Археографический ежегодник за 1965 г. Москва, 1966. Б. 328). Невялікія калекцыі беларускіх старадрукаў ці паасобных рукапісаў, часта арыгінальных, унікальных ці рэдкіх, выяўленыя ў бібліятэках заходняе й паўдзённае Эўропы, куды яны ў свой час трапілі рознымі дарогамі. Назавем тут бібліятэкі Брытанскага музэю ў Лёндане (British Museum), дзе ёсьць некаторыя выданьні Ф. Скарыны й беларускіх друкарняў кан. XVI—XVII стст. (а

³⁰⁷ ЛіМ 1970. № 57.

³⁰⁸ БелСЭ. Т. 4. Б. 26.

³⁰⁹ 450 год беларускага кнігадрукаваньня. Менск, 1968. Б. 139 і 150.

ў тым і Слуцкай друкарні Радзівілаў), з унікальных кніг — беларускі буквар выдання Віленскага праваслаўнага брацтва ў 1640 г.; Упсальскага каралеўскага ўнівэрсытэту ў Швэцыі (Kungl. Universitets Bibliot.), якая мае экзэмпляр Статуту Вялікага Княства Літоўскага рэдакцыі 1588 г., «Лексикон» П.Бярынды, 1653 г., Куцейна, і інш. і 5 выданняў невядомых да 1951 г. бібліяграфіі; Аксфордзкага ўнівэрсытэту ў Ангельшчыне (Bodleian Library), дзе, спаміж іншых, ёсьць 9 невядомых да 1951 г. беларускіх старадрукаў 1574—1644 гг. ды колькі помнікаў XVI—XVII стст. рукапісных (арыгінал ліста С.Буднага да ангельскага рэфармацыйнага дзеяча Джана Фокса з 1574 г., слоўнік XVII ст.); а таксама й бібліятэкі Ватыкану, был. Каралеўскую ў Бэрліне, Кэмбрыджскага ўнівэрсытэту ў Ангельшчыне, архібіскупа Марша ў Дубліне, Нацыянальную ў Парыжы, Каралеўскую ў Капэнгагене, Middle Temple у Лёндане, Landesbibliothek у Гоце (Gotha, Нямецчына), народныя ў Белградзе й Сафіі й беларускую ймя Ф.Скарыны ў Лёндане.) — на Ўкраіне, у Польшчы, а пераважна ў Расеі. Да ўжо сказанага пра гэта застаецца дадаць, што пасья розных (дасюleshніх) рэарганізацыяў бібліятэк, архіваў і музэяў яны сабраныя ў наступных важнейшых украінскіх, польскіх і расейскіх сховішчах.

На Ўкраіне: у Кіеве — у Дзяржаўнай Публічнай бібліятэцы УССР (был. Усенароднай бібліятэцы Ўкраіны), куды ў 1924-25 гг. з Кіеўскага ўнівэрсытэту былі перададзеныя (мы ня ведаем, ці поўнасьцю) Шчорсаўскія бібліятэка й архіў графаў Храбтовічаў, а ў 1927 г. — зборы Кіеўскіх духоўнай акадэміі й манастыроў³¹⁰; у Львове — у Дзяржаўным музэі ўкраінскага мастацтва (дзе ёсьць беларускія рукапісы й каля 100 старадрукаў з 20 беларускіх друкарняў, сабраных у 1905-08 гг. у Беларусі дырэктарам музэю І. Сьвяціцкім³¹¹, Бібліятэцы АН УССР (дзе частка былых збораў бібліятэкі Асалінскіх) і філіяле Цэнтральнага дзяржаўнага гістарычнага архіва УССР (ф.201 і інш.).

У Польшчы: у Варшаве — у Нацыянальнай бібліятэцы (Biblioteka Narodowa, был. Варшаўская Публічная бібліятэ-

³¹⁰ Известия Академии Наук БССР. 1955. №5. С.66; Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук (Нарис історії). Ч.1 (1918—1930). Мюнхэн, 1955. С.91-92.

³¹¹ Польшча. 1968. №3. Б.250.

ка), дзе ў часе 2-ой сусьветнай вайны згарэла большыня ранейшых збораў рукапісаў і старадрукаў, але куды перайшлі зборы графаў Красінскіх, графаў Замойскіх, зьліквідаванай бібліятэкі Пярэмыскай вуніяцкай капітулы й інш.; Галоўным архіве старажытных актаў (Archiwum Główny Akt Dawnych, был. Каронны); у Кракаве — у бібліятэцы Нацыянальнага музэю (Muzeum Narodowe, у былых зборах князёў Чартарыскіх); у Курніку каля Пазнані — у Бібліятэцы Польскай АН (был. графаў Дзялынскіх³¹²) і ў Пазнані — у Бібліятэцы Рачынскіх, таксама моцна ўцярпелай у часе 2-ой сусьветнай вайны.

Беларускія старадрукі XVI—XVIII стст. ёсьць і ў Ягайлаўскай бібліятэцы ў Кракаве й бібліятэках Нацыянальнага інстытуту імя Асалінскіх Польскай АН і ўнівэрсытэту ва Ўроцлаве³¹³, а рукапісы — у бібліятэцы Варшаўскага ўнівэрсытэту³¹⁴.

У Расеі: у Маскве — у Дзяржаўнай бібліятэцы СССР, у зборах был. Маскоўскай Публічнай бібліятэкі пры Румянцаўскім музэі (ф.ф.256 і 152) і зборах Нікіфаравых (ф.199), І.Ціханравава (ф.299), В.Ундольскага (ф.310), Т.Бальшакова (ф.37) і г.д.; бібліятэцы Дзяржаўнага гістарычнага музэю СССР, у зборах был. Сынадальнай (Патрыяршай) бібліятэкі (ф.80370) і зборах графа А.Уварава, І.Царскага, Е.Барсава, А.Хлудава, А.Чарткова, П.Шчапава й г.д.; Цэнтральным дзяржаўным архіве старажытных актаў, у зборах кніг Літоўскай Мэтрыкі (ф.389), был. Бібліятэкі Маскоўскай Сынадальнай друкарні (ф.381), был. Маскоўскага Галоўнага архіву міністэрства замежных спраў (ф.181), у ф. 1250 і інш.; у Ленінградзе — у Дзяржаўнай Публічнай бібліятэцы імя Салтыкова-Шчадрына (был. Пецяўбургскай Публічнай бібліятэцы), дзе цяпер і былыя зборы з помнікамі беларускага пісьменства Пецяўбургскай духоўнай акадэміі (ф.573), Расейскага Архэалягічнага таварыства (ф.659), Бычковых (ф.120), М.Пагодзіна (ф.588), Ф.Талстога й г.д.; Бібліятэцы АН СССР (і як асобнай частцы яе — Архіве Ленінградзкага аддзелу Інстытуту гісторыі АН СССР), куды да ранейшых збораў был. Бібліятэкі Пецяўбургскай АН далучаныя зборы был. Пецяўбургскай Архэаграфічнай камісіі (ф.2) і інш.; Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве

³¹² АШ. §255; Мальдзіс А. Тры месяцы... Б.236.

³¹³ Книга. Сб.8. 1963. С.293-295.

³¹⁴ Мальдзіс А. Тры месяцы... Б.204-206.

(ф.834 — был. Пецярбурскага Сыноду, і інш.) і ў Новасібірску — у Дзяржаўнай Публічнай Навуковай бібліятэцы Сібірскага аддзела АН СССР (у абодвух зборах М.Ціхамірава).

Найбольшыя зборы беларускіх старадрукаў сабраныя ў аддзелах рэдкай кнігі Дзяржаўнай бібліятэкі СССР і Дзяржаўнага гістарычнага музэю СССР у Маскве, Дзяржаўнай Публічнай бібліятэкі ймя Салтыкова-Шчадрына ў Ленінградзе; меншыя — у Бібліятэцы АН СССР у Ленінградзе й Цэнтральным дзяржаўным архіве старажытных актаў у Маскве.

Помнікі старога беларускага пісьменства ёсьць і ў іншых сховішчах СССР — у бібліятэках Ленінградзкага³¹⁵ й Саратаўскага³¹⁶ ўнівэрсытэтаў, у Дзяржаўным архіве Калінінскай вобласьці³¹⁷ і г. д. Іх знаходзяць яшчэ цяпер так далёка ад Беларусі, як на самай поўначы Архангельскай вобласьці й Комі АССР³¹⁸, каля воз. Байкал у Бурацкай АССР³¹⁹ і іншых месцах.

³¹⁵ Да папярэдніх інфармацыяў дадамо: Перетц В. Украінскі та білорускі старадрукі в бібліотэці Ленінградскаго універсітэту // Бібліялогічны вiстi. (Київ). 1924. Ч.1-3. С.168-178. У 1963-69 г. сюды з савецкай поўначы дадаткова прывезена 15 кніг XVI—XVII стст., выдадзеных у друкарнях Вільні, Магілёва, Куцейны й Заблудава (Горфункель А. Каталог кніг кірылловскай пэчаты 16-17 вэков. Ленінград, 1970. №№5, 16, 18, 21, 23-25, 34, 37, 126, 136, 242, 249 і 192).

³¹⁶ Кузнэцова Ю. Украінскі та білорускі выданьня XVI—XVII стст. у бібліотэці Саратэвскаго універсітэту // Бібліялогічны вiстi. 1928. №1. С.33-38.

³¹⁷ Археаграфічэскі ежэгоднік за 1960 год. Масква, 1962. С.215.

³¹⁸ Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. Т.15. Москва. 1958. С.408.

³¹⁹ Археаграфічэскі ежэгоднік за 1960 год. С.218 і 369.

2. ДАСЮЛЕШНІ СТАН ВЬВУЧЭННЯ ПОМНІКАЎ БЕЛАРУСКАГА ПІСЬМЕНСТВА X—XVIII СТСТ. (ГІСТАРЫЯГРАФІЧНЫ АГЛЯД)

Гістарыяграфіі нашае тэмы няма, калі ня браць на ўвагу паасобных бібліяграфічных нататак безь якіх-небудзь абагульненняў ці, надварот, абстрактных і апрыёрных разважанняў бяз сувязі іх з фактамі літаратурнага працэсу. Мы можам назваць тут адно нарыс Ю. Пшыркова пра гісторыю вывучэння “дакастрычніцкай” беларускай літаратуры³²⁰. Часткава ён закранае й літаратуру старажытнае пары. Аспэкт ягоны аднак крыху іншы ад нашае тэмы: ён гісторыка-літаратурны, і таму яго амаль не цікавяць пытаньні мовы. Пры гэтым трэба дадаць, што і ў сваім аспэкте гістарыяграфія Ю. Пшыркова, хоць і мае ў сабе карысныя інфармацыі й абагульненні, тычыцца галоўна пісьменства XIX — пач. XX стст., і ў ёй аўтар дужа мала аддае ўвагі пісьменству X—XVIII стст. ды абмяжоўвае свой разгляд вылучна да пазьнейшае (падрасейскае) пары, пачынаючы яго ад кан. XVIII ст.

У пару ВКЛ

У запраўднасьці пачаткі вывучэння помнікаў беларускага пісьменства X—XVIII стст. і іхнае мовы (хоць і не заўсёды з навукова-дасьледчымі мэтамі, а часам дзеля іншых практычных патрэбаў) сягаюць у сярэднявечча. Зусім натуральна: іх кладуць самі беларусы.

Не пазьней за XV ст. узнікае бібліяграфія. За найстарэйшыя бібліяграфічныя працы трэба ўважаць бібліятэчныя каталёгі (“спісаніі книг”) і “рээстры справ” у архівах. Найбольш цікавыя з ранніх каталёгаў, выяўленых дагэтуль — гэта “спісаніі книг” у бібліятэках: Траецкага манастыра ў Слуцку³²¹, уложанае ў 1494 г. архімандрытам

³²⁰ Пшыркоў Ю. Гістарыяграфія беларускай дакастрычніцкай літаратуры // Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры. Т.1. Менск, 1968. Б.13-52.

³²¹ АЗР. Т.1. №115.

манастыра Язэпам Слуцкім³²² — першым ведамым нам беларускім бібліёграфам; вялікага князя ў Вільні, уложанае невядомай асобай у 1510 г.³²³; Дабравешчанскага манастыра ў Супрасьлі, уложанае ў 1557 г. архімандрытам манастыра Сяргеём Кімбарам³²⁴ (а два другія каталёгі гэтай бібліятэкі — 1645³²⁵ і 1668³²⁶ гг. — невядомымі манахамі).

Назвы кніг у тых каталёгах, як правіла, неарыгінальныя, а такія, якія ўжываліся тады ў беларускім штодзённым ужытку — «Книжка Лёствица», «Зморагдь» (катал. 1494 г.), «Книга Асафъ и Хоженіе Данилово — увъ одномъ соборнику» (катал. 1557 г.), «Лексиконъ» (катал. 1668 г.) і г. д. У кожным каталёгу свая клясыфікацыя кніг і інфармацыі пра іх. У архім. Язэпа кнігі падзеленыя на дзьве часткі: на кнігі, зь якімі яму “достался манастыр”, і на кнігі, якія папоўнілі бібліятэку за гады ягонага архімандрыцтва. Па-за гэтым — скупыя ўвагі, накштальт “Миней дванадцать”, “Апостоль тетрь а другій опракошь”. Каталёг бібліятэкі вялікага князя ў Вільні мае іншую клясыфікацыю: «Реестрь книгъ русскихъ» (г. зн. беларускіх), «Реестрь латынскихъ книгъ», «Реестрь книгъ, што панъ его милость у Петрикове купиль» і «Реестрь чешскихъ книгъ». Значна больш інфармацыяў пра кнігі ў каталёгу архім. Сяргея. Тут асобна апісваюцца кнігі ў манастырскай царкве і ў бібліятэцы; бібліятэчныя кнігі падзеленыя на «Книги старыя», якія зьявіліся ў бібліятэцы за першыя 33 гады існаваньня манастыра (1498—1531), і «Книги новыя», якімі бібліятэка пабольшылася за наступныя 24 гады. У апісаньні кніг розныя дадзеныя: грэцкія й лацінскія кнігі вылучаныя асобна (у каталёгі 1645 і 1668 гг. яны — творы Ксэнафонта, Плутарха, Цыцэрона, Авідыя, Сэнэкі, падручнікі граматыкі, гісторыі, арытмэтыкі, гэамэтрыі й інш. — унесеныя з арыгінальнымі назвамі); друкаваныя кнігі пазначаныя як “битыя” (ці “друкованыя” або “друку Скорининаго” — каталёгі 1645 і 1668 гг.); поруч “старыхъ”, “паркгаминныхъ”, кнігі “новыя”, “новонаписаныя” ў манастыры. У шэрагу выпадкаў паказана паходжаньне кніг — прэзэнты зь іншых бібліятэк, аб чым ужо была мова (Гл. с.173 гэтага выданьня).

³²² Пазьнейшы смаленскі япіскап, а ў 1498—1501 гг. праваслаўны мітрапаліт ВКЛ Язэп І Баўгарыновіч, празваны так за ягонае пасьялоўніцтва прыхільніку вуніі з Рымам мітр. Рыгору Баўгарыну (1458—1473 гг.).

³²³ Бібліографъ (СПб). 1888. №1. С.4-7.

³²⁴ АСД. Т.9. №20.

³²⁵ Тамсама. №59.

³²⁶ Тамсама. №68.

У каталёгу 1645 г. аднатаваныя кнігі, каторыя ў 1656 г., у часе вайны з Масковіяй, Moskwa wzięła.

З рээстраў юрыдычных актаў у першую чаргу трэба згадаць часткавыя ці поўныя рэестры дакументаў пры кнігах ЛМ. «Реестръ справъ важнейшихъ в той книзе, то есть листовъ судовыхъ, данинь и потверженей, окромъ отправки двору господарского, арендь и иншихъ непотребныхъ справъ» — першыя 6 аркушаў Кнігі Запісаў 4 (1486—1490). «Реестръ всихъ справъ въ той Мэтрыце вписанныхъ» — першыя 23 аркушы Кнігі Запісаў 6 (кан. XV — пач. XVI стст.). І г. д. Імёны некаторых укладчыкаў тых рээстраў устанавіў і ў згадваным рэфэраце³²⁷ назваў З.Даўгяла: то былі перапішчыкі старэйшых кніг ЛМ пры канцылярыі Л.Сапегі — Вышчынскі, Гяскоўскі, Каралеўскі, Мархач, Пашкевіч, Радзецкі, Яцыніч і інш. Нам ведамы таксама рэестар земскіх актавых кніг Віцебскага ваяводзтва XVI—XVII стст. (87 назваў каля 100 кніг), уложаны земскім пісарам ваяводзтва К.Войнаю³²⁸.

Шмат інфармацыяў бібліяграфічнага характару з аналізам зьместу й стылю мовы паасобных твораў ёсьць у беларускай палемічнай літаратуры XVI—XVII стст. — навуковай і публіцыстычнай.

Наступны этап працы — адшукваньне й публікацыя старых і рэдкіх твораў арыгінальнага беларускага пісьменства з рукапісаў, якія ў часе публікацыі ўжо нялёгка было знайсці й якія дзеля таго маглі загінуць для пісьменства. Пачатак гэтаму паклаў Ф.Скарына, апублікаваўшы ў 1522 г. у «Малой подорожной книжке» (у частцы «Акафисты») дзьве малітвы Кірылы Тураўскага (да Архангелаў і Апосталаў³²⁹).

У 1596 г. у друкарні Віленскага Траецкага манастыра былі выдадзеныя «Молитвы повседневные». У гэтай кнізе, побач малітваў выдатнейшых грэцкіх царкоўных паэтаў і новых малітваў пры літургіі нявяясьненага аўтарства, на аркушах 1—72 другой асобнай фаліацыі асобным разьдзелам (дзеля чаго няма сумніву — і асобнай адбіткай-кніжачкай) апублікаваныя «Молитвы на всю седмицу. Творение святого отца нашего Кирилла инока»³³⁰). З прысьвячэньня да 2-га выданьня кнігі («Молитвы повседневные... Выдрукованы... в

³²⁷ Гл. с.177 гэтага выданьня.

³²⁸ ИЮМ. Т.28. С.103-107.

³²⁹ Journal. Vol.II. No.4. P.347 і 356.

³³⁰ Каратаевъ. №140.

Вильни, в друкарни дому Мамоничов. Року 1601»³³¹) мы даведваемся, што 22 творы Кірылы Тураўскага, якім у тым часе было ўжо болей за 400 год, «оув одну громаду [...] зобравши и не мало ся потрудивши [...] зь друку выда» Лявон Мамоніч. (У XVII і XVIII стст. яны яшчэ шмат разоў перавыдаваліся.)

Ня меней пашчасьціла й словам, пахвалам і павучэньням Кірылы Тураўскага, якія, праўда, часьцей упісваліся, разам з словамі Яна Залатавуснага, Васіля Вялікага, Рыгора Дваяслова, Ахрэма Сірына й інш., у розныя рукапісныя хрэстаматы выдатнейшых царкоўных красамоўцаў — у «Златоусть» XVI ст. (был. ВПБ, Добрянскій, №256)³³², у «Измарагдь», уложаны ў 1593 г. у Супрасьельскім манастыры Іванам Праскураю (был. ВПБ, Добрянскій, №240) і г. д. Аднак у 1569 г. у Заблудаўскім Вучыцельным Эвангельлі (невядома з чые ініцыятывы — выдаўца й рэдактара кнігі, гэтмана ВКЛ Р. Хадкевіча, хто “восхотѣхъ еже бы слово Божіе розмножилось и наоучение людем закону греческаго шірилося [...] повелѣлъ есми [...] оучинивши варстат друкарській [...] выдруковати сію книгу”³³³, ці зь ініцыятывы друкароў ягонае друкарні І.Фёдарова й П.Мсьціслаўца) было апублікаванае «Кирила, недостойнаго мниха. Слово на Вознѣсеніе Господнѣ»³³⁴, пазьней паўторанае ў Вучыцельных Эвангельях В.Гарабурды³³⁵ й братаў Мамонічаў³³⁶. У Віленскім «Златоусте» 1798 г. апублікаваныя словы На Праводную нядзелю³³⁷ й На нядзелю расслабленага³³⁸, а ў Супрасьельскім «Златоусте» 1792 г. пад ягоным імем — слова «О небесныхъ

³³¹ Каратаевъ, №168, памылкова датаваў іх 1602 годам, бо ўсе бачаныя ім экзэмпляры кнігі ў бібліятэках Масквы й Пецярбургу былі з выдранымі тытульнымі аркушамі. Поўны экзэмпляр гэтага выданьня ёсьць у бібліятэцы Упсальскага ўнівэрсытэту ў Швэцыі (Каталёг Л.Чэльбэрга, №10).

³³² Тут ёсьць словы ягоныя «В неделю мясопусноюю», «О слепци», «О снятіи тѣла Христова са кр(е)ста и о міроносицахъ», «О расслабленнѣмъ», «На Вознесеніе Господне» й Пахвала айцам Нікейскага сабору.

³³³ З прадмовы да кнігі Р.Хадкевіча (Каратаевъ. С.165).

³³⁴ Каратаевъ. №75.

³³⁵ Родосскій А. Описание старопечатныхъ и церковно-славянскихъ книгъ, хранящихся въ библиотекѣ С.-Петербургской Духовной Академіи. СПб, 1884. №13.

³³⁶ Каратаевъ. №134.

³³⁷ «Въ н(едѣ)лю новую Антипасхи, Кирила мниха слово о поновленіи воскр(е)сенія Хр(ис)това, и о артусѣ, и испытаніи, и о оувѣреніи Фоминѣ. Слово (68)» — арк. 204а—210а.

³³⁸ «Въ н(едѣ)лю (4)ю по Пасцѣ, поученіе блаженнаго Кирила о расслабленнѣмъ, иже на овчей купѣли, како исцѣли его Г(оспо)дь нашъ І(су)сь съ Хр(ис)тось. Слово (70)» — арк. 212а—218а.

силахъ»³³⁹, прыпісванае некаторымі дасьледчыкамі пярэ Абрама Смаленскага³⁴⁰.

У 1620 г. у друкарні Віленскага Сьвятадухаўскага манастыра руплівасьцю рэктара праваслаўнай калегіі архім. Лявона Карповіча “первіе напечатася собраніе [...] молитвъ исповѣдательныхъ и благодарственныхъ” — «Вертоградъ душевный» (140 бб. у 4-ку)³⁴¹ аўтарства “блаженныя памяти” інака Фікара Сьвятагорца, часткава перавыдадзеных у Еўі ў 1642, Куцейне ў 1651 і Магілёве ў 1698 гг.

Беларускі гісторык-археаграф сяр. XVIII ст. М. Догель сабраў у архівах ЛМ, Нясвіскім і іншых дзяржаўных і прыватных архівах ВКЛ, Польшчы й некаторых краёў заходняе Эўропы (Нямеччыны, Францыі й Галандыі) гістарычныя акты XIII—XVIII стст. і ў навуковых мэтах пачаў іхнюю публікацыю. У 1758 г. ён выдаў збор межавых канвэнцыяў паміж ВКЛ і Польшчай³⁴². З уложанага ім дзесяцітомнага збору дакумэнтаў *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Ducatus Lituaniae* ён плянаваў апублікаваць восем тамоў³⁴³, хоць і паспеў выдаць тры (т.1 у 1758 г., т.5 у 1759 г. і т.4 у 1764 г. — усе ў Вільні)³⁴⁴.

У тым жа часе зьявіліся й філялягічныя працы, у якіх дасьледаваліся граматычныя формы й лексыка моваў тагачаснага беларускага пісьменства. Гэта былі першыя ў гісторыі беларускага (і ўсходнеэўрапейскага) мовазнаўства арыгінальныя граматыкі — славяна-беларускія й лацінскія: «Граматыка словенская» Л. Зізанія (Вільня, 1596)³⁴⁵; «Граматыка словенская, напісана презь Іоанна Ужевича [...] славной академіи Парижской [...] студента, въ Парижу, року [...] 1643»³⁴⁶; *Latina grammatica* І. Капіевіча (Амстэрдам,

³³⁹ Ластоўскі. Б.633.

³⁴⁰ Извѣстія ОРЯС. Т.8. С.326 і Т.9. С.182-192.

³⁴¹ Каратаевъ. №255.

³⁴² *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae. Vilnae.*

³⁴³ Иконниковъ. Т.1. Кн.1. С.256.

³⁴⁴ *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN. T.3. Warszawa, 1964. S.85. Kawecka-Gryczowa A. oraz Korotajowa K. i Krajewski W. Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Zeszyt 5: Wielkie Księstwo Litewskie. Wrocław-Kraków, 1959. S.198-199.* Рэшта тамоў у сувязі зь сьмерцю публікатара (1760) не былі выдадзеныя, і рукапісы іхныя, разам з рукапісамі апублікаваных тамоў, у 1835 г. пры распадзеле бібліятэкі зачыненага Віленскага ўнівэрсытэту, дзе яны тады перахоўваліся, былі забраныя ў Пецяўбургскую Публічную бібліятэку (Иконниковъ. Цыт. пр.; БелСЭ. Т.4. Б.252). Зь іх некаторыя дакумэнты ў XIX ст. былі ўлучаныя ў АЗР (Улашч. С.35, 58).

³⁴⁵ Каратаевъ. №145.

³⁴⁶ *Journal. Vol.II. No.3. 1971. P.261-270.*

1700)³⁴⁷ і інш. Але найбольш розных слоўнікаў: глясараў, пачынаючы ад глясара Ф.Скарыны “на боцъхъ” ягонага Псалтыра 1517 г.³⁴⁸; прыточнікаў — «Лексись съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто» (1581)³⁴⁹, Царкоўнаславянска-беларускі прыточник І.Праскуры (Супрасьль, 1593)³⁵⁰; і лексісаў — «Лексісь» царкоўнаславянска-беларускі Л.Зізанія (Вільня, 1596)³⁵¹, Грэцка-беларускі лексіс С.Собаля? (Магілёў, каля 1637)³⁵², «Лексиконъ» П.Бярынды (2-ое выданьне, Куцейна, 1653)³⁵³, Беларуска-лаціна-польскі лексіс XVII ст.³⁵⁴, «Лексиконъ» мітр. др. Л.Кішкі (Супрасьль, 1722)³⁵⁵ і г. д.

Весткі пра помнікі беларускага пісьменства рана зьявіліся ў працах польскіх аўтараў. Мы ўжо згадвалі Р.Гайдэнштайна³⁵⁶, М.Стрыйкоўскага³⁵⁷ і І.Сьцябельскага³⁵⁸. Дадамо тут, што М.Стрыйкоўскі (які ў часе 1565—1578 гг. колькі год жыў у Беларусі) у сваіх гістарычных працах, галоўна ў кроніцы³⁵⁹, даў таксама інфармацыі пра помнікі беларускага эпіграфічнага пісьменства XII ст.³⁶⁰ і што найбольш важна — пра шматлікія недайшоўшыя да нас сьпіскі беларускіх летапісаў XV—XVI стст.³⁶¹. Пісьменьнік С.Старавольскі ў бібліяграфічнай працы «Экатонтас»³⁶² засьведчыў, што “бачыў [...] у Беларусі ўсюды шмат кніжок, перакладзеных доктарам Ф.Скарыною з Полацка [...] і выдадзеных у Празе”³⁶³.

У нарысе польскага бібліёграфа 1-ай пал. XVIII ст. Я.Гофмана пра друкарні ў Польшчы й ВКЛ³⁶⁴ улічаныя

³⁴⁷ Каратаевъ И. Хронологическая роспись славянскимъ книгамъ, напечатаннымъ кирилловскими буквами, 1491-1730 гг. СПб., 1861. №1156.

³⁴⁸ Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. Вып.4. Менск, 1957. Б.83-93.

³⁴⁹ Тамсама. Б.98.

³⁵⁰ Тамсама.

³⁵¹ Тамсама. Б.99-104, 110-113.

³⁵² ЛіМ. 1962. 9 сакавіка.

³⁵³ Працы Інстытута... Б.104-118.

³⁵⁴ Збор Е.Барсава. №2313.

³⁵⁵ Ластоўскі. Б.613.

³⁵⁶ Гл. с.168, 176 гэтага выданьня.

³⁵⁷ Гл. с.171 гэтага выданьня.

³⁵⁸ Гл. с.168, 176 гэтага выданьня.

³⁵⁹ Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi... Macieia Osostewiciusa Striykovskiego. 1585, w Królewcu (Нашыя спасылкі скрозь будучы на перавыданьне 1846 г., Варшава.).

³⁶⁰ Т.1. S.241-242.

³⁶¹ Т.1. S.354; Т.2. S.58,232.

³⁶² Simonis Starovolsci. Scriptorum polonicorum «Ekatontas». Francoforti, 1625.

³⁶³ Цыгуецца паводле «Опытъ російской библиографіи» В.Сонікава. Ч.1. СПб., 1904. S.80.

³⁶⁴ Hoffman J.D. De Typographiis... in Regno Poloniae et Magno Ducato Lithuaniae... Dantisci, 1740.

выданыні беларускіх друкарняў — Нясьвіскай 1561-71 гг. (б.37), Заслаўскай (б.37), Віленскай Мамонічаў (б.43), Кмітаў і Лянгэ ў Любчы (бб.44, 47-48), Слуцкай (бб.59-60), Супрасьельскай (б.62) і інш. Кракаўская Акадэмія Навук у зборы юрыдычных актаў Рэчы Паспалітай³⁶⁵ апублікавала шэраг актаў і беларускага юрыдычнага пісьменства. П.Дубінскі выдаў збор актаў, датычных гісторыі Вільні³⁶⁶.

Некаторыя польскія аўтары кан. XVI — пач. XVII стст. поўнасьцю прысьвяцілі свае працы разгляду твораў беларускага пісьменства. Гэта кнігі царкоўна-палемічнай літаратуры С.Астроўскага³⁶⁷, С.Рэшкі³⁶⁸, М.Чаховіча³⁶⁹ супраць твораў С.Буднага. (У кнізе был. прафэсара Кракаўскай акадэміі С.Рэшкі, напісанай і выдадзенай у Італіі, дзе аўтар тады быў за пасла ў Нэапалі, зьмешчаны й партрэт С.Буднага, тымчасам адзіны, ведамы нам.) Сюды ж належыць брашура Ф.Жаброўскага³⁷⁰ — адзіная крыніца нашае ведае пра недайшоўшы катэхізм С.Зізанія (Вільня, 1595), які разглядаецца ў брашуры, прысьвечанай яму.

Царкоўны гісторык XVIII ст. базыльянін І.Сьцябэльскі зрабіў першае дасьледаваньне³⁷¹ жыцьця й дзейнасьці Сьв. Афрасіньні Полацкай, перапішчыцы кніг і мажлівай пісьменьніцы.

Ад XVI ст.³⁷² творы беларускага пісьменства робяцца аб'ектам заходнеэўрапейскае навукі. Пачатак гэтаму дала

³⁶⁵ Volumina Legum. T.I-VII. 1732-1782.

³⁶⁶ Dubiński P. Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu WXL Wilnowi nadanych. Wilno, 1788.

³⁶⁷ Ostrowski S. Księgi o prawdziwym Bóstwie Jezusa Chrystusa... przeciw Szymonowi Budnemu. Poznań, 1588; яно ж: De trinitate contra scripta S. Budnae. Poznani, 1591.

³⁶⁸ Rescius S. De atheismis et phalarismis Evangelicorum. Neapoli, 1596.

³⁶⁹ Cichovius M. Pogrom diabła ariańskiego. Kraków, 1659.

³⁷⁰ Żebrowski F. Kąkol, który rozsiewa Stephanek Zizania w cerkwiach Ruskich w Wilnie. Wilno, 1596.

³⁷¹ Stebelski I. Dwa wielkie światła na horyzoncie Połockim z cieniów zakonnych powstające, czyli żywoty śś. panien i matek, Ewfozyny i Parascewii. T.1-3. Wilno, 1781-83.

³⁷² Знаёмства з творамі беларускага пісьменства ў краёх заходняе й паўднёнае Эўропы можна датаваць, як гэта нам сёньня ведама, ад XIII-XIV стст., адкалі ў рукапісных зборнікі ў Сэрбіі, Баўгарыі й Малдавіі пачалі ўпісваць творы Кірылы Тураўскага. Спрычынялася да знаёмства й тая акалічнасьць, што беларускія аўтары самі выдавалі некаторыя свае кнігі ў друкарнях Захаду (паасобныя зь іх перакладаліся ў заходнеэўрапейскія мовы й перавыдаваліся): найчасцей гэта кнігі, пісаныя па-лацінску — *Artis magnae artilleriae* К.Семяновіча (Амстэрдам, 1650), *Adnotationes historicae de origine, antiquitate ordinis aquilae albae* Я.Сапегі (Кёльн, 1730) і г. д. У Штакгольме ў 1617-28 гг. працавала для беларускіх друкаў кірылаўская друкарня П.Селава. У кожным з гэтых гарадоў і краёў якаясь частка тыражу затрымлівалася.

Аб пашырэньні рознымі шляхамі беларускіх кніжак на Захадзе сьведчыць і прыведзеная намі даведка пра беларускія кнігі ў бібліятэках заходняе й паўднёнае Эўропы (гл. с. 206-207 гэтага выданьня).

палемічная літаратура ў сувязі з рэфармацыйным рухам.

Ведама, што С.Будны вёў літаратурную палеміку ня толькі з сваімі апанэнтамі ў ВКЛ і “польскімі братамі” — антытрынітарамі (Пятром з Ганёндза, М.Чаховічам і інш.). Свае палемічныя лісты ён высылаў у Швэйцарыю й Ангельшчыну: 18 красавіка 1563 г. з Клецку ў Цюрых, да галавы кальвінскай царквы ў Швэйцарыі Г.Булінгэра; 26 траўня 1574 г. з Лоску каля Валожына да ангельскага рэфармацыйнага дзеяча й гісторыка Дж.Фокса. У 1574 г. у Лоску ён выдае кніжку³⁷³, у якой палемізуе з швэйцарскім тэолягам І.Сімлерам. На кніжку гэтую ў наступным годзе яму адказвае І.Сімлер³⁷⁴. З публікацыі І.Сімлера, С.Рэшкі й С.Астроўскага мы й даведваемся пра зьнішчаныя пазьней тэалагічна-філязофскія творы С.Буднага³⁷⁵, выдадзеныя ім у Лоску ў 1574 г.³⁷⁶

У кан. XVI—XVII стст. зьявіліся й найранейшыя ўвагі пра артаграфію беларускіх кірылічных рукапісаў і друкаў: у разьдзеле *De orthographia Ruthenica et Moscovitica* кнігі славенскага філэляга А.Багорыча³⁷⁷, выдадзенай у 1583 г. у Саксоніі; у дысэртацыі харвацкага філэляга XVII ст. Ю.Крыжаніча³⁷⁸ (які ў 1678-83 гг. жыў у Вільні).

Праўдападобна, дзеля зацікаўленьня на Захадзе пісьменствам у славянскіх мовах Я.Ужэвіч, на прыкладах з розных славянскіх моваў, але найболей з старабеларускае й царкоўнаславянскае, напісаў у 1643 г. у Парыжы згадваную тут граматыку па-лаціне³⁷⁹, невядомы аўтар XVII ст. улажыў

³⁷³ *Ad argumenta Simleri et aliorum quarandam pro duabus in Christo naturis dimicantium...*

³⁷⁴ Simler I. *Assertio orthodoxae doctrinae de duabus naturis Christi, opposita blasphemii et sophismatibus Sim. Budnaei in Lituania evulgatis.* Zurich, 1575.

³⁷⁵ *De duabus naturis in Christo; Contra paedobaptismum, i insh.*

³⁷⁶ Ускоснай дарогаю ў кан. XVII—XVIII стст. у заходнеэўрапейскім друку зноў зьяўляецца імя С.Буднага: мы маем на ўвазе публікацыю ў 1681 г. (і паўторна — у 1705 г. ў Амстэрдаме) лацінскага перакладу рукапіснага рэлігійна-філязофскага трактату «Апора веры» караімскага тэоляга Ісака, сына Абрагамава з Трокаў († 1594). У трактаце гэтым, знойдзеным у паўночнай Афрыцы, значнае месца адведзена “найвучонейшаму зь сёньняшніх хрысьціян” С.Буднаму. Публікацыяй Ісака й С.Будным пазьней зацікавіўся Вальтэр (*Lietuvių Enciklopedija*. T.IX. South Boston, 1956. P.202; Максімовіч Р. — рэц. на: Порецкий Я. Симон Будный — передовой белорусский мыслитель XVI века. Минск, 1961 // *Запісы*. Кн.4. Мюнхэн, 1966. Б.264).

³⁷⁷ *Bahorizh A. Latinocarniolana literatura.* Wittenberg.

³⁷⁸ *Обяснение виводно о писмѣ словѣнскомѣ.* С.51, 157 і інш. (Карский Е. *Белорусы*. Вып.1. Москва, 1955. С.365, 370 і інш.).

³⁷⁹ *Grammatica sclavonnica scripta per Ioannem Usevicium...* Parisiis... 1643 (Нацыянальная бібліятэка ў Парыжы, №3876).

у Бэрліне беларуска-лацінскі слоўнік³⁸⁰, а беларускаму эмігранту ў Амстэрдаме І.Капіевічу ў кан. 1690-ых гг. Бэрлінская акадэмія прапанавала пераехаць на сталую працу ў Бэрлін. У кожным разе ў XVII і XVIII стст. у розных працах з гісторыі пісьменства заходнеэўрапейскіх навукоўцаў досыць часта згадваюцца, апісваюцца або разглядаюцца паасобныя рукапісы ці друкаваныя кнігі беларускіх пісьменьнікаў і друкарняў.

У каталёгу Бадлейскай бібліятэкі Аксфордзкага ўнівэрсытэту ў Ангельшчыне, уложаным у 1684 г., побач рукапісаў і іншых выданьняў, былі апісаныя невядомыя нам сёньня 7 беларускіх друкаваных інфармацыйных бюлетэняў з 1563, 1571, 1579, 1580, 1602, 1610 і 1617 гг. пра войны з Масковіяй³⁸¹. Ананімны аўтар гісторыі антытрынітарных друкарняў у Польшчы й ВКЛ³⁸² у выданьні, што выйшла ў Галянды³⁸³, даў інфармацыі пра беларускія друкарні ў Нясьвіжы, Заслаўі, Лоску й Любчы.

У XVIII ст. зь беларускага пісьменства на Захадзе цікавіліся, відаць, галоўна друкамі. Зь ведамых нам фактаў толькі ў адным гістарычным выданьні 1724 г. у Прусіі³⁸⁴ даюцца інфармацыі пра Радзівілаўскі сьпісак Пачатнага летапісу. Ва ўсіх іншых выпадках аб'ектам увагі была друкаваная кніга. Расейскі дасьледчык кнігадруку Я.Неміроўскі называе³⁸⁵ французскага гісторыка й бібліёграфа пач. XVIII ст. Ж.Лелонга, каторы ў сваёй манаграфіі з гісторыі рукапісаньня й друку Сьвятога Письма³⁸⁶, апісваючы ведамыя яму выданьні біблейных кніг у розных мовах, згадвае й выданьні віленскіх беларускіх друкарняў, бачаныя ім у Бадлейскай бібліятэцы Аксфордзкага ўнівэрсытэту. Рэктар Бэрлінскай гімназіі Ё.Фрыш у разьдзеле пра кірылаўскія друкарні выдадзенага ім у 1727 г. дасьледаваньня гісторыі славянскай мовы³⁸⁷ згадаў Нясьвіскую друкарню й катэхізм

³⁸⁰ *Vocabularium slavonico-latinum* (Бялая Каралеўская бібліятэка ў Бэрліне, №11).

³⁸¹ Беларускі сыцяг (Коўна). 1922. №2-3. Б.55; Запісы. Кн.4. Б.247-250.

³⁸² *De Typographiis Unitariorum in Polonia et Lithuania*. P.201-2027

³⁸³ У кнізе антытрынітарнага тэоляга й гісторыка з Кёнігсбэргу: Sandius Ch. *Bibliotheca Anti-Trinitariorum. Freistadii* (Амстэрдам), 1684.

³⁸⁴ *Erleutertes Preussen oder auserlesene Anmerkungen ueber verschiedene zur Preussischer Kirchen — Civil — und Gelehrten — Historie gehörige besondere Dinge...* T.1. Königsberg, 1724. S.731-733.

³⁸⁵ Немировский Е. Очерки историографии русского первопечатания // Книга. Сб.8. 1963. С.7.

³⁸⁶ *Jacobi Le Long. Bibliotheca Sacra in Binis Syllabos Distincta...* T.1. Parisiis, 1709 (Перавыдадзена ў 1723 г.)

³⁸⁷ *Johann Leonard Frisch. Historiam Linguae Sclavonicae...* Berolini, 1727. Cap. II.

С.Буднага. Нямецкі гісторык рэфармацыі ў Польшчы і ў ВКЛ Х.Фрызэ³⁸⁸ — Нясьвіскую й Лоскую друкарні.

Найбольшае аднак зацікаўленьне ад кан. XVIII ст. — Ф.Скарына. Прафэсар старажытных моваў і тэалёгіі Гётын-гэнскага ўнівэрсытэту ў Прусіі Ё.Міхаэліс у працы «Уводзіны ў Новы Закон» апісаў праскае выданьне бібліі Ф.Скарыны³⁸⁹. Кніга ягоная (перавыдадзеная ў 1788 г. па-нямецку) з усімі матэрыяламі пра Ф.Скарыну была перакладзеная й выдадзеная па-ангельску (1780, 1793 і інш. гг.), па-француску й па-галандзку. Друкі й пераклады Ф.Скарыны дасьледавалі нямецкі тэоляг Ё.Айхгорн³⁹⁰ і чэскі славіст Ё.Даброўскі³⁹¹.

У пару забароны беларускае мовы,
літаратуры й навукі (кан. XVIII ст. — 1905 г.)

Па заваяваньні й прымусовым далучэньні Беларусі да Расейскае імперыі (1772—1807), як і на кожнай частцы Беларусі, адарванай і далучанай да яе ўжо перад тым (Смаленшчына — 1667 г. і г.д.), усялякая легальная творчая праца ў беларускай мове, а ў тым і навуковая, адміністрацыйнымі сродкамі аж да 1905 г. была спыненая.

Распачатая аддаўна праца ў Заходняй Эўропе працягваецца. Ё.Даброўскі далей дасьледуе друкі Ф.Скарыны³⁹². Другі чэскі славіст, П.Шафарык, у сваёй манаграфіі «Славянскі народпіс»³⁹³ дае асобны разьдзел пра беларусаў, іхную мову й пісьменства. У ім ён падкрэсьлівае, што ў ВКЛ беларуская мова «была дзяржаўнай», што «ў гэтай мове [...] пісанья ўсе граматы й дзяржаўныя паперы, датычныя грамадзкіх і прыватных справаў» (прынагодна

³⁸⁸ Friese Ch.G. Beiträge zu der Reformationgeschichte in Polen und Lithauen. Breslau, 1786. Bd.II. S.93 und 418.

³⁸⁹ Michaelis Johann David. Einleitung in die göttlichen Schriften des Neuen Bundes. Dritte Ausgabe. Göttingen, 1777. S.447-452.

³⁹⁰ Eichhorn Johann Gottfried. Einleitung ins Alte Testament. Erster Theil, 1780 (Перавыдадзена ў 1787 і інш. гг.)

³⁹¹ Dobrovsky Josef. Literarische Nachrichten von einer auf Veranlassung der böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften im Jahre 1792 unternommenen Reise nach Schweden und Russland // Neuere Abhandlungen der k. Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Prag, 1795. S.183-187 (і асобнай адбіткай у 1796 г.)

³⁹² Dobrovsky Josef. Anhang von der Skorinischen Bibel-Uebersetzung // Slovanka. I. Prag, 1814. S.147, 153-156; яго ж: Jeremia Klaglieder, von Franz Skorina... // Тамсама. II. 1815. S.149-151; яго ж: Institutiones Linguae Slavicae. Vindobonae, 1822. S.XLV-XLVI, і інш.

³⁹³ Šafarik P.J. Slovanský Národopis. V Praze, 1842.

згадвае Статуты 1529, 1566 і 1588 гг. і шэраг юрыдычных актаў); гаворыць пра выдавецкую й літаратурна-навуковую дзейнасць Ф.Скарыны, Л.Зізанія, пра шматлікія выданні беларускіх друкарняў XVI — першай паловы XVII стст., якія былі “альбо цалкам у гэтай мове, альбо, асабліва багаслужбовыя, мелі ўступы, прадмовы, устаўкі й дадаткі, пісанья па-беларуску”. Ангельскага аўтара Дж.Таўнлі³⁹⁴ й шкоцкага Э.Гэндэрсона цікавіць Ф.Скарына. Другі зь іх — відны даследчык бібліі й лінгвіст — да апісанья Скарынавых кнігаў дадае ўзоры ягоных перакладаў у супастаўленні з адпаведнымі біблейнымі месцамі ў лацінскай, грэцкай, гэбрайскай і царкоўнаславянскай мовах, адзначае арыгінальнасць перакладу ў беларускую мову³⁹⁵.

Працягвалі працу й польскія навукоўцы, якія па разьдзелах Рэчы Паспалітае апынуліся пад Аўстрыяй і Прусіяй. Е.Бандтке ў публікацыі пра друкарні ў Польшчы й ВКЛ³⁹⁶ упершыню найбольш поўна, у алфавэтным парадку паводле назваў месцаў (Магілёў, Нясвіж, Супрасьль, Вільня й г. д.) апісаў выданні беларускіх друкарняў XV—XVIII стст. Збор беларускіх юрыдычных актаў 1389—1563 гг. Ц.Дзялынскага³⁹⁷ — ня толькі адно з найранейшых, але й дагэтуль адно з важнейшых выданьняў гэтага роду, у якое ўлучаныя помнікі беларускага пісьменства, што ніколі й нідзе не былі публікаваныя. Аўтар гісторыі польскае літаратуры М.Вішнеўскі асобны (VIII) том прысьвяціў літаратуры беларускай³⁹⁸. Хоць беларуская літаратура разглядаецца тут пры літаратуры польскай, аднак гэта першая сур’ёзная спроба асобнага выкладу гісторыі беларускае літаратуры старажытнай пары зь першым асобным нарысам гісторыі кірылічных друкаў у Рэчы Паспалітай³⁹⁹.

³⁹⁴ Townley James. Biblical Anecdotes, illustrative of the History of the Sacred Scriptures, and of the Early Translations of them into various languages. London, 1813. P.111-112.

³⁹⁵ Henderson E. Biblical Researches and Travels in Russia. London, 1826. P.103-111 (Записы. Кн.5. 1970. Мюнхэн. Б.150).

³⁹⁶ Bandtkie J.S. Historta drukarni w Królestwie Polskim i Wielkim Xięstwie Litewskim... T.1-3. Kraków, 1826.

³⁹⁷ Działyński T. Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzież rozprawę sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563. Poznań, 1841.

³⁹⁸ Wiszniewski M. Historia literatury polskiej. T.VIII. Literatura białoruska. Kraków, 1851.

³⁹⁹ Тамсама. S.405-439.

Не спынялі гэтае працы й тыя польскія гісторыкі й філэлягі, якія апынуліся ў межах Расейскай імперыі. Яшчэ перад Е.Бандтке Я.Лелевель у т.1 гісторыі кнігадруку ў Польшчы й ВКЛ⁴⁰⁰ дапоўніў сваіх папярэднікаў (Я.Гофмана й інш.) новымі дадзенымі пра друкарні ў Вільні (б.199-201), Любчы (б.201), Нясвіжы (б.205-215), дадаўшы да іх друкарні ў Еўі, Магілёве (б.206) і г. д. Пасья 1814 г. М.Палінскі ўлажыў бібліяграфію друкаў XVI — пач. XIX стст. у Беларусі й частцы ўсходняй Украіны⁴⁰¹, аддзяліўшы іх ад агульнай бібліяграфіі ў Рэчы Паспалітай. С.Ліндэ ў 1815-16 гг. выступіў з колькімі даследаваньнямі з гісторыі беларускага пісьменства, значнейшае зь якіх — кніга пра Статут 1588 г.⁴⁰². Настаўнік Віленскай гімназіі Г.Клімашэўскі выявіў у бібліятэцы двара Магілёўцы Ваўкавыскага пав. сьпісак Беларускага летапісу 1570-ых гг. і ў 1830 г. апублікаваў урывак зь яго з сваімі камэнтарамі⁴⁰³. Неўзабаве гісторык Т.Нарбут, назваўшы сьпісак гэты імем уласніка двара — А.Быхаўца, апублікаваў поўны тэкст летапісу⁴⁰⁴.

Найбольш актыўным быў прафэсар Віленскага ўнівэрсытэту, гісторык-беларус І.Даніловіч. У польскім часопісе «Dziennik Wileński» за 1823 і 1824 гг. ён надрукаваў лацінкай выяўлены ім Супрасьельскі сьпісак Беларускага летапісу 1446 г.⁴⁰⁵ Гэта была першая публікацыя беларускіх летапісаў, а ягоны артыкул пра гэты сьпісак⁴⁰⁶ і іншы пра ўсе ведамыя яму сьпіскі беларускіх летапісаў у часопісе «Atheneum»⁴⁰⁷ (паўтораны як прадмова да перавыданьня «Кронікі» М.Стрыйкоўскага ў 1846 г.⁴⁰⁸ і ў карацейшай рэдакцыі па-расейску — у ЖМНП⁴⁰⁹) запачаткавалі даследаваньне беларускага

⁴⁰⁰ Lelewel J. Bibliograficznych ksiąg dwoje... T.1. Wilno, 1823.

⁴⁰¹ Poliński M. Notaty do bibliografii chronologicznej, 1509-1814. Spis książek od wprowadzenia druku aż do naszych czasów wyszłych z drukarni, które istniały lub istnieją w Okręgu Naukowym Białoruskiem. Wilno, пасья 1814 г. (Рукапіс бібліятэкі Віленскага ўнівэрсытэту, DC-210).

⁴⁰² Linde S.B. O Statucie Litewskim, ruskim językiem i drukiem wydany, wiadomość, w Warszawie, 1816.

⁴⁰³ Noworocznik Litewski na rok 1831. Wilno, 1830. S.93-102.

⁴⁰⁴ Narbut T. Pomniki do dziejów litewskich. Wilno, 1846.

⁴⁰⁵ У 1827 г. А.Марціноўскі зь Dziennik'a Wileńsk'а выдаў яго асобнымі адбіткамі — Latopisiec Litwy i Kronika Ruska.

⁴⁰⁶ Daniłowicz I. Latopisiec Litewski na początku XV wieku... // Dziennik Wileński. 1823. T.3. S.241-265.

⁴⁰⁷ Daniłowicz I. Wiadomości o właściwych litewskich latopiscach. 1841. №6. S.132-29.

⁴⁰⁸ Т.1. Б.31-63.

⁴⁰⁹ 1840 г. №11 — Даниловичъ И. О литовскихъ лѣтописяхъ.

летапісаньня. З выдатнейшых бібліяграфічных працаў яру І.Даніловіча належыць найранейшае апісаньне рукапісных сьпіскаў і друкаваных выданьняў Статутаў ВКЛ⁴¹⁰, а таксама апісаньне 2383 актаў і іншых пісьмовых крыніцаў з гісторыі Беларусі за час ад Гэрадота да 1569 г. зь пераказам іхнага зьместу або публікацыяй поўных тэкстаў ці ўрыўкаў зь іх⁴¹¹.

Спарадычна з дасьледаваньнямі помнікаў беларускага пісьменства X—XVIII стст. польскія аўтары выступалі й пазьней. Але адгэтуль найбольш зацікавілася імі расейская навука.

Перад тым, як перайсьці да канкрэтных фактаў, зьвязаных з вывучэньнем беларускага пісьменства ў расейскай навуцы, ня будзе лішнім нагадаць, што ў расейскай гістарыяграфіі азначанай пары панавала вялікадзяржаўная школа з прыдэдзенай да яе ў 2-ой пал. XIX ст. “западно-русской” канцэпцыяй у дачыненьні да Беларусі.

Беларускі гістарычны працэс ва ўсіх ягоных сфэрах, паводле гэтае школы, разглядаўся ў рэчышчы “общерускаго”; у лепшым выпадку на аснове тэрытарыяльнага прынцыпу было дазволена вылучаць яго ў “западно-русскую” частку “общерускаго” працэсу. Таму расейскія гісторыкі й філёлягі (хацелі яны гэтага ці не хацелі), укладваючы свае дасьледаваньні ў схэму вымогаў гэтае гістарыяграфічнае школы, у канцавым выніку павінны былі прышчапляць погляд, што Беларусь — не апрычоны край, а Расея, ейная складовая частка (“исконная часть единой и неделимой России”, “ее западная окраина”); беларуская мова — дыялект “единого общерускаго языка”; а беларускае пісьменства — тэрытарыяльная частка пісьменства расейскага.

З гэтай мэтай ў расейскай навуцы ўсталявалася й адпаведная вялікадзяржаўна-шавіністычная тэрміналёгія: Беларусь — “Западная Россия” (ці “Русь”), “Западно-русский край”, “Съверно-Западный край России”, калі ня проста “Россия”; старая беларуская літаратурная мова — “древнее западнорусское (зрэдку — “българское”) на-

⁴¹⁰ Opisanie bibliograficzne dotąd znanych egzemplarzy Statutu Litewskiego, rękopiśmiennych i edycji drukowanych ak. w ruskim oryginalnym, jako też polskim i łacińskim języku // Dziennik Wileński. T.1 i 2. 1823.

⁴¹¹ Skarbiec dyplomatów papieżskich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych postanowień różnych władz i urzędów, posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów. Zebrał i w trzecia opisał Ignacy Daniłowicz. T.1, 2. Wilno, 1860, 1862.

рѣчце”⁴¹²; а старое беларускае пісьменства — “древняя западно-русская (часта — “древнерусская”, “русская” ці “россійская”) письменность”.

Выходзячы з такіх пазыцыяў, галоўная, калі не адзіная, мэта вывучэння помнікаў старога беларускага пісьменства — неяк улучыць іх у расейскую гісторыю. Дзеля гэтага зь іх выбіраліся тыя помнікі, якія з большым ці меншым праўдападабенствам маглі быць выданыя за расейскія. Так усё беларускае пісьменства ў царкоўнаславянскай мове за 800 год (XI—XVIII стст.) — хоць яно й было прадуктам духовае творчасці не расейскага, а беларускага народу на ягонай беларускай зямлі, нат па-за дзяржаўнымі межамі Расеі й па-за межамі юрысдыкцыі расейскае царквы — было ўлучанае ў пісьменства расейскае.

Таму, што з помнікамі беларускага пісьменства ў нацыянальнай беларускай мове, асабліва пісьменьнікаў неправаслаўных, гэтага ўжо зрабіць было немажліва, імі цікавіліся мала й ня столькі з гледзішча гісторыі пісьменства, як помнікамі “западно-русскаго нарѣчія” ці помнікамі “русской” гісторыі, пераважна царкоўнай.

Па-за ўвагаю вывучэння засталася ўсё беларускае пісьменства XV—XVIII стст. у другой царкоўнай мове — лацінскай; галоўным чынам, пісьменьнікаў каталікоў, вуніятаў і пратэстантаў. У Расеі такога пісьменства не было, і яго не было куды ўлучаць. З часам як беспрытульнае яно часткова было ўлучанае ў лацінскае пісьменства польскае, а яшчэ пазней і літоўскае, хоць апошнія й не прысвоілі сабе ўсе ягоныя помнікі, якія й дагэтуль нікуды не належаць.

⁴¹² Імя гэтае ў расейскай навуцы замацавалася не адразу. Праф. Я.Карскі ў рэфэраце «Что такое древнее западнорусское нарѣчье», чытаным у 1893 г. на 9-ым архэалагічным зьездзе ў Вільні (Труды IX архэалагічнага съѣзда въ Вильнѣ / под ред. граф. Уваровой и С.С.Слуцкаго. Т.2. Москва, 1897. С.62-70; перадрук: Карский. Труды. С.253-262), адзначыў, што ў кан. XVIII — пач. XIX стст. некаторыя расейскія аўтары (І.Штрытэр, М.Грэх) называлі яе блізкай да польскай мовы (“несколько подходит къ польскому языку” — Штриггер. Описание... С.193). Сьледам за імі тое ж паўтаралі й некаторыя польскія філэлягі (Ліндэ: tak bardzo do polszczyzny zbliżony dyalekt — Карский. Труды. С.254). У працах зноў іншых расейскіх аўтараў (Кэпэна, Сахарава, Каратаева) яна менавалася “литовско-русскимъ языкомъ”. Былі й такія, што не знаходзілі для яе нейкага імя, бо, паводле іх, — гэта “языкъ”, якім “никто никогда не говорил и не говорит...” (такъ какъ онъ представляеть самую отвратительную смѣсь, какую только можно себѣ представить и какая когда-либо существовала на Руси” (Бодянский О. О моихъ поискахъ въ Познанской библиотекѣ // Чтенія. 1846. №1. С.XIX).

У рамках абавязваючых вымогаў (іншым разам з большымі ці меншымі выламамі зь іх у кірунку набліжэння да навуковае аб'ектыўнасці) у расейскай (як і ў польскай) філялёгіі й гісторыі, само сабою зразумела — у расейскай (ці польскай) мове над вывучэннем помнікаў беларускага пісьменства старажытнай пары працавалі й самі беларусы⁴¹³.

Калі аднак адкінуць палітычную тэндэнцыю гэтых даследаванняў, ейную сьведамую ў дачыненні да беларускага пісьменства абмежанасць, якія гісторыю беларускага пісьменства паказваюць ня толькі ў скажоным сьвятле, але й наагул поўнасьцю яе адмаўляюць, — то тады пры ўсім гэтым, у нетрах наўмысна параскіданых фактаў зь “зліквідаванай” гісторыі беларускага пісьменства мы ўсё ж можам знайсці нямала розных інфармацыяў пра паасобныя помнікі беларускага пісьменства й нат спробы сыстэматызацыі й тэматычнага даследавання іх.

Пачатак тых інфармацыяў і даследаванняў у г. зв. “славяно-русской” бібліяграфіі, дзе ў ліку друкаваных “славяно-русских” кніг кірылаўскага шрыфту было выяўлена, зарэгістравана й апісана шмат і беларускіх старадрукаў. У расейскай бібліяграфіі яны рэдка калі азначаныя як беларускія ці «западно-русскія»; часцей за ўсё беларускія кнігі там самі сябе выяўляюць — месцам свайго друку, моваю й аўтарам.

Эпізядычна яны спатыкаюцца ўжо ў папярэднікаў «славяно-русской» бібліяграфіі — у С.Мядзведзева⁴¹⁴, І.Штрытэра⁴¹⁵, П.Аляксева⁴¹⁶, яп. Дамаскіна⁴¹⁷ й некаторых іншых, але найболей іх можна знайсці ў працах В.Со-

⁴¹³ Да ўжо названага намі І.Даніловіча гэта будуць І.Грыгаровіч, І.Насовіч, А.Кіркор, М.Гарбачэўскі, Л.Паеўскі, А.Сапуноў, Я.Карскі, М.Доўнар-Запольскі, А.Ельскі і інш.

⁴¹⁴ Рукапіснае «Оглавление книгъ кто ихъ сложилъ», уложанае ў кан. XVII ст. вучнем С.Полацкага пазтам С.Мядзведзевым (друк: Оглавление книгъ кто ихъ сложилъ, составилъ Сильвестръ Медвѣдевъ. Издавъ В.Ундольскій. Москва, 1846 — адбітка з Чтенія. 1846. №3).

⁴¹⁵ Штриттер И. Описание первого издания въ печать перевода на російскій языкъ священной библии въ 1517—1519 годахъ // Опытъ трудовъ Вольнаго Російскаго Собранія при Императорскомъ университетѣ. Ч.6. Москва, 1783. С.177-194.

⁴¹⁶ Алексѣев П. Рассмотрение славенской старопечатной книги Апостола, которая справлена Докторомъ Францискомъ Скориною изъ Полоцка; напечатана въ Вильнѣ въ 1525 г... // Тамсама. С.195-204.

⁴¹⁷ Епискогъ Домаскинъ. Библиотека Російская... 1785 г. (2 урыўкі з рукапісу працы апублікаваныя ў ПДПИ. Т.ХІ. 1881 і ў Чтенія. 1891. №1).

пікава⁴¹⁸, І.Сахарава⁴¹⁹, В.Ундольскага⁴²⁰ й І.Каратаева⁴²¹. Прычым, В.Сопікаў, які апісаў болей за 100 беларускіх выданняў у 1-ай частцы свае бібліяграфіі 1491—1700 гг. (у альфабэтным сьпісе) для кніг, якія ён уважаў за “прерэдкаія” ці “чрезвычайна рэдкаія” (Ш.Фэоля, паасобныя кнігі Ф.Скарыны, С.Буднага й інш.), даў больш падрабязнае апісаньне, часам з выпісамі цытатаў і ўвагамі пра мову. Апісаньні І.Сахарава (друкі 1491—1635 гг.) і В.Ундольскага (1491—1864 гг.) ляканічныя (В.Ундольскі нават не падае месца друку), аднак яны больш дакладныя й дапоўненыя выданнямі, адсутнымі ў В.Сопікава. «Хронологическая роспись...» І.Каратаева мала паўнейшая ад І.Сахарава й В.Ундольскага, але ягонае «Описание...» (асабліва выдання 1883 г.) падае ня толькі месца й год друку кнігі, імя друкара, бібліятэку апісванага ім экзэмпляра й інш. дадзенья, але й раскрывае склад кнігі, прыводзіць прадмовы, паслоўі й г. д.

У шматтомнай польскай бібліяграфіі К.Эстрайхэра⁴²², якая ад 1872 г. пачала выходзіць па-за межамі Расеі, апісаньні кірылаўскіх беларускіх друкаў скупыя й няпоўныя; затое тут ёсьць беларускія выданьні лацінскім шрыфтам, у беларускай і лацінскай мовах. Польскі аўтар, на жаль, канкуруючы з аўтарамі “славяно-русской” бібліяграфіі, уважае, што “ўсе гэтыя друкі (і лацінскім і кірылаўскім шрыфтамі. — А.К.), пачынаючы ад Фэолевых... зьяўляюцца бясспрэчна й вылучна ўласнасьцю польскае літаратуры”⁴²³.

Амаль адначасна з нарысамі “славяно-русской” бібліяграфіі ў друку зьяўляліся й бібліяграфічныя апісаньні ці каталёгі выдатнейшых старых бібліятэк, архіваў і пазьнейшых зь іх збораў, на якія “славяно-русская” бібліяграфія абаяліся. Працы гэтыя расшырылі межы бібліяграфіі, дадаўшы да апісаньняў старадрукаў апісаньні помнікаў рукапіснага пісьменства. Найперш — у Расеі й на Украіне тых сховішчаў, куды ў часе вывазаў зь Беларусі найбольш

⁴¹⁸ Опыт российской библиографии... Собранный из достоверных источниковъ Васильемъ Сопиковымъ. Ч.1. СПб, 1813 (2-ое выданьне — СПб, 1904).

⁴¹⁹ Сахаровъ И. Обзореніе славяно-русской библиографии. Т.1. СПб, 1849.

⁴²⁰ Ундольскій В. Очеркъ славяно-русской библиографии. Москва, 1871.

⁴²¹ Каратаевъ И. Хронологическая роспись славянскимъ книгамъ, напечатаннымъ кирилловскими буквами, 1491—1730. СПб, 1861; яго ж: Описание славяно-русскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими буквами. Вып.1. С 1491 по 1600 г. СПб, 1878; яго ж: Описание славяно-русскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими буквами. Вып.1. С 1491 по 1652 г. СПб, 1883.

⁴²² Estreicher K. Bibliografia Polska. T.12XXXIV. Kraków, 1872—1951.

⁴²³ Тамсама. Т.8. 1882. S.IX.

іх трапіла. Гэта апісаньні Маскоўскай Патрыяршай (Сына-
дальнай) бібліятэкі архім. Саваю⁴²⁴ й А.Горскім і К.Неваструе-
вым⁴²⁵; бібліятэк Румянцаўскага музэю — А.Востокавым⁴²⁶,
Маскоўскага Галоўнага архіву Міністэрства замежных спра-
ваў⁴²⁷, Пецяярбургскай Публічнай бібліятэкі — А.Бычковым⁴²⁸,
Пецяярбургскай Археаграфічнай камісіі — М.Барсуковым⁴²⁹,
Пецяярбургскай Духоўнай акадэміі — А.Радоскім⁴³⁰, ру-
капісных збораў у Кіеве — Н.Пятровым⁴³¹; а таксама
апісаньні прыватных збораў у Маскве графа Ф.Талстога —
К.Калайдовічам і П.Строевым⁴³², купца І.Царскага —
П.Строевым⁴³³ і графа А.Уварава — архім. Леанідам⁴³⁴. Ёсьць
апісаньні помнікаў беларускага пісьменства і ў іншых
прыватных зборах: Славяно-рускія рукапісы В.М.Ундоль-
скага, апісанныя самімь составіцелемь і бывшымь владэль-
цемь собранія... Москва, 1870; Барсовъ Е.В. Описание
некоторыхъ южно-русскихъ и западно-русскихъ рукописей,
находящихся въ рукописномъ собраніи Е.Б.Барсова // Чтенія,
1884. №3. С.1-13; і нек. інш.

Яшчэ большую вартасць маюць для нас апісаньні й
каталёгі старых бібліятэк, архіваў і пазьнейшых зь іх збораў
у самой Беларусі.

⁴²⁴ архім. Савва. Указатель для обозрѣнія Московской Патріаршей (нынѣ
Синодальной) бібліотеки. Изд.2. Москва, 1858.

⁴²⁵ Горскій А. и Невоструевъ К. Описание славянскихъ рукописей Московской
Синодальной бібліотеки. Отд.1-111. Москва, 1855-1917.

⁴²⁶ Описание русскихъ и словенскихъ рукописей Румянцевскаго музеума,
составленное А.Востоковым. СПб, 1842.

⁴²⁷ Хронологическій каталогъ славяно-русскихъ книгъ церковной печати съ
1517 по 1821 г. бібліотеки Московскаго Главнаго архива Министерства
иностраннхъ дѣлъ // Лѣтопись занятій Археографической комисіи.
СПб. Т.8. Отд.3. С.1-28.

⁴²⁸ Бычковъ А. Описание церковно-славянскихъ и русскихъ рукописныхъ
сборниковъ Публичной бібліотеки. СПб, 1882.

⁴²⁹ Барсуковъ Н. Рукописи Археографической комисіи. СПб, 1882.

⁴³⁰ Родосскій А. Описание старопечатныхъ и церковно-славянскихъ книгъ,
хранящихся въ бібліотекѣ С.-Петербургской Духовной Академіи. Вып.1.
СПб, 1891.

⁴³¹ Петровъ Н. Описание рукописныхъ собраній, находящихся въ городѣ
Кіевѣ. Вып.1-3. Москва, 1891-1904.

⁴³² Калайдовичъ К. и Строевъ П. Обстоятельное описание славяно-россійскихъ
рукописей, хранящихся въ Москвѣ въ бібліотекѣ... графа Ф.А.Толстова.
Москва, 1825; Строевъ П. Обстоятельное описание старопечатныхъ книгъ,
славянскихъ и россійскихъ, хранящихся въ бібліотекѣ... графа Ф.А.Тол-
стова. Москва, 1829.

⁴³³ Строевъ П. Описание старопечатныхъ книгъ славянскихъ, находящихся
въ бібліотекѣ московскаго... купца И.Н.Царскаго. Москва, 1863.

⁴³⁴ архім. Леонидъ. Систематическое описание славяно-русскихъ рукописей
собранія графа А.С.Уварава. Ч.1-4. Москва, 1893-1894.

Сьпяраша назавем тут публікацыі ўжо разгледжаных намі каталёгаў і рээстраў, уложаных у XV—XVII стст. Яны былі знойдзеныя ў актах беларускіх архіваў і апублікаваныя: каталёг бібліятэкі Слуцкага Траецкага манастыра з 1494 г. — прат. І.Грыгаровічам⁴³⁵, Супрасьельскага Дабравешчанскага манастыра з 1557, 1645 і 1668 гг. — А.Дзем'яновічам⁴³⁶, вялікіх князёў у Вільні — С.Пташыцкім⁴³⁷, рээстар земскіх актавых кніг Віцебскага ваяводзтва XVI—XVII стст. — З.Даўгялам⁴³⁸.

З новых апісаньняў нам ведамыя: кароткія й агульныя апісаньні бібліятэкі й архіву Сапегаў у Дзярэчыне Ю.Нямцэвічам⁴³⁹ і М.Без-Карніловічам⁴⁴⁰, бібліятэкі Жабаў⁴⁴¹ у двары Шо был. Дзісенскага пав.⁴⁴²; паўнейшыя — бібліятэкі Ю.Бэргэля ў Слуцку А.Ельскім⁴⁴³, был. базыльянскага манастыра ў Полацку З.Даўгялам⁴⁴⁴ і поўныя — рукапісаў бібліятэкі граф. Храбтовічаў у Шчорсах С.Пташыцкім⁴⁴⁵ (незакончанае) ды колькі апісаньняў Віленскай Публічнай бібліятэкі, выдатнейшае зь якіх Ф.Дабранскага⁴⁴⁶.

З апісаньняў архіваў адначым апісаньні Нясьвіскага архіву (агульнае — П.Гільтэбрандтам⁴⁴⁷, а поўнае — архіварам архіву, апублікаванае толькі часткова)⁴⁴⁸; архіваў ЛМ — М.Зэльвяровічам⁴⁴⁹, С.Пташыцкім⁴⁵⁰ (першы раз у

⁴³⁵ АЗР. Т.1. №115.

⁴³⁶ АСД. Т.9. №20, 59 і 68.

⁴³⁷ Библиографъ (СПб). 1888. №1. С.4-7.

⁴³⁸ ИЮМ. Т.23. С.103-107.

⁴³⁹ Niemcewicz J. Podróże historyczne 1811-1828. SPb, 1856. S.348 і інш.

⁴⁴⁰ Без-Корниловичъ М. Историческія свѣденія о примѣчательнейшихъ мѣстахъ въ Бѣлоруссіи... СПб, 1855. С.49, 89, 144.

⁴⁴¹ Жабы — старажытны беларускі магнацкі род, зь якога ў Вялікім Княстве Літоўскім былі высокія афіцэры, паслы ў сойм, сябры Трыбуналу, а Ян Казімер († 1754) — менскім ваяводаю.

⁴⁴² Kurjer Wileński. 1860 I лістапада (Польмя, 1975. №8. Б.247).

⁴⁴³ Jelski A. Wiadomość o bibliotece Juljana Bergela, pasterza w Slucku (у брашуры, якая выйшла пасля 1883 г., не паказана ні дата, ні месца друку).

⁴⁴⁴ Довгялло Д. Поуниатская бібліотека Витебской Духовной семинарии // Полоцкія Епархіяльныя Вѣдомости. 1901. №1-2.

⁴⁴⁵ Пташицкий С. Шчорсовская бібліотека графа Литавора Храбтовича. I. Рукописи. Москва, 1899 (адбітка з: Труды Археологической комиссии Императорскаго Московскаго Археологическаго общества. Москва, 1899.

⁴⁴⁶ Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки. Вильна, 1882.

⁴⁴⁷ Уступны артыкул да АСД. Т.7. 1870.

⁴⁴⁸ Хронологическая опись историческихъ документовъ Несвижскаго архива, составленная в 1862 г. (дакументы 1420-1632 гг.) // Лѣтопись занятій Археологической комиссии. Т.5. Отд.3. С.1-80.

⁴⁴⁹ Зельверовичъ М. Литовская Метрика при Правительствующемъ Сѣнатѣ. СПб, 1883.

⁴⁵⁰ Пташицкий С. Описание книгъ и актовъ Литовской Метрики. СПб, 1887.

Расей сьпіс кнігаў ЛМ быў уложаны ў 1817 г. урадоўцам Сэнату В.Анастасевічам “изъ реестра, по которому сданы были въ 1798 г. въ веденіе Сѣната дѣла Метрику Коронной и Великаго княжества Литовскаго”. Сьпіс гэты (“Подробный перечень”), як і асобны сьпіс пасольскіх кніг ЛМ, перададзеных у Галоўны ахіў Міністэрства замежных спраў у Маскве, кн. М.Абаленскі й праф. І.Даніловіч апублікавалі ў зборы дакумэнтаў «Книга посольская Метрики Великаго княжества Литовскаго», т.1. Москва, 1943, дадаткі.); вуніацкіх мітрапалітаў⁴⁵¹; Жыровіцкага⁴⁵² й Пінскага Ляшчынскага⁴⁵³ манастыроў Л.Паеўскім і А.Мілавідавым; Буцянёвых-Храбтовічаў у Бешанковічах — З.Даўгялам⁴⁵⁴.

Пазьнейшыя архіўныя зборы былі апісаныя: Віленскі Цэнтральны архіў старажытных актавых кніг — у агульных гістарычных нарысах пра яго М.Гарбачэўскага⁴⁵⁵, В.Голуба⁴⁵⁶ й А.Мілавідава⁴⁵⁷, у каталёгу актавых кніг (дзе зарэгістравана іх — 15 628) архівара архіву М.Гарбачэўскага⁴⁵⁸ й незакончаным рэестры саміх дакумэнтаў (зарэгістравана — болей за 200 000)⁴⁵⁹; Віцебскі Цэнтральны архіў старажытных актавых кніг — В.Ляліным⁴⁶⁰ і А.Сазонавым⁴⁶¹; архіў

⁴⁵¹ Свяцейшій Правительствующій Синодъ. Описаніе документовъ архива западно-русскихъ униатскихъ митрополитовъ. Т.1 (1470-1700 гг.). СПб, 1897; Т.2 (1701-1839 гг.). СПб, 1907.

⁴⁵² Паевскій а. Л. Жировицкій и Брест-Литовскій архивы // Труды IX Археологическаго съѣзда въ Вильнѣ. Т.1. Москва, 1895.

⁴⁵³ Миловидовъ А. Архивъ упраздненнаго Пинскаго Лещинскаго монастыря // Чтенія. Кн.2. 1900.

⁴⁵⁴ Довгялло Д. Отчетъ члена Археографической комиссіи... // Древности. Труды Имп. Московскаго Археологическаго общества. Т.2. Вып.2. Москва, 1902.

⁴⁵⁵ Горбачевскій Н. О Центральномъ архивѣ древнихъ актовыхъ книгъ губерній: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской // Вѣстникъ Западной Россіи. 1869. Кн.5. Т.2; Кн.6. Т.2 (і асобная адбітка).

⁴⁵⁶ Голубъ В. Пятидесятилѣтіе Виленскаго Центрального архива древнихъ актовыхъ книгъ. Историческій очеркъ. Вильна, 1902.

⁴⁵⁷ Миловидовъ А. Виленскій Центральный архивъ // ЖМНП. 1902. №4. С.53-68. Можна дадаць яшчэ: Лялінь В. Виленскій Центральный архивъ... С.22-38 // Сборникъ Археологическаго Института. СПб, 1878. Кн.1. Отд.1; Спрогисъ И. Виленскій Центральный архивъ древнихъ актовыхъ книгъ. Вильна, 1901.

⁴⁵⁸ Горбачевскій Н. Каталогъ древнимъ актовымъ книгамъ губерній: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, также книгамъ некоторыхъ судовъ губерній Могилевской и Смоленской, хранящимся нынѣ въ Центральномъ архивѣ въ Вильнѣ. Вильна, 1872.

⁴⁵⁹ Описи документовъ Виленскаго Центрального архива древнихъ актовыхъ книгъ. Вып.1-9. Вильна, 1901-1912.

⁴⁶⁰ Лялінь В. Витебскій Центральный архивъ // Сборникъ Археологическаго института. СПб, 1880. Кн.3.

⁴⁶¹ Сазоновъ А. — кароткая «Общая перечневая опись» кніг на 1871 г.

Полацкай духоўнай кансысторыі⁴⁶² — А.Сапуновым⁴⁶³.

Шэраг дадатковых інфармацыяў пра старыя беларускія архівы й бібліятэкі ёсьць у іншай працы Л.Паяўскага⁴⁶⁴ і ў нарысе расейскай гістарыяграфіі В.Іконьнікава⁴⁶⁵.

Паасобныя помнікі беларускага эпіграфічнага пісьменства (княжыя пячаткі, царкоўныя званы, абразы, крыжы, камні-“пісанкі” й інш.) былі апісаныя (ці прыведзеныя іхныя клішы) спарадычна ў кнігах К.Нап’ерскага⁴⁶⁶ й А.Семянтоўскага⁴⁶⁷. Р.Ігнатаў⁴⁶⁸, А.Сапуноў⁴⁶⁹, А.Раманаў⁴⁷⁰, З.Даўгяла⁴⁷¹ прысьвяцілі ім адмысловыя артыкулы й нарысы.

На асаблівую ўвагу ва ўсіх гэтых бібліяграфічных пошуках заслугоўваюць працы тых аўтараў, якія, падобна М.Палінскаму й М.Вішнеўскаму ў польскай навуцы, на аснове выяўленых, зарэгістраваных і апісаных у “славяно-русскай” бібліяграфіі помнікаў, рабілі спробы вылучыць з усёй іхнай агульнай масы ў асобную групу помнікі “западно-русскай” й “южно-русскай” (украінскія); а тымбалей тых зь іх, хто пайшоў яшчэ далей, вылучаючы асобна толькі “западно-русскай”, тым самым кладучы пачаткі адраджэньню беларускай бібліяграфіі.

Гэта ў першую чаргу працы М.Пагодзіна й П.Гільтэбрандта, якія, кіруючыся тэрытарыяльным прынцыпам,

⁴⁶² У старой ягонай частцы было болей за 5000 дакумэнтаў 1598-1810 г. у беларускай, лацінскай, польскай і італійскай мовах, у большыні сабраных з розных манастыроў і цэркваў (часткава апублікаваных А.Сапуновым у: Витебская старина. Т.5. Витебськ, 1888). Архіў гэты ў 1890-х г. перададзены Віцебскаму царкоўна-археалагічнаму музэю.

⁴⁶³ Сапунов А. Архив Полоцкой духовной консистории // Труды Археографической комиссии Московского Археологического общества. Т.1. Москва, 1898.

⁴⁶⁴ [Паевскій Л.] Наши провинциальные архивы и ихъ значение для Западно-русскаго края. Гродно, 1894.

⁴⁶⁵ Иконниковъ В. Опытъ русской историографіи. Т.1. Кн.1-2. Киевъ, 1892.

⁴⁶⁶ Русско-ливонскія акты, собранныя К.Э.Нап’ерскимъ. СПб, 1868.

⁴⁶⁷ Сѣментовскій А. Бѣлорусскія древности. СПб, 1890.

⁴⁶⁸ Игнатъевъ Р. Замѣчательныя предметы из утвари Свято-Троицкаго монастыря въ г. Слуцкѣ // Минскія епархіальныя вѣдомости. 1878. №18 і 19; яго ж: Копіи надписей на колоколахъ, находящихся въ Игуменской соборной колокольнѣ // Тамсама. 1879. №11.

⁴⁶⁹ Сапуновъ А. Двинскія, или Борисовы камни. Витебськ, 1891.

⁴⁷⁰ Романовъ Е. Борисовъ камень въ сѣлѣ Высокомъ Городцѣ Сѣнненскаго уезда Могилевской губерніи // Могилевскія губернскія вѣдомости. 1882. №2; Две надписи въ церквяхъ Гомельскаго уезда // Тамсама. 1899. №47; Крестъ Льва Сапѣги 1596 г. // Тамсама. 1900. №16; Плащаница 1566 г. // Тамсама. 1901. №4 і 5.

⁴⁷¹ Довгялло Д. Крестъ преподобной Ефросиньи, княжны полоцкой (Историческій эскизъ). Витебськ, 1895.

паводле апісаньняў І.Каратаева, В.Сопікава й В.Ундольскага, улажылі ў храналягічным парадку сьпісы кірылаўскіх выданьняў XV—XVII стст. у ВКЛ (і наагул у Рэчы Паспалітай). М.Пагодзін — асобна віленскіх друкарняў (77 назваў)⁴⁷² і друкарняў у Еўі, Заблудаве, Буйнічах, Кракаве, Крамянцы, Луцку (35 назваў)⁴⁷³. П.Гільтэбрандт — дапоўніў іх⁴⁷⁴, а А.Архангельскі ў свой кароткі прынагодны сьпіс⁴⁷⁵ дадаў рукапісныя кнігі.

Паўнейшы сьпіс “южно-русских” і “западно-русских” рукапісных і друкаваных помнікаў пісьменства XI—XVII стст. улажыў П.Уладзіміраў⁴⁷⁶. У ім беларускія і ўкраінскія помнікі яшчэ не разьмежаваныя, але П.Уладзіміраў з гледзішча мовы ўжо бачыў у іх дзьве асобныя літаратуры: у помніках аднае зь іх мова — “заходнеруская, якая падтрымлівалася афіцыйным правапісам і мовай граматаў з рысамі беларускае гаворкі, другая — паўднёваруская з асаблівасьцямі некаторых гаворак, з правапісам — пераважна гэтак званым сярэднебаўгарскім»⁴⁷⁷.

Разьмежаваньне іх, ці болей таго — аддзяленьне помнікаў беларускага пісьменства ад украінскіх і расейскіх, на аснове моўнага й краёва-тэрытарыяльнага прынцыпу, зрабіў Я.Карскі ў нарысе «Къ вопросу о разработкѣ стараго западно-русскаго нарѣчія. Библиографическій очеркъ»⁴⁷⁸. Тут пералічаныя ведамыя ў тым часе яму рукапісныя й друкаваныя помнікі пісьменства XIV—XVII стст. (з пазьнейшых — “толькі самыя выдатныя дзеля мовы”⁴⁷⁹). “Свой пералік, — пісаў ён у гэтым нарысе пра старадрукі, — мы

⁴⁷² Погодинъ М. Списокъ виленскихъ старопечатныхъ изданій по каталогу Каратаева // Виленскій Вѣстникъ. 1866. №25.

⁴⁷³ Погодинъ М. Церковныя книги славянскія, древнепечатныя въ Сѣверо-Западномъ краѣ // Тамсама. №76.

⁴⁷⁴ Гильтебрандтъ П. Перечень по типографіямъ и годамъ западно-русской старопечати церковно-славянскаго шрифта // Памятники русской старины въ западныхъ губерніяхъ Россійской имперіи. Вып.6. СПб, 1874. С.171-193.

⁴⁷⁵ Архангельскій А. Очерки изъ исторіи западно-русской литературы XVI—XVII вв. // Чтенія. 1988. Кн.1. С.51-55.

⁴⁷⁶ Владиміровъ П. Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVII столѣтія. Киевъ, 1890.

⁴⁷⁷ Тамсама. С.3.

⁴⁷⁸ Труды Виленскаго отдѣленія Московскаго предварительнаго комитета по устройству въ Вильнѣ ихъ археологическаго съѣзда. Вильна, 1892. Отд.3. С.3-48 (і адбітка — Вильна, 1893), пазьней (дапоўнены іншымі помнікамі й пашыраны паўнейшымі апісаньнямі) улучаны асобным (VIII) разьдзе-лам у: Бѣлорусы. Т.1. Варшава, 1903. С.357-397.

⁴⁷⁹ Карскій Е. Къ вопросу... С.25 адбіткі.

абмяжоўваем вылучна да кніг, якія выйшлі з друкарняў у Заходняй Русі, а таксама ў Кракаве й Празе, не кранаючы выданняў, што выйшлі ў Паўднёва-Заходняй Русі, хоць і яны паводле мовы часта падобныя з заходнімі»⁴⁸⁰. Бібліяграфія Я.Карскага аднак бярэ на ўвагу помнікі з нацыянальнай, беларускай, мовай (што ў гэтым выпадку магло быць абумоўлена й тэмаю нарыса); таму помнікі беларускага пісьменства ў царкоўных мовах (царкоўнаславянскай і лацінскай) як правіла засталіся вонках яе.

Публікацыя твораў беларускага пісьменства насіла выбарачны характар з тэндэнцыйным адборам⁴⁸¹. Як помнікі пісьменства зь іх у азначаную пару публікаваліся галоўна творы ў царкоўнаславянскай мове — «Слова аб палку Ігаравым»⁴⁸², словы, павучэнні й малітвы Кірылы Тураўскага⁴⁸³, беларускія сьпіскі Ноўгарадзкага й Кіеўскага летапісаў скарочанай рэдакцыі⁴⁸⁴, падарожжы ў Сьвятую Зямлю Ігната Смальяніна⁴⁸⁵, Данілы Паломніка⁴⁸⁶ й архім. Аграфена⁴⁸⁷, Летапіс Абрамкі⁴⁸⁸, жыцьцё Афрасіньні Полацкай⁴⁸⁹ і некаторыя іншыя; з твораў у беларускай мове — усяго паасобныя летапісы (часткова таксама ў царкоўнаславянскай мове)⁴⁹⁰, успаміны Т.Еўлашэўскага⁴⁹¹ ды колькі перакладных аповесь-

⁴⁸⁰ Карскі Е. Къ вопросу... С.35.

⁴⁸¹ Гл. пра гэта ў АВАК. Т.1. С.23 і 24; Жураўскі А. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Т.1. Менск, 1967. Б.6; Улашук. С.31, 81, 119 і інш.

⁴⁸² Першае выданьне: Іроическая пѣснь о походѣ на половцовъ удѣльнаго князя Новагорода-Сѣверскаго Игоря Святославича. Москва, 1800.

⁴⁸³ Калайдовіч К. Памятники российской словесности XII вѣка. Москва, 1821; Пономарев А. Святой Кирилл, епископъ Туровскій, и его поученія. СПб, 1894; Молитвы на всю сѣдмицу Св. Кирилла, епископа Туровскаго // Православный Собесѣдникъ. Казань, 1857. С..235-260 і 273-351.

⁴⁸⁴ Оболенскій М. Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенныя лѣтописи. Москва, 1836.

⁴⁸⁵ Сахаровъ И. Сказанія русскаго народа. Т.2. Кн.8. СПб, 1849. С.95-107.

⁴⁸⁶ Норовъ А. Путешествіе игумена Даніила по Святой Землѣ, в началѣ XII вѣка (1113-1115 гг.). СПб, 1864.

⁴⁸⁷ Палестинскій Православный Сборникъ. Т.16. Вып.3. Кн.48. СПб, 1896.

⁴⁸⁸ Лѣтописный сборникъ, именуемый Лѣтописью Авраамки // ПСРЛ. Т.16. СПб, 1889.

⁴⁸⁹ Житіе Преподобной Ефросиньи, княжны Полоцкой. Издано А.Сапуновымъ. Витебскъ, 1888.

⁴⁹⁰ Поповъ А. Лѣтопись великихъ князей Литовскихъ // Ученыя Записки 2 Отдѣленія Императорской Академіи Наукъ. СПб, 1854. Кн.1. Отд.3 (Служкі сьпісак Летапісу 1446 г.); Бычковъ А. Литовская лѣтопись по списку, находящемуся въ бібліотекѣ графа Красинскаго. СПб, 1893; Бѣлокуровъ С. Русскія лѣтописи. Москва, 1897. С.19-72 (Жыровіцкі сьпісак); Довнар-Запольскій М. Баркулабовская лѣтопись // Университетскія извѣстія. Киев, 1898. №12; Вахевичъ Б. Западно-русская лѣтопись по списку Румянцевскаго музея. Одесса, 1903.

⁴⁹¹ Публікацыя В.Антановіча ў: Киевская Старина. Т.14. №1. Киевъ, 1886.С.128-160.

цяў (пра Трышчана й Іжоту, Баву, Атылу⁴⁹², Сівілью-пра-рочыцу⁴⁹³, Пакуты Хрыста⁴⁹⁴ й Трох Каралёў⁴⁹⁵). Рэшта ж — як помнікі мовы (дайшоўшыя да нас часткі з найстарэйшых рукапісных кніг царкоўнай мастацкай і багаслужбовай літаратуры — Супрасьельскай Чэцьці на сакавік месяц, кан. X — пач. XI стст., апублікаванай у Вене Ф.Міклошычам⁴⁹⁶; Тураўскага Эвангелья⁴⁹⁷ й Слуцкага псалтыра⁴⁹⁸ XI ст.) і гісторыі, царкоўнае (творы палемічнай літаратуры)⁴⁹⁹ ці агульнае (творы юрыдычнага пісьменства).

Юрыдычных дакумэнтаў апублікавана найболей. Гэта былі або прыватныя выданьні архэографу і гісторыкаў, або выданьні сталых ці часовых інстытуцыяў і камісіяў. Да важнейшых зь іх мы залічаем друкі наступных выдаўцоў і публікатараў: Григоровичъ И. Бѣлорусскій архивъ древнихъ грамотъ. Ч.1 (акты Магілёўскіх архіваў кан. XV — кан. XVIII стст.). Москва, 1824. Императорское общество исторіи и древностей російскихъ при Московскомъ университетѣ: Книга посольская Метрики Великаго княжества Литовскаго, содержащая въ себѣ дипломатическія сношенія въ государствование короля Сигизмунда Августа (с 1545 по 1572 г.). Т.1. Москва, 1843 (публікатары — М.Абаленскі й І.Даніловіч); Книга посольская Метрики Великаго княжества Литовскаго, содержащая въ себѣ дипломатическія сношенія Литвы в государствование короля Стефана Баторія (с 1575 по 1580 г.). Т.2. Москва, 1843 (публікатары — М.Пагодзін і Д.Дубенскі); статуты ВКЛ 1529, 1588 і 1566 гг. у сэр'і «Временникъ», кнігі 18 (1854 г.), 19 (1854 г.) і 23 (1855 г.); Положеніе о Трибуналь

---

⁴⁹² Веселовскій А. Бѣлорусскія повѣсти о Тристанѣ, Бовѣ и Аттилѣ в Познанской рукописи конца XVI в. // Изъ исторіи романа и повѣсти. СПб, 1888 (Сборник ОРЯС. Т.44. №3).

⁴⁹³ Карскій Е. Западнорусское сказаніе о Сивиллѣ пророчицѣ по рукописи XVI в. — адбітка з: Варшавскія университетскія извѣстія. 1898 (Труды. С.317-325).

⁴⁹⁴ Тупиковъ Н. Страсти Христа въ западно-русскомъ спискѣ XV вѣка. ПДПИ. Т.140. СПб, 1901.

⁴⁹⁵ Перетцъ В. Повѣсть о трехъ короляхъ-волхвахъ въ западно-русскомъ спискѣ XV в. Т.150. СПб, 1903.

⁴⁹⁶ Monumenta linguae palaeoslovenicae e codice Suprasliensi, ed. F.Miklosich. Vindobonae, 1851 (перад тым 2 урыўкі — у 1845 і 1847 гг.).

⁴⁹⁷ Гильтебрандтъ П. Туровское евангеліе одинадцатаго вѣка. Вильна, 1869; Срезневскій И. Сведенія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятниклахъ. Вып.2. СПб, 1876. С.107-119.

⁴⁹⁸ Срезневскій И. Древніе славянскіе памятники юсоваго письма // Сборникъ ОРЯС. Т.3. СПб, 1868. С.155-165.

⁴⁹⁹ РИБ. Т.4. СПб, 1878; Т.7. СПб, 1882; Т.19. СПб. 1903 (публікатар — П.Гильтэбрант).

жителѣмъ Великаго княжества Литовскаго на сеймѣ 1581 г. — «Временникъ». Кн.25 (1857 г.). Часовая камісія пры Віленскім губэрнскім статыстычным камітэце: Собрание древнихъ грамотъ городовъ: Вильно, Ковно, Трокъ, православныхъ монастырей, церквей и по разнымъ предметамъ (XIV—XVIII стст.). Ч.1. Вильна, 1843. Часовая камісія пры Менскім губэрнатару: Собрание древнихъ грамотъ и актовъ городовъ Минской губерніи, православныхъ монастырей, церквей и по разнымъ предметамъ (акты з архіваў Менску, Слуцку, Наваградку, Пінску, Бабруйску й г. д. пач. XVI ст. 1748 г.) Минск, 1848. СПб Археографическая комиссія: АЗР (з архіваў ЛМ, СПб Археаграфічнай камісіі й інш.). Т.1-4 (1340-1632 гг.). СПб, 1846-1851 (публікатар — І.Грыгаровіч), Т.5 (1633-1699 гг.). СПб, 1853 (публікатар — І.Барычэўскі); Акты, относящіяся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранныя и изданныя Археографическою комиссіей. Т.1 (з тых жа і інш. архіваў, 1396-1599 гг.). СПб, 1863 (публікатар — М.Кастамараў); РИБ. Т.20 (книги Судныхъ спраў №1, 2, 3 ЛМ, 1469-1523 гг.). СПб, 1903 (публікатар — П.Гільтэбрант). Виленская Археологическая комиссія: Собрание государственныхъ и частныхъ актовъ, касающихся исторіи Литвы и соединенныхъ съ нею владеній. Ч.1 (1387-1710 гг.). Вильна, 1858 (публікатар — М.Круповіч). Виленская Археографическая комиссія: АВАК (акты Віленскага Цэнтральнага архіву) Т.1-30. Вильна, 1865-1904 (публікатары — сябры камісіі М.Гарбачэўскі, Ю.Крачкоўскі, Ф.Дабранскі, І.Спрогіс, З.Даўгяла й інш.). Управление Віленскаго учебнаго округа: АСД (акты з розныхъ іншыхъ архіваў Беларусі — Віцебскага Цэнтральнага архіву, Нясьвіжу, Віленскай Публічнай бібліятэкі, Супрасьельскага й Жыровіцкага манастыроў і г. д.), Т.1-14. Вильна, 1867-1904 (публікатары — П.Гільтэбрант, А.Міратворцаў, Хв.Еляонскі, А.Дзем'яновіч, Л.Лукашэвіч, Ю.Чаховіч, А.Сазонаў і інш.). Витебскій статистическій комитетъ: ИЮМ (акты Віцебскага Цэнтральнага архіву XVI—XVIII стст.). Т.1-32. Витебск, 1871-1906 (публікатары — А.Сазонаў, М.Вяроўкін, З.Даўгяла). Довнаръ-Запольскій М.В.: Документы Московскаго архива Министерства юстиціи (1430-ыя — 1569 гг.). Москва, 1897; Акты Литовско-Русскаго государства (1390-1529 гг.). Москва, 1899. — у абодвухъ выданняхъ акты з архіву ЛМ. Малиновскій И.А. Сборникъ матеріаловъ, относящихся къ исторіи панов-рады Великаго княжества Литовскаго. Ч.1 (з архіву ЛМ, 1486-1576 гг.). Томскъ, 1901.

Беларуская мова ў апошніх, за рэдкімі выключэннямі (публікацыі М.Доўнар-Запольскага й З.Даўгялы), болей ці меней падганялася пад нормы расейскага правапісу⁵⁰⁰, арыгінальныя загаловкі (як, зрэшты, і ў творах мастацкай і інш. літаратуры) замяняліся на іншыя, расейскія, часам ня згодныя зь зместам тэксту. Для вывучэння мовы й пісьма помнікаў яны былі малапрыдатныя, што выклікала спецыяльныя фотаклішныя выданні як з помнікаў рукапісных⁵⁰¹, так і друкаваных⁵⁰².

Бібліяграфічныя працы й публікацыі твораў спрычыніліся да далейшага даследавання іх у розных аспектах. Але, па-за «Словам аб палку Ігаравым», якое сталася аб'ектам увагі цэлага шэрагу аўтараў і стварыла сваю асобную гісторыю даследавання, такіх працаў было няшмат.

Адны зь іх, яшчэ прымыкаючы да бібліяграфіі, больш поўна апісвалі паасобныя рукапісныя кнігі ці зборнікі арыгінальнага й перакладнога пісьменства, дадаючы пры гэтым розныя іншыя ўвагі характару палеаграфічнага, моўнага, тэксталагічнага й г. д. (часта для метаў датавання твора ці адшукання крыніцы перакладу). Гэта артыкулы П.Пылаева — пра Аршанскае эвангелье XIV ст.⁵⁰³, П.Уладзімірава — пра беларускі пераклад Жыцьця Аляксея, чалавека Божага⁵⁰⁴, польскага аўтара А.Брукнэра — пра Наваградзкі зборнік Р.Уніхоўскага зь беларускім летапісам і рыцарскімі аповесцямі⁵⁰⁵ й нек. іншыя, куды б мы аднеслі таксама ўводныя часткі ўсіх працаў Я.Карскага пра мову помнікаў пісьменства, якія называем крыху ніжэй.

⁵⁰⁰ Жураўскі А. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Менск, 1967. Б.253; Улашч. С.11, 42, 140-144, 156-157, 209-210 і інш.

⁵⁰¹ Сборникъ палеографическихъ снимковъ съ древнихъ грамотъ и актовъ, хранящихся въ Виленскомъ Центральномъ архивѣ и Виленской публичной библиотекѣ. Вып.1 (1432—1548 гг.). Вильна, 1884 г.; Радзивилловская или Кенигсбергская лѣтопись. Фотомеханическое воспроизведение рукописи. СПб, 1902; Супрасльская рукопись. Труд Сергѣя Северьянова. Т.1. СПб, 1904 (Чэцьця на сакавік месяц кан. X — пач. XI ст.); Палеографическая снимки съ русскихъ грамотъ, преимущественно XIV в. / под ред. А.И.Соболевскаго и С.Л.Пташицкаго. СПб, 1903.

⁵⁰² Сахаровъ И. Образцы славяно-русскаго книгопечатанія с 1481 года. СПб, 1849; Пташицкій С.Л. и Соболевскій А.И. Сборникъ снимковъ съ славяно-русскихъ старопечатныхъ изданій. Ч.1, XV и XVI вѣк. СПб, 1895.

⁵⁰³ Пылаевъ П. Описание пергаментнаго евангелія, хранящегося в музеѣ, состоящем при Киевской Духовной Академіи // Труды Киевской Духовной Академіи. 1876. №12.

⁵⁰⁴ Владиміровъ П. Житіе Св. Алексѣя, челоуѣка Божія въ западно-русскомъ переводѣ конца XV в. // ЖМНП. 1887. Октябрь. С.250-267.

⁵⁰⁵ Brückner A. Ein weissrussischer Codex miscellaneus der gräflich-Raczyński'scher Bibliothek in Posen // Archiv für Slavische Philologie. Bd. IX. Berlin.

Другія — у гісторыка-літаратурным аспэктэ з пазыцыяў панаваўшых тады біяграфічнага й культурна-гістарычнага мэтадаў літаратурнага дасьледаваньня разглядалі літаратурную, перакладчыцкую ці выдавецкую дзейнасьць паасобных пісьменьнікаў: яп. Макар і нямецкі аўтар Л.Гёц — Кірылы Тураўскага⁵⁰⁶, І.Татарскі — С.Полацкага⁵⁰⁷, Н.Нікольскі — Клімента Смаляціча⁵⁰⁸, П.Уладзіміраў — Ф.Скарыны⁵⁰⁹, М.Доўнар-Запольскі — В.Цяпінскага⁵¹⁰.

Трэція дасьледавалі некаторыя жанры пісьменства. А.Папоў⁵¹¹ — палемічную літаратуру XV—XVII стст.; польскія літаратураведы І.Шараневіч⁵¹², С.Смолка⁵¹³ й А.Прахаска⁵¹⁴ — беларускія летапісы, парушыўшы “почти полное молчаніе”, якое “о литовскихъ лѣтописяхъ долгое время было въ наукѣ”⁵¹⁵. У рэцэнзіі на гэтыя працы⁵¹⁶ й ва ўласным абагульняючым артыкуле расейскі гісторык І.Ціхаміраў⁵¹⁷ пазнаёміў расейскую навуку з новымі польскімі працамі.

Іншыя рабілі спробы схэматычных і фрагмэнтарных гісторыка-літаратурных аглядаў. Ізноў жа (пасля М.Вішнеўскага) сьпяраша гэта была спроба ў польскай мове беларускага аўтара. Мы маем на ўвазе лекцыі эміграваўшага ў Аўстрыю А.Кіркора пра літаратуру славянскіх народаў, чытаная ім у 1873 г. у Кракаўскім тэхнічна-прамысловым музэі й апублікаваная ў наступным годзе асобнай кніжкай⁵¹⁸.

⁵⁰⁶ Еп. Макарій... Goetz L.K. Die Echtheit der Mönchsreden des Kirill von Turov // Archiv für Slavische Philologie. Bd. 27. Berlin, 1905. S.181-195.

⁵⁰⁷ Татарскі І. Сімеонъ Полоцкій (его жизнь и дѣятельность). Москва, 1886.

⁵⁰⁸ Нікольскі Н. О литературныхъ трудахъ митр. Климента Смолятича, писателя XII в. СПб, 1892.

⁵⁰⁹ Владиміровъ П. Докторъ Францискъ Скорина, его переводы, печатныя изданія и языкъ. СПб, 1888.

⁵¹⁰ Довнар-Запольскі М. В.Н.Тяпинскі — переводчикъ евангелія на бѣлорусское нарѣчіе // Извѣстія ОРЯС. Т.4. Кн.3. СПб, 1899.

⁵¹¹ Поповъ А. Историко-литературный обзоръ древне-русскихъ полемическихъ сочиненій противъ латинянъ. Москва, 1875.

⁵¹² Szaraniewicz I. O latopisach i kronikach ruskich XV i XVI wieku, a zwłaszcza o latopisie «Wielikoho kniazstwa litowskoho i zomojtskoho». Kraków, 1882 (Osobne odbicie z Rozpraw Wydziału filozof. Polskiej Akademii Umiejętności. T.XV).

⁵¹³ Smolka St. Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa Rusko-Litewskiego. Kraków, 1890 (Odbicie z Wydziału filolog. i histor.-filozof. Polskiej Akademii Umiejętności. T.III. 1889).

⁵¹⁴ Prochaska A. Latopis litewski. Rozbiór krytyczny. Lwów, 1890.

⁵¹⁵ Карскі. Труды. С.208.

⁵¹⁶ Тихоміровъ И. Два польскихъ труда о западно-русскихъ лѣтописяхъ // ЖМНП. 1891. №2 і 1893. №5.

⁵¹⁷ Тихоміровъ И. О составѣ западно-русскихъ, такъ называемыхъ литовскихъ лѣтописей // ЖМНП. 1901. №3, 4 і 5.

⁵¹⁸ Kirkor A.H. O literaturze pobratymczych narodów słowiańskich. Kraków, 1874.

Тут, у першым разьдзеле, А.Кіркор даў кароткі нарыс гісторыі беларускай (і ўкраінскай) літаратуры ад «Слова аб палку Ігаравым» і да сяр. XIX ст. У расейскай навуцы падобную спробу ў 1888 г. зрабіў ужо згадваны намі А.Архангельскі. Праўда, ягоныя «Очерки изъ истории западно-русской литературы XVII вв.» напісаныя ня столькі ў гісторыка-літаратурным, колькі ў гісторыка-царкоўным пляне, што аўтар і сам падкрэсьліў у падзагалоўку нарысаў — «Борьба съ католичествомъ и западно-русская литература конца XVI — первой половины XVII вѣка». Але, дасьледуючы царкоўную гісторыю, у сувязі зь ёю ён закранае й гісторыю кірылаўскага кнігадруку й літаратуры, хоць бы сабе толькі й палемічнай і вучэбнай. Гісторыка-царкоўным плянам дасьледаваньня тлумачацца й дзьева другія асаблівасьці нарысаў А.Архангельскага: іхняя абмежаванасьць да аднаго стагодзьдзя (ад Люблінскай вуніі 1569 г. да сяр. XVII ст.) і аб'яднаньне ў «западно-русскую» літаратуру літаратуры беларускай і ўкраінскай.

Урэшце, былі працы, прысьвечаныя разгляду мовы. Колькі зь іх — у паасобных творах з царкоўнаславянскай мовай: І.Сразьнеўскага — мовы Тураўскага эвангелья XI ст.⁵¹⁹, М.Карпінскага — Камянецкай Чэцьці 1489 г.⁵²⁰, Я.Карскага — Летапісу Абрамкі⁵²¹. Апошнія два аўтары выдзелілі й падкрэсьлілі ў царкоўнаславянскай мове дасьледаваных імі рукапісаў розныя беларусізмы: М.Карпінскі асобна выпісаў слоўнічак беларускіх слоў⁵²², Я.Карскі зьвярнуў увагу на беларусізмы ў фанэтыцы, марфалёгіі й сынтаксу, у канцы дадаў «указатель более рѣдкихъ [...] словъ и выражений». Большасьць жа працаў дасьледавала «древнее западно-русское нарѣчье». Пераважна гэты працы Я.Карскага. Ягоны рэфэрат IX архэалёгічнаму зьезду ў Вільні на тэму «Что такое древнее западно-русское нарѣчье» (на які мы ўжо мелі выпадак паклікацца). У ім выдатны беларускі філёляг, на аснове мовы помнікаў беларускага пісьменства (юрыдычных актаў XIII—XVI стст., Наваградзкага зборніка Р.Уніхоўскага, перакладаў Ф.Скарыны й г.д.), вылучыў «главнейшія черты

⁵¹⁹ Срезневский И. Сведения и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ. Вып.2. СПб, 1876. С.120-134.

⁵²⁰ Карпинский М. Западно-русская Четья 1489 года // Русский Филологический Вѣстникъ. Т.XXI. Варшава, 1889. С.59-86.

⁵²¹ Карский Е. Особенности письма и языка рукописнаго сборника XV вѣка, именуемаго лѣтописью Авраамки. Варшава, 1899 (Труды. Б.345-372).

⁵²² С.76-84.

стараго западнорускага нарѣчя”, у агульных рысах паказаў, як “постепенно паявіліся асабенности” й “образавалось” гэтак “нарѣчце, родоначальнік нунѣшніх бѣлорускіх гаворав”, і як яно “стало языкомъ гсударственнымъ [...] въ Литвѣ”. Тады ягоня працы, у каторых ён грунтоўна дасьледаваў мову паасобных помнікаў: катэхізмаў С.Буднага (1562 г.) і вуніяцкага 1585 г.⁵²³, беларускіх летапісаў XV—XVI стст. (сьпіскі Красінскага, Слуцкі, Смаленскі й Наваградзкі)⁵²⁴, перакладаў у беларускую мову псалтыра (рукапісы 1-ай пал. XVI і пач. XVII стст. был. Румянцаўскага музэю ў Маскве №335 і 1017)⁵²⁵, аповесьцяў пра Пакуты Хрыста, Трох Каралёў і Аляксея, чалавека Божага⁵²⁶, сказаньня пра Сівілью-прарочыцу⁵²⁷ й інш. У кожнай працы Я.Карскага дасьледуюцца фанэтычныя, марфалягічныя і ў меншай меры сынтаксычныя рысы старабеларускай мовы, робяцца ўвагі да гісторыі пісьма ці друку, у канцы прыкладаецца “спісокъ более рѣдкихъ словъ”.

Для тлумачэньня лексыкі юрыдычнага пісьменства (патрэбу ў гэтым мелі галоўна гісторыкі) былі падрыхтаваныя спэцыяльныя слоўнікі. Найранейшы — «Алфавітны указатель старинныхъ бѣлорусскихъ словъ, извлеченныхъ изъ актовъ, относящихся къ історіи Западной Россіи» — уложаны ў 1857 г. у Мсьціславе ведамым беларускім лексыкографам І.Насовічам. Слоўнік гэты, у якім тлумачыцца каля 12 000 рээстравых слоў XIV—XVII стст. (паводле апублікаваных у 1846-53 гг. АЗР, тт.1-5), быў высланы аўтарам у Пецярбургскую АН, там атрымаў высокую ацэну філэлягаў А.Вастокава, І.Сразьнеўскага й М.Каркунова, але сьвету ня ўбачыў⁵²⁸. Другі слоўнік, М.Гарбачэўскага, быў выдадзены⁵²⁹.

⁵²³ Два памятнака стараго западно-рускаго нарѣчя: 1) Лютеранскій катихизисъ 1562 года и 2) Католическій катихизисъ 1585 г. // ЖМНП, 1893, август. С.406-430 (Труды. С.188-207).

⁵²⁴ О языкѣ такъ называемыхъ литовскихъ лѣтописей. Варшава, 1894 (Труды. С.208-244).

⁵²⁵ Западно-русскія переводы псалтыри въ XV—XVII вв. Варшава, 1896 (Тут разглядаюцца таксама 8 рукапісных і 14 друкаваных беларускіх псалтыроў у царкоўнаславянскай мове).

⁵²⁶ Западно-русскай зборнік XV в. принадлежащій Императорской Публичной библиотекѣ. Q.1. №391. Палеографическія асабенности, составъ и языкъ рукописи. СПб, 1897 (Труды. С.263-315).

⁵²⁷ Западно-русскае сказаніе о Сивиллѣ — пророчицѣ по рукописи XVI в. Текстъ сказанія, его составъ и языкъ. Варшава, 1898 (Труды. С.316-339).

⁵²⁸ Рукапіс ягоня ў 1962 г. быў знойдзены ў рукапісным адзеле Бібліятэкі АН СССР у Ленінградзе (№32.2.11) беларускімі філэлягамі А.Жураўскім і І.Крамко // Весці АН БССР. 1963. №4. Б.100-110.

⁵²⁹ Горбачевскій Н. Словаръ древняго актавога языка Сѣверо-Западнаго Края и Царства Польскаго. Вильна, 1874.

Пасьля адмены
забароны беларускага друку й мовы
(1906—1976 гг.)

У расейскай навуцы да 1920-ых гг. не прыйшло да якіх-небудзь істотных зьменаў параўнальна да папярэдняе пары. Пазьней паволі некаторыя зьмены наступілі: усё беларускае пісьменства ў царкоўнаславянскай мове яна й далей разглядае як “древнерусское” ці “русское” (праўда, з правам для беларусаў пэрыяд да XIII ст. уважаць за супольны); а пісьменствам у беларускай мове, па-за рэдкімі выключэньнямі, наагул перастае цікавіцца, згадзіўшыся, што яно беларускае. Найважнейшая зьмена ў гэтай пары: ініцыятыва ў дасьледаваньні й перавага, блізкая да выключнасьці, пасьля адмены забароны беларускага друку й мовы ў 1905 г. паступова пераходзяць назад да саміх беларусаў, якія, аддзяліўшыся ад расейскай (і польскай) навуцы, твораць цяпер сваю асобную навуку зь філялёгіяй.

З расейскіх працаў гэтага часу вылучаюцца перш за ўсё бібліяграфічныя. Гэта працяг апісаньняў старых бібліятэк, архіваў ці збораў. Бібліятэкі Кіеўскай духоўнай акадэміі, дзе кнігі был. Полацкай вуніацкай бібліятэкі й інш. — А.Крылоўскім⁵³⁰; рукапіснага аддзелу Бібліятэкі Пецярбурскай АН, куды таксама было вывезена шмат беларускіх рукапісаў і кніг — В.Сразьнеўскім і Ф.Пакроўскім⁵³¹. А найболей апісаньняў цэлых беларускіх бібліятэк, архіваў і збораў як у самой Беларусі, так і вывезеных у Расею: старадрукаў Віленскай Публічнай бібліятэкі — А.Мілавідавым⁵³², бібліятэкаў Слуцкага Траецкага манастыра⁵³³ й музэю Менскага царкоўнага гісторыка-архэалягічнага

⁵³⁰ Крыловскій А. Систематическій каталогъ книгъ библиотеки Киевской Духовной Академіи. Кіевъ, 1906.

⁵³¹ Описаніе рукописнаго отдѣленія Библиотеки Императорской Академіи Наукъ. Составили В.И.Срезневскій и Ф.И.Покровскій. Т.1-3. СПб—Ленинград, 1910, 1915 і 1930.

⁵³² Миловидовъ А. Описаніе славяно-русскихъ старопечатныхъ книгъ Виленской Публичной Библиотеки (1491-1808). Вильна, 1908.

⁵³³ Снитко А. Описаніе рукописей и старопечатныхъ книгъ въ Слуцкомъ (Минской губ.) Тройчанскомъ монастырѣ // Извѣстія ОРЯС. 1911. Т.16. Кн.1. С.210-231.

камітэту⁵³⁴ — А.Сьнітко (у музэі, заснаваным у 1908 г. царкоўным гісторыка-археалагічным камітэтам, былі рукапісныя кнігі XVI—XVIII стст. і архіў Слуцкага Траецкага манастыра — БелСЭ. Т.7. Б.251), Магілёўскага царкоўна-археалагічнага музэю⁵³⁵ (у музэі, заснаваным А.Раманавым у 1897 г. было 26 каралеўскіх прывілеяў і лістоў XVI—XVIII стст., рукапісны ірмалог 1697 г., выданьні беларускіх друкарняў XVII—XVIII стст., плашчаніца Чарэйскага манастыра з 1566 г., пацір 1590 г. з напісамі на ім і інш.), архіву Віцебскай вучонай архіўнай камісіі⁵³⁶ — М.Мельнікавай⁵³⁷, бібліятэкі графаў Храбтовічаў у Шчорсах — Н.Эрнстам⁵³⁸, архіву беларускіх вуніяцкіх мітрапалітаў — П.Жуковічам⁵³⁹, кніг Публічных справаў ЛМ — С.Шамбінагам і М.Беражковым⁵⁴⁰ і дакумантаў ЛМ у Маскоўскім архіве Міністэрства юстыцыі⁵⁴¹. Тады апісаньні 25 сьпіскаў беларускіх летапісаў XV—XVI стст. — С.Пташыцкім⁵⁴², Лаўрышаўскага эвангелья пач. XIV ст. — І.Сьвяціцкім⁵⁴³.

А таксама бібліяграфія кірылаўскіх выданьняў беларускіх друкарняў XVI—XVIII стст.⁵⁴⁴ (значна паўнейшая за ўсе папярэднія, хоць і ў дужа кароткіх апісаньнях) і гістарычны нарыс пра рукапісны аддзел Віленскай Публічнай бібліятэкі⁵⁴⁵ А.Мілавідава.

⁵³⁴ Снітко А. *Описание рукописного отдела и старопечатных книг библиотеки Минского историко-археологического комитета*. Минск, 1909.

⁵³⁵ *Записки Северо-Западного отдела Императорского русского географического общества*. Кн.1. Вильна, 1910. С.224-229.

⁵³⁶ Камісія гэтая й ейны архіў паўсталі ў 1909 г. пасля вывазу Віцебскага Цэнтральнага архіву старажытных актавых кніг у Вільню. Архіў зьбіраў гістарычныя дакумэнты з розных архіваў і ўрадавых устаноў Віцебскай губ.

⁵³⁷ Мельникова М. *Каталогъ. Витебскъ*, 1912.

⁵³⁸ Эрнстъ Н. *Библиотека графовъ Храбтовичей // Русскій Библиофиль*. Петроградъ, 1914. С.16-21.

⁵³⁹ [Жуковичъ П.] *Сообщеніе о архивѣ Западнорусскихъ униатскихъ митрополитовъ*. Петроградъ, 1915.

⁵⁴⁰ Шамбинаго С. и Бережковъ Н. *Литовская Метрика. Книги Публичныхъ дѣлъ*. Петроградъ, 1915.

⁵⁴¹ *Описание документовъ и бумагъ, хранящихся въ Московскомъ архивѣ Министерства юстиціи*. Кн.21. Москва, 1915.

⁵⁴² «Предисловіе» да ПСРЛ. Т.17. СПб. 1907. С.1-XIV.

⁵⁴³ Свенцицкій И. *Палеографическо-грамматическое описание пергаментнаго Лавришевскаго евангелія начала XIV в.* // *Извѣстія ОРЯС*. 1913. Т.17. Кн.1. С.220-228.

⁵⁴⁴ Миловидовъ А. *Старопечатныя славяно-русскія изданія, вышедшія изъ западно-русскаго типографіи XVI-VIII вв.* // *Чтенія*. 1908. Кн.1. Отд.2. С.1-27.

⁵⁴⁵ Миловидовъ А. *Рукописное отдѣленіе Виленской Публичной бібліотеки, его исторія, уставъ и научное значеніе* // *Отчетъ Виленской Публичной бібліотеки на 1909 г.* Вильна, 1910.

Па-за гэтым трэба назваць працяг сэрыйных публікацыяў помнікаў юрыдычнага пісьменства, галоўна АВАК⁵⁴⁶ і РИБ⁵⁴⁷, т.2 зборніка І.Маліноўскага⁵⁴⁸, публікацыю 16 сьпіскаў беларускіх летапісаў XV—XVI стст. у сэрыі ПСРЛ⁵⁴⁹ і «Камэдыі» К.Марашэўскага⁵⁵⁰. З гісторыка-літаратурных працаў — навейшае дасьледаваньне твораў Кірылы Тураўскага М.Сухамлінавым⁵⁵¹, Жыцьця Абрама Смаленскага Рэдкавым⁵⁵² і беларускіх летапісаў В.Іконьнікавым⁵⁵³.

Беларускія філёлягі ад самых пачаткаў свае працы спаткаліся зь вялікімі цяжкасьцямі.

Пасьля сыстэматычных вывазаў пераважная большыня помнікаў старога беларускага пісьменства апынулася па-за межамі Беларусі. Мы ўжо цытавалі заяву 1-га зьезду беларускіх архэолягаў і архэографу⁵⁵⁴ аб тым, што акалічнасьць гэтая ізалявала беларускіх дасьледчыкаў ад мажлівасьці сталага й беспасярэдняга карыстаньня імі. Аналягічную заяву зрабіў цяперашні загадчык сэктару гісторыі мовы ІМ АН БССР А.Жураўскі: “Большая частка помнікаў старой беларускай пісьменнасьці яшчэ ня выдадзена і ў выглядзе адзінкавых рукапісных ці старадрукаваных экзэмпляраў знаходзіцца ў архівах ці сховішчах за межамі Беларусі й тым самым аказваецца недаступнай для шырокага круга навуковай грамадзкасьці”⁵⁵⁵.

Доступ да помнікаў беларускага пісьменства ў расейскіх бібліятэках і архівах у вялікай меры абмежаваны ці зусім закрыты. Я.Карскі ў часе працы над нарысам гісторыі старажытнай беларускай літаратуры і ў часе друку яго двойчы спрабаваў дастацца да “отпис(аў)” Ф.Кміты, апублікаваных толькі часткава, але ў Петраградзкай біблія-

⁵⁴⁶ АВАК. Т.31-33, 35, 36, 38 і 39. Вільня, 1906-15.

⁵⁴⁷ РИБ. Т.27 (кнігі Запісаў ЛМ 3, 4 і часткава 5, 1430-ыя гт. — 1503). СПб, 1910; Т.30 (кнігі Публічных спраў ЛМ 2, 4, 6, часткава 5 і 7). Юрьевъ, 1914 (публікатар абодвух тамоў — І.Лапа); Т.33 (Ухвала на вялікім сойме Віленскім 1528 г., Рээстры попісу войска ВКЛ у 1565 і 1567 гт.). Петроградъ, 1915 (публікатар — С.Пташыцкі).

⁵⁴⁸ Малиновскій И. Сборникъ матеріаловъ, относящихся къ исторіи пановрады Великаго княжества Польскаго. Томскъ, 1912.

⁵⁴⁹ ПСРЛ. Т.17 (публікатары — А.Шахматаў і С.Пташыцкі).

⁵⁵⁰ Извѣстія ОРЯС. Т.16. Кн.3. С.274-319 (публікатар — В.Ператц).

⁵⁵¹ Сухомлиновъ М. О сочиненіяхъ Кирилла Туровскаго // Сборникъ ОРЯС. 85. 1908. С.273-349.

⁵⁵² Редковъ. Преподобный Аврамія Смоленскій и его житіе, составленное ученикомъ его Ефремомъ. Опыт историко-литературнаго исследования. Смоленскъ, 1909.

⁵⁵³ Иконниковъ. Т.2. Кн.2. Кіевъ, 1908. С.1489-1559.

⁵⁵⁴ Гл. с.202 гэтага выданьня.

⁵⁵⁵ Вєсьці АН БССР. 1966. №2. Б.87.

тэцы Дэпартаменту Гэнэральнага Штабу, дзе яны тады перахоўваліся, яму адказалі, што “рукопись къ сожалѣнію [...] заколочена въ ящики, и мы не могли иметь къ ней доступа”⁵⁵⁶. У 1975 г. не знайшоў доступу да яго й наступны публікатар лістоў Ф.Кміты А.Коршунаў: “сьляды гэтага рукапісу згубіліся і ўстанавіць, куды й калі ён зьнік, нам не ўдалося”⁵⁵⁷. “Во время первой мировой войны рукописи бывш. Виленской Публичной библиотеки были эвакуированы в тыл и после этого не были доступны для исследования вплоть до 1945 г.”⁵⁵⁸, г. зн. 30 год (1915-45 гг.); а вернутыя былі не ў БССР, а ў Вільню, аддадзеную Літоўскай ССР, і невядома, ці ўсе зборы. Вывезеныя ў 1915 г. у Расею Віленскі й Віцебскі цэнтральныя архівы старажытных актавых кніг дагэтуль ня толькі ня вернутыя назад ні ў БССР, ні ў Вільню, але пра іхны лёс наагул нічога ня ведама: ад 1915 г. і да сёньня ніхто з гісторыкаў ці філэлягаў не карыстаўся іхнымі дакумэнтамі.

Частка помнікаў яшчэ ня выяўлена, асабліва ў невядомых для навукі ці неапісаных прыватных зборах. Красамоўным прыкладам гэтаму можа быць збор расейскага гісторыка М.Ціхамірава, у якім ёсьць шмат помнікаў беларускага пісьменства — рукапіснага, друкаванага, юрыдычныя акты з XIV—XVII стст., некаторыя зь іх рэдкія ці ўнікальныя — пра якія ў навуковай літаратуры нічога не было ведама да 1966-68 гг., калі частка гэтага збору (500 рукапісных кніг XIV—XIX стст., перададзеных уласьнікам у 1965 г. далёкаму ад Беларусі Сібірскаму аддзелу АН СССР у Навасібірск) не была апісаная⁵⁵⁹. Аб другой жа частцы ягонага збору (148 рукапісных кніг, 94 старадрукі й архіў старых дакумантаў, таксама перададзеных у Навасібірск), дзе ёсьць выданьні беларускіх друкарняў XVI—XVII стст., беларускія юрыдычныя акты XVII ст. і інш., мы маем толькі кароткія ўвагі⁵⁶⁰.

Пошукі помнікаў беларускага пісьменства часам паралізуюцца тым, што, разам зь зьнікненьнем помнікаў ці цэлых старых беларускіх бібліятэк, бясьсьледна зьнікалі й іхныя бібліятэчныя каталёгі, так важныя для пошукаў. Мы

⁵⁵⁶Карскій. Бѣлорусы. Т.3. Вып.2. С.111 (зноска).

⁵⁵⁷Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасьці. Менск, 1975. Б.161.

⁵⁵⁸Мещерский Н. История Иудейской войны Иосифа Флавия. Москва—Ленинград, 1958. С.22.

⁵⁵⁹Тихомиров М. Описание Тихомировского собрания рукописей. Москва, 1968.

⁵⁶⁰Рогов А., Покровский Н. Собрание рукописей академика М.Н.Тихомирова, переданное Сибирскому Отделению АН СССР // АЕ за 1965. С.168-172.

ўжо згадвалі выпадкі зьнікненьня найранейшых каталёгаў гістарычнай калекцыі Эрмітажнага збору ў Пецяярбургу⁵⁶¹. Ня так даўно з тэй жа перашкодаю спаткаўся сучасны беларускі літаратуравед А.Мальдзіс. Расшукваючы сьляды зьнікшай невядома куды старой Жыровіцкай бібліятэкі, ён пабываў у Жыровічах, Львове й, нарэшце, у фондзе Літоўскай праваслаўнай кансысторыі аддзелу рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі АН Літоўскай ССР у Вільні натрапіў на каталёг гэтай бібліятэкі, уложаны ў 1873 г. У бібліятэцы тады было “каля 5 тысяч кніг (самая раньняя — 1516 г.). На жаль, старонкі 174—206 каталёгу [...] дзе былі апісаныя рукапісы, аказаліся выдранымі”⁵⁶². Ускладняе працу й тое, што ў расейскіх каталёгах і наагул у бібліяграфіі XIX—XX стст. і аж да сёньня⁵⁶³ помнікі беларускага пісьменства апісаныя як расейскія, і што ў некаторых каталёгах шмат памылак. У 1924 г. праф. В.Ператц апісаў украінскія й беларускія старадрукі бібліятэкі Ленінградзкага ўнівэрсытэту⁵⁶⁴. “Описание включает перечень ряда изданий, вышедших в свет во Львове, Остроге, Заблудове, Вильне, Рахманове, Киеве, Кутейне, Чернигове, Уневе, Могилеве, Почаеве и Супрасле в XVI—XVIII вв. Однако описание составлено по данным каталогов, без специального обследования книг, из-за чего автором были повторены ошибки прежних описаний (могилевское издание описано как рахмановское, виленский «Апостол» — как львовский Ивана Федорова, виленское евангелие — как заблудовское 1569 г. и т. п.)”⁵⁶⁵.

Урэшце, дасьледчыкі спатыкаюцца з выпадкамі, калі ў беларускіх рукапісных кнігах ці зборніках часткава ці поўнасьцю выдалены прыпіскі зь імем аўтара, перапішчыка ці ўласніка рукапісу, датаю й месцам напісаньня яго. Ф.Дабранскі, апісваючы зборнік жыцьцяў сьвятых XVI—XVII стст. у Віленскай Публічнай бібліятэцы⁵⁶⁶, на 148 аркушы яго знайшоў абрэзаны напіс, зь якога засталіся толькі словы:

⁵⁶¹ Гл. с.185 гэтага выданьня.

⁵⁶² Мальдзіс А. Сьляды продкаў // ЛіМ. 1979. №55.

⁵⁶³ Предварительный список славяно-русских рукописей XI—XIV вв., хранящихся в СССР // АЕ за 1965. С.177-272.

⁵⁶⁴ Перетц В. Українськи та білоруськи стародруки в бібліотеці Ленінградскаго ўнівэрсытэту // Библиологичні вісти. Київ, 1924. Ч.1-3.

⁵⁶⁵ Горфункель А. Каталог книг кирилловской печати 16—17 веков. Ленинград, 1970. С.13-14.

⁵⁶⁶ ВПБ. №106.

“книжка Ольбрыхта Радивиля”⁵⁶⁷. Я.Карскі, даследуючы адзін беларускі зборнік XV ст. у Пецярубурскай Публічнай бібліятэцы⁵⁶⁸, зазначае: “Внизу 1 и 2 листов была приписка, вероятно, о владельце рукописи, но теперь она вырезана. Равным образом и на обороте 96 листа была запись о времени написания рукописи, а может быть и об авторе ее, но в этой приписке две строки выскоблены”⁵⁶⁹. Тая ж зьява і ў беларускіх старадруках, дзе дадзеныя пра аўтара кнігі, друкара, дату й месца друку яе часам выдраныя з тытульнымі аркушамі, прадмовамі, прысьвячэньнямі й паслоўямі. “В 1569 г. Мамоници выпустили два издания (вучыцельнага. — А.К.) Евангелия [...] К сожалению, значительное количество экземпляров этих изданий обычно без первых двух листов (тит. л. и нн.). В Г[осударственной] Б[иблиотеке] Л[енина] прошло сверку 11 экземпляров, Родосский упомянул о 6 экземплярах, в библиотеке Санктпетербургской духовной академии — все без этих листов [...] Отсутствие этих листов во многих экземплярах наводит на мысль, что при посылке в Москву первые листы намеренно отрывались, чтобы издание было принято за заблудовское”⁵⁷⁰. Але А.Гарфункель, апісваючы экзэмпляр Заблудаўскага эвангелья 1569 г. у бібліятэцы Ленінградзкага ўнівэрсытэту, у якім таксама “нет л. 1 нн., отрезана нижняя часть л. 4 нн.”, думае, што тут проста “удалены части текста, свидетельствующие о западном (г. зн. беларускім. — А.К.) происхождении книги”⁵⁷¹.

1906—1929 гг.

У пераходным часе (1906—1917 гг.) гэтае пары некаторыя даследчыкі-беларусы (А.Сьнітко, П.Жуковіч і інш.) яшчэ працягвалі літаратураведныя традыцыі папярэдняй пары. Але бальшыня аўтараў, адрываючыся ад тых традыцыяў, стала на шлях пераасэнсоўваньня гісторыі беларускага літаратурнага працэсу, кладучы пачаткі сучаснай беларускай літаратураведзе.

⁵⁶⁷ Добрянскій. Описание... С.229.

⁵⁶⁸ Q. 1. №391.

⁵⁶⁹ Труды. С.264.

⁵⁷⁰ Зернова А. Типография Мамоницей в Вильне. С.204.

⁵⁷¹ Гарфункель А. Цыт. пр. С.17.

Р.Зямкевіч улажыў храналягічны сьпіс 100 беларускіх старадрукаў XVI—XVIII стст.⁵⁷² А.Раманаў далей вёў пошукі помнікаў беларускага эпіграфічнага пісьменства, дасьледаваўшы й апісаўшы найстарэйшы, мажліва, з XI ст. камень-“пісанік” каля с. Каменка Вялейскага пав.⁵⁷³ Пасля колькіх папярэдніх невялікіх артыкулаў у 1896-97 гг. у розных выданьнях і публікацыі тэксту ў 1898 г. у кіеўскіх «Университетскихъ Извѣстіяхъ», у 1908 г. М.Доўнар-Запольскі перавадаў асобнай кніжкай Баркулабаўскі летапіс⁵⁷⁴, дадаўшы да яго сваё кароткае дасьледаваньне. В.Ластоўскі ў друкаванай ім у 1910 г. у газ. «Наша Ніва» й выдадзенай у тым жа годзе асобным друкам гісторыі Беларусі⁵⁷⁵ (дзе ёсьць шмат увагаў пра беларускае пісьменства XII—XVIII стст.⁵⁷⁶) упершыню апублікаваў з свайго збору Берасьцейскі сьпісак Прамовы Мялешкі⁵⁷⁷ й Ліст Камунякі да Абуховіча⁵⁷⁸. У сувязі з 400-годзьдзем друкарскай і літаратурнай дзейнасьці Ф.Скарыны ў беларускай прэсе 1917 г. зьявіўся шэраг навукова-папулярных артыкулаў В.Ластоўскага⁵⁷⁹, Р.Зямкевіча⁵⁸⁰, М.Гарэцкага⁵⁸¹ й інш. аўтараў.

Новыя спробы нарысаў гісторыі беларускай літаратуры зрабілі М.Багдановіч⁵⁸² і А.Хлябцэвіч⁵⁸³ (першы — ад старажытных часоў, другі — ад XVII ст.).

⁵⁷² Беларуская бібліяграфія // Першы беларускі каляндар «Нашай Нівы» на 1910 год. Вільня, 1910. Б.70-75.

⁵⁷³ Романовъ Е. Вилейскій камень // Записки Сѣверо-Западнаго отдѣла Русскаго географическаго общества. Кн.2. Вильна, 1911. С.57-64.

⁵⁷⁴ Довнаръ-Запольскій М. Баркулабовская лѣтопись. Киевъ. 1908. Публікацыі М.Доўнар-Запольскага тройчы перадрукоўваў А.Раманаў у Беларусі (у «Могилевскихъ губернскихъ вѣдомостяхъ», 1899, №52, 54, 56-59, 64, 65, 70 і 71; у «Могилевской старинѣ», вып.1. Могилевъ, 1900. С.1-18; у «Памятной книжкѣ Виленскаго генераль-губернаторства на 1910 годъ», Вильна, 1909. Ч.3. С.1-58) і чацьверты раз у ягоным зборніку ў Адэсе («Первоисточники для истории Могилевского края», вып.1. 1916. С.1-41).

⁵⁷⁵ Власт. Кароткая гісторыя Беларусі. Вільня, 1910.

⁵⁷⁶ Б.7, 20, 22, 26, 31, 42-45, 58-59, 63, 92-94, 98-104 і інш.

⁵⁷⁷ Б.59-62.

⁵⁷⁸ Б.72-75 (Кракаўскі сьпісак з папраўкамі паводле сьпіску збору Я.Луцкевіча).

⁵⁷⁹ W.L[astoŭski]. U 400-letniuju hadaŭščynu // Номан. 1917. №7(99).

⁵⁸⁰ Зямкевіч Р. 400-лецьце беларускага друку // Вольная Беларусь. 1917. №12. 6 жніўня; Значэньне Францішка Скарыны ў беларускай культуры // Тамсама. №13.

⁵⁸¹ Гарэцкі М. Доктар Францыск Скарына // Вольная Беларусь. №12.

⁵⁸² Богдановичъ М. Бѣлорусское возрождение. Москва, 1916 (адбітка з час.: Украинская жизнь (Москва). 1915. №1-2). Нарыс быў перакладзены ва ўкраінскую мову й выдадзены ў Аўстрыі: Богдановичъ М. Білоруське відродження. Відень, 1916 (Перад гэтай, большай працай, у 1911 г. М.Багдановічам была напісаная «Кароткая гісторыя беларускай пісьменнасьці да XVI сталяцця», апублікаваная аднак толькі ў 1928 г. у т.2 акадэмічнага выданьня ягоных твораў у Менску).

⁵⁸³ Хлебцевичъ Е. Народническая поэзія бѣлорусовъ. Петроградъ, 1917.

Я.Карскі, які ў гэтым часе працаваў над сваім капітальным даследаваньнем «Белорусы» (т.2, вып.1-3; т.3, вып.1, і пачаў працу над т.3, вып.2), напісаў палеаграфічны нарыс «Особенности письма западно-русских произведений, начиная съ древнейшихъ временъ»⁵⁸⁴. Нарыс гэты, у каторым упершыню ў славянскай філялёгіі выяўленыя нацыянальныя рысы беларускага пісьма, стаўся дапаможным у распазнаваньні старых беларускіх рукапісных кніжак і зборнікаў.

З замежных працаў украінскіх і польскіх аўтараў найбольш вартасныя — апісаньне беларускіх старадрукаў Украінскага царкоўнага музэю ў Львове І.Свяціцкім⁵⁸⁵, новае апісаньне з гістарычным нарысам Нясьвіскага архіву А.Барвінскім⁵⁸⁶ і манаграфія пра С.Буднага Г.Мэрчынга⁵⁸⁷.

Важным этапам у беларускай літаратураведзе быў БНРаўскі час (кан. 1917—1920 гг.), хоць і кароткі і неспрыяльны для навуковае працы ва ўмовах рэвалюцыяў, войнаў і акупацыяў. У адроджанай беларускай дзяржаве беларуская мова пасля доўгага перапынку й прасьледу ізноў сталася дзяржаўнай. Адноўленае беларускае школьніцтва вымагала падручнікаў. Паўсталі асяродкі гуртаваньня беларускіх навукоўцаў — Беларускі Педагагічны Інстытут у Менску й Беларускае Навуковае Таварыства ў Вільні.

Усё гэта спрычынілася да таго, што ў гэтым часе зьявіліся адметныя літаратураведныя працы. Хрэстаматыя з твораў старажытнай беларускай літаратуры⁵⁸⁸. Значаньне яе ня толькі ў тым, што яна храналёгічна першая, але яшчэ і ў тым, што мае дасьледніцкі характар. Укладчык яе, В.Ластоўскі, сабраў у ёй поўныя ці ва ўрыўках тэксты ня толькі ўжо дзесь публікаваных перад тым твораў (юрыдычныя акты XIII—XVI стст., Летаніс 1548 г., творы В.Цяпінскага, Л.Сапегі, А.Рымшы, Я.Пашкевіча, перакладныя царкоўныя аповесьці XV—XVII стст., жыцьцё Аляксея, чалавека Богага й інш.), але й дадаў дагэтуль невядомыя (у бальшыні з свайго збору) іншыя творы, увёўшы іх у навуковы ўжытак («Дыярыуш» С.Маскевіча, вершы й песьні

⁵⁸⁴ Карскій. Т.2. Вып.1. Варшава, 1908.

⁵⁸⁵ Свенціцкі І. Каталог церковнослов'янської печаті. Жовква, 1908.

⁵⁸⁶ Barwiński E. Archiwum ks. Radziwiłłów w Nieświeżu // Archiwum Komisji Historycznej. T.II. Kraków, 1909-1913. S.1-10.

⁵⁸⁷ Merczyng H. Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych. Kraków, 1913.

⁵⁸⁸ Łastowski W. Wypisy z białoruskiej literatury. Caść I. XIII-XVIII stst. Wilnia, 1918.

царкоўных паэтаў XVIII ст., два катэхізмы XVIII ст., беларускі пераклад «О дворѣ Турского султана» С.Старавольскага).

Адначасна два аўтары, прафэсар Беларускага Пэдагагічнага Інстытуту ў Менску (акруговы начальнік асьветы БНР) Я.Карскі й настаўнік Віленскай Беларускай Гімназіі М.Гарэцкі, напісалі першыя болей-меней поўныя й сыстэматычныя гісторыі старажытнай беларускай літаратуры: Я.Карскі — як частку й працяг свае працы «Бѣлорусы»⁵⁸⁹, М.Гарэцкі — як 1-шы разьдзел (Старадаўнае пісьменства) падручніка для сярэдняй школы⁵⁹⁰.

У працэсе працы над сваім нарысам Я.Карскі пачаў у пэрыядычных менскіх выданьнях 1919-20 гг. публікаваць яго сэрыяй паасобных артыкулаў пра А.Рымшу⁵⁹¹, Т.Еўлашэўскага⁵⁹², Ф.Кміту⁵⁹³, Прамову Мялешкі⁵⁹⁴, інтэрмэдыю 1651 г.⁵⁹⁵, беларускія летапісы⁵⁹⁶, помнікі юрыдычнага пісьменства⁵⁹⁷, духоўныя вершы й канты⁵⁹⁸, беларускую драму⁵⁹⁹ й г. д. Да нарысу гісторыі ён дадаў уступны разьдзел⁶⁰⁰ пра ролю беларускай мовы ў ВКЛ, дзе яна, як гэта ён падкрэсьліў, на ўсёй прасторы была дзяржаўнай і літаратурнай.

Я.Луцкевіч зьвярнуў увагу навукі на пісьменства беларускіх татараў-магамэтан, якія арабскія й турэцкія тэксты сваіх багаслужбовых кніг перакладалі ў беларускую мову, пішучы іх арабскім пісьмом⁶⁰¹.

У 1921-29 гг. у БССР і замежжы праца працягвалася ў тым жа кірунку. Некаторыя дасьледаваньні нат і былі

⁵⁸⁹Асобным выданьнем яна выйшла пазьней: Карскі. Бѣлорусы. Т.3. Вып.2. Старая западно-русская письменность. Петроградъ, 1921.

⁵⁹⁰Гарэцкі М. Гісторыя беларускай літаратуры. Вільня, 1920.

⁵⁹¹Беларускі пісьменьнік канца XVI ст. Андрэй Рымша // Zvon. 1919. 17 верасня.

⁵⁹²Беларускі пісьменьнік канца XVI і пачатку XVII в. Тодар Еўлашэўскі // Тамсама. 1919. 17 кастрычніка.

⁵⁹³Аршанскі стараста Філон Кміта // Беларусь. 1919. 21 кастрычніка.

⁵⁹⁴Прамова Івана Мялешкі // Тамсама. 1919. 31 кастрычніка.

⁵⁹⁵Старажытная памятка ў жывой народнай беларускай мове // Тамсама. 1919. 24 сьнежня.

⁵⁹⁶Беларускія летапісы // Тамсама. 1920. 24, 27 і 28 сакавіка.

⁵⁹⁷Старыя беларускія помнікі юрыдычнага характару // Тамсама. 1920. 2, 3, 7 красавіка.

⁵⁹⁸Духоўныя вершы і канты, штучна створаныя // Рунь (Менск). 1920. 2 траўня.

⁵⁹⁹У справе гісторыі беларускай драмы // Беларусь. 1920. 12 траўня.

⁶⁰⁰Выступленне народнага языка ў Западной Русі ў ролі літаратурнага органа // Бѣлоусы. Т.3. Вып.2. С.3-17.

⁶⁰¹Луцкевіч Я. Ай-Кітаб // Беларускае Жыцьцё (Вільня). 1920. №6.

рыхтаваныя ў папярэднім часе, але яны ці не былі тады закончаныя ці іх не падрыхтавалі да друку. Праф. М.Янчук выдаў новы нарыс гісторыі літаратуры⁶⁰². Паўнейшыя й часткова зь іншымі тэкстамі хрэстаматыі ў 1922 г. М.Гарэцкі выдаў у Вільні⁶⁰³, а ў 1925 г. з У.Дзяржынскім і П.Караваем па сваім пераездзе ў Менск⁶⁰⁴.

З крыніцаведных і бібліяграфічных працаў у гэтым часе было напісанае ў Менску, а выдадзенае ў Літве дасьледаваньне А.Шлюбскага пра лёс старых беларускіх бібліятэк і архіваў⁶⁰⁵. У Менску апублікаваныя працы 1-га зьезду беларускіх архэолягаў і архэографу⁶⁰⁶. Весткі пра беларускае юрыдычнае пісьменства (збор, публікацыя й вывучэньне ЛМ і актавых кніг) для свае гістарыяграфіі беларускага права сабраў рэктар Беларускага дзяржаўнага ўнівэрсытэту У.Пічэта⁶⁰⁷. Бібліёграф Дзяржаўнай бібліятэкі БССР Ю.Бібла падрыхтавала да друку бібліяграфію беларускіх выданьняў XVI—XVIII стст.⁶⁰⁸ Украінскія бібліёграфы У.Барвінак і П.Папоў апісалі беларускія старадрукі ў бібліятэках Кіева⁶⁰⁹, а ўжо згаданыя В.Ператц і Ю.Кузьняцова — у бібліятэках Ленінградзкага⁶¹⁰ й Саратаўскага⁶¹¹ ўнівэрсытэтаў.

Архэаграфічная камісія Інстытуту Беларускае Культуры ад 1927 г. пачала выдаваць укладаныя З.Даўгялам зборы

⁶⁰² Янчук Н. Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры. Старадаўні пэрыяд. Менск, 1922.

⁶⁰³ Гарэцкі М. Хрэстаматыя беларускае літаратуры (XI век — 1905 г.). Вільня, 1922.

⁶⁰⁴ Гарэцкі М., Дзяржынскі У., Каравай П. Выпісы зь беларускае літаратуры. Ч.1. Масква—Ленінград, 1925.

⁶⁰⁵ Шлюбскі А. Доля кнігасхову і архіваў зямель крыўскіх і был. Вялікага княства Літоўскага. Коўна, 1925.

⁶⁰⁶ Працы Першага Зьезду Дасьледчыкаў Беларускае Архэалёгіі і Архэаграфіі 17-18 студзеня 1926 году. У Менску, 1926.

⁶⁰⁷ Пічэта У. Распрацоўка літоўска-беларускага права ў гістарычна-юрыдычнай літаратуры // Польша. 1926. №8 і 1927. №2 (перадрук у перакладзе па-расейску // Пичета В. Белоруссия и Литва XV—XVI вв. Москва, 1961. С.413-455).

⁶⁰⁸ Бібла Ю. Летапіс беларускага друку. Ч.1. Каля 1927 (праца гэтая не была выдадзена).

⁶⁰⁹ Барвінок В. Загальний огляд стародруків кийвських бібліотек // Бібліологічні вiсти. Ч.1-3. Київ. 1924; Попов П. Слов'янські інкунабули бібліотек // Тамсама.

⁶¹⁰ Гл. зноску 564.

⁶¹¹ Кузнецова Ю. Українськи та білоруськи видання XVI—XVII стст. у бібліотеці Саратовського університету // Бібліологічні вiсти. 1928. №1. Б.33-38.

помнікаў беларускага юрыдычнага пісьменства XV—XVIII стст.⁶¹²

Выдатным выданьнем, якое творча падагуліла ўсе папярэднія дасьледаваньні пра Ф.Скарыну й гісторыю беларускага друку ды папоўніла іх новымі матэрыяламі, быў юбілейны зборнік Інбелкульту з нагоды прыпадалага на 1925 год (як тады ўважалася) 400-годзьдзя друку ў Беларусі⁶¹³, дзе да нашае тэмы найбліжэйшае дачыненне маюць працы М.Пятуховіча⁶¹⁴, У.Пічэты⁶¹⁵ й Я.Воўк-Левановіча⁶¹⁶. У 1926 г. З.Даўгяла выявіў у Адэскай дзяржаўнай бібліятэцы новы сьпісак Ліста да Абуховіча (сьпісак Л.Люблінскага) і апублікаваў яго, разам з трыма ўжо ведамымі сьпіскамі Прамовы Мялешкі пры нарысе⁶¹⁷, у якім ён (сьледам за М.Балінскім⁶¹⁸, У.Сыракомлям⁶¹⁹ і В.Ластоўскім⁶²⁰) абгрунтоўвае аўтарства гэтых твораў Купрыяну Камуняку. Украінскі аўтар Т.Сушыцкі ў працы пра летапісы ВКЛ⁶²¹ удакладніў прапанаваную ў свой час М.Кастамаравым⁶²² і Б.Вахевічам⁶²³ клясыфікацыю іх на тры рэдакцыі, а С.Барысёнак прасачыў вывучэньне Статуту 1529 г., падрабязна разгледзеўшы ўсе ведамыя сьпіскі яго⁶²⁴.

Мову паасобных помнікаў дасьледавалі С.Некрашэвіч і Я.Лёсік.

⁶¹² Беларускі архіў. Менск. Т.1. 1927 (акты XVI—XVII стст. з архіваў Магілёва, Кракава, Варшавы, Масквы й Ленінграду); Т.2. 1928 (кніга Запісаў 16 ЛМ, XV—XVI стст.) і Т.3. 1930 (акты 1494-1791 г. з ЛМ). З прычыны арышту З.Даўгялы выхад т.3 быў затрыманы (на тытульнай балонцы — 1930 г., на вокладцы — 1931), а загаловак ягоны зьменены (на тытульнай балонцы — Беларускі архіў. Т.3, на вокладцы — Менскія акты. Вып.1).

⁶¹³ 400-лецьце беларускага друку (1525-1925). У Менску, 1926.

⁶¹⁴ Піотуховіч. Францішак Скарына і яго літаратурная дзейнасьць. Б.157-179 і адбітка (Карацейшая рэдакцыя артыкула была надрукаваная ў час. «Асьвета». Менск, 1925. №7).

⁶¹⁵ Пічэта У. Друк на Беларусі ў XVI—XVII сталецьнях. Б.228-261; яго ж: Scriniana (1776-1926). Б.284-327 (перадрук у расейскім перакладзе — Белоруссия и Литва XV—XVI вв. С.731-788).

⁶¹⁶ Воўк-Левановіч Я. Мова выданьняў Францішка Скарыны. Б.262-283 (і адбітка).

⁶¹⁷ Даўгяла З. Зь беларускага пісьменства XVII ст. // Працы Беларускага дзяржаўнага ўнівэрсытэту. №16. Менск, 1927. Б.169-211.

⁶¹⁸ Baliński M. Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku. Wilno, 1859. S.VII-IX.

⁶¹⁹ У кнізе: Dzieje literatury w Polsce. T.III. Warszawa, 1857. S.169.

⁶²⁰ Кароткая гісторыя Беларусі. Б.72; Ластоўскі. Б.447.

⁶²¹ Сушицкий Т. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури. Київ. Ч.1. 1921; Ч.2. 1929.

⁶²² У ягоных лекцыях расейскай гісторыі, апублікаваных у СПб, у 1861 г.

⁶²³ У ягоным артыкуле пры публікацыі Румянцаўскага сьпіску летапіса.

⁶²⁴ Борисенко С. Списки Литовского Статута 1529 // Праці Комісії для вивучання історіі заходно-руського та українського права. Вып.VI. Київ, 1929.

Актыўнымі былі дасьледчыкі й па-за межамі СССР. Гістарычны нарыс пра Віленскі Цэнтральны архіў з новымі дадзенымі пра яго напісаў польскі гісторык і архэограф Р.Мяніцкі⁶²⁵. В.Ластоўскі ўлажыў багатую на фактычны матэрыял і шырока камэнтаваную ім бібліяграфію помнікаў беларускага рукапіснага й друкаванага пісьменства X—XVIII стст.⁶²⁶ Найбольшая навуковая вартасьць яе (паміма некаторых мэтадалягічных хібаў і недакладнасьцяў) у тым, што яна ў адрозьненьне ад працаў у БССР да беларускага пісьменства залічае ўсе, ведамыя аўтару, беларускія помнікі X—XVIII стст. у царкоўнаславянскай мове; дае інфармацыі пра помнікі, якія перад тым не былі ведамыя ў навуцы; у ёй апублікаваныя невядомыя да таго творы беларускага пісьменства ці новыя іхныя сьпіскі («Розмова царя Давыда зь царемь Волотомь Волотовичемь»⁶²⁷, Ліст Камунякі да Абуховіча, паводле сьпіска Беларускага музэю ймя Я.Луцкевіча ў Вільні⁶²⁸, Калядныя вершы 1790 г.⁶²⁹ і інш.). У розных беларускіх выданьнях Літвы В.Ластоўскі перавыдаў «Лексис» Л.Зізанія (1596 г.)⁶³⁰, Наваградзкі сьпісак беларускага летапісу 1548 г.⁶³¹ і інш. невялікага памеру помнікі старога беларускага пісьменства. Ён жа дасьледаваў лексыку старабеларускай мовы, апублікаваўшы два слоўнікі — слоўнік ЛМ (паводле выданьня: М.В.Довнар-Запольскій. Акты Литовско-Русскаго государства, 1390—1529 гг. Москва, 1899)⁶³² і слоўнік тэкстаў, прыведзеных у ягонай бібліяграфічнай кнізе⁶³³.

У сувязі з згаданым юбілеем працы пра Ф.Скарыну й гісторыю беларускага друку напісалі А.Станкевіч⁶³⁴, І.Дварчаніч⁶³⁵ і Л.Абрамовіч⁶³⁶.

⁶²⁵ Mienicki R. Archiwum akt dawnych w Wilnie w okresie od 1795 do 1922 roku. Warszawa, 1923.

⁶²⁶ Ластоўскі.

⁶²⁷ Б.582-584.

⁶²⁸ Б.575-576.

⁶²⁹ Б.631-632.

⁶³⁰ Крывіч. 1924. №2/8. Б.52-65.

⁶³¹ Летописецъ Великого князства Литовского и Жомойтского (Паводле сьпіску гр. Рачынскага). Коўна, 1925 (адбітка з: Ластоўскі. Б.189-241).

⁶³² Верашчака Ю. Слоўнік старакрыўскай актавай мовы // Крывіч. 1925. №10/2. Б.91-102 (паўторна: Ластоўскі. Б.594-604).

⁶³³ Слоўнік старакрыўскай (беларускай) пісьменнасьці // Ластоўскі. Б.641-719.

⁶³⁴ Stankiewicz A. Doktor Franciszak Skaryna — pierwszy drukar białoruski, 1525-1925. Wilnia, 1925.

⁶³⁵ Dvorčanin I. František Skaryna jako kulturní pracovník a humanista na běloruské půdě. Praha, 1925-26 (доктарская дысэртацыя — машынапіс Архіву Карлавага ўнівэрсытэту ў Празе. №1331 // Запісы. №5. 1970. №506).

⁶³⁶ Abramowicz L. Cztery wieki drukarstwa w Wilnie. Zarys historyczny (1525-1925). Wilno, 1925.

Ня лішнім будзе тут дадаць, што з мэтаю інфармацыі заходнеэўрапейскай навукі пра беларускую літаратуру й літаратураведу Я.Карскі ў навуковых пэрыёдыках і зборніках Прагі, Бэрліну й Заграбу рознымі мовамі апублікаваў колькі артыкулаў⁶³⁷ і выдаў кніжку: *Geschichte der weissrussischen Volksdichtung und Literatur*, Berlin und Leipzig, 1926.

1929 г. — 2-ая сусьветная вайна

Яшчэ ня высахла друкарская фарба на публікацыях пра Ф.Скарыну й 400-годзьдзе друку ў Беларусі⁶³⁸, як сакратар ЦК КП(б)Б В.Кнорын у пагромным і дырэктыўным артыкуле⁶³⁹ накінуўся на ўвесь ход ведзенай да таго навуковай працы ў галіне беларускай літаратураведы, зьвязанага зь ёю мовазнаўства й наагул гісторыі Беларусі ва ўсіх ейных аспэктах. “Права беларускіх працоўных на беларускую мову, — заявіў ён, — выцякае зусім не з таго, што жыву і працаваў на беларускай мове сярэднявековы манах (? — А.К.) Скарына [...] Мы так раскрытыкуем Смаляцічаў і Тураўскіх, — пагражаў ён, — што двух радкоў ім будзе шкада прысьвяціць у гісторыі”⁶⁴⁰.

Гэта быў першы сыгнал новага курсу нацыянальнай палітыкі Масквы ў Беларусі. За ім зьявілася цэлая сэрыя падобных артыкулаў у маскоўскай «Правде» й іншых пэрыядычных выданьнях, а яшчэ ў большай колькасьці ў газэтах і часопісах БССР, а нат і асобныя брашуры й кнігі. Усе яны атакавалі адно й тое ж: дасьледчыкі беларускага мінулага “лічаць, што не Кастрычнік зьявіўся пачаткам росквіту беларускай культуры, а шукаюць беларускі рэнэсанс (залаты век) у сярэднявекі; заснавальнікамі беларускай культуры лічаць манахаў (? — А.К.) Скарыну і Сымона (? — А.К.) Тураўскага [...] Поруч з гэтым, актыўна праводзіцца работа па ідэалізацыі мінулага Беларусі — сьвяткаваньне 400-годзьдзя беларускае прэсы (? — А.К.) і юбілей Скарыны [...] ідэалізацыя сярэднявечнага пісьменства праз падручнікі гісторыі беларускае літаратуры, пісанья М.Гарэцкім, Чар-

⁶³⁷ Гл. Спісок печатных работ академика Е.Ф.Карского // Труды. С.687-689.

⁶³⁸ Пры нагодзе заўважым, што хоць на юбілейным зборніку Інбелкульту й стаіць дата 1926 г., у запраўднасьці ён выйшаў толькі ў сярэдзіне 1927 г.

⁶³⁹ Кнорын В. Аб рашаючых “дробязях” у вялікім пытаньні // Асьвета (Менск). 1928. №4. Б.4.

⁶⁴⁰ Тамсама.

жынскім⁶⁴¹, Піотуховічам...”⁶⁴² Г. зв. кастрычніцкі пленум ЦК КП(б)Б, скліканы ў 1930 г. спецыяльна ў пытанні нацыянальнай палітыкі камуністычнай партыі ў БССР, надаў гэтай падрыхтоўчай кампаніі ў прэсе й друку афіцыйнае завяршэнне.

Уся папярэдняя даследчая праца была абвешчана “контррэвалюцыйнай”, урадава спынена й забаронена. Усе навуковыя выданні й падручнікі з усіх бібліятэк “із’ятыя” й знішчаныя⁶⁴³ (трыманьне іх у прыватных руках цягнула за сабою арышт і засуд). З вучэбных праграмаў усіх навучальных устаноў беларускае пісьменства Х—XVIII стст. было поўнасьцю выкрэслена. А ўсе згадваныя тут даследчыкі — А.Шлюбскі, З.Даўгяла, В.Ластоўскі⁶⁴⁴, У.Пічэта, М.Гарэцкі, С.Некрашэвіч, Я.Лёсік, М.Пятуховіч, М.Мялешка, Ю.Бібіла, І.Дварчанін⁶⁴⁵, У.Дзяржынскі, Я.Воўк-Левановіч і шмат іншых — у 1930-ых гг. арыштаваныя й высланыя; ніхто зь іх ужо ніколі не вярнуўся ў Беларусь⁶⁴⁶.

Інстытуту філязофіі Беларускай АН было даручана навукова апраўдаць гэты новы курс нацыянальнай палітыкі і ўсе выкліканыя ім зьмены й рэпрэсіі. І як гэта ні парадаксальна, але пад грыфам гэтай навуковай установы й пад рэдакцыяй ейнага дырэктара С.Вальфсона (ён жа й адзін з галоўных аўтараў) выходзіць кніжка калектыўнага аўтарства “брыгады” супрацоўнікаў Інстытуту — «“Навука” на службе нацдэмаўскай контррэвалюцыі»⁶⁴⁷.

У ёй усялякая навуковая праца ў галіне даследаваньня беларускага пісьменства й мовы Х—XI стст. асуджаецца. Як сьмелі, паводле яе, беларускія філэлягі займацца пошукам якіхсьці “скарынінскіх традыцыяў” “... у пісаньнях Сымона Буднага, у перакладзе эвангелья Васілём Цяпінскім, у

⁶⁴¹ Гэта сапраўднае прозьвішча У.Дзяржынскага.

⁶⁴² Сянькевіч А. За ленинскую лінію ў нацпалітыцы // Польша. 1930. №11/12. Б.172-173.

⁶⁴³ Гл. артыкул: Ясенскі А. Як бальшавікі нішчылі нацыя кнігі // Беларускі Работнік (Бэрлін). 1944. №29. 16 ліпеня (перадрук зь менскай «Беларускай газэты»). Тут апісанья ці названьня «Зводны кантрольны сьпіс выданьняў ДВБ, якія сьпісаны ў макулатуру, 1935» (1778 назваў “выданьняў на белмове і мовах нацменшасцей”); “Папка №2 Актаў із’ятых кніг у 1936 г. па загаду Галоўліта” й іншыя, а ў тым і “Спіс із’ятых спісаў па із’яццю літаратуры для звароту Галоўліту”)у ім — сьпіс 26 падобных сьпісаў).

⁶⁴⁴ У 1927 г. ён пераехаў у Менск.

⁶⁴⁵ У 1932 г. як вязень польскай турмы ён быў выменены ў БССР, дзе ў наступным годзе арыштаваны.

⁶⁴⁶ Выключэньне — Ю.Бібіла, якой у 1959 г. дазволілі вярнуцца ў Менск.

⁶⁴⁷ Т.І. Менск, 1931.

Літоўскай мэтрыцы, у Баркулабаўскім летапісе, у слоўніку Бярыны (? — А.К.) [...] у прэпадобнага Клімента і г. д. Усе гэтыя сярэднявечныя, пераважна рэлігійныя дакуманты (? — А.К.) дакладна вывучаліся, аналізаваліся, дасьледаваліся...”⁶⁴⁸ “Тут даволі толькі пералічыць некаторыя галоўныя “працы” нацдэмаў. Так, б. віцэ-прэзыдэнт БАН⁶⁴⁹ Некрашэвіч зьмяшчае ў 1928 г. у зборніку «Працы клясы філялёгіі» свой “навуковы” артыкул аб мове “кнігі прэпадобнага атца нашага Касьяна Рымлянкіна Ераміты”⁶⁵⁰. Лёсік таксама вывучае графіку, правапіс і мову “тэстамэнту кн. Саламярэцкага й двух другіх дакумэнтаў з гісторыі Саламярэцкіх XVI ст.” [...] У працах Катэдры этнаграфіі за 1928 г. Ластоўскі зьмяшчае такую “навуковую” працу, як «Духоўныя вершы 1702 г.»⁶⁵¹. Брыгада Інстытуту абураецца, што “Камісія гісторыі мовы вынесла гэткую пастанову адносна ўкладаньня гістарычнага слоўніка: “У першую чаргу прыступіць да выкарыстаньня найвыдатнейшых помнікаў старадаўняе беларускае мовы, як Статут Літоўскі 1588 г., эвангелье Цяпінскага 1570-80 гг., Еўеўскае эвангелье 1616 г., беларускія летапісы [...] граматы XIII—XIV стст., дакумэнты Літоўскай мэтрыкі і іншыя”⁶⁵². І “трэба дадаць, — працягвае яна далей, — што па 1928 г. у камісію паступіла запісаных на карткі для слоўніка 24 190 слоў, выпісаных зь яп. Каліста⁶⁵³, літоўскіх і беларускіх летапісаў. Дваццаць чатыры тысячы сто дзевяноста тэрмінаў (? — А.К.), так сказаць, першай якасьці, і ў той жа час зь ленінскіх твораў прынята ўсяго 57 тэрмінаў”⁶⁵⁴. І г. д.

Гэтымі прычынамі й тлумачыцца той сумны факт, што ў азначаным часе ў БССР не было ніякіх новых навуковых працаў пра беларускае пісьменства X—XVIII стст. Дзеля поўнай аб’ектыўнасьці, можна назваць тут дзеве другарадных публікацыі па-за БССР — Я.Карскага⁶⁵⁵ й В.Ператца⁶⁵⁶

⁶⁴⁸ “Навука” на службе нацдэмаўскай контррэвалюцыі. Т.1 Б.107.

⁶⁴⁹ Беларуская Акадэмія Навук, у якую 1 студзеня 1929 г. быў рэарганізаваны Інбелкульт на аснове пастановы ЦВК і СНК БССР ад 13 кастрычніка 1928 г.

⁶⁵⁰ Кнігі «О уставахъ монастырскихъ».

⁶⁵¹ Б.182.

⁶⁵² Б.132.

⁶⁵³ Г. зн. зь Еўеўскага вучыцельнага эвангелья 1616 г.

⁶⁵⁴ Б.134.

⁶⁵⁵ Карский Е. К истории белорусского языка в XVII столетии // Известия ОРЯС. Т.3. Кн.1. Ленинград, 1930. С.55-74 (Разгляд мовы рукапіснай Трыодзі XVII ст. Бібліятэкі Беларускай АН).

⁶⁵⁶ Перетц В. Рукописи библиотеки Московского университета, Самарских библиотеки и музея и минских собраний. Ленинград, 1934.

(першая зь іх напісаная перад 1930 г., адно апублікаваная ў 1930 г.; а другая беларускую бібліяграфію закранае толькі часткава) — ды адзінае выданьне ў БССР, яшчэ адна, запозьненая хрэстаматыйнага характару публікацыя помнікаў юрыдычнага пісьменства⁶⁵⁷, прызначаная галоўна для сэмінарскіх заняткаў студэнтаў у вышэйшай школе, падрыхтаваная да друку З.Даўгялам, але выданьне якой з прычыны арышту ўкладчыка ўсё адкладалася ці зусім здымалася з выдавецкага пляну АН.

Прагал гэтай пустэчы ў БССР і СССР у некаторай меры запаўняўся працаю замежамі. А.Луцкевіч напісаў гістарычны нарыс з апісаньнем Беларускага музэю ймя Я.Луцкевіча ў Вільні⁶⁵⁸. Др. Я.Станкевіч у Вільні й Празе апублікаваў свае дасьледаваньні беларускае літаратуры арабскім пісьмом⁶⁵⁹. Манаграфію пра друкарню Мамонічаў выдаў Хв.Льляшэвіч⁶⁶⁰.

Як і перад тым, актыўны ўдзел у дасьледаваньнях беларускага пісьменства бралі й навукоўцы іншых народаў. І.Сьвяціцкі апісаў беларускія пергамінныя рукапісы Ўкраінскага нацыянальнага музэю ў Львове⁶⁶¹. Новы нарыс пра Віцебскі Цэнтральны архіў апублікаваў Р.Мяніцкі⁶⁶².

У 400-годзьдзе Статуту ВКЛ 1529 г. польскія гісторыкі выдалі ў Вільні (праўда, з спазьненьнем) юбілейны зборнік⁶⁶³, дзе паміж працаў, датычных пераважна гісторыі права, ёсьць артыкул С.Пташыцкага⁶⁶⁴, у якім дасьледуюцца выданьні Статуту 1588 г. і пераклады яго ў польскую й маскоўскую актавую мову XVII ст. У двухтомнай манаграфіі праф. Каўнаскага ўнівэрсытэту І.Лапы пра Статут 1588 г.⁶⁶⁵ сабраны багаты фактычны й дасьледчы матэрыял да гісторыі

⁶⁵⁷ Гісторыя Беларусі ў дакумэнтах і матэрыялах. Т.1 (IX—XVIII стст.) / пад рэд. В.К.Шчэрбакова, К.І.Кернажыцкага і Д.І.Даўгялы. Менск, 1936.

⁶⁵⁸ Луцкевіч А. Беларускі музэй ім. Івана Луцкевіча // Гадавік Беларускага Навуковага Таварыства ў Вільні. Вільня, 1933.

⁶⁵⁹ Станкевіч Я. Беларускія мусульмане і беларуская літаратура арабскім пісьмом. // Тамсама. Б.111Г-141; яго ж: Příspěvky k dějinám běloruského jazyka na základě rukopisu Al-Kitab // Slavia. XII. Praha, 1933-1934. S.357-390.

⁶⁶⁰ Pjaszewicz T. Drukarnia domu Mamoniczów w Wilnie (1575-1622). Wilno, 1933.

⁶⁶¹ Свенціцкі І. Опис рукописів, I, Кириличні пергаміны XII—XV вв. (Збірки Національного музею у Львові). Львів, 1933.

⁶⁶² Mienicki R. Archiwum akt dawnych w Witebsku. Warszawa, 1939.

⁶⁶³ Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego. Wilno, 1935.

⁶⁶⁴ Ptaszycki S. Pierwsze wydanie trzeciego Statutu Litewskiego i jego przeróbki. S.159-184.

⁶⁶⁵ Лаппо И. Литовский Статут 1588 г. Т.1. Исследования. Ч.1, 2. Каунас, 1934 і 1936.

паўстання, друку і вывучэння Статуту; у дадатку апублікаваны поўны ягоны тэкст⁶⁶⁶.

З колькімі артыкуламі пра Ф.Скарыну, з якіх значнейшы — біяграфічны, з новымі дадзенымі пра апошні пэрыяд жыцця Ф.Скарыны ў Празе⁶⁶⁷, выступіў праф. Праскага ўніверсітэту А.Флароўскі. Нарвэскі славіст Х.Станг выдаў дзве манаграфіі пра мову юрыдычнага пісьменства ВКЛ у XIII—XVIII стст. У адной з іх ён даследаваў мову канцылярыяў вялікіх князёў Вітаўта, Казімера, Аляксандра і двух Жыгімонтаў⁶⁶⁸, вызначыўшы за дыялектную аснову дзяржаўнай мовы ВКЛ беларускія гаворкі, блізкія да гаворак віленскіх; у другой даследаваў мову Полацкіх граматаў XIII—XVI стст.⁶⁶⁹

Ад 2-ой сусветнай вайны

Па-за БССР і СССР праца працягваецца бязь зменаў, як і перад тым.

Прыкметных поспехаў дасягнулі бібліёграфы, якія ў бібліятэках Швэцыі, Ангельшчыны, Ірландыі і іншых краёў Захаду выявілі і апісалі рэдкія ці зусім невядомыя да таго рукапісы і выданьні беларускіх друкарняў XVI—XVIII стст. Л.Чэльбэрг⁶⁷⁰ у каталёгу старых славянскіх кніг бібліятэкі каралеўскага ўніверсітэту ў Упсале (Швэцыя) аднаставаў 18 беларускіх старадрукаў 1585—1695 гг. з друкарняў Вільні, Магілёва і Куцейны, спасярод якіх — 2 поўныя экзэмпляры вуніацкага катэхізму 1585 г. (больш нідзе не спатыканыя⁶⁷¹) і 5 выданьняў невядомых да 1951 г. бібліяграфіі (буквары С.Собаля, выданьня 1645 г. у Вільні і 1649 г. у Магілёве; малітоўнік з малітвамі Кірылы Тураўскага, выданьня 1609 г., і інш.).

Дж.Барнікот і Дж.Сіманс⁶⁷² у бібліятэках Аксфордзкага і Кэмбрыджскага ўніверсітэтаў у Ангельшчыне апісалі 11

⁶⁶⁶ Литовский Статут 1588 г. Т.2. Каунас, 1938.

⁶⁶⁷ Florovskij A. Nové správy o pobytu Františka Skoryny v Praze // Časopis Národního Musea. Oddíl Duchovédný. Roč. CX. Praha, 1936. S.11-19.

⁶⁶⁸ Stang Chr. Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen. Oslo, 1935.

⁶⁶⁹ Stang Chr. Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polozk. Oslo, 1939.

⁶⁷⁰ Kjellberg L. Catalogue des imprimés slavons des XVI-e, XVII-e et XVIII-e siècles conservés à la Bibliothèque de l'Université Royale d'Uppsala. Uppsala, 1951.

⁶⁷¹ У адзіным ведамым экзэмпляры Бібліятэкі імя Салтыкова-Шчадрына ў Ленінградзе, даследаваным Я.Карскім (Труды. С.190 і наст.), захаваліся толькі тытульны аркуш і 5-ы разьдзел кнігі (аркушы 42-47 і 49-52).

⁶⁷² Barnicot J.D.A., Simmons J.S.G. Some unrecorded earlyprinted slavonic books in English libraries // Oxford Slavonic Papers. Vol. 2. Oxford, 1951. P.98-118.

невядомых да 1951 г. беларускіх старадрукаў 1574-1644 г. зь віленскіх друкарняў П.Мсьціслаўца, В.Гарабурды, Мамонічаў і Сьвятадухаўскага манастыра (спаміж іх — 4 розныя буквары 1593—1618 г.). Іншыя бібліяграфічныя працы, у якіх выяўлены рэдкія ці ўнікальныя беларускія друкаваныя й рукапісныя кнігі XVI—XVIII стст. — апісаньні славянскіх кніг каралеўскай бібліятэкі ў Капэнгагене⁶⁷³ (упершыню — невядомага да таго беларускага буквара выданьня 1618 г. у Еўі⁶⁷⁴), Кэмбрыджскіх бібліятэк у Ангельшчыне⁶⁷⁵, кірылаўскіх старадрукаў бібліятэкі архібіскупа Марша ў Дубліне⁶⁷⁶ (найбольш падрабязна і ўпершыню — буквара выданьня 1653 г. у Куцейне)⁶⁷⁷, нямецкай краёвай бібліятэкі ў Гоце (унікальнага экзэмпляру магілёўскага буквара С.Собаля 1648 г.)⁶⁷⁸ і Беларускай бібліятэкі імя Ф.Скарыны ў Лёндане⁶⁷⁹. Біскуп Часлаў (Сіповіч) пазнаёміў⁶⁸⁰ зь невядомым у бібліяграфіі архірэйскім літургіконам XVII ст. (рукапіс Беларускай бібліятэкі імя Ф.Скарыны ў Лёндане) раўналежна ў дзвюх мовах — царкоўнаславянскай і лацінскай.

Вывучэньне помнікаў юрыдычнага пісьменства ўзбагацілася бібліяграфічнай працай праф. Л.Акіншэвіча⁶⁸¹, у якой (праўда, галоўна з гледзішча гісторыі права) даецца паўнейшая на сёньня бібліяграфія дасьледаваньняў праўніцкай літаратуры ВКЛ ад пач. XIX ст. да 2-ой сусьветнай вайны (тут названыя 324 працы 127 аўтараў).

Бібліятэкар Беларускай бібліятэкі імя Ф.Скарыны ў Лёндане а. Аляксандар Надсон зрабіў новую пасьля 1886 г., поўную й дакладнейшую публікацыю Успамінаў Тодара

⁶⁷³ Crone H. Gamle slaviske tryk i det Kongelige Bibliotek // Fund og Forskning i det Kongelige Biblioteks Samlinger. IV. København, 1957.

⁶⁷⁴ №11.

⁶⁷⁵ Tytgel E., Simmons J. Slavonic books before 1700 in Cambridge Libraries // Transactions of the Cambridge Bibliographical Society. Vol.3. Cambridge, 1963.

⁶⁷⁶ Симмонс Дж. О некоторых старопечатных кириллических книгах в Дублине // Книга. Сб.8. 1963. С.245-254.

⁶⁷⁷ Тамсама. С.247-253.

⁶⁷⁸ Claus H. Slavia-Katalog der Landesbibliothek Gotha. Berlin, 1961.

⁶⁷⁹ Nadson A. Some Old and Rare Books in the Francis Skaryna Library in London // Journal. Vol.III. No.4. 1976. P.365-369. Таксама яго ж: За два гады (Крыху пра Бібліятку і музэй Ф.Скарыны ў Лёндане) // БШ. 1973. №2(136). Б.10-13; Новыя набыткі беларускай бібліятэкі // Тамсама. 1975. №3-4 (145-146). Б.4-8.

⁶⁸⁰ Ч.С. Рукапіс Архірэйскай Літургіі з XVII стагодзьдзя // Тамсама. 1972. №4(132). Б.11-12.

⁶⁸¹ Okinshevich L. The Law of the Grand Duchy of Lithuania: Background and Bibliography. New York, 1953.

Еўлашэўскага (1546—1604 гг.)⁶⁸² (паводле публікацыі сьпіска был. Бібліятэкі Асалінскіх у Львове з выпраўленьнем у ёй некаторых памылак, выяўленых пры супастаўленьні яе з польскім перакладам з арыгіналу, зробленым у сяр. XIX ст. Л.Цямнеўскім⁶⁸³ для кн. Любамірскага); да публікацыі а. А.Надсон дадаў уступны артыкул⁶⁸⁴, камэнтар⁶⁸⁵ і паралельны ангельскі пераклад. Ён апублікаваў таксама з «Полуустава» 1695 г. невядомыя гісторыі пісьменства арыгінальныя творы прыватна-царкоўнай і сьвецка-панэгірычнай паэзіі — «Молитвы при святой литургии»⁶⁸⁶ й верш «На гербовный клейноть [...] (Прапойскага й Гомельскага старастаў. — А.К.) Красинскихъ»⁶⁸⁷. Іншыя невядомыя вершы — «На гербъ [...] Сапеговъ» з «Новага Завѣту» (Вільня, 1623) і панэгірык яп. Мсьціслаўскаму, Аршанскаму й Магілёўскаму Язэпу Гарбацкаму з «Новага Завѣту» (Куцейна, 1652) — апублікавалі рэдакцыя органу Ангельска-Беларускага Таварыства ў Лёндане «Journal of Byelorussian Studies»⁶⁸⁸ і др. Г.Лімінг зь Лёнданскага ўнівэрсытэту⁶⁸⁹.

Група аўтараў Інстытуту літаратураведы Польскай АН А.Кавэцка-Грычова, К.Каратаева й В.Краеўскі ў шматтомнай гісторыі польскага кнігадруку адзін том (том 5⁹⁰) прысьвяцілі гісторыі беларускага друку. Паміма некаторых недакладнасьцяў і прадузятасьці ў выкладзе, у гэтай працы з розных крыніцаў (названых асобна для кожнай друкарні) сабраны найбольшы фактычны матэрыял пра друкарскія асяродкі, друкарні; друкароў і друкі ВКЛ у межах па Люблінскай вуніі 1569 г. ад Ф.Скарыны да кан. XVIII ст. В.Тумаш удакладніў гісторыю друкарні П.Мсьціслаўца⁶⁹¹ й пракамэнтаваў скупыя інфармацыі рукапіснага каталёгу Бадлейскай бібліятэкі ў Аксфордзе з 1684 г.⁶⁹², зарэгістраваўшага 7 друкаваных беларускіх газэтных выданьняў 1563—1617 гг.

⁶⁸² Journal. Vol.I. No.4. 1968. P.282-330.

⁶⁸³ Pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego, Nowogrodzkiego podśądka. Wydał T. X-że L. Warszawa, 1860.

⁶⁸⁴ P. 269-281.

⁶⁸⁵ P. 332-348.

⁶⁸⁶ Б.Ш. 1970. №5(122). Б.7-10; №6(123). Б.5-9; 1971. №1(124). Б.6-9. №2(125). Б.5-7.

⁶⁸⁷ Тамсама. №5(122). Б.6.

⁶⁸⁸ Journal. Vol.I. No.2. 1966. P.67.

⁶⁸⁹ Ibid. Vol.III. No.2. 1974. P.126.

⁶⁹⁰ Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Zeszyt 5. Wielkie Księstwo Litewskie. Wrocław-Kraków, 1959.

⁶⁹¹ Тумаш В. Друкарня Пётры Мсьціслаўца // Запісы. 1975. Кн.13. Б.3-29.

⁶⁹² Максімовіч Р. «Навіны грозныя» 1563 году. Да гісторыі зачаткаў беларускіх газэтных выданьняў // Тамсама. 1966. Кн.4. Б.247-250.

Праф. славянскіх моваў Калюмбійскага ўнівэрсытэту ў Нью-Ёрку Г.Шавялёў, апіраючыся на крытэры, якімі карысталіся ці якія выказалі Я.Карскі, І.Агіенка⁶⁹³, А.Жураўскі⁶⁹⁴, У.Анічэнка⁶⁹⁵ й нек. іншыя філэлягі, прапанаваў свой, больш спрэчызаваны, крытэры для разьмежаваньня беларускіх і ўкраінскіх помнікаў пісьменства зь перад 1569 г.⁶⁹⁶

У працэсе выяўленьня помнікаў беларускага пісьменства ў бібліятэках Заходняе Эўропы а. А.Надсон апісаў і дасьледаваў арыгінальныя беларускія малітоўнікі «Молитвы повседневные» (выданьня Мамонічаў, 1601 г. — рэдкі экзэмпляр Бадлейскай бібліятэкі⁶⁹⁷) і «Полуставъ» (выданьня Віленскай Сьвятадухаўскай друкарні, 1695 г. — экзэмпляр бібліятэкі Упсальскага ўнівэрсытэту⁶⁹⁸), а таксама Еўеўскі буквар 1618 г. (выданьня Віленскага праваслаўнага брацтва — экзэмпляр каралеўскай бібліятэкі ў Капэнгагене⁶⁹⁹) і 7 беларускіх буквароў 1636—1653 гг.⁷⁰⁰ Аўтар гэтае працы прааналізаваў два невядомыя апавяданьні (Цуды 11 і 12 сьв. Міколы Мірлікійскага), напісаныя ў XIV і XV стст. у Лукамлі⁷⁰¹. Новыя нарысы й артыкулы пра С.Буднага напісалі К.Гурскі⁷⁰², С.Кот⁷⁰³ і Р.Максімовіч⁷⁰⁴, пра Кірылу Тураўскага й Л.Зізанія — а. А.Надсон⁷⁰⁵.

⁶⁹³ Огіенко І. Розмежування пам'яток україньскіх від білоруськіх // Записки Чина Св. Василя Великого. VI. 1-2. Львів, 1935.

⁶⁹⁴ Жураўскі А. Некаторыя пытаньні беларуска-ўкраїньскіх моўных сувязей старажытнага пэрыяду // Вєсьці АН БССР. 1966. №2.

⁶⁹⁵ Анічэнка У. Беларуска-ўкраїньскія пісьмова-моўныя сувязі. Менск, 1969.

⁶⁹⁶ Shevelov G. Belorussian versus Ukrainian: Delimitation of text before A.D. 1569 // Journal. Vol.III. No.2. 1974. P.145-156.

⁶⁹⁷ Надсон А. Малітаўнік Мамоніча 1601 г. // БШ. 1970. №1(118). Б.8-12; №2(119). Б.5-6.

⁶⁹⁸ Надсон А. Малітаўнік Мамоніча 1601 г. // БШ. 1970. №1(118). Б.8-12; №2(119). Б.5-6.

⁶⁹⁹ Надсон А. Еўеўскі буквар 1618 г. // Тамсама. 1973. №1(135). Б.3-9.

⁷⁰⁰ Надсон А. Беларускія буквары XVII стагодзьдзя // Тамсама, 1973. №4(138). Б.5-11.

⁷⁰¹ Калубовіч А. Невядомыя апавяданьні XIV—XV стст. // БШ. 1975. №3-4(145-146). Б.11-15.

⁷⁰² Górski K. Studia nad dziejami literatury antytrynitarskiej XVI w. Kraków, 1949. S.141-196.

⁷⁰³ Kot S. Szymon Budny. Der grösste Häretiker Litauens im 16 Jahrhundert // Wiener Archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas. Bd.2. Graz-Köln, 1956. S.63-118.

⁷⁰⁴ Максімовіч Р. Справа паходжаньня Сымона Беднага // Записы. Кн.4. Б.256-259.

⁷⁰⁵ Nadson A. The Writings of St. Cyril of Turau // Journal. Vol.I. No.1. 1965. P.4-15; Надсон А. Сьвяты Кірыл Тураўскі. Лёндан, 1968 (пашьпрана — асобнай кніжкай); Надсон А. Лаўрын Зізані // БШ. 1967. №3(102). Б.3-8.

Колькі працаў прысьвечана вывучэнню мовы твораў: Джэймс Дынглеі⁷⁰⁶ з Рэдынгскага ўнівэрсытэту (Ангельшчына) і Я.Станкевіч (Ню-Ёрк)⁷⁰⁷ разгледзелі славянскую граматыку Я.Ужэвіча (абедзьве ейныя рэдакцыі — Парыскую 1643 г. і Араскую 1645 г.), напісаную на матэрыяле галоўна старабеларускай літаратурнай мовы; др. Г.Лімінг — некаторыя фанэтычныя асаблівасьці беларускага сьпіску Александры В.Мянжынскага (Мазыр, 1697)⁷⁰⁸ і мову Куцейнаўскага Новага Завету й Псалтыра 1652 г.⁷⁰⁹ (паводле экзэмпляра Беларускай бібліятэкі ймя Ф.Скарыны ў Лёндане⁷¹⁰; праф. Ерусалімскага ўнівэрсытэту М.Альтбаўэр — паасобныя лексымы зь перакладу ў беларускую мову мову з гэбрайскае 9 біблейных кніг (Зб. кан. XV — пач. XVI ст. №262 Цэнтральнай бібліятэкі АН Літоўскай ССР у Вільні⁷¹¹). Г.Бідэр з унівэрсытэту ў Зальбургу (Аўстрыя) у рэфэраце 7-му міжнароднаму кангрэсу славістаў у Варшаве, на аснове мовы Статуту 1529 г., выказаў увагі да гістарычнай артаграфіі й фанэтыкі старабеларускай юрыдычнай мовы⁷¹².

З гісторыка-літаратурных працаў і працаў, дасьледуючых мову пісьменства, найбольш пашчасьціла ў гэтым часе Ф.Скарыну. А.Флароўскі, разьвіваючы свае артыкулы з 1936-40 гг.⁷¹³ і папярэднія дасьледаваньні пра Ф.Скарыну іншых аўтараў, піша нарыс аб жыцьці й дзейнасьці беларускага друкара й пісьменьніка⁷¹⁴, у якім асабліва шырока спыняецца на праскім пэрыядзе 1517—1519 гг. і ўплывах Ф.Скарыны на друкаванае й рукапіснае пісьменства

⁷⁰⁶ Dingley J. The Two Versions of the Gramatyka Slovenskaja of Ivan Uževič // Journal. Vol.II. No.4. 1972. P.369-384.

⁷⁰⁷ Станкевіч Я. Граматыка словенская Яна Ужэвіча 1643 г. // Веда. Т.V. №1. Ню-Ёрк, 1973. Б.37-50.

⁷⁰⁸ Leeming H. Form and Function in Mianžynski's «Romance of Alexander» // Journal. Vol.II. №3. 1971. P.261-270.

⁷⁰⁹ Каратаевъ. №684.

⁷¹⁰ Leeming H. The language of the Kuciejna New Testament and Psalter of 1652 // Journal. Vol.III. No.2. 1974. P.123-144.

⁷¹¹ Altbauer M. Studies in the Vocabulary of the Byelorussian Translations of the Bible // Journal. Vol.II. No.4. 1972. P.359-368.

⁷¹² Bieder H. Das Litauische Statut von 1529 (Bemerkungen zur historischen Orthographie und Phonetik der altweissrussischen Rechtssprache // Wiener Slavisches Jahrbuch. XVIII. 1973. S.111-127.

⁷¹³ Гл.: Запісы. Кн.5. 1970. Б.138 і 163-165.

⁷¹⁴ Флоровский А. Чешская библия в истории русской культуры и письменности (Франциск Скорина и продолжатели его дела) // Sborník filologický. III Třída České Akademie Věd a umění. XII. Praha, 1940-1946. S.153-258.

ўсходніх славянаў у XVI—XVII стст. Др В.Тумаш (Нью-Ёрк) у 1950-60-ых гг. публікуе шэраг працаў біяграфічнага⁷¹⁵, бібліяграфічнага⁷¹⁶ й гістарыяграфічнага⁷¹⁷ характару, завяршэньнем якіх зьявілася юбілейнае выданьне ў 450-ыя ўгодкі друкарскай актыўнасьці Ф.Скарыны «Scoriniana 1517—1967»⁷¹⁸.

У працах В.Тумаша самая поўная бібліяграфія скарыніяны й публікацыя выяўленага ў 1960 г. Я.Садоўскім⁷¹⁹ у Падуі новага дакумэнту зь біяграфіі Ф.Скарыны — запісу ў актавай кнізе біскупскага палацу пра экзамін, дзе “знакаміты муж [...] прафэсар Францішак, сын [...] Лукаша з Полацку” названы “сакратаром дацкага караля”⁷²⁰. Выяўленьне невядомага дагэтуль экзэмпляра «Малой падарожной кніжкі» Ф.Скарыны ў каралеўскай бібліятэцы ў Капэнгагене з поўнай «Паскаліяй»⁷²¹ дала мажлівасьць а. А.Надсону датаваць выданьне гэтай кнігі 1522 г.⁷²² Мову Скарынавага перакладу Чатырох Кніг Царстваў (паводле экзэмпляру бібліятэкі Брытанскага музэю ў Лёндане) дасьледаваў Я.Садоўскі⁷²³.

Выдатнай публікацыяй ва ўсёй гэтай дасьледчай працы па-за БССР і СССР ёсьць гісторыя беларускае літаратуры ад ейных пачаткаў і да сёньняшняга дня прафэсара Лівэрпульскага ўнівэрсытэту ў Ангельшчыне А.МакМілі-

⁷¹⁵ Брага С. Кароль Альбрэхт і Скарына. Дакумэнты зь Дзяржаўнага Архіву ў Каралеўцы // Запісы (Нью-Ёрк). 1953. №2/4. Б.108-113; Брага С. Доктар Скарына ў Маскве // Тамсама. Кн.2. Мюнхэн, 1963. Б.9-36 (і адбітка); Брага С. Геаграфічная лякалізацыя жыцьцяпісу доктара Скарыны // Тамсама. Кн.3. 1964. Б.9-33 (і адбітка, 1965); Брага С. Пытаньне імя доктара Скарыны ў сьвятле актаў і літаратуры // Тамсама. Кн.4. 1966. Б.184-215 (і адбітка, 1967); Брага С. Доктар Францішак Скарына. 1485?-1540 // Тамсама. Кн.5. Б.11-33; Тумаш В. Скарына ў Падуі // Тамсама. Б.35-79, і нек. іншыя.

⁷¹⁶ Тумаш В. Бібліяграфія скарыніяны. 1492-1969 // Тамсама. Б.181-268.

⁷¹⁷ Тумаш В. Scoriniana nova. 1926-1966 // Тамсама. Б.145-180.

⁷¹⁸ Мюнхэн, 1970 (як Запісы. Кн.5).

⁷¹⁹ Тады студэнт Рымскага ўнівэрсытэту, дзе ў 1964 г. абараніў доктарскую дысэртацыю на тэму: Francesco Skaryna.

⁷²⁰ Запісы. Кн.5. Б.45-50 і 75-79.

⁷²¹ Stone H. Цыт. пр. Р.61.

⁷²² Надсон А. Кніга Скарыны ў Капэнгагене // БШ. 1971. №5(128). Б.9-11; яго ж: Skaryna's Prayer Book // Journal. Vol.II. No.4. 1972. P.338-358.

⁷²³ Sadowski J. A Linguistic analysis of the Four Books of Kings printed by Skaryna in 1518. Ph.D. thesis defended at the University of London. November 8, 1967; Садоўскі Янка. Лексычныя асаблівасьці Кнігі Царстваў Скарыны (аўтапераклад з папраўкамі й дапаўненьнямі з ангельскае мовы разьдзелу вышэйзмянаванай доктарскай дысэртацыі) // Запісы. Кн.5. Б.91-111.

на⁷²⁴, дзе першыя 6 раздзелаў кнігі (бб. 13-76) прысьвечаныя літаратуры XII—XVIII стст.

У часе 2-ой сусветнай вайны дзеля нутраных і міжнародных вымогаў Масква змушаная была зрабіць некаторыя змены ў сваёй нацыянальнай палітыцы. Вывучэнне беларускага пісьменства X—XVIII стст. ізноў было дазволена, але ў больш строгіх, чымся да 1929 г., рамках расейскай імперыяльнай канцэпцыі беларускай гісторыі, якая рэальную гісторыю Беларусі ва ўсіх сферах ейнага нацыянальнага жыцця падмяняе прапагандай працягу гісторыі Расеі на беларускіх землях, а ў сувязі з гэтым і з паваротам да старой, з царскіх часоў, вялікадзяржаўна-шавіністычнай тэрміналогіі — “древнерусский”, “западнорусский” і “русский”, заміж “беларускі”.

Па-за гэтым абмежаваннем, у рамках дазволенага й мажлівага, філэлагі БССР (а зрэдку — і СССР, вонках БССР) за кароткі час прарабілі немалую працу ў вывучэнні гісторыі беларускага пісьменства X—XVIII стст., а яшчэ болей — у даследаванні мовы пісьменства.

Сярод бібліяграфічных працаў, напісаных у гэтым часе пра бібліятэкі, архівы ці зборы на тэрыторыі СССР, як і раней, нас найбольш цікавяць працы пра тыя сховішчы, дзе найбольш ёсць помнікаў беларускага пісьменства.

У першую чаргу — на тэрыторыі Расеі. Пра іх з’явілася шэраг новых апісанняў і аглядаў, у якіх, на жаль, цяжка знайсці новыя інфармацыі пра помнікі беларускага пісьменства. Апрача ўжо названых прынагодна раней (М.Ціхаміраў, А.Гарфункель), пералічым наступныя: Еремін І. Литературное наследие Кирилла Туровского // ТОДРЛ. Т.ХІ. 1955. С.324-367; Немировский Е. Славянские инкунабулы и палеолиты кирилловского шрифта в книгохранилищах Советского Союза // Советское славяноведение (Москва).

⁷²⁴McMillin A. Die Literatur der Weissrussen. A History of Byelorussian Literature. From its Origins to the Present Day. Giessen, 1977. Павялічылася ў гэтым часе й навуковая інфармацыя Захаду пра старое беларускае пісьменства. Вось некаторыя публікацыі: Zidlický V. Příspěvky k dějinám česko-běloruské vzájemnosti // Slavia. XXIX. Seš.2. Praha, 1960; Ostrowski R. The early-civilization and language // Fragments from The History of Byelorussia (to 1700). London, 1961. P.69-82; яго ж: Early byelorussian printing // Тамсама. P.83-92; Patry-Tamushanski R. Byelorussian Renaissance Verse // Journal. Vol.1. №1. 1965. P.23-29; Sipovič Česlao. Il dottore Francesco Skaryna e la sua opera biblica // Unitas. Edizione italiana. Roma. Aprile—Giugno, 1968. P.126-138 (і асобнай адбіткай — рэфэрат, чытаны 17 сакавіка 1968 г. у Інстытуце Ўсходніх студыяў у Рыме з нагоды 450-ых угодкаў перакладу бібліі ў беларускую мову).

1968. №1. С.11-25; Гуревич М., Копанев А. Собрание старопечатных книг Библиотеки Академии Наук СССР // Сборник статей и материалов Библиотеки АН СССР по книговедению. Ленинград, 1965. С.275-291; Щепкина М. и Протасьева Т. Сокровища древней письменности и старой печати. Обзор рукописей русских, славянских, греческих, а также книг старой печати Государственного исторического музея. Москва, 1958; Центральный государственный архив древних актов. Путеводитель. Ч.1. В.Н.Шумилов и др. (под ред. С.К.Богоявленского). Москва, 1946; Ч.2. В.Н.Шумилов и др. (под ред. А.И.Яковлева). Москва, 1947; Будовниц И. Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы до XVIII века. Москва, 1962 і інш. Мэтадалягічна яны нічым ня розьняцца ад апісаньняў “славяно-русской” бібліяграфіі XIX ст., і беларускія помнікі ў іх, як правіла, не азначаныя. Хутчэй наадварот: робіцца ўражаньне, што яны сьведама хаваюцца — прапускаюцца (у аглядах) ці называюцца расейскімі (у апісаньнях). Вось, прыкладам, агляд паходжаньня й дакумэнтальных багацьцяў ЦДзАСА СССР у Маскве, напісаны старшынёю Архэаграфічнай камісіі пры Адзеле гістарычных навук АН СССР акад. М.Ціхаміравым⁷²⁵. “Среди архивных хранилищ, заключающих документы феодального периода в СССР, — сьцьвярджае ён, — на первом месте стоит Центральный государственный архив древних актов, сокращенно ЦГАДА.

Этот архив сложился исторически на основе русских (падкр. нашае. — А.К.) архивов XV—XIX вв. и в настоящее время насчитывает 100 лет своего существования. В него влились материалы архива московских великих князей и царей, архивы приказных и провинциальных учреждений XVI—XVII вв., дела Сената, коллегий, министерств и других учреждений XVIII—XIX вв., архивы монастырей и крупных вотчин, наконец, личные архивы”⁷²⁶. “В архиве хранятся уникальные памятники русской (падкр. нашае. — А.К.) письменности, начиная с XI—XII вв.”⁷²⁷ У аглядзе гэтым — і ў гісторыі паходжаньня архіву, і ў пераліку шматлікіх ягоных матэрыялаў да невялікіх манастырскіх і асабістых архіваў і архіўнай бібліятэкі — усё, што тут ёсьць, паводле М.Ціхамірава, толькі расейскае. Ні слова пра тое, што тут

⁷²⁵Тихомиров М. Значение документальных богатств ЦГАДА для советской исторической науки // АЕ за 1965 год. С.31-40.

⁷²⁶Тамсама. С.31.

⁷²⁷Тамсама. С.39.

якія-небудзь помнікі беларускага юрыдычнага пісьменства, хоць яны галоўна якраз тут — ЛМ (ф.389) і інш. матэрыялы (фф. 181, 1250 і інш.), ня кажучы ўжо пра беларускія летапісы, бібліятэку й рукапісы С.Полацкага, кнігі Ф.Скарыны й г. д.

У 1966 г. Архэаграфічная камісія АН СССР апублікавала⁷²⁸ сьпіс славянскіх кірылаўскіх рукапісаў XI—XIV стст., якія знаходзяцца ў сховішчах СССР. Сьпіс гэты, уложаны Н.Шаламанавай з дапамогаю сяброў Архэаграфічнай камісіі Е.Гранстрэма, В.Малышава, М.Шчэпкінай і супрацоўніцы Дзяржаўнага музэю СССР у Маскве Т.Пратасьсэвай, “отражает все основное рукописное богатство Советского Союза, относящееся к данному периоду”⁷²⁹ (“в него не включен актовый материал, а также надписи на стенах церквей, сосудах и т. п., берестяные грамоты”⁷³⁰). Ва ўступных увагах укладчыкі сьпісу паведамляюць, што “в картотеке Археографической комиссии числится 1493 славяно-русские (падр. нашае. — А.К.) рукописи XI—XIV вв., включая рукописи, датируемые XIV—XV вв.”⁷³¹ “По языку (изводу) рукописи распределяются так: старославянских — 13, русских (падр. нашае. — А.К.) — 960, болгарских — 185, сербских — 299, 1 молдавская [...] и 35 неопределенного извода”⁷³², — г. зн., што апрача стараславянскіх, баўгарскіх, сэрбскіх, малдаўскіх і “неопределенных”, уся рэшта — 960 рукапісаў — Архэаграфічнай камісіяй “определена” як “русские”. Беларускіх рукапісаў (як і ўкраінскіх) — ніводнага.

Праўда, у самім сьпісе 3 рукапісы з украінскіх збораў у Львове (№207, 594, 646), апісаных некалі І.Сьвяціцкім, пазначаныя імем “западнорусские” ды для 6 іншых дапушчаныя тэрытарыяльныя азначэньні — эвангельлі “Туровское” (№20), “Оршанское” (№281), “Полоцкое” (№421), “Друцкое” (№610), “Мстижское” (№995), і “Супрасльская рукопись” (№26). Пры апісаньнях 2 другіх Полацкіх эвангельляў XIV ст. — эвангельля Полацкага Траецкага манастыра (№945), у якім упісана наданьне манастыру Івана Нікановіча⁷³³, і эвангельля Полацкага Праддечанскага манастыра

⁷²⁸Предварительный список славяно-русских рукописей XI—XIV вв., хранящихся в СССР // АЕ за 1965 год. С.177-272.

⁷²⁹Тамсама. С.177.

⁷³⁰Тамсама. С.182.

⁷³¹Тамсама. С.181.

⁷³²Тамсама. С.182.

⁷³³Карский. Белорусы. Вып.1. Москва, 1955. С.53-56, 87.

(№948), у якім упісана наданьне манастыру Полацкага кн. Нупрэя⁷³⁴ — як і эвангелья XII ст. Віленскага збору М.Баброўскага (№80), псалтыра Віленскай Мікалаеўскай царквы 1397 г. (№565) і інш. рукапісаў, ужо няма й тэрытарыяльных згадак. (Заўважым тут, што ў сьпісе гэтым улучаныя рукапісы был. Віленскай Публічнай бібліятэкі⁷³⁵, апісаныя ў XIX ст. Ф.Дабранскім; таксама іншыя, апісаныя ці дасьледаваныя з боку мовы ў XIX — пач. XX стст. П.Уладзіміравым, Я.Карскім і другімі бібліёграфамі й філёлягамі й названыя тады як “западно-рускія” ці нат і “белорусскія”).

У новым аглядзе рукапісных фондаў Цэнтральнай бібліятэкі АН Літоўскай ССР у Вільні В.Абрамавічуса⁷³⁶ — агульная інфармацыя пра фонды збораў былых Віленскай Публічнай бібліятэкі, Беларускага музэю ймя Я.Луцкевіча ў Вільні, Віленскай капітулы й невялікіх прыватных калекцыяў. Дзіўным у гэтым аглядзе ёсьць часты пропуск паказу беларускай мовы як мовы кніг ці дакумэнтаў (фф.5, 11, 22, 32, 33, 38, 90, 122 і нек. інш.) у разьдзеле «Перечень фондов» па-расейску; такі ж пропуск пры апісаньнях фф.1-5, а ф.19 (329 беларускіх кніг у царкоўнаславянскай і беларускай мовах — частка кніг был. Віленскай Публічнай бібліятэкі) названы “фондам расейскіх рукапісных кніг”.

Наўрад ці дасьледчык беларускага пісьменства знойдзе ў гэтых новых бібліяграфічных працах штось новае ў дадатак да “славяно-русской” бібліяграфіі XIX—пач. XX стст.; а той, хто будзе карыстацца вылучна імі (бяз тых старэйшых апісаньняў дзеля іхнай абмежаванай сёньня дыстанцыі), рызыкуе наагул мала чаго там знайсці, апрача бясконцых скажэньняў і недакладнасьцяў⁷³⁷.

Выдатным выключэньнем у гэтым ёсьць Каталёг беларускіх выданьняў XVI — 1-ай паловы XVII стст., якія маюцца ў Дзяржаўнай Публічнай бібліятэцы ймя Салтыкова-Шчадрына ў Ленінградзе. Уложаны ён бібліёграфам бібліятэкі В.Лук’яненкам⁷³⁸. У 2-юх частках гэтага каталёгу

734 АЗР. Т.1. №14.

735 №20, 280, 918, 996-1000, 1164, 1212, 1213, 1246 і інш.

736 Abramavičius V. Rankraščių rinkiniai. Vilnius, 1963.

737 У адным выпадку (у сувязі зь зьяўленьнем называнай намі ніжэй кнігі А.Анушкіна) супраць падобных мэтадаў дасьледаваньня й тэрміналёгіі беларускія літаратураведы С.Александровіч і А.Коршунаў публічна запратэставалі (Полымя. 1963. №3. Б.182-185).

738 Лукьяненко В. Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI—XVII вв. Вып.1 (1523-1600 гг.). Ленинград, 1973; Вып.2 (1601-1654 гг.), Ленинград, 1975.

апісана, паводле 292 бібліятэчных экзэмпляраў, 114 выданьняў у беларускай і царкоўнаславянскай мовах. Апісаньні — самыя падрабязныя й найбольш дакладныя ад усіх папярэдніх. У іх паказаныя ня толькі поўны й дакладны тытул кнігі, дата й месца друку, выдавец ці друкар, фармат кнігі, пагінацыя, ілюстрацыі, шрыфт, але раскрыты зьмест, у скарачэньні прыведзеныя прадмовы, паслоўі, прысьвячэньні, а таксама кароткія дадзеныя да гісторыі вывучэньня кнігі, інфармацыі аб экзэмплярах яе ў іншых бібліятэках і г. д. Недахоп працы — няправільныя гістарычныя ўвагі пра Беларусь XVI—XVII стст., пропуск праскіх выданьняў Ф.Скарыны й некаторыя дэталі⁷³⁹.

Зь нешматлікіх бібліяграфічных працаў беларускіх аўтараў назавем ужо згадваны намі артыкул А.Сьцяпанавы⁷⁴⁰ пра бібліятэку графаў Храбтовічаў у Шчорсах, а таксама артыкул А.Мальдзіса⁷⁴¹ пра бібліятэку Ю.Бэргеля ў Слуцку, агляды фондаў Цэнтральнага дзяржаўнага гістарычнага архіву БССР⁷⁴², апісаньні ў розных сховішчах СССР экзэмпляраў кніг Ф.Скарыны А.Коршунавым⁷⁴³. Асобна назавем апісаньні М.Улашчыкам 4-ох сьпіскаў новавыяўленага Беларускага летапісу 1588 г. («Кройника литовская и жойтская»)⁷⁴⁴ — кодэксу пашыранай рэдакцыі, блізкага да кронікі М.Стрыйкоўскага, але дапоўненага з розных іншых крыніцаў. (2 сьпіскі летапісу⁷⁴⁵ выяўлены ім самім, а 2 другія — В.Буганавым і Я.Шчапавым⁷⁴⁶).

Апісаньню старадрукаваных выданьняў прысьвечана работа, выкананая супрацоўнікам Дзяржаўнай бібліятэкі

⁷³⁹ Гл. рэцэнзіі — Шматаў В. Помнікі беларускага пісьменства // Палымя. 1976. №8. Б.232-235 і Nadson A. Review of: Luk'janenko V. Katalog belorusskich izdanij kirillovskogo šrifta XVI-XVII vv. // Journal. Vol.III. No.4. 1976. P.378-381.

⁷⁴⁰ Гл. с.171 гэтага выдама.

⁷⁴¹ Мальдзіс А. Куды падзелася бібліятэка Бэргеля // ЛіМ. 1970. 23 кастрычніка.

⁷⁴² Цэнтральны гістарычны архіў Беларускай ССР. ПUTEВОДИТЕЛЬ. Могилев, 1959; Цэнтральны гістарычны архіў Беларускай ССР в городе Гродно. ПUTEВОДИТЕЛЬ. Минск, 1965.

⁷⁴³ Коршунаў А. Кароткі камэнтар да выданьняў Ф.Скарыны // у кн.: Скарына Ф. Прадмовы і пасляслоўі. Менск, 1969. С.197-232.

⁷⁴⁴ ПСРЛ. Т.32. Москва, 1975. С.3-7.

⁷⁴⁵ Рукапіс 1-ай пал. XVIII ст. Ленінградзкай Публічнай бібліятэкі імя С.-Шчадрына. F.IV.372 і Краснаярскі 1750 г. рукапіс тэй жа бібліятэкі. F.IV.727. Ч.1, 2.

⁷⁴⁶ Рукапіс 1-ай пал. XVIII ст. Дзяржаўнага архіву Цюменскай вобл. у Табольску, Аддзел рукапісаў, №79; Рукапіс XVII ст. Бібліятэкі Польскай АН у Кракаве, Аддзел рукапісаў, №281.

БССР... Г.Я.Галенчанка (Библиографический список белорусских старопечатных изданий XVI—XVIII вв. Государственная библиотека БССР. Отдел белорусской литературы и библиографии. Минск, 1961). Сюды ўключаны друкаваныя выданьні XVI—XVIII стст., што выйшлі на тэрыторыі сучаснай Беларусі (БССР. — А.К.), а таксама кірылаўскія выданьні Вільнюскай, Супрасьельскай, Заблудаўскай, Іверскай друкарняў і інш. і выданьні беларускага першадрукара Скарыны, выдадзеныя ім у Празе (усяго 410 назваў). “Аднак мовазнаўцы не заўсёды могуць выкарыстаць тыя каштоўныя весткі аб помніках, якія маюцца ў гэтай працы, бо тут не адзначаецца, на якой мове напісана тая ці іншая кніга”⁷⁴⁷. Апрача таго, праца гэтая таксама ня выдадзена друкам, а “отпечатана множительным аппаратом” у колькасьці 60 экз.

Украінскія бібліёграфы апрацавалі навейшыя (пасьяля стратаў вайны) апісаньні кірылаўскіх друкаў XV—XVIII стст.⁷⁴⁸ і агляд рукапісных фондаў⁷⁴⁹ Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі АН УССР у Кіеве.

У агульных увагах да беларускай рэтрэспэктыўнай бібліяграфіі кніг В.Лявончыкава⁷⁵⁰ прыведзеныя некаторыя факты з гісторыі бібліяграфіі беларускіх (галоўна друкаваных) кніг XV—XVIII стст. у расейскай, беларускай і часткава ўкраінскай навуцы, пачынаючы ад XIX ст.

Апісаньню й дасьледаваньню помнікаў эпіграфічнага й сфрагістычнага пісьменства прысьвечаны новыя, большыя працы пра ўжо ведамыя камні-“пісанкі” XI—XII стст.⁷⁵¹, крыж сьв. Афрасіньні Полацкай 1161 г.⁷⁵², пячаткі полацкіх граматаў XIV—XV стст.⁷⁵³, крыж, прыпісваны сьв. Пара-

⁷⁴⁷ Рамановіч Я., Юрэвіч А. Аб беларускай мовазнаўчай бібліяграфіі // Весткі АН БССР. 1962. №3. Б.115-116.

⁷⁴⁸ Петров С., Бирюк Я. и Золотарь Т. Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР. Киев, 1958.

⁷⁴⁹ Державна публічна бібліотека АН УССР. Збірник оглядів фондів відділу рукописів. Київ, 1962.

⁷⁵⁰ Лявончыкаў В. Беларуская рэтрэспэктыўная бібліяграфія кніг. Менск, 1971. Б.4-6, 8-23, 39-40, 44-52, 61-70.

⁷⁵¹ Таранович В. К вопросу о древних лапидарных памятниках с историческими надписями на территории Белорусской ССР // Советская археология. 1946. №8. С.249-260.

⁷⁵² Алексеев Л. Лазарь Богша — мастер-ювелир XII в. // Советская археология. 1957. №3. С.224-244; яго ж: Полоцкая земля (очерки истории северной Белоруссии в IX—XIII вв.). Москва, 1966. С.221-226.

⁷⁵³ Хорошкевич А. Печати полоцких грамот XIV—XV вв. // Вспомогательные исторические дисциплины. Т.4. Ленинград, 1972.

скеве Полацкай⁷⁵⁴; ці кароткія паведамленьні пра новаадкрытыя знаходкі — адломкі глякоў з Гнездава каля Смаленску (X ст.)⁷⁵⁵, Пінску (XII ст.)⁷⁵⁶ і Наваградку (XII—XIII стст.)⁷⁵⁷, пячаткі полацкіх князёў Ізяслава († 1001 г.)⁷⁵⁸, Усяслава Чарадзея († 1101 г.) і Барыса Ёсяславіча († 1128 г.)⁷⁵⁹, сьв. Афрасіньні Полацкай⁷⁶⁰, прасьліцы XI—XIII стст. зь Віцебску, Полацку, Горадні, Друцку⁷⁶¹ й Пінску⁷⁶², абразкі на мядзяных пласьцінках XII ст. з Горадні (сьвятых Яна⁷⁶³, Хвядота, Паўла й Сымона⁷⁶⁴) і Ваўкавыску (сьв. Зьмітра Салунскага)⁷⁶⁵, адломак звону XII ст. з Горадні⁷⁶⁶, аўтаграфіт палачаніна Жураговіча на фрэсцы Кіеўскай Сафіі (XII ст.)⁷⁶⁷, віцебскія сьвінцовыя плёмбы XII—XIII стст.⁷⁶⁸, берасьцейскі самшытавы грабеньчык кан. XII — пач. XIII ст. з азбукай ад А да Л⁷⁶⁹ і інш. У БелСЭ да артыкула «Сфрагістыка» дададзена ўклеяка з клішамі пячатак полацкіх япіскапаў XII ст. Дзяніса й Міны, яп. Рыгора (1338 г.), князёў Глеба Полацкага (1338 г.), Лугвена Сымона Альгердавіча Мсьціслаўскага (XIV ст.), Рамана Хведаравіча Кобрынскага (1387 г.), Сымона Іванавіча Гальшанскага (1431 г.), братоў Івана й Васіля Сымонавічаў

⁷⁵⁴ Пуцко В. Мнимый крест Параскевы Полоцкой // Беларускія старажытнасьці. Менск, 1972. Б.210-219; гл. таксама: Ч.С. Крыж-рэліквіяр сьвятой Параскевы Полацкай // БШ. 1973. №3(137). Б.3-5.

⁷⁵⁵ Андусин Д. и Тихомиров Н. Древнейшая русская надпись // Вестник АН СССР. Москва, 1950. №4. С.47-77.

⁷⁵⁶ Штыхов Г., Лысенко П. Древнейшие города Белоруссии. Минск, 1965. С.68.

⁷⁵⁷ Загорюльский Э. Археология Белоруссии. Минск, 1965. С.219.

⁷⁵⁸ Янин В. Древнейшая русская печать X века // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института материальной культуры АН СССР. Вып.57. Москва, 1955. С.39-46.

⁷⁵⁹ Штыхов Г. Древний Полоцк. Минск, 1965. Кандыдацкая дысэртацыя.

⁷⁶⁰ Янин В. Полоцкий матриархат // Знание—сила (Москва). 1970. №12. С.17-19.

⁷⁶¹ Алексеев Л. Три пряслица с надписями из Белоруссии // Краткие сообщения... Вып.57. С.129-132; яго ж: Еще три шиферных пряслица с надписями // Советская археология. 1959. №2. С.243-244.

⁷⁶² Лысенко П. Шиферное пряслице с надписью из Пинска // Советская археология. 1966. №3. С.248-251.

⁷⁶³ Штыхов Г., Лысенко П. Тамсама. С.76-77.

⁷⁶⁴ Кацер М. Народно-прикладное искусство Белоруссии (от первобытного общества до 1917 г.). Минск, 1972. С.40-41.

⁷⁶⁵ Загорюльский Э. Цыт. пр. С.213; Кацер М. Цыт. пр.

⁷⁶⁶ Штыхов Г., Лысенко П. Цыт. пр. С.76.

⁷⁶⁷ Высоцкий С. Древне-русские надписи Софии Киевской, XI—XIV вв. Вып.1. Киев, 1966. С.59. №22. Таблицы XXV, I і XXVI, I.

⁷⁶⁸ Штыхов Г., Лысенко П. Цыт. пр. С.35.

⁷⁶⁹ Лобан Б. Дзядзінец Бярэсьце... // ЛіМ. 1972. 18 жніўня; БелСЭ. Т.12. 1975. Б.89.

Друцкіх (1431 г.), Алелькі Слуцкага (1432 г.), Рамана Сьвірскага (1434 г.), гарадоў Полацку (XV ст.), Віцебску (1559 г.), Магілёва (XVI ст.) і інш.⁷⁷⁰

У БССР і СССР зьявілася колькі навейшых публікацыяў тэкстаў помнікаў беларускага арыгінальнага й перакладнога пісьменства. У выданьнях АН БССР былі апублікаваныя: Александрыя (5 сьпіскаў розных рэдакцыяў XV—XVII стст. у беларускай і царкоўнаславянскай мовах) — У.Анічэнкам⁷⁷¹; «Діаріуш» (1638—1646 гг.) А.Філіповіча⁷⁷², прадмовы й паслоўі Ф.Скарыны⁷⁷³, 33 “листы” (1573-1574, 1580 гг.) Ф.Кміты (паводле публікацыяў М.Маліноўскага й А.Пшэзьдзецага⁷⁷⁴ з дадаткамі) і Баркулабаўскі летапіс⁷⁷⁵ — А.Коршунавым; Статут ВКЛ 1529 г. — П.Крапівіным⁷⁷⁶. У выданьнях АН СССР: словы й павучэньні Кірылы Тураўскага — І.Ярэміным⁷⁷⁷, Гісторыя Юдэйскае вайны Язэпа Флавія (паводле Супрасьльскага хранографа «Криница») — Н.Мяшчэрскім⁷⁷⁸. (Ад 1882 г., калі Ф.Дабранскі пры апісаньні рукапісаў Віленскай Публічнай бібліятэкі памылкова датаваў гэты хранограф (ВПБ, №109) XVII ст., даты гэтае трымаліся ўсе наступныя дасьледчыкі. Н.Мяшчэрскі пры разгляданай публікацыі ва ўступным да яе «Археаграфическом и историко-литературном очерке» (б.5-164) перагледзеў дату Ф.Дабранскага й адсунуў яе “к 1556 г., вообще же безусловно к эпохе не позднее 50-х годов XVI в.” (б.28). Аднак разгляд выдатнага беларускага хранографа за “ценнейший памятник древнерусской (падкр. нашае. — А.К.) письменности” (б.21), ігнараваньне беларускай бібліяграфіі не маглі прывесці высокакваліфікаванага дасьледчыка да дакладнейшае даты. Калі б ён зьвярнуўся да згаданага намі каталёгу кніг Супрасьльскай бібліятэкі архім. Сяргея Кім-

⁷⁷⁰Т.10. 1974. Паміж Б.144 і 145.

⁷⁷¹Александрыя. Менск, 1962.

⁷⁷²Коршунов А. Афанасий Филиппович. Жизнь и творчество. Минск, 1965. С.97-179.

⁷⁷³Скарына Ф. Прадмовы і пасляслоўі. Менск, 1969.

⁷⁷⁴Zródła do dziejów Polskich. T.2. Wilno, 1844.

⁷⁷⁵Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасьці. Менск, 1975.

⁷⁷⁶Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Минск, 1960.

⁷⁷⁷Еремин И. Литературное наследие Кирилла Туровского // ТОДРЛ. Т.12. 1956. С.340-361; Т.13. 1957. С.409-436 і Т.15. 1958. С.332-348.

⁷⁷⁸Мещерский Н. История Иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. Москва-Ленинград, 1958. С.167-467.

бара, то даведаўся б, што Супрасьельскі хранограф «Криница» быў упісаны ў каталёг у сьпісе «Книги старыя», якія ў бібліятэцы былі ўжо перад 1532 г., што не пярэчыць усім дадзеным аналізу паперы, вадзяных знакаў на ёй, артаграфічных і палеаграфічных асаблівасьцяў пісьма, прыведзеным у нарысе Н.Мяшчэрскага (б.22-28); а глёса, якая дасьледчыка ўвяла ў зман (б.28) — пазьнейшая прыпіска.) Зноў быў выдадзены Баркулабаўскі летапіс (1544—1608 гг.) — А.Мальцавым⁷⁷⁹, новыя 13 полацкіх і 2 смаленскіх дыпляматычныя дакумэнты 1460-70 гг. з Рыскага архіву — А.Харашкевіч⁷⁸⁰ і Беларускі летапіс 1588 г. (паводле сьпіска 1-ай пал. XVIII ст. Дзяржаўнага архіву Цюменскай вобл. у Табольску з розначытаньнямі сьпіскаў Ленінградзкай Публічнай бібліятэкі імя С.-Шчадрына, F.IV.372 і Бібліятэкі Польскай АН у Кракаве) — М.Улашчыкам⁷⁸¹. АН БССР выдала хрэстаматыі А.Коршунава⁷⁸² й У.Анічэнкі, П.Вярхова, А.Жураўскага, Я.Рамановіч⁷⁸³; першую як дапаможнік да гісторыі літаратуры, а другую — гісторыі беларускай мовы. Выданьне Інстытуту гісторыі АН БССР «Белоруссия в эпоху феодализма», т.1, 2. Минск, 1959 і 1960 гг., тут ня можа брацца пад увагу, бо ў ім галоўна перадрукі з папярэдніх публікацыяў; з адборам дакумэнтаў больш тэндэнцыйным, чымся ў публікацыях царскіх часоў (прычым, у вялікай меры — зь небеларускага, а расейскага й інш. пісьменства); у дадатак — на невысокім узроўні архэаграфічнай апрацоўкі дакумэнтаў, друкаваных упершыню (тэксты іхныя расчытаваюцца няправільна й без разуменьня беларускай мовы, прыкладам, апавяданьне пра Фэрарскі сынод, т.2. С.441; некаторыя загаловкі пярэчаць тэксту дакумэнта, т.2. №38 і

⁷⁷⁹ Мальцев А. Баркулабовская летопись // АЕ за 1960 год. С.295-320.

⁷⁸⁰ Хорошкевич А. Русские грамоты 60-70-х годов XV в. из бывшего Рижского городского архива // АЕ за 1965 год. С.332-341 (з уводным артыкулам пра папярэднія публікацыі й дасьледаваньні юрыдычных актаў гэтага архіву. С.325-331).

⁷⁸¹ ПСРЛ. Т.32. Москва, 1975. С.15-127 (Тут жа перадрук з выпраўленьнем памылак у папярэдніх публікацыях: кронікі Быхаўца з Т.Нарбута, Баркулабаўскага летапісу з арыгіналу й Летапісу Віцебску ўпершыню поўнасьцю таксама з арыгіналу).

⁷⁸² Коршунаў А. Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры. Менск, 1959.

⁷⁸³ Анічэнка У., Вярхоў П., Жураўскі А., Рамановіч Я. Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Ч.1 (ад XI да XVIII стст.). Менск, 1961.

г.д.). Наагул, выданьне робіць уражаньне не навуковай, а палітычнай публікацыі — прапаганды расейскай каляніяльнай палітыкі ў дачыненні да Беларусі.

Гісторыі важнейшых публікацыяў беларускага юрыдычна-актавага пісьменства XIII—XVIII стст. у Расеі (і СССР) у 1824-36 гг. прысьвечана спецыяльная кніга М.Улашчыка⁷⁸⁴.

Вывучэньне беларускага кнігадруку папоўнілася працамі А.Зярновай⁷⁸⁵ пра друкарні Мамонічаў, П.Мсьціслаўца й С.Собаля, кніжкай А.Анушкіна⁷⁸⁶ пра розныя беларускія друкарні ў Вільні, пачынаючы ад Ф.Скарыны, і агульным нарысам гісторыі беларускага друку Г.Галенчанкі⁷⁸⁷.

У гісторыка-літаратурных працах дасьледуюцца некаторыя пытаньні беларускага літаратурнага працэсу (П.Ахрыменкам⁷⁸⁸ і У.Анічэнкам⁷⁸⁹ — агульны характар гэтага працэсу ў XVIII ст., А.Мальдзісам⁷⁹⁰ — новавыяўленьня творы XVIII ст., П.Крапівіным⁷⁹¹ — час зьяўленьня Прамовы Мялешкі й пытаньне аўтарства яе, А.Коршунавым⁷⁹² — жанр і кампазыцыя «Діаріуша» А.Філіповіча, І.Ралько⁷⁹³ й М.Грынчыкам⁷⁹⁴ — пачаткі й фармаваньне беларускага вершаскладаньня ў XVI—XVII стст.), паасобныя творы (М.Улашчыкам⁷⁹⁵

⁷⁸⁴ Улащик Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. Москва, 1973.

⁷⁸⁵ Зернова А. Типография Мамоничей в Вильне // Книга. Сб.1. 1959. С.167-223; Первопечатник Петр Тимофеев Мстиславец // Тамсама. Сб.9. 1964. С.77-111; Белорусский печатник Спиридон Соболев // Тамсама. Сб.10. 1965. С.126-145. (Мусім заўважыць, што ў рэзюмэ да працы пра друкарню Мамонічаў па-ангельску, б.223, як часткава і ў самой працы, ужываецца неадпаведная тэрміналёгія: заміж «Ураду ВКЛ» — polish government, заміж «беларускага насельніцтва» — Russian section of the population, заміж «для беларускага і ўкраінскага праваслаўя» — for Russian orthodoxy).

⁷⁸⁶ Анушкин А. Во славном месте Виленском. Очерки по истории книгопечатания. Москва, 1962.

⁷⁸⁷ Голенченко Г. История белорусского книгопечатания XVI—XVIII веков. Москва, 1965. Кандыдацкая дысэртацыя.

⁷⁸⁸ Ахрыменка П. Да пытаньня аб беларускай літаратуры XVIII ст. // Вёсці АН БССР. 1956. №2.

⁷⁸⁹ Анічэнка У. Некаторыя пытаньні разьвіцьця беларускай мовы ў XVIII стагодзьдзі // Вёсці АН БССР. 1961. №4. Б.119-129.

⁷⁹⁰ Мальдзіс А. На зары новай беларускай літаратуры // Беларуская літаратура і літаратуразнаўства. Вып.2. Менск, 1974. Б.45-58.

⁷⁹¹ Крапівін П. Да пытаньня аб часе зьяўленьня «Прамовы Мялешкі» і яе аўтарства // Беларуская літаратура і літаратуразнаўства. №5. 1955.

⁷⁹² Коршунаў А. Да пытаньня аб жанры і кампазыцыі «Дыаріуша» А.Філіповіча // Беларуская літаратура. 36.3. Менск, 1960. Б.140-154.

⁷⁹³ Ралько І. Беларускі верш. Старонкі гісторыі і тэорыі. Менск, 1973.

⁷⁹⁴ Грынчык М. Шляхі беларускага вершаскладаньня. Менск, 1973.

⁷⁹⁵ Улащик Н. Предисловие // Хроника Быховца. Москва, 1966. С.5-30.

— Беларускі летапіс 1570-ых гг., Я.Юхо⁷⁹⁶ — Статуты ВКЛ, М.Прашковічам⁷⁹⁷ — паэма «Ляменьт» на сьмерць Лявона Карповіча, 1620 г.), пісьменьнікі (В.Пузікавым⁷⁹⁸ — С.Пол-ацкі, А.Коршунавым⁷⁹⁹ — А.Філіповіч, Г.Галенчанкам⁸⁰⁰ — С.Будны, М.Прашковічам⁸⁰¹ — Ф.Скарына, М.Бацьвінь-нікам⁸⁰² — Л.Зізані) і жанры (М.Прашковічам⁸⁰³ — верша-ваная паэзія, В.Чамярыцкім⁸⁰⁴ — летапісы, А.Коршунавым⁸⁰⁵ — публіцыстыка Ф.Скарыны).

З нагоды юбілею Ф.Скарыны АН БССР выдала зборнік «450 год беларускага кнігадрукаваньня»⁸⁰⁶, дзе да лепшых працаў трэба аднесьці разгляд вершаў Ф.Скарыны П.Берка-вым, аналіз мовы ягоных выданьняў — П.Булахавым (словатвор), А.Булыкам (фанэтычныя рысы), А.Баханьковым (сынтакс), а таксама працяг дыскусіі пра агульны характар мовы перакладаў Ф.Скарыны (артыкулы А.Жураўскага й Л.Шакуна) і праца Г.Галенчанкі пра В.Цяпінскага (у бібліяграфіі скарыніяны В.Тумаша зарэгістраваныя й інш. інфармацыйныя й публіцыстычныя артыкулы пра Ф.Скары-ну, пераважна юбілейнага характару, а таксама й большыя публікацыі бяз новых дадзеных, з спрэчнымі ці прапаган-довымі тэзамі (С.Майхровіч, М.Алексютовіч і г.д.)).

Новыя гісторыі беларускай літаратуры напісалі М.Даб-рынін⁸⁰⁷, В.Вольскі⁸⁰⁸, П.Ахрыменка й М.Ларчанка⁸⁰⁹ й

⁷⁹⁶ Юхо Я. Статуты Вялікага Княства Літоўскага // Польша. 1966. №11. Б.125-137.

⁷⁹⁷ Прашковіч М. «Ляменьт»... на сьмерць Лявона Карповіча // Восьці АН БССР. 1974. №1. Б.121-129.

⁷⁹⁸ Пузікаў. Новыя матэрыялы аб дзейнасьці Сімяона Полацкага // Тамсама. 1957. №4.

⁷⁹⁹ Коршунов А. Афанасий Филиппович. Минск, 1965. С.5-10, 26-96.

⁸⁰⁰ Голенченко Г. Русские первопечатники и Симон Будный // Книга. Сб.10. 1965. С.146-161.

⁸⁰¹ Прашковіч М. Францішак Скарына — беларускі першадрукар. Менск, 1970.

⁸⁰² Ботвинник М. Лаврентий Зизаний. Минск, 1973.

⁸⁰³ Прашковіч М. Беларуская паэзія канца XVI — пач. XVII ст. // Восьці АН БССР. 1964. №2. Б.78-88; яго ж: Старонка даўняй беларускай паэзіі // Польша. 1964. №6. Б.166-171.

⁸⁰⁴ Чамярыцкі В. Да пытаньня аб раннім летапісаньні Беларусі (XII—XIII стст.) // Восьці АН БССР. 1965. №3. Б.90-98; Беларускія летапісныя зводы і іх рэдакцыі // Восьці АН БССР. 1967. №1. Б.86-94; яго ж: Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узьнікненьне і літаратурная гісторыя першых зводаў. Менск, 1969.

⁸⁰⁵ Коршунаў А. Літаратурна-публіцыстычная спадчына Ф.Скарыны // Скарына Ф. Прадмовы і пасьляслоўі. Б.182-197.

⁸⁰⁶ Менск, 1968.

⁸⁰⁷ Дабрынін М. Беларуская літаратура. Старажытны пэрыяд. Менск, 1952.

⁸⁰⁸ Вольскі В. Нарысы на гісторыі беларускай літаратуры эпохі фэадалізму. Менск, 1958.

⁸⁰⁹ Ахрыменка П., Ларчанка М. Старажытная беларуская літаратура. Менск, 1968.

выдатнейшую зь іх, выданьня АН БССР — Ю.Пшыркоў, М.Прашковіч, В.Чамярыцкі, В.Зайцаў, А.Коршунаў, Л.Цімашкова й П.Ахрыменка⁸¹⁰.

Як ужо адзначалася, на асаблівую ўвагу заслугоўваюць працы, у якіх дасьледуецца мова пісьменства. Пры гэтым трэба агаварыцца, што ўсе яны прысьвечаныя старабеларускай літаратурнай мове (пра царкоўнаславянскую мову тут толькі пабежныя ўвагі).

Усе гэтыя працы, пісанія дзеля розных мэтаў, можна было б падзяліць на колькі групаў.

У адных зь іх увага дасьледчыкаў затрымалася на некаторых пытаннях гісторыі беларускага мовазнаўства XVI—XVII стст.: У.Анічэнкі — на граматыцы Л.Зізанія (Вільня, 1596)⁸¹¹, М.Судніка — на працэсе ўзьнікненьня й этапах разьвіцьця беларускай лексыкаграфіі⁸¹². Л.Шакун удакладніў паняцьце “старажытная беларуская літаратурная мова”⁸¹³.

У другіх беларускія філёлягі дасьледуюць мову (розныя зьявы) паасобных твораў і пісьменьнікаў: Ю.Мацкевіч — Статуту ВКЛ 1529 г.⁸¹⁴, А.Антановіч — актывыя кнігі ковенскага земскага суда 1566—1567 гг.⁸¹⁵, М.Жыдовіч — Супрасьельскага летапісу⁸¹⁶, Н.Вайтовіч — Баркулабаўскага летапісу⁸¹⁷, У.Анічэнка — беларускіх перакладаў Александрый⁸¹⁸ й выданьняў Ф.Скарыны⁸¹⁹.

⁸¹⁰ Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры. Т.1. Менск, 1968. Няпоўная кароткая схэма гісторыі старажытнай беларускай літаратуры дадзена ў артыкулах БелСЭ (Т.12. 1975): Чамярыцкі В. Літаратура 14-15 стст. (б.535-536); Коршунаў А., Чамярыцкі В. Літаратура 16 — 1-й палавіны 17 стагодзьдзя (б.536-540) і Мальдзіс А. Літаратура 1-й палавіны 17-18 стагодзьдзя (б.540-543).

⁸¹¹ Анічэнка У. «Граматыка» Л.Зізанія // Восьці АН БССР. 1957. №4. Б.93-105.

⁸¹² Суднік М. Гісторыя ўзьнікненьня й этапы разьвіцьця беларускай лексыкаграфіі старажытнай пары // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. Вып.4. Менск, 1957. Б.62-122.

⁸¹³ Шакун Л. Да пытання аб паняцьці “старажытная беларуская літаратурная мова” // Дасьледаваньні па беларускай і рускай мовах. Менск, 1960.

⁸¹⁴ Мацкевіч Ю. Літоўскі статут 1529 г. як помнік беларускай літаратурнай мовы XV і пачатку XVI ст. Менск, 1946. Кандыдацкая дысэртацыя.

⁸¹⁵ Антонович А. Язык судебной (актовой) книги каунасского земского суда 1566—1567 гг. Вильнюс, 1961.

⁸¹⁶ Жыдовіч М. Супрасьельскі летапіс як помнік беларускай літаратурнай мовы канца XV ст. (канд. дыс.); Мова Супрасьельскага летапісу // Матэрыялы сэсіі АН БССР па аддзяленьню гуманітарных навук. Менск, 1948.

⁸¹⁷ Вайтовіч Н. Мова Баркулабаўскага летапісу (фанэтыка-марфалёгічныя асаблівасьці). Машынапіс кандыдацкай дысэртацыі ў Дзяржаўнай бібліятэцы СССР у Маскве. 1948.

⁸¹⁸ Александрый. Менск, 1962 — уступны артыкул. Б.3-22.

⁸¹⁹ Анічэнка У. Моўныя асаблівасьці выданьняў Ф.Скарыны і рукапісных сьпіскаў В.Жугаёва // Восьці АН БССР. 1966 №1. Б.102-111.

У трэціх на розных творах розных пісьменьнікаў і жанраў дасьледуюцца паасобныя моўныя зьявы, выясьняюцца літаратурныя нормы. Я.Рамановіч⁸²⁰, А.Булыка⁸²¹ й Ф.Янкоўскі⁸²² ізноў (пасля Я.Карскага) вяртаюцца да разгляду палеаграфічных і графічных асаблівасьцяў беларускіх рукапісаў, а А.Булыка на багатым матэрыяле раскрывае эвалюцыю графічнай і разьвіцьцё артаграфічнай сыстэмы старабеларускай мовы.

Шэраг аўтараў выясьняюць граматычныя нормы мовы, дасьледуючы розныя фанэтычныя, марфалягічныя й сынтаксычныя кампанэнты й зьявы: Н.Вайтовіч — паходжаньне беларускага дзеканьня й цеканьня, А.Бірала й П.Вярхоў — назоўнік, М.Булахаў — прыметнік, І.Каралёва — лічэбнік, Г.Карлаў — займеньнік, У.Анічэнка, А.Груца, А.Арашонкава, А.Яновіч і Р.Паўтарак — дзеяслоў, П.Крапівін — злучнік, П.Вярхоў і М.Бірыла — працэс і законы словатвору, Б.Лапаў — парадак слоў у сказе, М.Булахаў — некаторыя канструкцыі простага сказу, І.Крамко — складаназлучаны й А.Груца — складаназалежны сказы. Іншыя з мэтай выясьненьня лексычных нормаў дасьледуюць слоўнік мовы пісьменства: М.Булахаў — асноўны лексычны фонд, М.Паўленка — сынонімы назоўнікаў, В.Крыўчык — слоўнікавы склад перакладных аповесьцяў XVI ст., Е.Мяцельская — уласнабеларускую лексыку Супрасьельскага летапісу, В.Шашайцэне — лексыку Літоўскай Мэтрыкі, Е.Марчанка, І.Шадурскі, А.Юрэвіч і А.Яновіч, З.Зяневіч, І.Сухан, Т.Казачонак, Т.Казачонак, К.Скурат — паасобныя лексычныя групы, А.Жураўскі й І.Чартко — гэрманізмы, У.Лазоўскі — юрыдычную тэрміналёгію XV—XVII стст.

У.Анічэнка й А.Жураўскі ўлажылі слоўнік каля 2300 слоў, якія не захаваліся ў сучаснай беларускай літаратурнай мове або якія не супадаюць з сучаснымі словамі ў значаньні. Другі слоўнік (1225 слоў), уложаны на аснове беларускіх сьпіскаў Александрыі, У.Анічэнка дадаў да публікацыі

⁸²⁰ Рамановіч Я. Заўвагі аб некаторых графічных і палеаграфічных асаблівасьцях старажытнай пісьменнасьці // Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Ч.1. Б.524-532.

⁸²¹ Булыка А. Эвалюцыя графічнай сыстэмы старабеларускай пісьменнасьці // Восьці АН БССР. 1966. №2. Б.70-78; Адлюстраваньне вымаўленьня ў старабеларускай артаграфіі // Восьці АН БССР. 1966. №1. Б.128-136; яго ж: Разьвіцьцё артаграфічнай сыстэмы старабеларускай мовы. Менск, 1970.

⁸²² З гісторыі графікі // Янкоўскі Ф. Гістарычная граматыка беларускай мовы. Ч.1. Менск, 1974.

тэкстаў аповесці⁸²³. А.Булыка, абапёршыся на картатэку да гістарычнага слоўніка беларускае мовы ў Інстытуце мовазнаўства АН БССР, улажыў слоўнік запазычаньняў беларускай мовы ў XIV—XVIII стст. (каля 10 000 аснаўных і варыянтных лексэмаў). Значным выданьнем ёсьць гістарычная лексыкалёгія беларускай мовы калектыўнага аўтарства з працамі А.Булыкі пра агульную ўсходнеславянскую лексыку як аснову старабеларускай лексычнай сыстэмы, У.Анічэнкі пра арыгінальную беларускую лексыку, А.Жураўскага пра запазычаньні, А.Булыкі, А.Яновіч і З.Турцэвіч пра тэматычныя групы ў ёй і А.Аксамітавай пра фразэалёгію.

У чацьвертых разглядаецца роля друку й друкаваных кніг у працэсе ўніфікацыі й замацаваньня літаратурных нормаў⁸²⁴.

Усё гэтае разам дало мажлівасьць А.Жураўскаму й І.Крамко вызначыць адрозьненні старой беларускай літаратурнай мовы ад новай, сучаснай⁸²⁵. На матэрыяле канкрэтных дадзеных з гэтых працаў⁸²⁶ і дадатковых уласных дасьледаваньняў Л.Шакун⁸²⁷ і А.Жураўскі⁸²⁸ пабудавалі асобныя курсы гісторыі старабеларускай літаратурнай мовы, у якіх першы зь перавагаю вонкавай, а другі — нутраной, структурнай гісторыі ўзнавілі агульны абраз зьяўленьня, фармаваньня й стабілізацыі графічна-артаграфічнай, граматычнай і лексычнай сыстэмы старабеларускай літаратурнай мовы.

Высновы

Сёньня аб помніках беларускага пісьменства X—XVIII стст. можна сказаць, што яны або беззваротна загінулі ці зьнішчаныя (аб некаторых зь іх засталіся адно сьляды ў сьведчаньнях), або яны яшчэ да канца ня выяўленыя (асабліва рукапісныя), або ў царкоўных мовах (царкоўна-

⁸²³ Б.346-360.

⁸²⁴ Булыка А., Жураўскі А. Мова старабеларускіх друкаваных кніг // Весці АН БССР. 1967. №3. Б.23-31.

⁸²⁵ Жураўскі А., Крамко І. Важнейшыя адрозьненні паміж новай і старой беларускай літаратурнай мовай // Беларускае й славянскае мовазнаўства. Б.132-147.

⁸²⁶ Пазьнейшыя іхны сьпіс гл. у бібліяграфічным даведніку: Жыдовіч М., Рамановіч Я., Юрэвіч А. і Васілеўская А. Беларускае мовазнаўства. Менск, 1967. Разьдзел 4.

⁸²⁷ Шакун Л. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Менск, 1963 (1-е выданьне: Нарысы беларускай літаратурнай мовы. Менск, 1960).

⁸²⁸ Жураўскі А. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Т.1. Менск, 1967.

славянскай і лацінскай) яшчэ ня вылучаныя зь пісьменства расейскага, польскага й літоўскага.

У вывучэньні іх ужо шмат зроблена. У зробленым — болей дасьледавана выяўленых і вылучаных помнікаў, мала вядзеца пошукаў у выяўленьні й вылучэньні нявыяўленых і нявылучаных.

На наш пагляд, дасюлешні ход вывучэньня іх давёў да мяжы, за якой на чарзе стаяць гэтка патрэбы:

Каталёг помнікаў пісьменства — рукапіснага, друкаванага, эпіграфічнага. Тымчасам хоць бы зводны, на аснове ўсёй папярэдняй бібліяграфічнай працы, куды б былі ўнесеныя помнікі пісьменства мастацкага, навуковага, публіцыстычнага й важнейшыя юрыдычнага.

Рэвізія ўсіх папярэдніх апісаньняў беларускіх рукапісных зборнікаў і друкаваных выданьняў у расейскай, польскай і інш. бібліяграфіях з мэтай выяўленьня прапушчаных у гэтых апісаньнях шматлікіх твораў арыгінальнага беларускага пісьменства — вершаў, публіцыстычных і навуковых працаў і г. д. Новае, больш уважлівае й поўнае апісаньне іх; а таксама апісаньне выяўленых і зарэгістраваных, але дагэтуль нікім не апісаных помнікаў, галоўна 1653—1795 гг.

Неадкладныя пошукі зьнікшых старых беларускіх бібліятэк, архіваў, збораў і паасобных помнікаў — всяго таго, што яшчэ не загінула й ня зьнішчана, каб вярнуць у беларускае пісьменства ўсё, што яшчэ мажліва, прычым, без дыскрымінацыі неправаслаўных аўтараў і ня толькі ў старабеларускай мове, але й помнікі X—XVIII стст. у царкоўнаславянскай мове (пачатак чаму паклаў В.Ластоўскі⁸²⁹) і помнікі XV—XVIII стст. у другой царкоўнай мове — лацінскай (першыя крокі ў чым ужо зрабілі М.Прашковіч⁸³⁰, Я.Александровіч⁸³¹ і Я.Семязон⁸³²).

Пільная патрэба публікацыяў хаця б найбольш значных помнікаў, бо дагэтуль іх апублікавана мала. Усе беларускія дасьледчыкі адназначна заяўляюць пра гэта. Да

⁸²⁹ Ластоўскі.

⁸³⁰ Прашковіч М. Па-новаму пра старажытнасьць // Польша. 1964. №9. Б.183-184.

⁸³¹ Александровіч Я. Міхайла Цішкевіч (Міхалон Літвін) // Польша. 1968. №4. Б.252-252.

⁸³² Гусоўскі М. Песня пра зубра / пераклад у беларускую мову Язэпа Семязона, ягоны камэнтар і паслоўе // Польша. 1969. №4. Б.69-103 (у 1973 г. яна выйшла асобным выданьнем).

ўжо прыведзеных далучым галасы У.Пічэты, які ў дачыненні да юрыдычнага пісьменства зазначыў, што “в общем количество изданных материалов является очень незначительным (падкр. нашае. — А.К.) по сравнению с теми материалами, которые находятся еще в архивах”⁸³³. Тое ж сьцьвярджае й М.Улашчык⁸³⁴. Шмат горай з помнікамі неюрыдычнага пісьменства. Адзін з публікатараў іх, С.Міско, кажа, што апублікавана іх “толькі маленькая частачка [...] Тысячи ж каштоўных твораў з розных галін творчасці [...] сёння ляжаць некранутымі ў архівах Беларусі, Расіі, Украіны, Літвы й Польшчы [...] і застаюцца недаступнымі ня толькі для шырокай грамадзкасці, але й для дасьледчыкаў”⁸³⁵.

І, урэшце, далейшыя дасьледаваньні паасобных помнікаў, пісьменьнікаў і жанраў з кожнага гледзішча, а ў тым і з гледзішча гісторыі пісьменства й гісторыі мовы; у апошнім зусім непачатым ёсьць выяўленьне тыповых асаблівасьцяў розных функцыянальных стыляў старабеларускай літаратурнай мовы.

---

⁸³³ Пичета В. Белоруссия и Литва... С.426.

⁸³⁴ Улащик. С.287.

⁸³⁵ Міско С. У капцох паснула, зельлем парасло // ЛіМ. 1966. 1 лістапада.

Скарачэньні ў крыніцах і дапаможніках

АВАК — Акты, издаваемыя Виленскою комиссією для разбора древнихъ актовъ, Вильна

АЕ — Археографический Ежегодник, АН СССР, Москва

АЗР — Акты, относящіяся къ исторіи Западной Россіи, собранныя и изданныя Археографическою комиссією, СПб

АСД — Археографическій сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси, издаваемый при Управленіи Виленскаго учебнаго округа, Вильна

АШ — Альгэрд Шлюбскі. Доля кнігасховаў і архіваў зямель крыўскіх і был. Вялікага Княства Літоўскага, Коўна, 1925.

БелСЭ — Беларуская Савецкая Энцыклапэдыя, АН БССР, Менск

БШ — час. «Божым Шляхам», Лёндан

Весьці АН БССР — Весьці АН БССР, сэрія грамадзкіх навук, Менск

Временникъ (ці Чтенія) — Временникъ (ці Чтенія) Императорскаго общества исторіи и древностей російскихъ при Московскомъ университетѣ, Москва.

Добрянскій — Ф.Н.Добрянскій. Описание рукописей Виленской Публичной библіотеки, Вильна, 1882.

ЖМНП — Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія, СПб

Запісы — Запісы, Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва, Нью-Ёрк (і Мюнхэн)

ИБК ПЗБАА — Інстытут Беларускае Культуры. Працы Першага Зьезду Дасьледчыкаў Беларускае Археалёгіі і Археаграфіі 17-18 студзеня 1926 году. У Менску — 1926.

Извѣстія (ці Сборникъ) ОРЯС — Извѣстія (ці Сборникъ) Императорской Академіи Наукъ по Отдѣленію русскаго языка и словесности, СПб

Иконниковъ — Опытъ русской исторіографіи В. С. Иконникова, т. 1, книга 1 и 2, Кіевъ, 1891-1892

ИЮМ — Историко-юридическія матеріалы, извлеченныя изъ актовъ книгъ губерній Витебской и Могилевской, хранящіяся въ Центральномъ архивѣ въ Витебскѣ, Витебскъ

Каратаевъ — Описание славяно-русскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими буквами, томъ первый, съ 1491 по 1652 г. Составиль И.Каратаевъ, СПб, 1883

Карский. Труды — Е. Ф. Карский. Труды по белорусскому и другим славянским языкам, АН БССР, Москва, 1962

Книга — Книга, Исследования и материалы, Москва

Крывіч — час. «Крывіч», Коўна

Ластоўскі — В. Ластоўскі. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі, Коўна, 1926

ЛіМ — газ. «Літаратура і Мастацтва», Менск

ПДПИ — Памятники древней письменности и искусства

Полымя — час. «Полымя», Менск

ПСРЛ — Полное Собрание Русских Лѣтописей

РИБ — Русская Историческая Библиотека

ТОДРЛ — Труды Отдела древнерусской литературы, Институт русской литературы АН СССР, Москва-Ленинград

Улащик — Н. Н. Улащик. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода, АН СССР, Москва, 1973

Journal — The Journal of Byelorussian Studies, The Anglo-Byelorussian Society, London

Агульныя скарачэнні

а. — айцец	кн. — князь
АН — Акадэмія Навук	кн. — кніга
арк. — аркуш	ЛМ — Літоўская Мэтрыка
арт. — артыкул	м. — мястэчка
архіяп. — архіяпіскап	мітр. — мітрапаліт
б. — балонка, балонкі	наст. — наступныя
біск. — біскуп	нек. — некаторыя
был. — былы	о. — отец
в., вв. — век, века	отд. — отдел
ваяв. — ваяводства	пав. — павет
ВКЛ — Вялікае Княства Літоўскае	падкр. — падкрэсьленьне
в.кн. — вялікі князь	пач. — пачатак, пачынаючы
вобл. — вобласць	прат. — пратаярэй
воз. — возера	р. — раён
ВПБ — Віленская Публічная	разьдз. — разьдзел
Бібліятэка	рэд. — рэдакцыя
вып., вып.вып. — выпуск, выпускі	с., сс. — сяло, сёлы
г., гг. — год, годы (ці горад)	сб. — зборнік
газ. — газэта	спр. — справа
г.зн. — гэта значыць	ст., стст. — стагодзьдзе, стагодзьдзі
гл. — глядзі (глядзеце)	сьв. — сьвяты
губ. — губэрня	сяр. — сярэдзіна
еп. — епіскап	т. (t., vol.) — том, тамы
зб. — зборнік	ф., фф. — фонд, фонды
ІМ — Інстытут Мовазнаўства	ч. — частка
інш. — іншы, іншыя	час. — часапіс
кан. — канец	яп. — япіскап
катал. — каталёг	

Іна Каханоўская

СЫН ВЕРНЫ МАЦІ-БЕЛАРУСІ

Беларусь! Беларусь!.. Тваё месца ў маім сэрцы нікім не занятае. З вольнага сьвету я яшчэ лепей бачу, што Табе не стае ўсё тых жа трох рэчаў: свабоды, свабоды й яшчэ раз свабоды!

*А.Каханоўскі, запіс у дзёньніку,
25 сакавіка 1973 году.*

Мой муж — Аўген Каханоўскі пайшоў на пэнсію ў ліпені 1972 году. Нялёгка гады фізычнае працы на фабрыцы скончыліся. На разьвітаныне сябры-рабочыя справілі яму «farewell party»: сфатаграфаваліся зь ім, падаравалі прыгожы гадзіннік, зрабілі для ўсіх пачастунак і, галоўнае, кожны пажадаў яму шмат шчасця й здароўя. Увага сяброў на працы глыбока кранула Аўгена. Дамоў ён прыехаў шчасліва ўзрушаны.

Мы тады жылі ў Westlake, блізка возера Erie. Мелі ўтульны дом, каля дому дзялянку зямлі зь зялёнымі траўнікамі, кветкамі, маладымі фруктовымі дрэўцамі. Жылі ў гэтым месцы ўжо некалькі год, але ў той ліпнёвы дзень усё навокала здавалася нам па-новаму прывабным. Вырашылі зрабіць сабе сьвята. Паехалі на возера, плавалі, загаралі на гарачай ад сонца пяшчанай пляжы. Знайшлі рэстаран у парку ля возера, там паабедалі. Дамоў не сьпяшаліся. З узнятым настроем абмяркоўвалі пляны будучага. Аўген моцна цешыўся, што цяпер ён зможа прысьвяціць увесь свой час любімай літаратурнай і навуковай працы. Я цалкам падзяляла ягоную радасьць.

Вяртаючыся дахаты, не прамінулі зазірнуць у кнігарню. Пакуль я разглядала кніжныя навінкі ды выбірала для куплі пару часопісаў, Аўген пасьпеў купіць вялікі сшыток (300 бачынак) у цвёрдай вокладцы, упрыгожанай пазалотай. Я здзівілася:

— Навошта табе такі сшыток?

— Дзяржаўная таямніца, — адказаў ён сьмяючыся.

Але дома адразу сеў за пісьмовы стол у нашай бібліятэцы й зрабіў першы запіс у сшытку: «8. 7. 1972 — Сёньня купіў гэты сшыток, каб весьці дзёньнік. Што буду

© Каханоўская І., 1993.

тут запісваць, яшчэ ня ведаю, але час-ад-часу штось занатую. Учора закончыў сваю рабочую кар’еру ў ЗША: 22 гады бяз двух месяцаў, у 2-ух маленькіх фабрыках у Нью-Ёрку (верасень 1950 — кастрычнік 1951) і ад лістапада 1951 у Клыўлэндзе — New-Tronik, Inc. Ад сёння я ўжо на пэнсіі (Social Security). Мушу закончыць мае працы зь літаратураведы, над якімі працаваў у гадзіны адпачынку ад фабрычнае працы, і выдаць іх. Гэта будзе найбольшая мэта рэшты жыцця».

Аўген — сын Тодара й Марыі Калубовічаў нарадзіўся 5.3.1910 г. у мястэчку Ціхінічы Рагачоўскага раёну Гомельскай вобласці. Ягоны бацька быў службоўцам. Сваё маленства Аўген заўсёды ўспамінаў зь пяшчотай і замілаваннем. Гадаваўся ён у вялікай сям’і — меў брата й тры сястры. Бацькі любілі дзяцей, даглядалі добра. Насупраць м. Ціхінічаў, праз раку Дабрыцу, мясьцілася вёска Слапішча, дзе жылі дзед і баба Калубовічы. У іхным садзе расьлі салодкія сапяжанкі, духмяныя антонаўкі, а на пасецы стаялі вульлі з пчоламі. У дзедавай хаце для ўнука пастаянна меліся ласункі.

Аўген скончыў пачатковую школу ў сваім мястэчку, сямігодку ў Рэчыцы, а ў 1930 годзе Пэдагагзчны тэхнікум у Бабчыне. 30-га траўня таго-ж году быў арыштаваны за прыналежнасьць да беларускай нацыяналістычнай арганізацыі Альтруістаў і прыгавораны на тры гады зьнявольеньня. Пакараньне адбыў у канцэнтрацыйных лягерах на Далёкім Усходзе СССР.

Вясною 1933 году вярнуўся на бацькаўшчыну. Адразу яму нават пашанцавала ўладзіцца настаўнікам пачатковай школы. На жаль, шанц трываў коратка: у красавіку 1934 году звольнілі з пасады. Некалькі месяцаў стараўся, каб аднавілі на працы. Нічога не дапамагала. Хойніцкі Раённы Адзел Народнае Асьветы прапанаваў яму непасрэдна зьвярнуцца ў Наркамат Асьветы БССР. Трэба было ехаць у Менск. Ехаць у Менск? Калі сядзіш бяз працы, калі ня маеш грошай? Што рабіць?

Зь бяды выручыў бацька, які ў той час працаваў у саўгасе на бровары бухгалтарам і быў у добрых адносінах з дырэктарам саўгаса Юрачкам. Бацька расказаў Юрачку

пра клопаты свайго сына. Дырэктар ня толькі паспачуваў, але ўзяўся дапамагчы.

Быў той Юрачка старым камуністам, сябрам Таварыства паліткатаржанаў. Ён напісаў ліст да старшыні ЦВК БССР — Аляксандра Чарвякова, якога добра ведаў з маладых год. У лісьце прасіў пасадзейнічаць юнаку. Даручыў Аўгену адвезьці ліст у Менск самому, а ня слаць па пошце.

Паездка зь лістом да А.Чарвякова завяршылася поўнай удачай: Наркамат Асьветы аднавіў яго на пасадзе настаўніка, а Гарадзкі Адзел Народнай Асьветы прызначыў за настаўніка ў самым месце.

Ад 1934/35 навучальнага году ён працаваў у Менску выкладчыкам беларускае мовы й літаратуры, а таксама вучыўся ў Менскім Пэдагагічным Інстытуце. Па сканчэньні Інстытута ў 1939 годзе займаў пасаду кансультанта-мэтадыста ў Наркамасьвеце.

Адно ж, праз усе гады жыцьця ў Менску ягоная праца, вучоба, свабода заўжды ліпелі на валаску. Ён ніколі ня быў пэўны, што прынясе яму наступны дзень. Некалькі разоў на год адбіралі ў яго на праверку пашпарт, а Атэстацыйная Камісія, якая ў 1936-38 гадох праводзіла атэстацыю настаўнікаў, давала аб ім адмоўную характарыстыку.

У часе Другой сусьветнай вайны Аўген улучыўся ў рады змагароў беларускага нацыянальнага актыву, якія ў вельмі небяспечных умовах можна баранілі свой народ, сваю маці-Беларусь. Ён быў сябрам Беларускае Рады Даверу (1943), сябрам Беларускай Цэнтральнай Рады, старшынёй Беларускага Культурнага Згуртаваньня, кіраўніком Адзелу Культуры.

На Другім Усебеларускім Кангрэсе (1944 год) зрабіў рэфэрат на тэму «Аб канчальным разрыве Беларусі з Масквою й аб уневажненьні маскоўскага голасу ў беларускіх справах». У рэфэраце, з уласьцівай для яго дакладнасьцю, абаснаваў правы беларускага народу на вольную, незалежную Бацькаўшчыну.

Ад сярэдзіны 1944 году Аўген жыў у Нямеччыне. І там, да самага канца вайны й пасля яе, ён не спыняў сваёй культурнай і палітычнай дзейнасьці. На бяду, згодна пагадненьням, прынятым на Крымскай Канфэрэнцыі (Ялта — 1945 год), склалася благая сытуацыя для ўцекачоў з

Усходняй Эўропы. У найгоршым становішчы апынуліся былыя грамадзяне СССР: над імі пагрозьліва схіліўся цень прымуовай рэпатрыяцыі «на родину». Зразумела, занепакоеныя людзі мусілі шукаць ратунку. На тэрыторыі Аўстрыі, Заходняй Нямеччыны пачалі ўтварацца нацыянальныя камітэты, якія давалі людзям параду, дапамогу, а калі было неабходна ратаваць свабоду чалавека, выраблялі яму патрэбныя дакумэнты. У месце Рэгэнсбургу паўстаў Беларускі Нацыянальны Камітэт. У арганізацыі й працы гэтага Камітэту чынны ўдзел прыймаў Аўген.

Непакора бежанцаў выклікала абурэньне Сталінскага рэжыму. Ягоны прадстаўнік — А.Я.Вышыньскі, выступаючы 6 лістапада 1946 году на паседжаньні 3-га камітэту Генэральнай Асамблеі Аб'яднаных Нацыяў, прапаноўваў: «... ліквідаваць гэтыя школьныя арганізацыі (нацыянальныя камітэты — *I.K.*), а іх вожакі посадзіць у турму для першага разу, для таго, каб повесіць іх — для другога разу». Не забыўся ён у сваёй прамове й на беларусаў: «... укажу на “беларускі камітэт” у Рэгэнсбургу, займаючыся прапагандай за адторжэньне Беларусіі ад СССР і тажа іздывляючы фальшывыя, фашыстскія дакумэнты».

Па гарадох і вёсках, дзе канцэнтраваліся ДП-лягеры, шнырылі савецкія Рэпатрыяцыйныя Місіі, шукалі сваіх непаслухмяных грамадзянаў. Ня трэба дзівіцца, што шмат хто, каб выратавацца ад рэпатрыяцыі, набываў сабе новае прозьвішча. Вось тады А.Калубовіч стаў А.Каханоўскім.

Як Каханоўскі працягаў Аўген сваё жыцьцё й дзейнасьць у Нямеччыне. У 1950 годзе пад гэтым прозьвішчам эміграваў у Злучаныя Штаты Амэрыкі. Пад гэтым прозьвішчам шчасьліва жыве тут, працаваў і памёр 25 траўня 1987 году.

БІБЛІАГРАФІЯ ПУБЛІКАЦЫЯЎ АЎГЕНА КАЛУБОВІЧА

КНІЖКІ:

1. Паэтычная стылістыка (Лексыка. Сэмантыка. Сынтакс). Выдавецтва «Крыніца», Нямеччына, 1947, падпісана псэўданімам А. Верасень

2. Пясьняры свабоды й красы (у 30-ыя ўгодкі сьмерці М.Багдановіча). Выданьне Беларускай Гімназіі, Баварыя, 1947, падпісана псэўданімам А.Верасень

3. Мова ў гісторыі беларускага пісьменства, кн. I: Лёс помнікаў старога беларускага пісьменства (рукапіснага й друкаванага), Мюнхен — Лёндан, 1974-1975

4. Мова ў гісторыі беларускага пісьменства, кн. 2: Дасюлешні стан вывучэньня помнікаў беларускага пісьменства X—XVIII стст. (Гістарыяграфічны агляд), Клыўлэнд, ЗША, 1978

5. Янка Купала й Якуб Колас. 1882-1982. Вянок успамінаў пра іх, ЗША (укладальнік, рэдактар і адзін з аўтараў)

6. «Айцы» БССР і іхны лёс, Клыўлэнд, 1982. Выданьне 2-ое (з дадаткам Іменнага паказальніка й Рэзюмэ ў ангельскай мове), Клыўлэнд, 1985

7. На Крыжовай Дарозе (Успаміны), Клыўлэнд, 1986

ПРАЦЫ ПА ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ:

8. Як бальшавікі нішчылі нашыя кнігі. «Беларускі Работнік», Бэрлін, №29 за 16.7.1944 (перадрук зь менскае «Беларускае газэты»), падпісаны псэўданімам А. Ясенскі

9. Альгэрд Абуховіч — час. «Беларуская Думка», Нью Ёрк—Саўт Рывэр, №14, 1971-1972, б.13-14

10. Мова ў гісторыі беларускага пісьменства. I. Уводзіны: Лёс помнікаў старога беларускага пісьменства (рукапіснага й друкаванага) — час. «Божым Шляхам», Лёндан, 1974, №1(139)-4(142)

11. Невядомыя апавяданьні XIV і XV стст. — час. «Божым Шляхам», Лёндан, 1975, №3-4 (145-146), б.11-15

12. Дзіўная рэцэнзія - час. «Божым Шляхам», Лёндан, 1976, №1-2(147-148), б.26-29

13. Пясьняр свабоды й красы (М.Багдановіч) — час. «Беларускі Сьвет», №6(35), 1979, б.4-11

14. Arnold V. McMillin, Die Literatur der Weissrussen. A History of Byelorussian Literature. From its Origins to the Present Day. 447 pp., 1977, W. Schmitz Verlag in Giessen (рэцэнзія) — час. «Божым Шляхам», 1979, №50, б.49-51

ПРАЦЫ ПА ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ:

15. Праф. М.Доўнар-Запольскі й Акт 25-га Сакавіка — час. «Беларуская Думка», Нью Ёрк—Саўт Рывэр, 1964, №6, б.3-7

16. Рэха 1-га Ўсебеларускага Кангрэсу на Захадзе — час. «Беларуская Думка», 1967-1968, №10-11, б.7-11

17. Магілёў у Паўночную вайну (паводле летапісу Магілёва) — час. «Божым Шляхам», Лёндан, 1973, №2 (136), б.13-18

18. Архіепіскап Варлаам (Шышацкі) (1749-1823) — час. «Беларуская Думка», 1973-1974, №16-17, б.5-8, 27

19. Нашыя папярэднікі — час. «Беларуская Думка», 1974-1975, №18-19, б.7-16

20. «Айцы» БССР і іхны лёс (1975) — газета «The Byelorussian Times» (Час), 1978, №13, б.6-7; №16-17, б.10-12

21. 25 год парафіі Жыровіцкае Божае Маці ў Клыўлэндзе — час. «Голас Царквы», Бруклін (Нью Ёрк), 1976, №46, б.5-11

22. Праф. Вацлаў Іваноўскі й Беларуская Рада Даверу (40 год таму назад) — час. «Беларуская Думка», 1983, №27-28, б.11-16

23. Мікола Шчаглоў (Куліковіч) — час. «Беларускі Сьвет», 1984, №44

24. Акт 25-га Сакавіка й адраджэньне нацыянальнай беларускай культуры — газ. «The Byelorussian Times», 1986, №53, б.4-6; №54, б.3-4; №56, б.3-4, б.6

УСПАМІНЫ

25. Якуб Колас і Янка Купала — час. «Беларуская Думка», 1973, №15, б.7-12

26. На Крыжовай Дарозе — час. «Беларуская Думка», №20, 1976, б.2-7; №21-22, 1977-1978, б.1-8; №23, 1979, б.6-12 і 25; №24, 1980, б.4-16 і 22; №25-26, 1981-1982, б.16-28; №29, 1984, б.10-25; №30, 1985, б.4-21. Час. «Божым Шляхам», №150, 1979, б.33-36. Газ. «The Byelorussian Times», №41, 1983, б.7-8; №42, 1983, б.6-8; №43-44, 1983, б.8-11; №45, 1984, б.7-8

ЗЬМЕСТ

Нашы папярэднікі	7
Акт 25 Сакавіка й адраджэньне нацыянальнай беларускай культуры	39
Прафэсар Мітрафан Доўнар-Запольскі й Акт 25 Сакавіка	85
“Айцы“ БССР і іхны лёс	92
Якуб Колас і Янка Купала	132
Прафэсар Вацлаў Іваноўскі й Беларуская Рада Даверу	146
Мікола Шчаглоў (Куліковіч)	157
Мова ў гісторыі беларускага пісьменства	167
<i>Іна Каханоўская</i> . Сын верны Маці-Беларусі	278
Бібліяграфія публікацыяў Аўгена Калубовіча	282

Научное издание

КАЛУБОВИЧ ЕВГЕНИЙ ТОДОРОВИЧ

ШАГИ ИСТОРИИ

Исследования, статьи, воспоминания

Беласток, «ГаМакс»
Вильнюс, Редакция газеты «Наша Ніва»
Минск, «Мастацкая літаратура»
на белорусском языке

Навуковае выданьне

КАЛУБОВІЧ АЎГЕН

КРОКІ ГІСТОРЫІ

Дасьледаваньні, артыкулы, успаміны

Рэдактар, карэктар Шупа С.
Мастацкі рэдактар Дрозд А.
Набор Максіміюк Я.
Верстка і падрыхтоўка арыгінал-макету Дубавец С.
Макет вокладкі Раманюк Д.

ІБ № 4191

Фармат 84x108¹/32. Папера пісчая. Афс. друк. Ум.-друк. арк. 15,12.

Ум. фарб.-адб. 15,12. Ул.-выд. арк. 16,87.

Тыраж 6000 экз. Зак. 5336. Цана 60 р.

Выданне набрана на настольна-выдавецкай сістэме

«ГаМакс» Беласток, вул. Пуласкаго, 123/1, Польшча.
Рэдакцыя газеты «Наша Ніва». Вільня, вул. Жыгіманту, 12/2, Літва.
Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Ліцэнзія ЛВ № 3.
Мінск, праспект Машэрава, 11.
Друкарня «Перамога». Маладзечна, вул. В. Таўлая, 11.

УДК 947.6

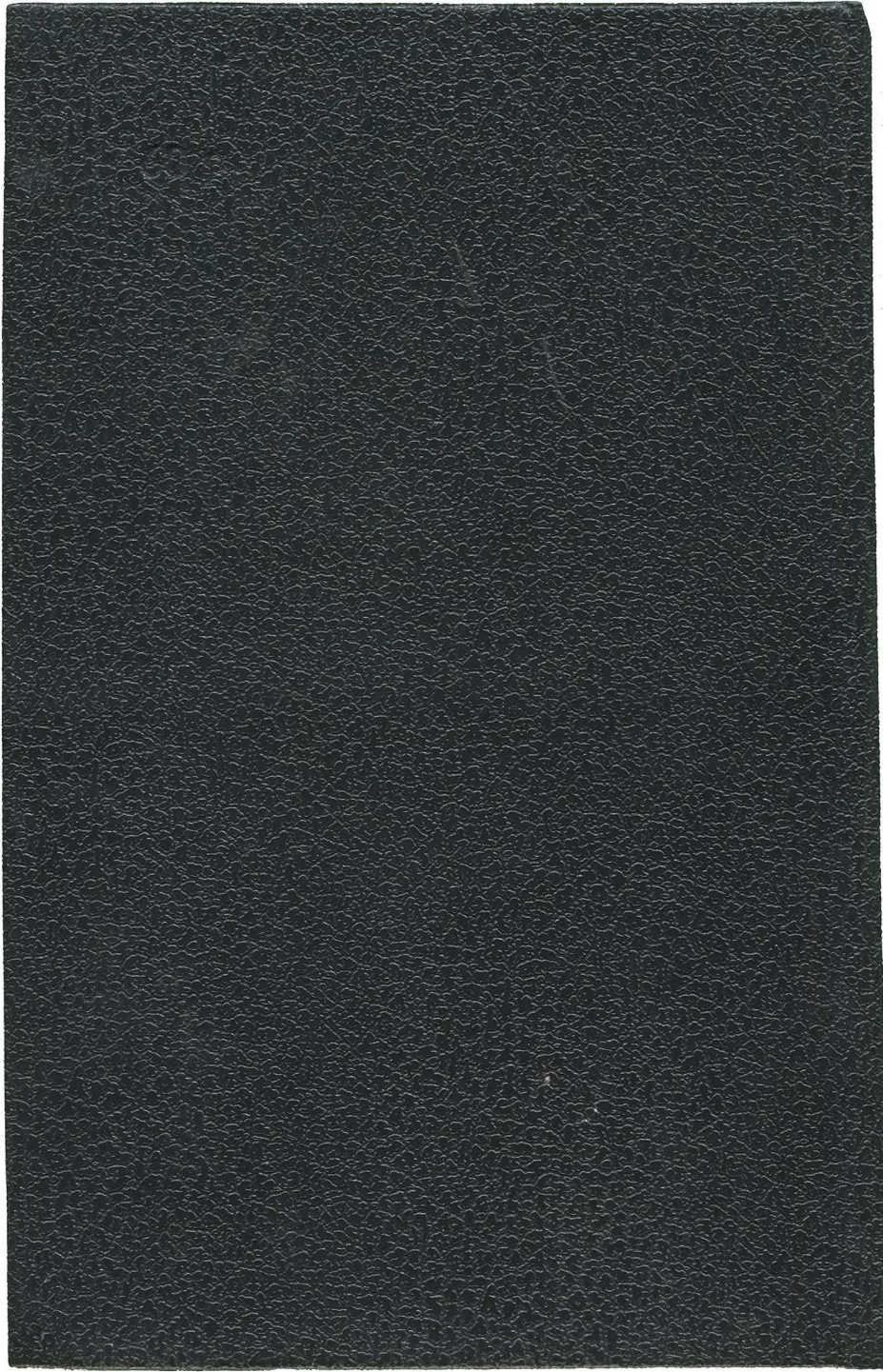
Калубовіч А. Крокі гісторыі: Даследаванні, артыкулы, успаміны.— Беласток: ГаМакс; Вільня: Наша Ніва; Менск: Маст. літ., 1993.— 288 с.— ISBN 5-340-01437-1.

Зборнік працаў беларускага эміграцыйнага гісторыка Аўгена Калубовіча (1910—1987) змяшчае матэрыялы па гісторыі беларускай эміграцыі, па праблемах нараджэння і лёсу БНР і БССР, успаміны пра Я. Коласа, Я. Купалу, В. Іваноўскага, М. Куліковіча. Завяршае зборнік вялікая аглядная праца, прысьвечаная гісторыі беларускай кніжна-пісьмовай культуры.

Разьлічана на шырокае кола чытачоў, неаб'якавых да роднай гісторыі.

Бібліягр.: 26 назваў

К 0503020903—048 БЗ123 — 93
М 302(03)—93

THE
MUSEUM
OF
THE
CITY OF
NEW YORK
AND
THE
HUNTERIAN
MUSEUM

OF
THE
CITY OF
NEW YORK
AND
THE
HUNTERIAN
MUSEUM

OF
THE
CITY OF
NEW YORK
AND
THE
HUNTERIAN
MUSEUM

OF
THE
CITY OF
NEW YORK
AND
THE
HUNTERIAN
MUSEUM